

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

– 126 –

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΥΔΗ

Εφημερίς των Παίδων (1868-1893)

Περιοδικός Τύπος και προτεσταντικά πρότυπα
για την παιδική ηλικία

ΑΘΗΝΑ 2013

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΥΔΗ

Εφημερίς των Παιδων (1868-1893)

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία
του περιοδικού *Αστήρ της Ανατολής*

© ΙΙΕ/ΕΙΕ 2013

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΛΕΩΦ. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 48, 116 35 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. (+30) 210 72 73 554, FAX: 210 72 46 212
E-MAIL: knc@cie.gr

ISBN 978-960-9538-07-7

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
- 126 -

Βασιλική Βασιλούδη

Εφημερίς των Παίδων (1868-1893)

Περιοδικός Τύπος και προτεσταντικά πρότυπα
για την παιδική ηλικία

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΑΡ. 3

ΑΘΗΝΑ 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ	
Παιδική λογοτεχνία: όρια, ορισμοί και περιορισμοί	13
Προσέγγιση των ευρωπαϊκών και ελληνικών παιδικών περιοδικών του 19ου αι. από τη σύγχρονη κριτική	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	
Η ευαγγελική κίνηση στην Αγγλία (μέσα 18ου - τέλη 19ου αι.)	35
Η ανάδυση της ελληνόφωνης ευαγγελικής λογοτεχνίας για παιδιά και νέους	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ: ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	
Τα ελληνικά ευαγγελικά περιοδικά	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: Ο ΕΚΔΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	
Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης: μια «άγνωστη» φυσιογνωμία στον χώρο του παιδικού αναγνώσματος	91
<i>Εφημερίς των Παίδων</i>	102
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV: ΤΟ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	
Η επικοινωνία στο πλαίσιο της <i>Εφημερίδος των Παίδων</i>	129
Τα παραρτήματα της <i>Εφημερίδος των Παίδων</i>	167
Η σύγχρονη πραγματικότητα: απουσία-παρουσία	175
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: ΤΑ «ΚΑΤΑΛΛΗΛΑ» ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ	
Η μάχη της «καταλληλότητας» στην <i>Εφημερίδα των Παίδων</i>	197
Γραμματειακά είδη που φιλοξενούνται στο περιοδικό	215
Η προώθηση της γνώσης και της επιστήμης	242

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI: ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ	
Διδακτισμός, λογοκρισία, ταύτιση-μίμηση.....	255
Ο εννοούμενος αναγνώστης.....	266
Ο θάνατος του παιδιού και η εσχατολογική συζήτηση.....	277
Η πρόσληψη του περιοδικού στον άξονα της συγχρονίας.....	295
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....	309
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	313
I. Συνεργάτες του περιοδικού	
II. Οι σειρές των παιδικών διηγημάτων	
III. Πίνακες	
1. Η τιμή της <i>Εφημερίδος των Παίδων</i>	
2. Τιμές άλλων περιοδικών για παιδιά και νέους (1860-1890)	
3. Έντυπα που αναγράφονται στα Παραρτήματα της <i>Εφημερίδος των Παίδων</i>	
4. Αναγνώσματα της <i>Εφημερίδος των Παίδων</i>	
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	335
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	359
SUMMARY.....	367

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί αναθεωρημένη εκδοχή της διδακτορικής διατριβής με θέμα «*Η Εφημερίς των Παιδων και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης: παράμετροι ενός παιδικού περιοδικού του 19ου αι.*», η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης για την Προσχολική Ηλικία της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, με τη συνδρομή του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (1999-2003). Εντάσσεται στο πλαίσιο χαρτογράφησης του ελληνικού παιδικού περιοδικού Τύπου, η συστηματική διερεύνηση του οποίου, σε επίπεδο μονογραφιών, ξεκίνησε με το τέλος του 20ού αι. Φέρει, όμως, και πολλαπλές συνδέσεις με τη γενικότερη ιστορία της διαμαρτυρούμενης κίνησης και των αγγλοαμερικανικών ιεραποστολών στην Ελλάδα, η δράση των οποίων κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. επικεντρώθηκε στο παιδί και την παιδική ηλικία.

Αναρωτιέται κανείς, προσπαθώντας να καταγράψει τη μακρά περιπέτεια της συγγραφής, ποιες ήταν οι ρίζες αυτής της εργασίας. Το ενδιαφέρον μου για την ευαγγελική παιδική λογοτεχνία προέκυψε αρχικά, όταν ακόμα μεταπτυχιακή φοιτήτρια σε ένα βρετανικό πανεπιστήμιο διάβαζα δείγματα ευαγγελικής γραφής, τα οποία φάνταζαν εξαιρετικά αυστηρά, διδακτικά και πολλές φορές μου ενέπνεαν ένα αίσθημα ανείπωτου φόβου, κυρίως εξαιτίας των θεμάτων τα οποία πραγματεύονταν και τα οποία η σύγχρονη οπτική μου έβρισκε ακατάλληλα για την παιδική ηλικία. Επιστρέφοντας, με τον πόθο να συνεχίσω τις σπουδές μου, σε μια από τις συναντήσεις μας η καθηγήτρια Βασιλική Κοντογιάννη, μου έδειξε έναν τόμο της *Εφημερίδος των Παιδων* και στις συζητήσεις που ακολούθησαν, σε συνδυασμό με έρευνα σε αρχεία και βιβλιοθήκες, γεννήθηκε η πρόταση της διατριβής, το καλοκαίρι του 1999. Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, έχω τη χαρά να βλέπω την εργασία εκείνη να παίρνει τη μορφή βιβλίου.

Η *Εφημερίς των Παιδων* (1868-1893) αποτελεί ιδιαίζουσα περίπτωση για την ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Ήταν το πρώτο ελληνικό ευαγγελικό παιδικό περιοδικό που αναδύθηκε από την αυτόχθον ευαγγελική

κίνηση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα μέσα του 19ου αι., ως αποτέλεσμα των πολιτισμικών δεσμών μεταξύ αγγλικών και αμερικανικών ιεραποστολών και του εκδότη του, Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη. Η μελέτη μου παρουσιάζει, κυρίως, τις στάσεις και τις αντιλήψεις μιας θρησκευτικής ομάδας απέναντι στην παιδική ηλικία. Επιπλέον, αναδεικνύει τη σύνδεση της *Εφημερίδος των Παιδών* με αμερικανικά και αγγλικά ευαγγελικά παιδικά περιοδικά, καθώς και το ρόλο που το περιοδικό διαδραμάτισε στη διάχυση της ξένης ευαγγελικής παιδικής λογοτεχνίας, μέσω μεταφράσεων, στο ελληνικό παιδικό αναγνωστικό κοινό. Η δυναμική της μελέτης, όμως, δεν εξαντλείται σε αυτή τη διάσταση. Ξεπερνά μάλλον τα όρια της παιδικής λογοτεχνίας και αντλεί τα πορίσματά της από επιμέρους επιστημονικούς τομείς, ακολουθώντας το αίτημα της «πολυφωνίας» και της διεπιστημονικής προσέγγισης. Υπ' αυτήν την έννοια δεν αποτελεί μόνο λογοτεχνική-γραμματολογική μελέτη, αλλά μελέτη που δοκιμάζει να εμπλουτίσει την ιστορία των ιδεών, του πολιτισμού και τις σπουδές παιδικής ηλικίας.

Στην εισαγωγή αυτής της μελέτης, επιχειρώ τη διερεύνηση θεωρητικών ζητημάτων που σχετίζονται άμεσα με την παιδική λογοτεχνία και την παιδική ηλικία, και προχωρώ σε επισκόπηση της βιβλιογραφίας που αφορά ειδικά στην προσέγγιση των παιδικών περιοδικών. Ορμώμενη από το γεγονός ότι η *Εφημερίς των Παιδών* ήταν ένα «ευαγγελικό» περιοδικό για παιδιά, στο πρώτο κεφάλαιο προσπαθώ να ανιχνεύσω την παράδοση του είδους στους χώρους γένεσής του, δηλαδή στην Αγγλία και την Αμερική. Παρουσιάζω τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής, προχωρώ δηλαδή σε υποθέσεις για τους λόγους και τις συνθήκες που οδήγησαν στην έκδοση της *Εφημερίδος των Παιδών*, προσπαθώντας να ανασυστήσω μια «πειστική ιστορία» για το περιοδικό.

Καθώς το περιοδικό παρουσιάζει στοιχεία ανάλογα με εκείνα του ελληνικού οικογενειακού περιοδικού Τύπου, επιχειρώ στο δεύτερο κεφάλαιο μια σύντομη αναδρομή σε αυτόν, δίνοντας έμφαση σε όσα περιοδικά είχαν ευαγγελικό χαρακτήρα, είτε δηλαδή εκδίδονταν από ευαγγελικούς είτε πρόβαλλαν πρότυπα ευαγγελικής ηθικής. Στο κεφάλαιο αυτό, γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τη συγκρότηση μιας ευαγγελικής παράδοσης λόγου για παιδιά στη διάρκεια του 19ου αι., καθώς, όπως κατέδειξε ο Κ. Ντελόπουλος με το έργο του *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*,¹ σημαντικός αριθμός μεταφρασμένων βιβλίων για παιδιά προέρχεται από τον αγγλόφωνο

---

1. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995.

χώρο, και κυρίως από μέλη της ευαγγελικής κίνησης. Στο πλαίσιο αυτής της παράδοσης εντάσσω και άλλα παιδικά-νεανικά περιοδικά του ίδιου αιώνα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ακολουθεί η παρουσίαση της ταυτότητας της *Εφημερίδος των Παιδων* και του εκδότη της, Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη. Τα επόμενα κεφάλαια αφιερώνονται στην ερμηνεία του κειμένου, η οποία στηρίζεται στην κειμενοκεντρική προσέγγιση.² Από αυτήν την οπτική, διερευνώνται ο επικοινωνιακός λόγος στο πλαίσιο του περιοδικού, τα γραμματειακά είδη που φιλοξενούνται στις σελίδες του, οι σχέσεις του με άλλα παιδικά περιοδικά της ίδιας περίπου εποχής και η ιδεολογία του. Επιπλέον, στοχεύοντας με τα κεφάλαια αυτά να αναδείξω το ρόλο του ιστορικού χρόνου στη δημιουργία αντιλήψεων για το παιδί και την παιδική ηλικία, επιχειρώ μια τομή στον ιστορικό χρόνο, ώστε να προσεγγίσω το πρότυπο παιδιού που κατασκεύασε κατά τη διάρκεια του ιστορικού της παρόντος η *Εφημερίς των Παιδων*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίστανται ορατοί οι τρόποι με τους οποίους το συγκεκριμένο περιοδικό συνέβαλε στη διάχυση ιδεών και πολιτισμικών πρακτικών που σχετίζονται με το παιδί. Η μελέτη κλείνει με κάποια συμπεράσματα για την *Εφημερίδα των Παιδων*.

Μία από τις σημαντικότερες δυσκολίες κατά τα δύο πρώτα έτη της έρευνας ήταν η πρόσβαση στο πλήρες σώμα του περιοδικού, εμπόδιο που ξεπεράστηκε χάρη στην ευγενή χορηγία του *Αστέρος της Ανατολής* και τον αξιοθαύμαστο ζήλο του κ. Μάνου Χαριτάτου, που πραγματοποίησε την ψηφιοποίηση του περιοδικού.³ Ο εντοπισμός του υπόλοιπου υλικού που συνδέεται με την *Εφημερίδα των Παιδων* συνιστούσε μια επιπλέον δυσκολία, καθώς τα στοιχεία ήταν διάσπαρτα. Η έρευνα σε αρχεία και βιβλιοθήκες, καθώς και η γενναιοδωρία του κ. Ιωάννη Τσεβά να μου παραχωρήσει σπάνιο αρχαιακό υλικό, έδωσαν τη λύση και σε αυτό το πρόβλημα. Η προσπάθεια να ανασυσταθεί το πλήρες σώμα του περιοδικού, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα έντυπα που το συνόδευαν, δηλαδή τα *Παιδικά Διηγήματα*, το *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Παιδων*, τα θρησκευτικά φυλλάδια και τα παραρτήματα του περιοδικού

---

2. Ο Π. Μουλλάς προτείνει τον όρο «κειμενοκεντρική» σε αντίστιξη με την «προσωποκεντρική» προσέγγιση, βλ. Π. Μουλλάς (εισ.), *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1939)*, τ. Α', Αθήνα 1996, σ. 20.

3. Ωστόσο, από τον ψηφιακό δίσκο λείπουν τα παραρτήματα του περιοδικού, τα οποία εντοπίστηκαν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Σε μια επανακυκλοφορία του ψηφιακού δίσκου θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και τα παραρτήματα, το *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Παιδων*, τα *Παιδικά Διηγήματα* και τα θρησκευτικά φυλλάδια, καθώς όλα αυτά αποτελούν το πλήρες σώμα του περιοδικού.

θύμιζε κυνήγι χαμένου θησαυρού, ενώ σε μερικές περιπτώσεις η ανεύρεση και η ταύτιση κάποιου φυλλαδίου ήταν καθαρά συμπτωματική.⁴

Όσο μοναχική περιπέτεια κι αν είναι η συγγραφή, τόσο πλούσιος ο αμπτός σε εμπειρίες και συναντήσεις, και πολλές οι οφειλές. Θερμές ευχαριστίες σε όσους «συνάντησα» στη μακρά διάρκεια αυτού του εγχειρήματος, στην επιβλέπουσα καθηγήτρια Βασιλική Κοντογιάννη που έδωσε «τα πρώτα φώτα» και υπήρξε πολύτιμη αρωγός στην πορεία της έρευνας· την αναπληρώτρια καθηγήτρια Βασιλική Θεοδώρου και την καθηγήτρια Βίκυ Πάτσου που παρακολούθησαν με αμείωτο ενδιαφέρον την πορεία της εργασίας και πρόσφεραν πολύτιμες υποδείξεις· στα μέλη της επταμελούς επιτροπής που ενέκριναν αυτήν την εργασία υπό μορφή διατριβής και διατύπωσαν χρήσιμα σχόλια, τον καθηγητή Χαράλαμπο Καραόγλου, την καθηγήτρια Μάρθα Καρπόζηλου, την καθηγήτρια Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου και την αναπληρώτρια καθηγήτρια Ζωή Γαβριλίδου.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω: στην αείμνηστη Αικατερίνη Κουμαριανού για τις υποδείξεις της στα πρώιμα στάδια αυτής της έρευνας· τον κ. Παναγιώτη Λιτσικάκη, ποιμένα της Ευαγγελικής εκκλησίας Αλεξανδρούπολης· τον κ. Ιωάννη Τσεβά, εκδότη του *Αστέρος της Ανατολής* που μου εμπιστεύτηκε υλικό τόσο του προσωπικού του αρχείου όσο και του Ελληνικού Ιστορικού Ευαγγελικού Αρχείου και «μοιράστηκε», με τη γενναιοδωρία που τον χαρακτηρίζει, απλόχερα τις γνώσεις του για την ιστορία της Διαμαρτυρούμενης Εκκλησίας στην Ελλάδα· και τον Μάνο Χαριτάτο (1944-2012), Πρόεδρο του Ε.Λ.Ι.Α. για την πολλαπλή συμβολή του.

Η πρόταση της κ. Λουκίας Δρούλια, Ομότιμης Διευθύντριας Ερευνών στο Ινστι-τούτο Νεοελληνικών Ερευνών να συμπεριληφθεί η εργασία μου στη σειρά της Βιβλιοθήκης της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου* με τιμή ιδιαίτερος και την ευχαριστώ από καρδιάς για όλα· θερμές ευχαριστίες στον Διευθυντή Ερευνών κ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, στην Κατερίνα Δέδε, που με περισσή φροντίδα συνέβαλαν στην υλοποίηση της πρότασης, και στην Ανδρομάχη Μαρούδα για τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου.

Τελευταία ας μείνει η ευχαριστία προς τους γονείς και τις αδελφές μου, που με στήριξαν αδιάλειπτα και σε τούτο το ταξίδι.

---

4. Πρόκειται για υλικό ιδιαίτερα ευπαθές, αφού δεν ήταν δεμένο στα τεύχη του περιοδικού, αλλά μοιραζόταν ξεχωριστά, γεγονός που καθιστούσε δύσκολη τη διάσωσή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ: ΟΡΙΑ, ΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Η θεαματική εξέλιξη που σημειώθηκε στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι. και η συνακόλουθη εκδοτική έκρηξη στο χώρο της κριτικής της παιδικής λογοτεχνίας στη στροφή του 21ου αι., αποτελούν μερικές μόνο ενδείξεις του αυξανόμενου ενδιαφέροντος με το οποίο οι δυτικές κοινωνίες περιβάλλουν το παιδί. Το παιδί, όχι ως οντότητα, ως ύπαρξη βιολογική, αλλά ως ιδέα, ως κοινωνική κατασκευή, έχει αποτελέσει το επίκεντρο σειράς μελετών με ποικίλες επιστημονικές καταβολές:¹ παιδαγωγική, ιστορία, εξελικτική ψυχολογία, κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, εθνογραφία και παιδική λογοτεχνία είναι μερικές από τις επιστήμες που διεκδικούν «μια» ιδέα του παιδιού,² κατασκευάζοντας μοντέλα και θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη θέση του στην κοινωνία, τις ποικίλες στάσεις που υιοθετούνται απέναντί του, και τους λόγους που αναπτύσσονται γύρω από την ύπαρξή του.

Πράγματι, το παιδί και οι συνοδές πρακτικές των ενηλίκων αποτελούν θέμα πολλών διαφορετικών «λόγων», οι οποίοι, λειτουργώντας σε ένα πολυφωνικό πλαίσιο, οδηγούν στη διαπίστωση ότι το «παιδί» δε συνιστά γενική κατηγορία –για τα χαρακτηριστικά της οποίας επικρατεί ομοφωνία– αλλά «έννοια» την οποία σε δεδομένο χωροχρονικό πλαίσιο κάθε κοινωνία, έθνος, κράτος, θρησκεία, εκπαιδευτικό σύστημα, χειρίζονται με τρόπο που εξυπηρετεί τις προθέσεις τους. Έτσι, η έννοια του παιδιού επενδύεται με ποικίλες νοηματοδοτήσεις, οι οποίες γίνονται κατανοητές μόνο εφόσον

---

1. Πρωταρχικό ρόλο στη θεώρηση του παιδιού με όρους ιδεολογικής κατασκευής και όχι απλώς με βιολογικούς όρους έπαιξε η κλασική μελέτη του Ph. Ariès, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, (μτφ. Γιούλα Αναστασοπούλου), Αθήνα 1990.

2. Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα 1997, όπου παρουσιάζονται διάφορες επιστημονικές προσεγγίσεις της παιδικής ηλικίας και Allison James - A. Prout (επιμ.), *Constructing and reconstructing childhood*, Λονδίνο - Φιλαδέλφεια 1997.

εξετάζονται σε συνάρτηση με την ομάδα ενηλίκων που τις κατασκευάζει, και το χρόνο στον οποίο εγγράφονται.

Παρά τη σημασία που έχει αποκτήσει η έννοια της παιδικής ηλικίας σε διαφορετικά χρονικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το παιδί είναι αόρατο σε όλες τις παραπάνω θεωρήσεις, δηλαδή δεν υπεισέρχεται στο θεωρητικό διάλογο (μονόλογο) ως ενεργό πρόσωπο, ως αυτόνομο υποκείμενο που ζει και αναπτύσσει δράση στο παρόν, αλλά ως ύπαρξη του παρελθόντος ή του μέλλοντος.³ Η παρατήρηση αυτή είναι καίριας σημασίας, γιατί καταδεικνύει τη σχετική αξία των συμπερασμάτων αναφορικά με το παιδί, εφόσον οι επιστημονικές θεωρίες ή τα προτεινόμενα μοντέλα που υιοθετούνται από τους ενήλικες δε λαμβάνουν υπόψη το δικό του λόγο· το παιδί είναι πάντα το αντικείμενο ή ο αποδέκτης τους. Η παραδοχή αυτή είναι απαραίτητη, αν διεκδικούμε κάποιον –ελάχιστο έστω– βαθμό αντικειμενικότητας στη μελέτη του παιδιού, γιατί μόνο τότε καθίσταται δυνατή η αλλαγή στάσεων και παγιωμένων απόψεων για εκείνο, υπό το φως νέων δεδομένων.

Ειδικότερα, στον τομέα της παιδικής λογοτεχνίας –όπου η ερμηνεία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις που προκύπτουν από τη μελέτη ενός έργου– ο ερευνητής οφείλει να ξεκινά από αυτήν την παραδοχή, γιατί, αν η έννοια «παιδί» είναι τελείως αποκρυσταλλωμένη, τότε οι αλλαγές που παρατηρούνται στις στάσεις των ενηλίκων απέναντί του τόσο στη συγχρονία όσο και στη διαχρονία, σε εθνικό-τοπικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο, δύσκολα μπορούν να ερμηνευτούν.⁴ Αλλά και η μελέτη του στη συγχρονία, δε

---

3. C. Jenks, *Childhood*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996, σ. 61: «[...] ένα χρονολόγιο των αλλαγών που υφίστανται τα πρότυπα του παιδιού και οι πρακτικές φροντίδας του στη διαχρονία [...] αποτελεί σημαντικό έργο και έχει επιχειρηθεί σε μια σειρά πηγών, παρά τα μεθοδολογικά προβλήματα τα οποία επισημαίνονται από την Stainton - Rogers: "Από όλες τις κοινωνικές ομάδες που σχηματίστηκαν από τις κοινωνίες του παρελθόντος, τα παιδιά –σπάνια τα βλέπουμε και τα ακούμε στις πηγές– παραμένουν για τους ιστορικούς η πιο φευγαλέα και δυσνόητη ομάδα". Η μετάφραση δική μου (σημ.: στο εξής, όπου δε σημειώνεται άλλος μεταφραστής, εννοείται ότι τα εκάστοτε χωρία έχουν μεταφραστεί από τη γράφουσα)· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηλικίας», *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1998, σ. 141-156.

4. Allison James - C. Jenks - A. Prout, *Theorising childhood*, Οξφόρδη 1999. Για την πολλαπλότητα της παιδικής ηλικίας βλ. ειδικότερα το κεφάλαιο "One childhood or many?", σ. 124-145.

συνεπάγεται καθολική ισχύ των συμπερασμάτων μας, εφόσον κι εδώ υπεισέρχεται ο παράγοντας ερμηνεία. Επιπλέον, τα παιδιά –όπως και οι ενήλικες– διαφοροποιούνται από παράγοντες όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη, η θρησκεία, το μορφωτικό επίπεδο, η εθνικότητα, οι οποίοι όμως τείνουν να ισοπεδώνονται ανεξέλεγκτα, με αποτέλεσμα να οδηγούμαστε σε μια θεωρία της παιδικής λογοτεχνίας και της παιδικής ηλικίας, όπου ο παράγοντας ομοιογένεια παίζει τον πρωταρχικό ρόλο.

Η σύγχρονη προσέγγιση της λογοτεχνίας για παιδιά-νέους αποτελεί πλέον διεπιστημονικό πεδίο έρευνας,⁵ όπου ποικίλοι λόγοι διασταυρώνονται, αντιμάχονται, δρουν συμπληρωματικά ή παραπληρωματικά. Οπωσδήποτε, όμως, καταδεικνύουν ότι η παιδική ηλικία –με όποια πολιτισμική πρακτική, συμπεριλαμβανομένης και της λογοτεχνίας, και αν συνδέεται– πρέπει να εξετάζεται πολύπλευρα, ώστε να «φωτιστεί» η μυθολογία περί παιδιού, την οποία γέννησε και συνεχίζει να αναπαράγει, με τις όποιες διαφοροποιήσεις, ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η παιδική λογοτεχνία αποτελεί μία από τις μορφές που προσλαμβάνει το ενδιαφέρον των ενηλίκων με σκοπό τη διαμόρφωση της «επιθυμητής» παιδικής ηλικίας. Από αυτό το ενδιαφέρον πηγάζει όχι μόνο η λογοτεχνική παραγωγή που απευθύνεται σε παιδιά-νέους αλλά και η ιστορία, η θεωρία και η κριτική της παιδικής λογοτεχνίας.⁶ Τα όρια των τριών παραπάνω επιστημονικών περιοχών δεν είναι σαφώς διακριτά, όπως εξάλλου συμβαίνει και με τα όρια μεταξύ παιδικής λογοτεχνίας και ενηλίκων.

Σημείο αιχμής για τη θεωρία της παιδικής λογοτεχνίας αποτελεί και η ίδια η καθιέρωση του όρου. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην ακαδημαϊκή πρακτική μία μακρόχρονη και διαρκώς ανανεούμενη θεωρητική συζήτηση επικεντρώνεται στο ζήτημα του ορισμού της παιδικής λογοτεχνίας. Καθώς το φάσμα των ορισμών είναι ευρύ, η παρουσίαση που ακολουθεί

---

5. Η καθιέρωση των σπουδών παιδικής ηλικίας (Childhood studies ή Children's studies) είναι ενδεικτική της προσπάθειας να προσεγγιστεί η έννοια του παιδιού διεπιστημονικά. Βλ. Karen Coats, "Keepin' it plural: Children's studies in the academy", *Children's Literature Association Quarterly*, 26/3 (2001), σ. 140-150 και Gertrud Lenzer, "Children's studies: beginnings and purposes", *The Lion and the Unicorn*, 25 (2001), σ. 181-186.

6. Το ενδιαφέρον του ενηλίκου εστιάζεται κυρίως στην ακαταλληλότητα του παιδικού αναγνώσματος, γεγονός που φανερώνει: α) την αντίληψη ότι η λογοτεχνία ασκεί επίδραση στο παιδί και β) εφόσον αυτό ισχύει, το φόβο του ενηλίκου μήπως τα αναγνώσματα έχουν αρνητική επίδραση στο παιδί.

κάθε άλλο παρά εξαντλητική είναι. Μία κυρίαρχη τάση είναι αυτή που παραπέμπει στην απόλαυση του παιδιού-αναγνώστη και αντιπαραβάλλει την αναγνωστική απόλαυση στην παράδοση του διδακτισμού. Για τον F. J. Harvey Darton «παιδικά βιβλία [είναι] τα δημοσιευμένα έργα που ολοφάνερα έχουν παραχθεί με σκοπό να προσφέρουν στα παιδιά αυθόρμητη ευχαρίστηση και όχι κυρίως να τα διδάξουν, ούτε να τα καταστήσουν καλά παιδιά, ούτε να τα κρατήσουν ήσυχα με δημιουργικό τρόπο».⁷ Αντίθετα, για τον John R. Townsend προέχει η κατηγοριοποίηση σύμφωνα με τα κριτήρια της εκδοτικής αγοράς, καθώς «ο μόνος πρακτικός ορισμός του παιδικού βιβλίου σήμερα είναι το βιβλίο το οποίο εμφανίζεται στους εκδοτικούς καταλόγους ως βιβλίο για παιδιά».⁸ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο ορισμός που προτείνεται από τον Michael Steig: «ο όρος παιδική λογοτεχνία είναι μια κατασκευασμένη κατηγορία, της οποίας το περιεχόμενο καθορίζεται από όσους τη χρησιμοποιούν για επαγγελματικούς σκοπούς, παρά από τα παιδιά που υποτίθεται ότι τη διαβάζουν».⁹ Ο Rodrick McGillis με κριτήριο την ηλικία του αναγνωστικού κοινού ορίζει την παιδική λογοτεχνία ως «τα έργα εκείνα που εκδίδονται και πωλούνται για τις ηλικίες μεταξύ γέννησης και δεκαοκτώ ετών».¹⁰ Ο Peter Hollindale υποστηρίζει ότι ο όρος παιδική λογοτεχνία «δεν υποδηλώνει ένα κείμενο, αλλά ένα αναγνωστικό συμβάν. Κάθε φορά που μια επιτυχημένη εθελούσια επικοινωνία πραγματοποιείται μεταξύ οποιουδήποτε κειμένου και οποιουδήποτε παιδιού, τότε αυτό το κείμενο συνιστά στη δεδομένη περίπτωση παιδική λογοτεχνία».¹¹

Σε αντίθεση με τους παραπάνω θεωρητικούς, η Jacqueline Rose, πολύ νωρίς κατέδειξε ότι η ύπαρξη της παιδικής λογοτεχνίας είναι απλώς μια «φαντασίωση» των ενηλίκων για την παιδική ηλικία και στην ουσία δεν υφίσταται: «είναι μάλλον μία μόνο από τις αρένες στις οποίες αυτή η φαντασίωση εκδηλώνεται».¹² Η φαντασίωση αυτή ταυτίζεται με τη χαμένη παιδική ηλικία του ενηλίκου, τη νοσταλγία του γι' αυτήν, αλλά και την

7. F. J. H. Darton, *Children's books in England: five centuries of social life*, Καίμπριτζ 1982, σ. 1.

8. J. R. Townsend, *A sense of story*, Λονδίνο 1971, σ. 10.

9. Αναφέρεται στο P. Nodleman, *The hidden adult. Defining children's literature*, Βαλτιμόρη 2008, σ. 144.

10. Στο ίδιο.

11. P. Hollindale, *Signs of childness in children's books*, Stroud 1997, σ. 28.

12. Jacqueline Rose, *The case of Peter Pan or the impossibility of children's fiction*, Λονδίνο 1994, σ. 138.

αθωότητα. Στο ίδιο πλαίσιο –αιρετικό και προβληματικό για κάποιους κριτικούς– εγγράφεται και η άποψη της Karin Lesnik-Oberstein, η οποία σε σειρά μελετών της καταδεικνύει τα προβλήματα που αναδύονται σε σχέση με τον ορισμό της παιδικής λογοτεχνίας, καθώς ο τελευταίος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον ορισμό της παιδικής ηλικίας, έννοιες που ορίζονται και νοηματοδοτούνται από τον ενήλικο «εκ μέρους του παιδιού».¹³

Πιο πρόσφατα, συμμετέχοντας σε αυτό το θεωρητικό διάλογο, ο Torben Weirreich την προσεγγίζει «ως ειδολογική κατηγορία-γένος (*genre*), δηλαδή ως ένα σώμα κειμένων τα οποία χαρακτηρίζονται από στοιχεία που απαντούν με κάποια συχνότητα».¹⁴ Αναπτύσσοντας αυτόν τον πρωτεύοντα ορισμό, τον οποίο συνδυάζει με ποικίλα θεωρητικά σχήματα, ο Perry Nodleman καταλήγει στον εξής ορισμό: «Η παιδική λογοτεχνία –η λογοτεχνία που εκδίδεται ειδικά για αναγνωστικό κοινό παιδιών και επομένως παράγεται σε συνάρτηση με τις ιδέες των ενηλίκων περί παιδιού– είναι μια διακριτή και ορισμένη ειδολογική κατηγορία λογοτεχνίας, με χαρακτηριστικά τα οποία προκύπτουν από όσες ιδέες των ενηλίκων για την παιδική ηλικία έχουν μια συνέχεια στον χρόνο και επομένως έχουν παραμείνει σταθερές κατά το χρονικό διάστημα παραγωγής αυτής της λογοτεχνίας. Αυτές οι ιδέες είναι εγγενώς διαφορούμενες και κατά συνέπεια αυτή η λογοτεχνία είναι διαφορούμενη [...]».¹⁵

Το κοινό νήμα που φαίνεται να διατρέχει τους παραπάνω ορισμούς, είναι η προθετικότητα της προσέγγισης ενός αναγνωστικού κοινού παιδιών από τους ενηλίκους –προθέσεις διδακτικές, ηθικοπλαστικές, κοινωνικές, ψυχαγωγικές, εκπαιδευτικές– και η σύνδεση της παιδικής λογοτεχνίας με την παιδική ηλικία. Επιπλέον, οι ορισμοί αυτοί καταδεικνύουν ότι ο ορισμός της πρώτης είναι «άστατος» και «αόριστος», καθώς υπόκειται σε συνεχή αλλαγή, η οποία συναρτάται με τις αλλαγές που υφίστανται οι στάσεις των ενηλίκων απέναντι στην παιδική ηλικία και τους κανόνες που θέτει η θεωρία της λογοτεχνίας. Επομένως, η παιδική λογοτεχνία υπόκειται

13. Karin Lesnik-Oberstein, “Defining children’s literature and childhood”, P. Hunt (επιμ.), *International companion encyclopedia of children’s literature*, Λονδίνο 1996, σ. 19. Γενικότερα για τα προβλήματα της θεωρίας της παιδικής λογοτεχνίας βλ. την εισαγωγή της ίδιας στο *Children’s literature. New approaches*, Νέα Υόρκη 2004, σ. 1-24.

14. T. Weirreich, “What is so special about children’s literature?” *Articles and Papers*. Danish Centre for Children’s Literature, www.cfb.dk/site.aspx?p=738 (τελευταία επίσκεψη 17/08/2009).

15. P. Nodleman, *The hidden adult*, σ. 242. Ο Nodleman καταλήγει σε έναν μακροσκελή ορισμό, που ενσωματώνει τα πορίσματα πολλών κριτικών της παιδικής λογοτεχνίας.

συνεχώς σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού από τους ενήλικες σε συγκεκριμένο πάντα χωροχρονικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Συναφές και εξίσου κεντρικό στη θεωρία της παιδικής λογοτεχνίας, είναι το ζήτημα του ορισμού της ιστορίας της παιδικής λογοτεχνίας.¹⁶ Ο όρος καλύπτει την πρακτική συγγραφής «ιστοριών», οι οποίες στηρίζονται στην περιοδολόγηση. Στις απόπειρες αυτές υπογραμμίζεται η σημασία έργων -σταθμών, χωρίς όμως να δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός τους ως τέτοιων. Πρόκειται για ιστορίες γραμμικού τύπου με κανονιστικό χαρακτήρα, οι οποίες αποσιωπούν «άλλες» φωνές, όπως για παράδειγμα τη γυναικεία γραφή ή τη γραφή που προέρχεται από μια θρησκευτική ή πολιτική ομάδα, που δε θεωρείται κυρίαρχη. Η αποσιώπηση όμως αυτών των φωνών παράγει μια «ιστορία» αλλοιωμένη, εφόσον διαγράφει-ισοπεδώνει τη διαφορετικότητα των κατασκευών περί παιδικής ηλικίας, συμβάλλοντας στη θεώρηση των παιδιών ως μιας ομοιογενούς κατηγορίας. Μια τέτοια ιστορία καταλήγει «στο επίπεδο του χρονικού, στη συλλογή πληροφοριών για τα γεγονότα και τις διακυμάνσεις της ζωής των συγγραφέων και του άμεσου περιγυρού τους, στη συλλογή τεκμηρίων και στη διασταύρωση χρονολογιών, κοντολογίς στο επίπεδο της ανεκδοτικής, συμβαντολογικής ιστορίας».¹⁷ Εκτός από τη γραμμικότητα, ένα άλλο χαρακτηριστικό της ιστορίας της παιδικής λογοτεχνίας είναι ο αιτιοκρατικός λόγος. Ο συνδυασμός των δύο παραγόντων οδηγεί στο εξής ιδεολογικό σχήμα:

<i>Παρελθόν</i> ←	→ <i>Παρόν</i>
Διδακτισμός/ωφέλεια	Ψυχαγωγία
Όχι απόλυτη κατανόηση των αναγκών της παιδικής ηλικίας	Πλήρης σεβασμός των αναγκών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της παιδικής ηλικίας

Το παραπάνω σχήμα οδηγεί στη διαπίστωση ότι η παιδική λογοτεχνία ακολουθεί τροχιά εξέλιξης και βελτίωσης, σε αντίθεση με το παρελθόν στο οποίο αποδίδεται έλλειψη κατανόησης της ψυχοσύνθεσης του παιδιού. Η τάση αυτή τείνει εν τούτοις να παραγνωρίζει την ιστορικοποίηση, τη διαφορετικότητα

16. Η συλλογιστική που παρουσιάζεται εδώ αφορά στην ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας.

17. Λίζυ Τσιριμώκου, «Ιστορία λογοτεχνίας και ιστορική ποιητική», *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα 2000, σ. 35.

δηλαδή του ενδιαφέροντος μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Επιπλέον, αυτή η γραμμική ιστορία υπονοεί ότι κάποτε υπήρχαν μόνο διδακτικά κείμενα για παιδιά, εκείνα του 19ου αι., αλλά καθώς κινούμαστε στη διαχρονία και πλησιάζουμε στην εποχή μας, η λογοτεχνία αυτή σταδιακά απελευθερώνεται από το διδακτισμό, για να προσλάβει αποκλειστικά ή κυρίως ψυχαγωγικό χαρακτήρα.¹⁸ Η κριτική που ασκείται σε αυτού του τύπου την ανάγνωση είναι ότι προβάλλει στο παρελθόν τη σύγχρονη άποψη περί διδακτικού και τερπνού.

Σημαντικό μεθοδολογικό ζήτημα για την ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας συνιστά και το θέμα του «κανόνα».¹⁹ Η «ιστορία» γράφεται ως ένα σώμα «μεγάλων» κειμένων, αντιπροσωπευτικών της εποχής τους, χωρίς όμως να προσδιορίζονται τα κριτήρια επιλογής των έργων που συνθέτουν τον «κανόνα». Η Λίνα Κουντουρά γράφει σχετικά: «Το λογοτεχνικό γεγονός εξετάζεται εν συντομία σε συνάρτηση με μη λογοτεχνικές σειρές (π.χ. πολιτικά γεγονότα), καθώς και με τη βιογραφία του συγγραφέα, παραπέμποντας στη θετικιστική ιστοριογραφία της λογοτεχνίας. Ο λογοτεχνικός κανόνας που προκύπτει από αυτήν τη διευθέτηση του υλικού αποτελεί τον κανόνα της μεγάλης παράδοσης, της *great tradition*, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί μετά από επιλογές, μεταμορφώσεις και αποκλεισμούς άλλων τμημάτων της λογοτεχνικής παραγωγής».²⁰

Τα έργα-ορόσημα στην ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας εξυπηρετούν έναν σκοπό: να επιβεβαιώσουν την εξέλιξη και τη βελτίωση της γραφής για το παιδί ή σχετικά με αυτό. Στο όνομα της μη λογοτεχνικότητας (όρος που δεν προσδιορίζεται) αποκλείονται έργα που απευθύνονται σε μικρούς αναγνώστες, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι και αυτά συμβάλλουν στη δημιουργία αντιλήψεων για την παιδική ηλικία. Κλασικό παράδειγμα τέτοιου αποκλεισμού αποτελούν τα παιδικά περιοδικά παντός είδους (περιοδικά του 19ου αι., κόμικς, κλασικά εικονογραφημένα). Ο αποκλεισμός τους πιθανόν να οφείλεται και

---

18. Karin Lesnik - Oberstein, *Children's literature: criticism and the fictional child*, Οξφόρδη 1994. Βλ. ειδικότερα το κεφάλαιο "On knowing the child: stories of origin and education - amusement divide", σ. 69-99, όπου περιγράφεται η καταγωγή και η πορεία εξέλιξης του διπολικού σχήματος εκπαίδευση-ψυχαγωγία, το οποίο τόσο συχνά εφαρμόζεται στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας.

19. Keith Green - Jill Lebihan, *Critical theory and practice: a coursebook*, Λονδίνο 1996. Για την έννοια του κανόνα βλ. σ. 272-276.

20. Λίνα Κουντουρά, «Ιστορία της λογοτεχνίας και η διδασκαλία της: ένα παλιό σχολικό είδος μπροστά στη σύγχρονη προβληματική», Βενετία Αποστολίδου - Ελένη Χοντολίδου (επιμ.), *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα 1999, σ. 349-357.

στο γεγονός ότι το περιοδικό, και συγκεκριμένα το παιδικό περιοδικό ως είδος, όπως διαμορφώθηκε στη διάρκεια του 19ου αι. δεν είναι αποκλειστικά λογοτεχνικό και επομένως η ένταξή του στον όρο παιδική λογοτεχνία είναι προβληματική. Λιγότερα θεωρητικά προβλήματα δημιουργεί η κατηγοριοποίησή του ως αναγνώσματος που εκδίδεται με κάποια συχνότητα, το οποίο μπορεί επιπλέον κατά περίπτωση να φιλοξενεί και λογοτεχνία στις στήλες του.²¹

Σε ό,τι αφορά την ένταξη των παιδικών περιοδικών στις ιστορίες της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, αναμφισβήτητη η *Διάπλασις των Παίδων* συνιστά την κανονιστική παρουσία στο 19ο αι., καθώς έχει μελετηθεί περισσότερο από κάθε άλλο παιδικό περιοδικό, ίσως λόγω της μακροβιότητάς της ή της συνεργασίας της με επιφανείς έλληνες λογοτέχνες του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αι. Παρόλο που η μελέτη της *Διαπλάσεως* συνιστά βάση για περαιτέρω μελέτη του ελληνικού παιδικού περιοδικού Τύπου, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η «ιστορία» δε γράφεται μόνο από «σπουδαία», «αντιπροσωπευτικά» περιοδικά, τα οποία αποκτούν την ταυτότητα του «κλασικού» μέσω μιας σιωπηρής διαδικασίας νομιμοποίησης:²² «Η αντιπροσωπευτικότητά τους [των κλασικών κειμένων] τίθεται εν αμφιβόλω, η θέση τους ως “μαρτυριών” του “πνεύματος του καιρού” τους και ως προνομιακών ερμηνειών της εποχής και της τάξης τους αμφισβητείται, διότι η αντιπροσωπευτικότητα και η ερμηνεία δεν θεωρούνται πλέον αναμφισβήτητες δυνατότητες των κειμένων. Ή μάλλον, από τη στιγμή που κάθε κείμενο, σημαντικό ή ταπεινό, θεωρείται πλέον ότι είναι εξίσου αντιπροσωπευτικό,

21. Ας σημειωθεί η έλλειψη θεωρητικών εργασιών που εστιάζουν στο περιοδικό ως είδος γραφής και επικοινωνίας. Ίσως ο αναγνώστης βρει κάποιες θεωρητικές προτάσεις στα ακόλουθα: Laurel Brake - Anne Humphreys, “Critical theory and periodical research”, *Victorian Periodicals Review* 22/3 (1989), σ. 94-95· Margaret Beetman, “Open and closed: the periodical as a publishing genre”, στο *ίδιο*, σ. 96-100· Lyn Pykett, “Reading the periodical press: text and context”, στο *ίδιο*, σ. 100-108 και Linda Hughes, “Turbulence in the ‘Golden Stream’: chaos theory and the study of periodicals”, στο *ίδιο*, σ. 117-125. Επίσης, για τα ερωτήματα που μπορεί να θέσει κανείς προσεγγίζοντας ένα περιοδικό, όχι απαραίτητα παιδικό, βλ. την εμπειριστατωμένη εισαγωγή του Χ. Καράογλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τ. Α': Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 9-36.

22. Το ενδιαφέρον για τη *Διάπλαση* στις μέρες μας μοιάζει να προσλαμβάνει μυθικές διαστάσεις: οι ανατυπώσεις κάποιων ετών της *Διαπλάσεως* και των *Παιδικών διηγημάτων* του Γρ. Ξερόπουλου, που πρωτοεμφανίστηκαν στις σελίδες της, από τις εκδόσεις Βλάση και η επανακυκλοφορία των *Κυριακών της Διαπλάσεως* από την εφημερίδα *Καθημερινή*, συνιστούν μόνο κάποιες όψεις αυτού του ανανεωμένου ενδιαφέροντος, βλ. Ν. Βατόπουλος, «Ο σύγχρονος μύθος της Διαπλάσεως», *Η Καθημερινή*, 26 Ιανουαρίου 2003.

εξίσου ερμηνευτικό του περιβάλλοντός του, παραμερίζεται ταυτόχρονα και η ουσιώδης έννοια ενός κειμένου που έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως κατεξοχήν προνομιακό ερμηνευτικό μοντέλο». ²³

Ο κίνδυνος που ελλοχεύει σε μια θεώρηση που χρησιμοποιεί ως κριτήριο την «αξία» ενός κειμένου, είναι ότι παράγει μια διαστρεβλωμένη εικόνα του παρελθόντος. Αν όμως επιδιώκουμε να δίνουμε μια εικόνα του παρελθόντος όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη, από άποψη κατασκευής, οφείλουμε να περιλαμβάνουμε στις «ιστορίες» μας πληθώρα κειμένων, ²⁴ τα οποία δε θα εξετάζονται στη βάση μιας αξιολογικής διάκρισης, αλλά σε εκείνη της συμβολής τους στη συγκρότηση των αντιλήψεων για το παιδί. Άλλωστε, η αξία ενός κειμένου δεν παύει να είναι και υπόθεση προσωπική. ²⁵ Οι σκέψεις περί ανακατασκευής των προτύπων του παιδιού στο πλαίσιο της διαχρονίας και της συγχρονίας βρίσκουν μία εφαρμογή στην περίπτωση των περιοδικών *Διάπλασις των Παίδων* και *Εφημερίς των Παίδων*. Αν και ανήκουν περίπου στην ίδια εποχή, διαφορετικά πρότυπα του παιδιού αναδύονται από τις σελίδες τους και μας ωθούν να επανεξετάσουμε την αντίληψη περί καθολικότητας του παιδιού. ²⁶

23. H. White, «Το πλαίσιο αναφοράς του κειμένου: μέθοδος και ιδεολογία στη διανοητική ιστορία», *Διανοητική ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, (μτφ. Έφη Γαζή - Έλσα Κοντογιώργη - Γ. Κόκκινος), Αθήνα 1996, σ. 136.

24. T. Watkins, "History, culture and children's literature", P. Hunt (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 33 «Η εμφάνιση νεότερων μορφών λογοτεχνικού ιστορικισμού συνδέεται, εν μέρει, με κοινωνικές αλλαγές και την προσπάθεια να ανακτήσουμε ιστορίες για τους μαύρους, τις γυναίκες και τις μειονοτικές ομάδες της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, αυτοί οι κοινωνικοί σκοποί συνδέονται με την ανάκτηση ξεχασμένων κειμένων, συμπεριλαμβανομένων και κειμένων τα οποία θεωρήθηκαν ανάξια ακαδημαϊκής μελέτης. Αυτές οι αλλαγές, όπως ήταν φυσικό, ωφέλησαν την ακαδημαϊκή μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας».

25. T. Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, (μτφ. Μ. Μαυρωνάς), Αθήνα 1996, σ. 142-143: «Οι περισσότεροι από μας γνωρίζουν ότι καμία ανάγνωση δεν είναι αθώα ή ότι δεν προϋποθέτει ορισμένα πράγματα. Λίγοι όμως αναζητούν όλες τις προεκτάσεις αυτής της αναγνωστικής ενοχής. Ένα από τα θέματα αυτού του βιβλίου είναι ότι δεν υπάρχει καθαρά "λογοτεχνική" ανταπόκριση. Όλες οι ανταποκρίσεις, ακόμη και εκείνες που αφορούν τη λογοτεχνική μορφή, την πλευρά ενός έργου η οποία μερικές φορές φυλάσσεται ζηλότυπα για την "αισθητική", καθορίζονται βαθιά από το τι είδους κοινωνικά και ιστορικά άτομα είμαστε». Η διαπίστωση αυτή, όμως, ελάχιστα λαμβάνεται υπόψη από πολλούς κριτικούς της παιδικής λογοτεχνίας.

26. H. Hendrick, "Constructions and reconstructions of British childhood: an interpretative survey, 1800 to the present", Allison James-A. Prout (επιμ.), *Constructing and reconstructing*

Η ιστορία των ιδεών, η θεωρία,²⁷ η ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας, και η ιστορία και η κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας, συνιστούν τους επιμέρους επιστημονικούς κλάδους από τους οποίους «δανειζόμαστε» τα ερευνητικά εργαλεία μας. Ως προς τις πρωτογενείς πηγές, αυτές είναι κυρίως τα ελληνικά παιδικά και οικογενειακά περιοδικά του 19ου αι., με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στην *Εφημερίδα των Παιδων* και σε όσα περιοδικά εικάζουμε ότι είχαν ευαγγελικό χαρακτήρα. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει κανείς όταν μελετά κείμενα του παρελθόντος, είναι ότι πολλές φορές τείνει να αποδίδει σε αυτά συμβαντολογικό χαρακτήρα. Η πρακτική αυτή, απαραίτητη σε ό,τι αφορά στις πληροφορίες για την έκδοση ενός περιοδικού, τείνει να διαπερνά συνήθως τις μελέτες μας, χωρίς να γίνεται αντιληπτό σε ποιο σημείο σταματά η παράθεση πληροφοριών που αφορούν στα γεγονότα και σε ποιο σημείο αρχίζει η ερμηνεία. Η μελέτη μας είναι διαρθρωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε οι πληροφορίες να είναι διακριτές από την ερμηνεία, η οποία παίρνει τη μορφή ανακατασκευής του παρελθόντος.²⁸

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙ. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Το διαθέσιμο υλικό για την προσέγγιση των ευρωπαϊκών παιδικών περιοδικών διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: σε καταλόγους που καταγράφουν όσα περιοδικά έχει εντοπίσει ως σήμερα η έρευνα και σε βιβλία ή άρθρα που πραγματεύονται θέματα σχετικά με τον παιδικό περιοδικό Τύπο ή περιέχουν μια επιμέρους καταλογογράφηση των παιδικών περιοδικών. Οι κατάλογοι αποτελούν σημαντικό εργαλείο εργασίας για τον ερευνητή που επιχειρεί να σχηματίσει μια πρώτη εικόνα του παιδικού περιοδικού Τύπου. Πρόκειται κυρίως για χρονολογικούς καταλόγους, όπου τα παιδικά περιοδικά παρουσιάζονται γραμμικά, ανάλογα με το χρόνο έκδοσής τους. Συνήθως, ένας τέτοιος κατάλογος θεωρείται πλήρης όταν περιλαμβάνει τον τόπο, το χρόνο

childhood, σ. 34-62, όπου επισημαίνονται οι αλλαγές που υφίστανται τα πρότυπα της αγγλικής παιδικής ηλικίας στη διαχρονία και επεξηγούνται οι λόγοι που οδήγησαν στην ανακατασκευή αυτών των προτύπων.

27. Χρησιμοποιείται τόσο η θεωρία της λογοτεχνίας των ενήλικων όσο και η σχετικά «νεόκοπη» θεωρία της παιδικής λογοτεχνίας.

28. Κατά τον L. Febvre: «Επεξεργάζομαι ένα γεγονός, σημαίνει το κατασκευάζω» και «Κάθε ιστορία είναι μια επιλογή», F. Dosse, *Η Ιστορία σε ψήχουλα*, (μτφ. Αγγελική Βλαχοπούλου), Ηράκλειο 1993, σ. 80.

και τη διάρκεια έκδοσης, το όνομα του συντάκτη-εκδότη, την αλλαγή τίτλου, όπου αυτή σημειώνεται, και τους συνεργάτες. Το μειονέκτημα κάποιων καταλόγων είναι ότι πολλές φορές περιέχουν ανακρίβειες ή ελλιπή στοιχεία, κυρίως όταν εξετάζουν μεγάλο όγκο περιοδικών, όπως στην περίπτωση των αγγλικών παιδικών περιοδικών. Η καταλογογράφηση των τελευταίων έχει κατά καιρούς επιχειρηθεί από διάφορους ερευνητές, πολλοί από τους οποίους δεν πραγματοποίησαν αυτοψία του υλικού, αλλά βασίστηκαν σε προηγούμενες καταγραφές. Έτσι, το κύριο πρόβλημα που ανακύπτει είναι η διαφωνία ως προς την ακριβή χρονολόγηση των περιοδικών ή η επανάληψη ανακριβειών. Επιπλέον, κανείς από αυτούς τους καταλόγους δεν είναι εξαντλητικός, δηλαδή δεν καλύπτει το σύνολο της παραγωγής.

Τα ευρωπαϊκά παιδικά περιοδικά

Για τα αγγλικά παιδικά περιοδικά διαθέτουμε τον κατάλογο της Sheila Egoft²⁹ καθώς και εκείνον των Jane Bingham - Grayce Scholt.³⁰ Ο πρώτος περιλαμβάνει τα περιοδικά που εκδόθηκαν την περίοδο 1752-1900, ενώ ο δεύτερος κατάλογος, με τη μορφή παραρτήματος, εντάσσεται σε ένα ιστορικό σχέδιασμα της παιδικής λογοτεχνίας σε Αγγλία και Αμερική, καλύπτοντας την περίοδο 1789-1941 για τον αμερικανικό παιδικό Τύπο, και το χρονικό διάστημα 1757-1941 για τον αντίστοιχο της Αγγλίας. Παρόμοιοι κατάλογοι έχουν εκδοθεί και από βιβλιοθήκες που διαθέτουν συλλογές έργων παιδικής λογοτεχνίας ή από συλλέκτες.³¹

Σποραδικές πληροφορίες για τα παιδικά περιοδικά στην περίπτωση της Αγγλίας μπορούν να αντληθούν και από τις ιστορίες παιδικής λογοτεχνίας, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι αναφέρονται μόνο σε όσα

29. Sheila Egoft, *Children's periodicals of the nineteenth century*, Λονδίνο 1951.

30. Jane Bingham - Grayce Scholt, *Fifteen centuries of children's literature. An annotated chronology of British and American works in historical context*, Λονδίνο 1980. Για τα παραρτήματα βλ. σ. 366-396.

31. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Reading, **ένα τμήμα** του οποίου αφιερώνεται στα παιδικά περιοδικά: Edith M. Cairns, *Catalogue of the collection of children's books (1617-1939) in the library of the University of Reading*, Reading 1988. Παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης αποτελεί ο κατάλογος των R. J. Kirkpatrick - M. R. Taylor, *Victorian boys' school stories in books and periodicals*, Λονδίνο 2001, όπου εξετάζονται η γένεση και η εξέλιξη της σχολικής ιστορίας (*school story*) για αγόρια μέσα από πληθώρα βιβλίων, φυλλαδίων και περιοδικών. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας παρέχεται διεξοδικός κατάλογος των αγγλικών παιδικών περιοδικών της περιόδου 1751-1914.

περιοδικά θεωρούνται «ορόσημα». Ο F. J. Harvey Darton, με ένα έργο στο οποίο επιχειρεί την επισκόπηση πέντε αιώνων εκδοτικής παραγωγής, προχωρά σε επιλεκτική παρουσίασή τους, παραθέτοντας όσα κρίνει ως «τα πιο σημαντικά ανάμεσά τους», χωρίς όμως να δίνει τα κριτήρια της επιλογής του.³² Ωστόσο, θεωρεί τον νεανικό/παιδικό περιοδικό Τύπο μια επιπλέον εκδήλωση της εμπορευματοποίησης που γνώρισε η αγγλική παιδική λογοτεχνία στη διάρκεια του 19ου αι. Από την ιστορία της αγγλικής παιδικής λογοτεχνίας, γραμμένη από τον J. R. Townsend, απουσιάζουν τα περιοδικά ως αντικείμενο μελέτης.³³ Είναι σχεδόν ανύπαρκτες οι αναφορές σε αυτά. Ο P. Hunt στην επιτομή ιστορίας της αγγλικής παιδικής λογοτεχνίας παρέχει πληροφορίες για ελάχιστα περιοδικά.³⁴ Όλες οι παραπάνω ιστορίες παιδικής λογοτεχνίας έχουν γραφεί από ένα μόνο πρόσωπο, γεγονός που καθιστά δύσκολη την πρόσβαση σε μεγάλο όγκο πληροφοριών και ερμηνεύει –ως έναν βαθμό– τον αποκλεισμό των περιοδικών. Σε πιο πρόσφατη ιστορία της αγγλικής παιδικής λογοτεχνίας, η οποία αποτελεί έργο συγγραφικής ομάδας, ο Τύπος για παιδιά στις διάφορες μορφές του (κόμικς, περιοδικά, *tracts*) βρίσκει μια θέση, σαφώς καλύτερη από εκείνη που κατείχε στις δύο προηγούμενες ιστορίες, αλλά για μια ακόμη φορά δεν καλύπτεται το εύρος της παραγωγής.³⁵

Η Kirsten Drotner έχει μελετήσει τα αγγλικά παιδικά περιοδικά της περιόδου 1751-1945.³⁶ Η εργασία της καλύπτει σημαντικό αριθμό περιοδικών –μεγαλύτερο από εκείνον των προηγούμενων ιστοριών– αλλά η ερευνήτρια, παρόλο που προεξαγγέλει μια ιστορική και κοινωνιολογική προσέγγιση, περιορίζεται στην απλή παράθεση στοιχείων για τα περιοδικά, χωρίς να προχωρά σε κειμενική ανάλυση, ανάλυση δηλαδή της δομής τους, των αφηγηματικών τεχνικών που χρησιμοποιούν ή των λογοτεχνικών ειδών που φιλοξενούν.

32. F. J. H. Darton, *Children's books in England*, σ. 266.

33. J. R. Townsend, *Written for children*, Λονδίνο 1990.

34. P. Hunt, *An introduction to children's literature*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1994. Ο χρονολογικός κατάλογος που συνοδεύει αυτή την επιτομή (σ. 189-196) παρουσιάζει, σύμφωνα με το συγγραφέα, τα κυριότερα έργα και γεγονότα στην ιστορία της αγγλικής παιδικής λογοτεχνίας, με ελάχιστα περιοδικά να καταλογογραφούνται. Δίνεται, επομένως, μια ελλιπής εικόνα της λογοτεχνίας που απευθύνεται σε παιδιά, καθώς αποκλείονται σιωπηρά τα περιοδικά ως έργα ανάξια καταγραφής σε μια «εθνική» ιστορία παιδικής λογοτεχνίας.

35. P. Hunt (επιμ.), *Children's literature. An illustrated history*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1995.

36. Kirsten Drotner, *English children and their magazines, 1751-1945*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1988.

Επιπλέον, ένας από τους βασικούς στόχους της είναι να εφαρμόσει τη θεωρία της πρόσληψης και προς αυτήν την κατεύθυνση χρησιμοποιεί ιστορικό υλικό για την καθημερινή ζωή των παιδιών της εποχής, το οποίο κατόπιν εφαρμόζει αβασάνιστα στους υποθετικούς αναγνώστες των περιοδικών. Ξεκινά λοιπόν η συγγραφέας από μια «ιστορία», την οποία ήδη γνωρίζει από ιστορικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες, και ανακαλύπτει αυτήν την ίδια ιστορία στα κείμενα που εξετάζει. Επίσης, δεν προχωρά σε ανάλυση του περιεχομένου των περιοδικών, η οποία αποδεικνύεται πολύτιμη, κυρίως στην περίπτωση των μακρόβιων περιοδικών, καθώς μπορεί να καταδείξει τη διάρκεια ή τη διακοπή και αντικατάσταση κάποιων κειμενικών μορφών. Τέλος, η χρήση της ψυχολογίας του υποσυνειδήτου αποδεικνύεται επικίνδυνη, εφόσον πρόκειται για μελέτη που προσεγγίζει τον Τύπο του παρελθόντος και η πρόσβαση στις συνειδήσεις των αναγνωστών είναι ανέφικτη.³⁷

Οι H. Carpenter και Mari Prichard στο έργο τους *The Oxford companion to children's literature* καταλογογραφούν περισσότερα από τριάντα παιδικά περιοδικά, αμερικανικά και αγγλικά, αλλά τα στοιχεία που παραθέτουν είναι καθαρά πληροφοριακού χαρακτήρα.³⁸ Άλλες πηγές πληροφόρησης για τον παιδικό περιοδικό τύπο αποτελούν τα άρθρα τόσο σε περιοδικά εξειδικευμένα στον τομέα της παιδικής λογοτεχνίας όσο και σε άλλα που αφορούν στον Τύπο γενικότερα, καθώς και τα κεφάλαια ευρύτερων έργων που έχουν ως αντικείμενό τους την αγγλική παιδική λογοτεχνία. Σε αυτές τις εργασίες εξετάζεται ο ρόλος του εκδότη στον παιδικό περιοδικό Τύπο από διάφορες απόψεις: διερευνώνται οι σχέσεις των εκδοτών με το αναγνωστικό κοινό,³⁹ η μετάβαση από τον εκδότη-αυθεντία στον εκδότη-φίλο των παιδιών⁴⁰ και γενικότερα ο ρόλος της αυθεντίας όχι μόνο του εκδότη αλλά και των πρωταγωνιστών των ιστοριών οι οποίες δημοσιεύονται στα

37. Για μια πιο εμπειριστατωμένη κριτική του έργου της Kirsten Drotner βλ. Mitzi Mayers, "Sociologizing juvenile ephemera: periodical contradictions, popular literacy, transhistorical readers", *Children's Literature Association Quarterly*, 17/1 (1992), σ. 41-45 και F. M. L. Thompson, "Magazines as mirrors of their times", *The Lion and the Unicorn*, 14/2 (1990), σ. 121-123.

38. H. Carpenter - Mari Prichard, *The Oxford companion to children's literature*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1999.

39. Greta Little, "The care and nurture of aspiring writers: young contributors to *Our Young Folks* and *St. Nicholas*", *Children's Literature Association Quarterly*, 17/4 (1992-1993), σ. 19-23.

40. Diana Dixon, "From instruction to amusement: attitudes of authority in children's periodicals before 1914", *Victorian Periodicals Review*, 19/2 (1986), σ. 63-67.

περιοδικά.⁴¹ Άλλα θέματα που πραγματεύονται είναι ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι κριτικοί στη διάδοση ή μη των παιδικών περιοδικών,⁴² ο ρόλος της κοινωνικής τάξης ή του φύλου στη θεματολογία τους,⁴³ ο ρόλος των περιοδικών ως πηγής κοινωνικής ιστορίας,⁴⁴ η συμβολή της μυθιστορηματικής γραφής των περιοδικών στη διάδοση κοινωνικών αξιών,⁴⁵ η μετάλλαξη του παιδιού-αναγνώστη σε καταναλωτή της βιομηχανίας των περιοδικών⁴⁶ και το διπλό αναγνωστικό κοινό τους (ενήλικες και παιδιά ή έφηβοι).⁴⁷ Τέλος, κάποιες μελέτες παραθέτουν απλώς γενικές πληροφορίες για κάποια περιοδικά.⁴⁸

Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω μελετών είναι ότι στην πλειονότητά τους ασχολούνται με τα περιοδικά που απευθύνονται σε αγόρια, έχουν καθαρά πληροφοριακό χαρακτήρα –ελάχιστα ασχολούνται με το κείμενο αυτό καθαυτό– και παρουσιάζουν τις περισσότερες φορές τα ίδια περιοδικά, αναπαράγοντας έτσι τον «κανόνα».⁴⁹

41. Claudia Nelson, "Mixed messages: "Authoring and authority in British boys' magazines", *The Lion and the Unicorn*, 21/1 (1997), σ. 1-19.

42. Marjory Lang, "Childhood's champions: mid-Victorian children's periodicals and the critics", *Victorian Periodicals Review*, 13/1-2 (1980), σ. 17-31.

43. Janis Dawson, "The origins of nineteenth century juvenile periodicals: the *Young Gentleman's and Lady's Magazine* (1799-1800) and its predecessors", *Victorian Periodicals Review*, 29/3 (1996), σ. 217-241.

44. Diana Dixon, "Children and the press, 1866-1914", M. Harris - A. J. Lee (επιμ.), *The press in English society from seventeenth to nineteenth centuries*, Λονδίνο 1986, σ. 135-148 και Rosie Findlay, "Small print: the golden age of children's periodicals in Great Britain", *Cahiers Victoriens et Edouardiens*, 55 (2002), σ. 53-69.

45. R. G. Kelly, *Mother was a lady. Self and society in selected American children's periodicals 1865-1890*, Κονέκτικατ - Λονδίνο 1974.

46. Janis Dawson, "Trade and Plumb-Cake in Lilliput: the origins of juvenile consumerism and early English children's periodicals", *Children's Literature in Education*, 29/4 (1998), σ. 175-198.

47. Susan R. Cannon, "The best magazine for children of all ages: cross-editing *St. Nicholas Magazine* (1873-1905)", *Children's Literature*, 25 (1997), σ. 153-180.

48. Cornelia Meigs - Anne Thaxter Eaton - Elizabeth Nesbitt - Ruth Hill Viguers, *A critical history of children's literature*, Νέα Υόρκη 1964, σ. 270-285, Mary F. Thwaite, *From primer to pleasure in reading*, Λονδίνο 1972, σ. 213-224 και Gillian Avery, *Behold the child - American children and their books 1621-1922*, Λονδίνο 1994, σ. 81-85.

49. Οι μελέτες που προαναφέρθηκαν δεν εντάσσουν στο πλαίσιο του παιδικού περιοδικού Τύπου τα comics και τα penny dreadfuls. Τα τελευταία ήταν περιοδικά για εφήβους –θεωρητικά κατώτερης ποιότητας– τα οποία πωλούνταν σε χαμηλή τιμή και περιείχαν ιστορίες εντυπωσιασμού. Για περισσότερα στοιχεία βλ. P. Carpenter - Mari Prichard, *The Oxford companion to children's literature*, σ. 399-401.

Η ογκώδης μελέτη του A. Fourment καλύπτει το γαλλικό περιοδικό Τύπο για παιδιά της περιόδου 1768-1988.⁵⁰ Δεν πρόκειται για απλή καταλογογράφηση αλλά για ιστορική προσέγγιση των παιδικών περιοδικών, γεγονός που φαίνεται και από την περιοδολόγηση που ακολουθεί ο συγγραφέας κατά τη διαίρεση του έργου του. Κατάλογος των γαλλικών παιδικών περιοδικών που έχουν καταγραφεί παρατίθεται σε παράρτημα, καλύπτοντας περίπου δύο αιώνες εκδοτικής παραγωγής (1757-1969).

Στο Βέλγιο, η ερευνητική ομάδα της Rita Ghesquière του Πανεπιστημίου του Leuven σε συνεργασία με Ολλανδούς επιστήμονες, μελέτησε το θρησκευτικό περιοδικό Τύπο για παιδιά –καθολικό και προτεσταντικό– υπό το πρίσμα εκμοντερνισμού της θρησκείας. Ειδικότερα, οι Βέλγοι ερευνητές ασχολήθηκαν με την ιδιαίτερα επιτυχημένη περίπτωση του εκδοτικού οίκου Averbode, ο οποίος ιδρύθηκε το 1881 από τάγμα καθολικών μοναχών, και μέσα από μια διαδικασία εκκοσμίκευσης συνεχίζει τη δραστηριότητά του ως σήμερα.⁵¹

Στην Ολλανδία, ο προτεσταντικός και καθολικός Τύπος για παιδιά έχει αποτελέσει ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης τα τελευταία χρόνια. Η μελέτη του Jacques Dane, αν και εντάσσεται στην ιστορία της εκπαίδευσης, παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τις απόψεις των προτεσταντικών κύκλων σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών μέσω κατάλληλων αναγνωσμάτων,⁵²

50. A. Fourment, *Histoire de la presse des jeunes et des journaux d'enfants: (1768-1988)*, Παρίσι 1987. Για τον κατάλογο των περιοδικών βλ. σ. 417-424.

51. Ευχαριστώ, ιδιαίτερα, την κ. Rita Ghesquière, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Leuven που έθεσε υπόψη μου το περίγραμμα του άρθρου της "From calling to business: the Averbode-publishing houses 1877-2002. A case study", το οποίο παρουσιάστηκε σε συνέδριο στο Bilbao το 2003. Ο εκδοτικός οίκος Averbode αρχικά εξέδωσε στα 1920 το επιτυχημένο περιοδικό για παιδιά *Zonneland* ή *Petits Belges*, το οποίο συνδύαζε τη θρησκεία με την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία. Σήμερα εξακολουθεί να εκδίδει περιοδικά για παιδιά και εφήβους, καθώς και θρησκευτική παιδική λογοτεχνία, αλλά πλέον υπεύθυνοι των εκδόσεων δεν είναι μοναχοί, αλλά κοσμικοί. Ο ρόλος των πρώτων, περιορίζεται στον ποιοτικό έλεγχο των εκδόσεων. Βλ. Rita Ghesquière, "Between evangelisation and economy. A profile of Averbode publishers (1920-2000)", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 381-405.

52. J. Dane, "*De vrucht van bijbelsche opvoeding*". *Populaire leescultuur en opvoeding in Protestants-Christelijke gezinnen, circa 1880-1940* ("The fruit of biblical upbringing". *Popular reading culture and education of Protestant families circa 1880-1940*), Verloren 1996 και του ίδιου, "Supervising children's literature in the Netherlands, ca. 1880-1940", J. De Maeyer

και για τη συμβολή τους στη δημιουργία μιας «ιδιαιτέρως» λογοτεχνίας για παιδιά. Παράδειγμα της τελευταίας αποτελεί το προτεσταντικό περιοδικό για παιδιά *De Spiegel* (The Mirror), το οποίο εξετάζεται από θεματολογική κυρίως άποψη. Η μελέτη της Marjoke Rietveld-Van Wingerden, ευρύτερη από την προηγούμενη, επιχειρεί να καλύψει το χρονικό φάσμα 1757-1942,⁵³ εξετάζοντας την εξέλιξη του παιδικού και νεανικού ολλανδικού Τύπου διαχρονικά σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και τεχνολογικές αλλαγές. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο θρησκευτικό Τύπο για παιδιά, προτεσταντικό και καθολικό, καθώς και σε εκείνον που απευθύνεται σε «ειδικές» κατηγορίες αγνωστών: παιδιά εβραίων, κομμουνιστών, σοσιαλιστών και φιλελευθέρων.⁵⁴

Στη Σουηδία, η Sonja Svensson έχει εστιάσει την έρευνά της στον περιοδικό Τύπο για παιδιά. Η πρώιμη συμβολή της στην ιστορία του παιδικού περιοδικού εντύπου εντοπίζεται σε ένα άρθρο στο οποίο αποτυπώνεται πανοραμικά η γένεση και η εξέλιξη του είδους, κατά την περίοδο 1766-1899.⁵⁵ Στη διδακτορική της διατριβή ασχολείται με ένα παιδικό περιοδικό του 19ου αι., το *Folkskolans Barnidning* (The Elementary School Child's Magazine, 1892-1914), εξετάζοντας ζητήματα όπως τις συνθήκες που ευνόησαν την εμφάνισή του, τη δραστηριότητα του εκδοτικού οίκου από τον οποίο εκδιδόταν, τους συνεργάτες, το αναγνωστικό κοινό, την ύλη και τη στοχοθεσία του.⁵⁶

Τα ελληνικά παιδικά περιοδικά

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη των ελληνικών παιδικών περιοδικών εκδηλώθηκε σχετικά όψιμα.⁵⁷ Αυτή η στροφή προς τη μελέτη του παιδικού περιοδικού Τύπου συνδέεται αναμφισβήτητα με το γεγονός ότι η παιδική λογοτεχνία

- H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, σ. 337-347.

53. Marjoke Rietveld-Van Wingerden, *Voor de lieve kleinen het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942*, Den Haag 1992.

54. Ευχαριστώ θερμά τον J. Dane, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Groningen, για το υλικό που έθεσε στη διάθεσή μου.

55. Sonja Svensson, "Children's periodicals in Sweden", *Phaedrus*, IV/2 (1977), σ. 11-16.

56. Sonja Svensson, *Läsning för folkets barn. Folkskolans barnidning och dess förlag 1892-1914 (Reading matter for working class children. The Elementary School Child's Magazine and its publishing house, 1892-1914)*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Ουψάλα 1983.

57. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η ελληνική παιδική λογοτεχνία δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης των γενικότερων ιστοριών της «εθνικής» μας λογοτεχνίας.

παγιώθηκε ως αντικείμενο έρευνας στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο σχετικά πρόσφατα, αλλά και με τη γενικότερη βραδύτητα που παρατηρήθηκε στη μελέτη του ελληνικού περιοδικού Τύπου⁵⁸ και της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα. Πολύτιμη στην πύκνωση μελετών για τον παιδικό περιοδικό τύπο στάθηκε η συμβολή του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), με έρευνες οι οποίες ανέδειξαν την ιστορικότητα της νεότητας και της παιδικής ηλικίας.⁵⁹ Πιο πρόσφατα, η έκδοση της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974* από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, συμπεριέλαβε στα λήμματά της και πολλά παιδικά και νεανικά περιοδικά, επενδύοντας έτσι ένα παραμελημένο αντικείμενο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας με τον ανάλογο επιστημονικό σεβασμό.⁶⁰

Κατάλογοι, μονογραφίες και άρθρα είναι τα ερευνητικά εργαλεία που διαθέτουμε σήμερα και για τα ελληνικά παιδικά περιοδικά. Εξαιρετικά χρήσιμος για την οικείωση του ερευνητή με τον παιδικό περιοδικό Τύπο του 19ου αι. είναι ο κατάλογος της Μάρθας Καρπόζηλου, όπου καταγράφονται τα περιοδικά της περιόδου 1830-1914 και παρέχονται σημαντικές πληροφορίες για τον εντοπισμό τους στις ελληνικές βιβλιοθήκες.⁶¹ Άλλος κατάλογος για τα περιοδικά της περιόδου 1836-1944 είναι εκείνος που εκδόθηκε από το Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη στο πλαίσιο έκθεσης περιοδικών για παιδιά και εφήβους· οι πληροφορίες που παρέχει ωστόσο, δεν είναι επαρκείς.⁶²

Οι ιστορίες της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, αναφέρονται στα παιδικά περιοδικά του 19ου αι. Ο Χ. Σακελλαρίου ασχολείται με τα περιοδικά –το ζητούμενο στη θεώρησή του είναι η μορφωτική αξία και η πιθανή

58. Το πρόγραμμα «Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών αποτελεί έργο-σταθμό όχι μόνο για την πληρέστερη χαρτογράφηση του ελληνικού περιοδικού Τύπου, αλλά κυρίως για την ανάδειξη νέων ιστορικών και θεωρητικών προσεγγίσεων, βλ. Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2005.

59. ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, *Ερευνητικό πρόγραμμα. Διεθνή συμπόσια. Διαρκές σεμινάριο. Δημοσιεύματα 1983-2009*, Αθήνα 2009.

60. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. Α-Δ', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008.

61. **Μάρθα Καρπόζηλου**, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987.

62. *Ελληνικά περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1944)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1983.

επίδρασή τους στον αναγνώστη- αλλά σε ό,τι αφορά στον 19ο αι., παραθέτει ελάχιστα στοιχεία.⁶³ Ο Δ. Γιάκος, σε ένα παρόμοιο πόνημα επιχειρώντας μια επισκόπηση της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, καταλογογραφεί μόνο την *Εφημερίδα των Παίδων* και τη *Διάπλαση των Παίδων*, ως τα σημαντικότερα ελληνικά περιοδικά, αλλά τα κριτήρια που χρησιμοποιεί για αυτόν τον χαρακτηρισμό, απουσιάζουν από τη μελέτη του.⁶⁴

Διαθέτουμε και μεμονωμένες μελέτες που ασχολούνται με τον παιδικό περιοδικό τύπο. Στον Κ. Ντελόπουλο οφείλουμε μια μελέτη για το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό, την *Παιδική Αποθήκη*, αλλά η προσέγγισή του είναι καθαρά ιστορική και βιβλιογραφική.⁶⁵ Η μελέτη της Βίκυς Πάτσιου ασχολείται με τη *Διάπλαση των Παίδων* για την περίοδο 1879-1922.⁶⁶ Το περιοδικό προσεγγίζεται από ιστορική και κοινωνική άποψη και η ανάλυσή της στηρίζεται στο κείμενο της *Διαπλάσεως*. Αποτελεί εργασία πρότυπο για όποιον θέλει να ασχοληθεί με τον ελληνικό παιδικό περιοδικό Τύπο του 19ου αι. Η *Διάπλαση των Παίδων* έχει μελετηθεί και από τον Κ. Μαλαφάντη, ο οποίος επικεντρώθηκε στις «αθηναϊκές επιστολές» του Ξενόπουλου.⁶⁷ Με την ευρετηρίαση των λογοτεχνικών ειδών και κυρίως των μυθιστορημάτων στη *Διάπλαση των Παίδων* κατά την περίοδο 1879-1917, ασχολείται η Άννα Πολατίδου.⁶⁸ Η Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου μελέτησε το περιοδικό *Παιδικός Κόσμος* (1930-1952),⁶⁹ ενώ η Ζαχαρούλα Καραβά τα ελληνικά κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1900-1920).⁷⁰

63. Χ. Σακελλαρίου, *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1991, σ. 483-506.

64. Δ. Γιάκος, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας από τον 18^ο αιώνα ως σήμερα*, Αθήνα 1991, σ. 43-48 και 103-108.

65. Κ. Ντελόπουλος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής. Το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και ο εκδότης του*, Αθήνα 1995.

66. Βίκυ Πάτσιου, *«Η Διάπλαση των Παίδων» (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα 1995.

67. Δ. Κ. Μαλαφάντης, *Οι «Αθηναϊκά Επιστολαί» του Γρ. Ξενόπουλου στη «Διάπλαση των Παίδων» (1896-1947)*, Αθήνα 1995.

68. Άννα Πολατίδου, *Η Διάπλαση των Παίδων (1879-1917): ευρετήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2004.

69. Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου, *Το περιοδικό «Παιδικός Κόσμος» (1930-1952). Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού περιοδικού Τύπου*, Αθήνα 2008.

70. Ζαχαρούλα Καραβά, *Τα ελληνικά κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919)*, Αθήνα 2010.

Άρθρα που αφορούν στα παιδικά περιοδικά του 19ου αι. εντοπίζονται στα πρακτικά συμποσίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη με θέμα το παιδικό έντυπο.⁷¹ Επίσης, άρθρα καθαρά πληροφοριακού χαρακτήρα απαντούν και στο περιοδικό *Διαδρομές*, αφιερωμένο στη μελέτη της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας.⁷² Τέλος, μια επισκόπηση του παιδικού περιοδικού εντύπου στην Ελλάδα από τον 19ο αι. ως το τέλος του 20ού επιχειρεί σε άρθρο της η Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου,⁷³ ενώ ο Κ. Ντελόπουλος στην πρόσφατη μελέτη του ανασύρει από την αφάνεια ένα παιδικό περιοδικό του 19ου αι.⁷⁴

Η *Εφημερίς των Παίδων* δεν αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα περιθωριοποίησης των περιοδικών από τη σύγχρονη κριτική. Ωστόσο, διάσπαρτα στοιχεία εντοπίζονται σε διάφορες εργασίες,⁷⁵ κοινό στοιχείο των οποίων είναι η παρουσίαση της *Εφημερίδος των Παίδων* σε αντίστιξη με τη *Διάπλαση των Παίδων*, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στη διαμάχη των δύο περιοδικών, η οποία σύμφωνα με κάποιους κριτικούς καταλήγει σε σαφή νίκη υπέρ της *Διαπλάσεως*.⁷⁶ Επίσης, η ύλη της *Εφημερίδος των Παίδων*

71. *Το παιδικό έντυπο. Πρακτικά Συμποσίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο - Δήμος Θεσσαλονίκης (16-17 Ιανουαρίου 1993), Δήμος Θεσσαλονίκης, Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών. Ειδικότερα για τα παιδικά περιοδικά του 19ου αι., βλ. τα ακόλουθα άρθρα στον παραπάνω τόμο: Χ. Σακελλαρίου, «Τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η ιδεολογία τους», σ. 43-52· Μάρθα Καρπόζηλου, «Ελληνικά περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1936)», σ. 57-68 και Βίκυ Πάτσιου, «Παιδικός περιοδικός Τύπος και ιστορία της λογοτεχνίας. Ο Κώστας Καρυωτάκης στη *Διάπλαση των Παίδων*», σ. 83-87.

72. Βίτω Αγγελουπούλου, «Τα περιοδικά για παιδιά στην Ελλάδα. Σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία τους», *Διαδρομές*, 15 (1989), σ. 186-190· Βίκυ Πάτσιου, «Η *Διάπλαση των Παίδων* και ο Τύπος: 1880-1989» στο *ίδιο*, σ. 215-217· Β. Αναγνωστόπουλος, «Παιδικά - νεανικά περιοδικά (καταγραφή)», στο *ίδιο*, 32 (1993), σ. 311-316 και Ζαχαρούλα Καραβά, «Ο ελληνικός κωνσταντινουπολίτικος Τύπος για παιδιά και νέους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο *ίδιο*, 93 (2009), σ. 72-77.

73. Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου, «Ο ελληνικός περιοδικός Τύπος για παιδιά και νέους», *Περίπλους*, 49 (2000), σ. 48-58.

74. Κ. Ντελόπουλος «*Παιδική Εφημερίς*: ένα ξεχασμένο παιδικό περιοδικό στο κλείσιμο του αιώνα», Κ. Ντελόπουλος, *Τα παιδικά αναγνώσματα των πάππων μας. Η ευρωπαϊκή σκηνή και το ελληνικό προσκήνιο*, Αθήνα 2008, σ. 171-199.

75. Βίκυ Πάτσιου, *Η *Διάπλαση των Παίδων**, σ. 94-96· Δ. Γιάκος, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, σ. 45-48 και 103, όπου εσφαλμένα παρουσιάζεται ως το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και Χ. Σακελλαρίου, «Τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η ιδεολογία τους», *Το παιδικό έντυπο*, σ. 43-52.

76. Στο *ίδιο*. Οι Δ. Γιάκος και Χ. Σακελλαρίου δίνουν την εντύπωση ότι η *Διάπλαση των Παίδων* αποτελεί το μέτρο σύγκρισης για τα ελληνικά παιδικά περιοδικά του 19ου αι. Η ίδια

έχει αποτελέσει πηγή για τη μελέτη ευρύτερων θεμάτων της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας.⁷⁷ Τέλος, η λογοτεχνική παραγωγή της *Εφημερίδος των Παιδων* αποτέλεσε αντικείμενο διδακτορικής διατριβής, η οποία όμως εστίασε κυρίως στην πεζογραφία και την ποίηση, αποκλείοντας από τη θεματική της τη σύνδεση με το δυτικό προτεσταντικό Τύπο για παιδιά και νέους.⁷⁸

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό το σχετικό πύκνωμα στη μελέτη των ελληνικών παιδικών περιοδικών, ως εργαλείων για την ανάδειξη και διάχυση ιδεών περί παιδικής λογοτεχνίας και παιδικής ηλικίας, και ο ρόλος που αυτά διαδραμάτισαν στην προώθηση τόσο της παραγωγής όσο και της «ανάγνωσης» της λογοτεχνίας. Αυτού του τύπου οι εργασίες συμβάλλουν στην καλύτερη γνώση των προσώπων και των συνθηκών που οδήγησαν στην παραγωγή και διάχυση εντύπων για το παιδί καθώς επίσης και στην αναθεώρηση ορισμένων «προκαταλήψεων» σχετικά με την παιδική λογοτεχνία του 19ου αι.⁷⁹ Ωστόσο, απομένει να περάσουμε στο επίπεδο της

στάση, με τάση υποτίμησης της *Εφημερίδος των Παιδων*, ανιχνεύεται και στις ακόλουθες εργασίες: Δ. Χανός, *Το παιδικό λαϊκό φυλλάδιο - περιοδικό - βιβλίο*, Αθήνα 1991, σ. 5: «Η εφημεριδούλα εκείνη [*Εφημερίς των Παιδων*], που στην πραγματικότητα απευθυνόταν σε παιδιά, δεν ανταποκρινόταν στην αποστολή της. Ούτε και ήταν προσαρμοσμένη στην παιδική νοοτροπία. Ήταν κι αυτή φτωχή και είχε πολλές ελλείψεις και παραλείψεις [...] επέζησε ως τον Δεκέμβριο του 1893 επειδή δεν είχε ανταγωνιστές». Επίσης, εσφαλμένα δίνεται η πληροφορία στη σ. 13 ότι «η *Εφημερίς των Παιδων* επαναλαμβάνει την έκδοσή της από 1 Ιανουαρίου 1894 με τον τίτλο *Αστέρας*». Βλ. επίσης, Κ. Δ. Κάσσης, *Παραλογοτεχνία στην Ελλάδα 1830-1980. Λαϊκά φυλλάδια. Ο γραφτός Καραγκιόζης*, Αθήνα 1985, σ. 12 και σ. 70-71, όπου η πρωτοκαθεδρία δίνεται και πάλι στη *Διάπλαση των Παιδων* και Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου, «Ο ελληνικός περιοδικός τύπος για παιδιά και νέους», σ. 52, όπου αναφέρεται ότι «η *Εφημερίς των Παιδων* δεν άντεξε τον συναγωνισμό [με τη *Διάπλαση*] και σταμάτησε την έκδοσή της».

77. Μαριάνθη Καπλάνογλου, *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Τα παραμύθια στα περιοδικά για παιδιά και νέους (1836-1922)*, Αθήνα 1998 και Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, 1834-1919*, Αθήνα-Ιωάννινα 1986.

78. Πολυξένη Σταθάτου, *Το παιδικό περιοδικό «Εφημερίς των Παιδων» (1868-1893)*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε.-Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2000.

79. Η οικείωση με τους εκδότες και τους συνεργάτες των παιδικών περιοδικών ίσως ανατρέψει άρδην την εικόνα που έχουμε σχηματίζει για την παιδική λογοτεχνία του 19ου αι. Τα περιοδικά προτείνουν ποικίλους τίτλους έργων κατάλληλων για ανάγνωση από τα παιδιά. Προς αυτή την κατεύθυνση, πολύτιμη θα ήταν μια έρευνα στο σύνολο του νεανικού, παιδικού και οικογενειακού περιοδικού Τύπου, για να συνταχθεί μια βιβλιογραφία της προτεινόμενης από τους εκδότες παιδικής λογοτεχνίας. Μια τέτοια έρευνα θα άλλαζε ριζικά το τοπίο, φέρνοντας στην επιφάνεια λησμονημένα έργα και δημιουργούς.

σύνθεσης των πορισμάτων όλων αυτών των μελετών, αλλά και στο επίπεδο της σύγκρισης μεταξύ των ελληνικών περιοδικών και των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, δίνοντας και διεθνή διάσταση σε ένα, περιθωριοποιημένο για καιρό, αντικείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ (ΜΕΣΑ 18ΟΥ-ΤΕΛΗ 19ΟΥ ΑΙ.)

Η εμφάνιση της ευαγγελικής κίνησης

Η *Εφημερίς των Παίδων* ήταν ένα παιδικό περιοδικό που αναδύθηκε από την αυτόχθονη ευαγγελική κίνηση, αλλά συγχρόνως έφερε και στενούς συγγενικούς δεσμούς με το αντίστοιχο είδος –το παιδικό ευαγγελικό περιοδικό– που άνθησε στην Αγγλία και την Αμερική, χώρους γένεσης της ευαγγελικής κίνησης. Προς την κατεύθυνση της «συγγένειας» συνηγορούν οι δεσμοί του εκδότη της, Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη, με τις Βιβλικές εταιρείες Αγγλίας και Αμερικής, καθώς και με τη Religious Tract Society of London.¹

Πριν προχωρήσουμε στη θεώρηση της *Εφημερίδος των Παίδων*, κρίνεται απαραίτητη η συνοπτική παρουσίαση της ευαγγελικής κίνησης στους χώρους όπου πρωτοεμφανίστηκε. Το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στον αγγλικό χώρο και ειδικότερα σε εκείνο το κομμάτι της ευαγγελικής κίνησης που αφορά στο παιδί και τον νέο άνθρωπο. Δίνεται έμφαση στις εκπαιδευτικές θεωρίες και τα μέσα που οι ευαγγελικοί χρησιμοποίησαν για να πετύχουν τους σκοπούς τους –άρρηκτα δεμένους με τη θρησκεία– καθώς και στους αγώνες που αυτοί διεξήγαγαν. Εκπαίδευση, λογοτεχνία για παιδιά και «κοινωνικοί» αγώνες, όπως για παράδειγμα η κίνηση για την κατάργηση της δουλείας, συνιστούν τις παραμέτρους αυτής της περιδιάβασης.²

---

1. Θρησκευτική Φυλλαδική Εταιρεία του Λονδίνου. Βλ. παρακάτω στο παρόν κεφάλαιο σ. 46. Στο εξής θα αναφέρεται ως R.T.S.

2. Εστιάζουμε στην περίπτωση της Αγγλίας, καθώς τα περισσότερα έργα προτεσταντικής παιδικής λογοτεχνίας που μεταφράζονται στα ελληνικά προέρχονται από αυτή. Ωστόσο, οι αρχές και οι εκπαιδευτικές θεωρίες των ευαγγελικών στην Αγγλία και την Αμερική, παρά τις όποιες διαφορές, είχαν κοινή βάση. Επιπλέον, η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε πνευματικό απότοκο της σχέσης του Μ. Δ. Καλοποθάκη και με τους δύο χώρους. Εδώ σκιαγραφείται η σχέση με την Αγγλία, ενώ σε επόμενη ενότητα, σ. 64 κ.ε., η σχέση με την Αμερική.

Ο όρος «ευαγγελική κίνηση» δε χαρακτηρίζει μία μόνο συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα, αλλά εκφράζει τη γενικευμένη κίνηση ανανέωσης του παραδοσιακού προτεσταντισμού, η οποία άφησε τη σφραγίδα της όχι μόνο στη Βρετανία αλλά και σε ολόκληρο τον προτεσταντικό κόσμο.³ Εμφανίστηκε στους κόλπους της αγγλικανικής εκκλησίας,⁴ επηρεάζοντας ένα τμήμα της και δημιουργώντας το μεθοδισμό,⁵ ο οποίος τελικά εξελίχτηκε στον μεγαλύτερο αντίπαλο της αγγλικανικής εκκλησίας· επίσης, πολύ γρήγορα αποτέλεσε την κυρίαρχη δύναμη στις μεταρρυθμισμένες εκκλησίες⁶ και την εκκλησία της Σκωτίας. Για περίπου ενάμιση αιώνα (1750-1900) η θρησκεία ήταν συνώνυμη με κάποια μορφή ευαγγελικής πίστης και η επίδρασή της δεν περιοριζόταν στη θρησκευτική σφαίρα. Τα σημάδια παρακαμψίας της αγγλικανικής εκκλησίας, η νωθρότητα του κλήρου, ο παγανισμός των φτωχών τάξεων και κυρίως η χαλαρότητα και η κατ' όνομα χριστιανικότητα των μεσαίων και ανώτερων τάξεων, θεωρήθηκαν από τους ιστορικούς ως γενεσιουργά αίτια για την εμφάνιση της ευαγγελικής κίνησης.⁷

Μεταξύ του 1740 και του 1780, οι επιφανέστεροι από τους πρώιμους υποστηρικτές της ευαγγελικής κίνησης, George Whitefield και John Wesley, εμφύτευσαν την ευαγγελική πίστη στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις της Αγγλίας.⁸ Μέχρι το 1780 η ευαγγελική κίνηση περιοριζόταν σε αυτές, αλλά μετά το 1820 διευρύνθηκε για να περιλάβει σημαντικό τμήμα της μεσαίας και ανώτερης κοινωνικής τάξης, καταλήγοντας να θεωρείται συνώνυμη με αυτές. Μετά το 1800 η ευαγγελική κίνηση «απογειώθηκε»· σε αυτό συνέβαλαν πολλοί παράγοντες: οι επαναστατικές ιδέες που απειλούσαν την παραδοσιακή κοινωνική δομή, ο ντεϊσμός και η αθεΐα που είχαν διαβρώσει τη

3. J. Obelkevich, "Religion", F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge social history of Britain 1750-1950*, Καίμπριτζ 1990, σ. 311-356.

4. Anglican Church, Church of England: όροι που χαρακτηρίζουν την επίσημη εκκλησία της Αγγλίας.

5. Έτσι από την αγγλικανική εκκλησία προέκυψαν τόσο οι αγγλικανοί ευαγγελικοί όσο και οι μεθοδιστές.

6. Με τον όρο «μεταρρυθμισμένες εκκλησίες» αποδίδεται ο αγγλικός όρος dissenters (*non-conformists, free churchmen*). Σε αυτές περιλαμβάνονται θρησκευτικές ομάδες όπως οι methodists, baptists, congregationalists και presbyterians.

7. J. Obelkevich, "Religion", σ. 321.

8. Margaret N. Cutt, *Mrs. Sherwood and her books for children*, Λονδίνο 1974. Για τους G. Whitefield και J. Wesley βλ. J. D. Douglas (επιμ.), *The new international dictionary of the Christian Church*, Exeter 1974, σ. 1043-1044.

θρησκευτική πίστη, η οικονομική κρίση και η εξαθλίωση των κατώτερων τάξεων, καθώς και ο έλεγχος της Ευρώπης από τον Ναπολέοντα που συνιστούσε απειλή για την εθνική υπόσταση.⁹ Η εμφάνιση της ευαγγελικής κίνησης, επομένως, συμπίπτει με μια περίοδο κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής και αποτυπώνεται κοινωνικά σε σειρά ποικίλων «δράσεων»: φιλανθρωπία, ιεραποστολές, εταιρείες εγκράτειας, διάδοση του ευαγγελίου, Κυριακά Σχολεία και εκδόσεις συνιστούν μερικούς μόνο από τους τομείς στους οποίους δραστηριοποιήθηκαν οι ευαγγελικοί.

Κεντρικό ρόλο στην ευαγγελική ιδεολογία διαδραμάτιζε μια σειρά δογμάτων: η Βίβλος –ως ο Λόγος του Θεού–, το προπατορικό αμάρτημα, η σωτηρία μέσω της πίστης και η εμπειρία της «αλλαγής». Ο Θεός, ο άνθρωπος, ο κόσμος και η σωτηρία, αποτελούσαν τις βασικές παραμέτρους της ευαγγελικής διδασκαλίας. Ο θεός-πατέρας αντιπροσώπευε το νόμο και την κρίση, ενώ ο Χριστός το ευαγγέλιο, την αγάπη, τη σωτηρία και τον παράδεισο. Η Βίβλος βρισκόταν στο κέντρο της ευαγγελικής πίστης και αποτελούσε το «καταλληλότερο ανάγνωσμα». Ο κόσμος θεωρούνταν διαβολικό μέρος, όπου ο άνθρωπος δοκιμαζόταν για τον παράδεισο, και οι επίγειες χαρές ήταν ένας τρόπος με τον οποίο ο διάβολος παγίδευε την ανθρωπότητα. Τέλος, η σωτηρία του ανθρώπου γινόταν εφικτή μόνο χάρι στην «αναγέννηση» του εαυτού.

Η «αλλαγή» του εαυτού, η οποία αποτελούσε τον αρχικό κρίκο σε μια αλυσίδα σφαιρών που έπρεπε να αναμορφωθούν –ο εαυτός, η οικογένεια, η κοινωνία, το έθνος και εν τέλει ολόκληρη η ανθρωπότητα– υπήρξε η βασική συνιστώσα της ευαγγελικής ιδεολογίας.¹⁰ Η αναγκαιότητα της «αλλαγής» ή «αναγέννησης» ή «δεύτερης γέννησης» πήγαζε από ένα άλλο βασικό δόγμα: εκείνο του προπατορικού αμαρτήματος, σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος από τη στιγμή της γέννησής του έφερε το στίγμα του προπατορικού αμαρτήματος και για να απαλλαγεί από αυτό, προκειμένου να γίνει δεκτός στη βασιλεία του Θεού, έπρεπε να προηγηθεί η «αλλαγή». Η τελευταία πραγματοποιούνταν μόνο όταν ο άνθρωπος κατόρθωνε να απαρνηθεί τελείως τον εαυτό του· διαφορετικά, τον περίμενε η αιώνια καταδίκη.

9. Margaret Cutt, *Mrs. Sherwood and her books for children*, σ. 8-9.

10. J. Obelkevich, "Religion", σ. 322: «Οι στόχοι των ευαγγελικών δε θα μπορούσαν να ήταν περισσότερο φιλόδοξοι: να προσπλυτίσουν τη Βρετανία, να απωθήσουν την καθολική εκκλησία (κυρίως στην Ιρλανδία) και τελικά να διαδώσουν τη δική τους εκδοχή χριστιανισμός σε κάθε έθνος ανά τον κόσμο».

Η «νέα γέννηση» ήταν η περίοδος που μεσολαβούσε μεταξύ δύο διαμετρικά αντίθετων καταστάσεων: φύση και αμαρτία από τη μια, θεία χάρη και σωτηρία από την άλλη. Η «αλλαγή» ξεκινούσε από το άτομο και έπρεπε να αρχίζει όσο το δυνατόν νωρίτερα. Η πίστη αυτή στην πρόιμη αναμόρφωση του εαυτού είχε ως αποτέλεσμα να επενδυθεί με μεγάλη σημασία το παιδί και η εκπαίδευσή του.¹¹

Η δράση των ευαγγελικών όμως δεν περιορίστηκε στην εκπαίδευση, αλλά περιέλαβε και τον αγώνα για την κατάργηση της δουλείας, με κυριότερο εκπρόσωπο τον William Wilberforce,¹² καθώς και την οργάνωση ιεραποστολών για τον προσπλυτισμό των αλλοθρήσκων. Η τελευταία διάσταση της δράσης τους και ο ζήλος τους για την αναμόρφωση του κόσμου είχε ως αποτέλεσμα, όπως θα διαφανεί παρακάτω, να αναπτύξουν έντονη ιεραποστολική δράση και στο χριστιανικό κόσμο, και στην προκειμένη περίπτωση στην Ελλάδα.¹³ Οι ευαγγελικοί υπήρξαν υποστηρικτές ενός οικουμενικού οράματος: της πλήρους αναμόρφωσης της ανθρωπότητας, στη βάση όμως των δικών τους θρησκευτικών αρχών.

Αρχές παιδαγωγικής - εκπαιδευτικές θεωρίες

Την εποχή που εμφανίστηκε η ευαγγελική κίνηση –στα μέσα του 18ου αι.– το παιδί είχε ήδη προσελκύσει το ενδιαφέρον των παιδαγωγών και είχαν τεθεί κάποιες θεωρητικές βάσεις για την εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγησή του. Ο J. Locke και ο J. J. Rousseau από τη μια και οι πουριτανοί από την άλλη, συνιστούν δύο από τις πιο πολυσυζητημένες παραδόσεις θεώρησης του παιδιού.¹⁴ Συνεχιστές των πρώτων υπήρξαν οι ορθολογιστές ηθικολόγοι, οι

11. Οι πληροφορίες για την ευαγγελική ιδεολογία προέρχονται από τους: Ph. Greven, *The Protestant temperament*, Νέα Υόρκη, 1977· P. Sangster, *Pity my simplicity. The evangelical revival and the religious education of children 1738-1800*, Λονδίνο 1963 και H. Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1995.

12. J. D. Douglas, *The new international dictionary of the Christian Church*, σ. 1046. Η κατάργηση της δουλείας επιτεύχθηκε, αλλά οι ευαγγελικοί δέχτηκαν οξεία κριτική, γιατί, παρόλο που ενδιαφέρθηκαν για τους σκλάβους των αποικιών, αγνόησαν ή αδιαφόρησαν για τους «αυτόχθονες σκλάβους», δηλαδή για τα μέλη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων που ζούσαν σε συνθήκες όμοιες με εκείνες των σκλάβων. Βλ. και R. Leeson, *Reading and righting: the past, present and future of fiction for the young*, Λονδίνο 1985, σ. 64.

13. Για τη διείσδυση και τη δράση των ξένων ιεραποστόλων στον ελληνικό χώρο, βλ. παρακάτω, σ. 53 κ.ε.

14. Οι πουριτανοί ήταν Άγγλοι που εισηγήθηκαν τη θρησκευτική μεταρρύθμιση του

οποίοι έλκονταν κυρίως από την επιστήμη και τη λογική και λιγότερο από τη θρησκεία, ενώ η παράδοση των πουριτανών βρήκε τη συνέχειά της στους ευαγγελικούς συγγραφείς.¹⁵

Οι ορθολογιστές πίστευαν ότι η εκπαίδευση έπρεπε να εξυψώνει τη λογική με σκοπό την ευτυχία του ατόμου στο πλαίσιο της κοινωνίας, προβάλλοντας έτσι ένα από τα βασικά αιτήματα του Διαφωτισμού. Για τους ευαγγελικούς όμως, η εκπαίδευση έπρεπε να είναι προσανατολισμένη στη θρησκεία, ή καλύτερα να αποτελεί επικουρικό στοιχείο της θρησκείας, προετοιμάζοντας τους νέους για τη μεταθανάτια ζωή. Πίστευαν ότι η εκπαίδευση που βασιζόταν στη λογική και την ύλη ευθυνόταν για τη θρησκευτική αδιαφορία, την αθεΐα και την επανάσταση. Είχαν την πρόθεση να αντιστρέψουν αυτήν την κατάσταση, αλλάζοντας τις εκπαιδευτικές αρχές.¹⁶ Έτσι, η λογική αντικαταστάθηκε από την πρόταση των ευαγγελικών: όλη η μάθηση έπρεπε να κατευθύνεται προς τη θρησκεία. Η εκπαίδευση κατ' αυτόν τον τρόπο μετατρεπόταν σε προετοιμασία για την αιωνιότητα. Τα μαθήματα της πίστης, της εγκαρτέρησης και της απόλυτης υπακοής στη θέληση του Θεού, ήταν ανώτερα από τη λογική και το συναίσθημα. Όσο για τα υλικά ενδιαφέροντα, αυτά παραμερίζονταν εντελώς.¹⁷

16ου και 17ου αι. Πίστευαν ότι το παιδί ήταν καταδικασμένο να καταλήξει στην κόλαση, αν δε λαμβάνονταν κάποια μέτρα για τη σωτηρία του. Πολύ γνωστοί συγγραφείς αυτής της παράδοσης θρησκευτικού λόγου για παιδιά, ήταν οι: J. Bunyan (*The pilgrim's progress*, 1686), J. Janeway (*A token for children, being an exact account of the conversion, holy and exemplary lives, and joyful deaths of several young children*, 1671), I. Watts (*Hymns and spiritual songs*, 1707–*Divine songs*, 1715). Βλ. H. Carpenter-Mari Prichard, *The Oxford companion to children's literature*, σ. 432 και Margaret Kinnell, "Early texts used by children", P. Hunt (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 141-151.

15. Margaret N. Cutt, *Ministering angels. A study of nineteenth-century writing for children*, Wormley 1979. Η συγγραφέας κατατάσσει στους ορθολογιστές ηθικολόγους τους Thomas Day, Erasmus Darwin, the Edgeworths, William Pinnock, ενώ στους ευαγγελικούς τις Mrs. Sherwood, Louisa Charlesworth, A.L.O.E (Charlotte Maria Tucker), Hesba Stretton, Mrs. Walton. Η Sheila Egoff στη μελέτη της *Children's periodicals of the nineteenth century* συγκαταλέγει στους ηθικολόγους και τους Peter Parley, Mrs. Trimmer, Mrs. Barbauld και Charles Kingsley. Έργα των περισσότερων συγγραφέων που προαναφέρθηκαν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και πολλά από αυτά γνώρισαν αρκετές επανεκδόσεις στη διάρκεια του 19ου αι. Βλ. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*.

16. Margaret N. Cutt, *Mrs. Sherwood and her books for children*, σ. 10.

17. Στο *ίδιο*, σ. 38.

Η θρησκεία μέσω της εκπαίδευσης –τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας όσο και έξω από αυτή– αναγόταν στο σημαντικότερο στοιχείο της ζωής του ανθρώπου. Αυτή η βασική αντίληψη καθιστούσε τους ευαγγελικούς εχθρικούς απέναντι στον Rousseau που υποστήριζε ότι η θρησκευτική εκπαίδευση του παιδιού έπρεπε να αρχίζει αργά.¹⁸ Ένας άλλος λόγος, εξίσου σοβαρός γι' αυτήν την απόρριψη, ήταν ότι η γαλλική επανάσταση και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι καθιστούσαν στιδίποτε γαλλικό καταδικαστέο στα μάτια των Άγγλων ευαγγελικών, από φόβο μήπως εκδηλωθούν ανάλογα φαινόμενα και στον εθνικό χώρο.¹⁹ Οι ευαγγελικοί υπήρξαν πάντα υποστηρικτές του ισχύοντος πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος, με την έννοια ότι γι' αυτούς η κοινωνική κινητικότητα ήταν ακατανόητη, εφόσον η κοινωνική τάξη ήταν δοσμένη από τον Θεό και εκείνο που μετρούσε ήταν η εσωτερική ζωή του ατόμου. Γι' αυτούς, η θεοποίηση της λογικής και η εξάρτηση από τη γαλλική εκπαιδευτική θεωρία ευθύνονταν για τα προβλήματα της εποχής τους. Έτσι, αντικατέστησαν τη λογική με τη θρησκεία.

Οι εκπαιδευτικές τους θεωρίες απέρρεαν από την αντίληψη ότι μοναδικός σκοπός του ανθρώπου ήταν η εξασφάλιση της ουράνιας ευδαιμονίας, στην οποία οδηγούσε η θρησκευτική ζωή. Η τελευταία δε νοούνταν χωρίς την ανάγνωση της Βίβλου. Επομένως, η αναγνωστική ικανότητα αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για την εκπλήρωση του παραπάνω σκοπού. Από αυτήν την αντίληψη πήγαζαν οι προσπάθειες των ευαγγελικών να διαδώσουν την ανάγνωση, ώστε να καταστήσουν εύκολη την πρόσβαση στη Βίβλο. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δίδασκαν στα Κυριακά Σχολεία κυρίως ανάγνωση και λιγότερο γραφή.²⁰

Η ευαγγελική κίνηση στο θέμα της εκπαίδευσης συνδέθηκε με την ίδρυση των Κυριακών Σχολείων (Sunday Schools), τα οποία εμφανίστηκαν στην Αγγλία γύρω στα 1780. Ιδρυτής τους θεωρείται ο Robert Raikes,²¹ βασικό

18. J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, (μτφ. Γ. Σπανός), τ. Β', Αθήνα 2002, σ. 76.

19. Margaret N. Cutt, *Ministering angels*, σ. 8.

20. Στα Κυριακά Σχολεία εθελοντές χωρίς ιδιαίτερη εκπαίδευση δίδασκαν ανάγνωση, γραφή και τη Βίβλο, δίνοντας έμφαση στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση.

21. J. D. Douglas, *The new international dictionary of the Christian Church*, σ. 823. Βιογραφία του κυκλοφόρησε στα ελληνικά με τίτλο *Βίος του Ροβέρτου Ρούκου* από το τυπογραφείο της London Missionary Society, βλ. Δ. Πολέμης, «Από τη δραστηριότητα του εν Μάλτα ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Εραμιστής*, 1/59 (1972-73), σ. 216. Τα πρώτα Κυριακά Σχολεία εμφανίστηκαν στην Αμερική τη δεκαετία του 1790, ακολουθώντας το παράδειγμα του αγγλικού Κυριακού Σχολείου.

κίνητρο του οποίου φαίνεται ότι υπήρξε η επιθυμία του να κρατήσει τα εργαζόμενα παιδιά των φτωχικών συνοικιών της περιοχής του μακριά από οτιδήποτε θα τα έβαζε σε πειρασμό κατά τον ελεύθερο χρόνο τους. Κεντρική υπόθεση αυτής της προσπάθειας ήταν ότι το Κυριακό Σχολείο έπρεπε να διδάσκει ανάγνωση, και η ανάγνωση, όπως και όλα τα μαθήματα, ήταν θρησκευτικά και ηθικά προσανατολισμένα.²²

Τα Κυριακά Σχολεία αποσκοπούσαν στην ηθική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των φτωχών. Η ίδρυσή τους ερχόταν ως απάντηση σε μια πραγματική ανάγκη: εκείνη της εκπαίδευσης των φτωχών παιδιών.²³ Αρχικά, ο σκοπός τους ήταν καθαρά εγκόσμιος. Η θεωρία στην οποία στηριζόταν αυτή η εκπαιδευτική καινοτομία, ήταν ότι η άγνοια γεννούσε την ανηθικότητα. Ως εκ τούτου, η ενστάλαξη της ηθικότητας θεωρήθηκε επαρκής λόγος για την ίδρυσή τους. Ωστόσο, το εγχείρημα αυτό παρουσίαζε δύο προβλήματα. Το ένα ήταν κοινωνικής φύσεως: η εκπαίδευση των φτωχών μπορούσε να οδηγήσει στην επανάσταση. Το άλλο ήταν το πρόβλημα της χρηματοδότησης, το οποίο επιλύθηκε με την εθελοντική προσφορά.²⁴ Εκτός από τα Κυριακά Σχολεία, ορισμένοι ευαγγελικοί ίδρυσαν και ανεξάρτητα σχολεία.²⁵

Ποιο ήταν το περιεχόμενο της ευαγγελικής διδασκαλίας σε σχέση με το παιδί; Όλα τα θέματα ανάγονταν σε ηθικά και πνευματικά. Σε οποιαδήποτε δεδομένη κατάσταση η επιλογή γινόταν ανάμεσα σε δύο διαμετρικά αντίθετες εναλλακτικές λύσεις: η μια ήταν αρεστή στον Θεό, ενώ η άλλη απεχθής. Ανάμεσά τους δεν υπήρχαν περιθώρια επιλογής. Μεγάλη έμφαση δινόταν στη Βίβλο, εφόσον το ευαγγελικό δόγμα στηριζόταν στην κυριολεκτική αποδοχή της. Από αυτήν την πεποίθηση πήγαζε η έμφαση που έδιναν οι ευαγγελικοί στα Κυριακά Σχολεία, την ανάγνωση, τη διανομή Βίβλων, φυλλαδίων και κατηχήσεων.

Οι συνιστώσες του ευαγγελικού δόγματος μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: ο άνθρωπος από τη στιγμή της γέννησής του φέρει το στίγμα του προπατορικού αμαρτήματος, θεωρείται φύσει διεφθαρμένος. Το πρώτο μάθημα

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Carol Ann MacGregor, "Religious socialization and children's prayer as cultural object: boundary work in children's 19th century Sunday School books", *Poetics*, 36 (2008), σ. 435-449.

22. H. Carpenter - Mari Prichard, *The Oxford companion to children's literature*, σ. 503-505.

23. Αρχικά τα Κυριακά Σχολεία απευθύνονταν μόνο στα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, αλλά με την πάροδο του χρόνου τόσο τα παιδιά, όσο και οι δάσκαλοι σε αυτά, προέρχονταν από διάφορα κοινωνικά στρώματα.

24. P. Sangster, *Pity my simplicity*, σ. 113.

25. Στο *ιδιο*, σ. 91-114.

που διδάσκονταν τα παιδιά ήταν εκείνο της εγγενούς αμαρτωλής κατάστασής τους. Η υπερφάνεια και η χυδαιότητα αποτελούσαν τα χειρότερα αμαρτήματα. Τα παιδιά μάθαιναν ότι τα καλά έργα δεν αρκούσαν για τη σωτηρία τους. Η φαινομενικά αγνή ζωή δεν ήταν αρκετή για την επίτευξη της σωτηρίας, αλλά η «δεύτερη γέννηση» συνιστούσε την αναγκαία προϋπόθεσή της. Ωστόσο, για να «αναγεννηθεί» κανείς, όφειλε να «αλλάξει» και η «αλλαγή» έπρεπε να πραγματοποιείται όσο το δυνατόν νωρίτερα στη ζωή του ατόμου. Επομένως, το τρίπτυχο «αλλαγή, δεύτερη γέννηση, σωτηρία» αναδύεται ως καθοριστικής σημασίας διδακτική αρχή. Το παιδί διδασκόταν να υποβάλλει τον εαυτό του σε συνεχή «αυτοεξέταση» και να προβάλλει αυτό που οι ευαγγελικοί ονόμαζαν «σοβαρότητα», δηλαδή συνεχή επίγνωση της αμαρτωλής φύσης του και της θυσίας του Χριστού. Ως θετικά σημάδια αυτής της «σοβαρότητας» νοούσαν η επιθυμία του παιδιού να διαβάζει τη Βίβλο, η υποβολή θρησκευτικών ερωτήσεων, η συνεχής αυτοεξέταση, η εγκατάλειψη των εφήμερων απολαύσεων και η προσήλωση της σκέψης του στην αιωνιότητα.

Ο κόσμος δεν έπαιζε κανέναν απολύτως ρόλο στη ζωή του ευαγγελικού. Ήταν ένα διαβολικό μέρος, τόσο διεφθαρμένο όσο και η ανθρώπινη φύση. Έτσι, τα παιδιά διδάσκονταν να αποφεύγουν την επίγεια ματαιότητα και να σκέφτονται τον κόσμο που θα ακολουθούσε. Η διδασκαλία των ευαγγελικών υπονοούσε ότι η γη ήταν τόπος δοκιμασίας για τον ουρανό, και ότι οι χαρές αυτού του κόσμου σκόπιμα είχαν τοποθετηθεί εκεί από το κακό, για να παγιδεύσουν την ανθρωπότητα. Τα εγκόσμια έπρεπε να εγκαταλείπονται, ενώ η ουράνια ζωή ήταν αυτή που είχε σημασία.

Με την παραπάνω αντίληψη συνδέεται και η ιδέα του θανάτου. Δεδομένου ότι οι ευαγγελικοί περιφρονούσαν τη γη και προσέβλεπαν στον ουρανό, ο θάνατος σηματοδοτούσε το τέλος της επίγειας αθλιότητας και εγκαινίαζε την αιώνια ευδαιμονία. Αν μάλιστα η δεύτερη γέννηση είχε επιτευχθεί, βιώνονταν ως θριαμβευτική χαρά. Στο πλαίσιο της ευαγγελικής λογοτεχνίας για παιδιά, ο θάνατος παρουσιάζεται με δύο μορφές: είτε εγκαινιάζει την αιώνια ζωή, είτε οδηγεί στην αιώνια τιμωρία. Ωστόσο, και στις δύο αποτυπώσεις του είναι διδακτικός, καθώς επιχειρεί να πείσει τα παιδιά για την αξία των ευαγγελικών αρχών. Στο πλαίσιο αυτό, η νεκρική κλίση και η κηδεία παρείχαν άριστες ευκαιρίες διδασκαλίας για τα παιδιά.

Η ευαγγελική διδασκαλία πραγματοποιούνταν σε τρία πεδία: την οικογένεια, το σχολείο και την εκκλησία. Αρχιζε από πολύ νωρίς, γιατί κυριαρχούσε η αντίληψη ότι η πρόληψη ήταν καλύτερη από τη θεραπεία, και ξεκινούσε

από την οικογένεια, η οποία αποτελούσε το στυλοβάτη της. Ο απόλυτος σεβασμός προς τους γονείς συνιστούσε απαράβατη αρχή για την ευαγγελική οικογένεια. Υπακοή και υποχωρητικότητα ήταν οι μοναδικές αποδεκτές στάσεις των παιδιών που εξασφαλιζόνταν με την απόλυτη υποταγή της ελεύθερης βούλησης του παιδιού.²⁶

Ο πατέρας στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής έπαιρνε τη θέση του Θεού, και η σχέση πατέρα-παιδιού μπορεί να παραλληλιστεί με τη σχέση Θεού-ανθρώπου. Ο Θεός (πατέρας) συνδεόταν με την κρίση, την αιώνια τιμωρία και την κόλαση. Ήταν ένας Θεός που ταυτιζόταν με το δέος –περισσότερο με την έννοια του φόβου παρά με τη σημασία του θαυμασμού και της αγάπης– τον άμεσο θυμό και την άκαμπτη δικαιοσύνη. Η μόνη χαρά για τον Θεό συνδεόταν με τη θυσία του Χριστού, ο οποίος ήταν το ευαγγέλιο, η αγάπη, η σωτηρία, ο ουρανός.

Η ευαγγελική οικογένεια ζούσε συνειδητά απομονωμένη από τον κόσμο, ο οποίος συνιστούσε σοβαρό κίνδυνο για τους σκοπούς της. Τα αμαρτήματα που έπρεπε να αποφεύγει ένα παιδί ήταν η ανυπακοή, η επαναστατικότητα, η τάση για παιχνίδια, τα εγκόσμια, ο ενθουσιασμός, η υπερηφάνεια, η αυτοπεποίθηση και κυρίως ο εγωισμός (η αίσθηση του «εγώ»). Η έννοια της δεύτερης γέννησης ήταν πολύ σημαντική για την ευαγγελική διδασκαλία. Αν δε βιώνόταν η αναγέννηση, ο άνθρωπος κατέληγε στην αιώνια κόλαση. Η εμπειρία της δεύτερης γέννησης αποτελούσε σημάδι μετάβασης από την κατάσταση της φύσης και της αμαρτίας, σε μια κατάσταση θείας χάριτος και υπέρτατης σωτηρίας. Η νέα γέννηση επιβεβαίωνε τους ευαγγελικούς ότι είχαν γίνει «παιδιά» του Θεού. Παραδίδοντας τον εαυτό τους στην απόλυτη δύναμη και αυθεντία του Θεού, υποβιβάζοντάς τον σε κατάσταση απόλυτης αδυναμίας και βιώνοντας την τιθάσευση της θέλησης, οι ευαγγελικοί γνώριζαν ότι είχαν γίνει αληθινά παιδιά του Θεού: η δεύτερη παιδική ηλικία διαρκούσε για το υπόλοιπο της ζωής τους.²⁷

Αγγλική ευαγγελική παιδική λογοτεχνία

Όπως προκύπτει από τα ερευνητικά δεδομένα, τα έργα της ευαγγελικής λογοτεχνίας για παιδιά βρήκαν δίοδο προς το ελληνικό αναγνωστικό κοινό

---

26. Η έκκληση για την πρώιμη, απόλυτη υποταγή της βούλησης του παιδιού (*the breaking of the child's will*), εμφανίζεται συχνά στον λόγο των ευαγγελικών. Βλ. Ph. Greven, *The Protestant temperament*, σ. 38.

27. Στο *ίδιο*, σ. 64.

μέσω μεταφράσεων, ενώ τα αγγλόφωνα ευαγγελικά περιοδικά για παιδιά είτε διανέμονταν μέσω πρακτόρων αυτούσια στην ξένη γλώσσα είτε λειτουργούσαν ως πηγή ερανισμού για ελληνικά παιδικά περιοδικά. Τυπικό παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης συνιστά η *Εφημερίς των Παιδών*.

Η λογοτεχνία που αναδύθηκε από την ευαγγελική κίνηση, ερχόταν ως απάντηση στην ανάγκη ενστάλαξης θρησκευτικών αρχών στα παιδιά. Ο John Gulliver υποστηρίζει ότι ο φόβος για ανατροπή της κοινωνικής σταθερότητας, την οποία υπονόμειαν η βιομηχανική και η γαλλική επανάσταση, έστρεψε τους ευαγγελικούς στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας.²⁸ Η λογοτεχνία ήταν ένα από τα μέσα που οι ευαγγελικοί χρησιμοποίησαν για την επίτευξη των σκοπών τους και καθώς θεωρούσαν την υπάρχουσα λογοτεχνία, δηλαδή τα παραμύθια και τα chapbooks, ανήθικη,²⁹ άρχισαν να παράγουν ένα άλλο είδος λογοτεχνίας στην προσπάθειά τους να υπερκεράσουν τις «ανήθικες εκδόσεις» και να συμβάλουν στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού. Έτσι, η ευαγγελική παιδική λογοτεχνία συνδύαζε τη σωτηριολογική διάσταση στη θρησκευτική σκέψη με τον κοινωνικό και πολιτικό συντηρητισμό και προωθούσε ένα ιδεολογικό πρόγραμμα κοινωνικού ελέγχου, προσπαθώντας να ορίσει και να ρυθμίσει την πνευματική «τροφή» των παιδιών.³⁰

Η ευαγγελική λογοτεχνία για παιδιά καλύπτει ευρύ φάσμα ειδών. Ο Paul Sangster διακρίνει τα ακόλουθα είδη: κατηχήσεις, ύμνους, προσευχές, βιβλία για παιδιά, θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*), ποίηση και περιοδικά.³¹ Τον ειδολογικό αυτό κατάλογο συμπληρώνουν μερικά ακόμα είδη θρησκευτικής

28. J. Gulliver, "Religious values and children's fiction", *Children's Literature in Education*, 17/4 (1986), σ. 215.

29. Τα παραμύθια θεωρήθηκαν ακατάλληλα, γιατί ήταν γέννημα της φαντασίας και οι ευαγγελικοί εχθρεύονταν τη φαντασία ως πηγή κακών. Τα chapbooks, είδος λαϊκού αναγνώσματος, ήταν βιβλιαράκια με χονδροειδείς εικόνες που περιλάμβαναν μπαλάντες, παραμύθια και ρομάντζα (*romances*). Αυτού του είδους η λογοτεχνία γνώρισε ευρεία διάδοση στην Αγγλία μεταξύ των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και πωλούνταν στις επαρχίες από περιπλανώμενους εμπόρους. Οι ενήλικες ήταν το αναγνωστικό τους κοινό, αλλά εφόσον κατά τον 18ο αι. δεν κυκλοφορούσαν βιβλία, ειδικά για τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, εικάζεται ότι και τα παιδιά είχαν πρόσβαση σε αυτά. Για τα chapbooks βλ. S. F. Pickering, *John Locke and children's books in eighteenth century England*, Koxville 1981 και ειδικότερα το κεφάλαιο "Peddling books and insensible impressions: chapbooks and religious tracts", σ. 104-137.

30. Lynne Vallone, "A humble spirit under correction: tracts, hymns, and the ideology of evangelical fiction for children, 1780-1820", *The Lion and the Unicorn*, 15/2 (1991), σ. 72-95.

31. P. Sangster, *Pity my simplicity*, σ. 40-69.

γραφής για παιδιά, τα οποία προτείνει η Kate Montagnon: βιβλική ιστορία, αλληγορία και reward books.³² Άλλα είδη που θα συμπλήρωναν περαιτέρω τον κατάλογο είναι οι βίβλοι για παιδιά, οι ιστορίες ιεραποστόλων (*missionary stories*)³³ και οι ιστορίες αγιοσπαίδων (*street arab stories*).³⁴

Τα μοτίβα και τα θέματα που αναδύονται από τα διάφορα είδη ευαγγελικής γραφής συνοψίζονται στα ακόλουθα: πίστη στη σωτηρία, έμφαση στην παρακολούθηση της κυριακάτικης λειτουργίας, φόβος και μίσος για το ρωμαιοκαθολικισμό, πρόωρος θάνατος ευσεβών παιδιών και προσπλυτισμός μέθυσων και αμαρτωλών ενήλικων από παιδιά που ακολουθούν τις ευαγγελικές αρχές. Η κοινωνική κινητικότητα των φτωχών δεν ενθαρρύνεται, και μοναδική παρηγοριά τους αποτελεί η θρησκεία. Στην ευαγγελική παιδική λογοτεχνία κυριαρχεί η ιδέα της υπακοής. Η ευτυχία ορίζεται ως υποταγή στο λόγο και τη θέληση του Θεού. Η θρησκεία συνεπάγεται την αποδοχή του βιβλικού λόγου με την κυριολεκτική του σημασία. Ο άνθρωπος οφείλει να παραδεχτεί ότι είναι αμαρτωλός και ότι η μοναδική του ελπίδα βρίσκεται στο δόγμα της εξιλέωσης. Ο Θεός είναι ο αυστηρός κριτής, ο οποίος τελικά θα αποτιμήσει τη συμπεριφορά του παιδιού στη γη, αλλά στο μεταξύ μπορεί να δεχτεί τις επικλήσεις των γονιών για τη σωτηρία των παιδιών τους. Οι γονείς, και κυρίως ο πατέρας, στέκονται στη θέση του Θεού-Πατέρα μέσα στην οικογένεια και φροντίζουν να αποθαρρύνουν το παιδί από οποιαδήποτε φιλοδοξία και πρωτοβουλία, καθοδηγώντας το σε συνεχή επαγρύπνηση και αυτοεξέταση.³⁵

Τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*), είδος που γνώρισε ευρεία διάδοση και συνδέθηκε με την ευαγγελική κίνηση, ήταν καρπός της προσπάθειας να περιοριστεί η επίδραση των *chapbooks*. Η Hannah More με το έργο της *Cheap Repository Tracts*, τα οποία γράφτηκαν την περίοδο 1795-1798, αλλά κυκλοφορούσαν για πολλά χρόνια μετά τη συγγραφή τους, προσπάθησε

32. Kate Montagnon - Ruth B. Bottigheimer, "Religious writing for children", P. Hunt (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, σ. 267-281. Τα reward books προσφέρονταν ως δώρο στους μαθητές των Κυριακών Σχολείων, οι οποίοι διακρίνονταν για την επίδοση και τη συμπεριφορά τους.

33. Carin Dujardin, "The missionary novel: a modern medium for an anti-modern message. The Belgian case: A comparative analysis", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, σ. 271-280.

34. H. Carpenter - Mari Prichard, *The Oxford companion to children's literature*, σ. 501.

35. J. Gulliver, "Religious values and children's fiction", σ. 216.

να τα μιμηθεί στη μορφή, αλλά με περιεχόμενο σαφώς διαφοροποιημένο.³⁶ Τα φυλλάδια αυτά απευθύνονταν στα μέλη της εργατικής τάξης που γνώριζαν ανάγνωση και προσπαθούσαν να ανταγωνιστούν όχι μόνο τα *chapbooks* αλλά και τα πολιτικά φυλλάδια που, εξαιτίας της γαλλικής επανάστασης, ενέπνεαν φόβο σε όσους επιθυμούσαν τη διατήρηση της καθεστηκίας τάξης.³⁷ Η K. Drotner, σχολιάζοντας την κοινωνική τους επίδραση, σημειώνει ότι τα φυλλάδια αυτά με τις θρησκευτικές ιστορίες παρότρυναν τους φτωχούς να αποδεχτούν την κοινωνική τους θέση και να ασχοληθούν με την πνευματική σωτηρία τους.³⁸ Τα φυλλάδια της H. More πούλησαν πολλά αντίτυπα στη δεκαετία του 1790 και η επιτυχία τους ήταν τέτοια που οδήγησε στην ίδρυση της R.T.S. του Λονδίνου στα 1799.³⁹ Η εταιρεία αυτή προώθησε τη λογοτεχνία των φυλλαδίων, η οποία έδινε έμφαση στις ευαγγελικές αρχές.

Η R.T.S., ήδη από την εποχή της ίδρυσής της, εξέδιδε φθηνά βιβλία για να υποστηρίξει το έργο των Κυριακών Σχολείων και να προαγάγει τη χριστιανική παιδεία. Τα οκτασέλιδα φυλλάδια που εξέδιδε η R.T.S. περιλάμβαναν ιστορίες που σκοπό είχαν να ενσταλάξουν στους αναγνώστες τους τις αρχές της μετάνοιας και της ευσεβούς ζωής. Αρχικά, τα θρησκευτικά αυτά πονήματα απευθύνονταν σε ενήλικο κοινό, αλλά στα 1803 η R.T.S. εξέτασε την πιθανότητα έκδοσής τους για παιδιά. Τα πρώτα φυλλάδια για παιδιά ήταν ουσιαστικά επανεκδόσεις των φυλλαδίων που απευθύνονταν σε ενήλικες, αλλά από το 1820 και εξής, τόσο η παραπάνω εταιρεία όσο και άλλες θρησκευτικές εταιρείες άρχισαν να δημοσιεύουν φυλλάδια που προορίζονταν

36. Ένα από αυτά, *Ο ποιμήν της εν Σαλισβερία πεδιάδος (The shepherd of Salisbury plain)* μεταφράστηκε στα 1823 και εκδόθηκε από το αμερικανικό τυπογραφείο της Μάλτας, βλ. Evro Layton, "The Greek Press at Malta of the A.B.C.F.M. (1822-1833)", *Ο Εραυιστής*, 9 (1971), σ. 169-193.

37. R. Leeson, *Reading and righting: the past, present and future of fiction for the young*, σ. 59.

38. Kirsten Drotner, *English children and their magazines 1751-1945*, σ. 23.

39. Βλ. Aileen Fyfe, "A short history of the Religious Tract Society", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 13-35 και της ίδιας, *Industrialised conversion: the Religious Tract Society and popular science publishing in Victorian Britain*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Jesus College, University of Cambridge, 2000, <http://www.nuigalway.ie/history/fyfe/phdabs.html> (τελευταία επίσκεψη, 31/8/2009).

ειδικά για τα παιδιά.⁴⁰ Βασικός τους στόχος ήταν να «διδάξουν» και η διδασκαλία τους απευθυνόταν κυρίως στα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, δηλαδή στους μαθητές των Κυριακών Σχολείων. Τα παιδιά διδάσκονταν το δόγμα της σωτηρίας, το οποίο θα μπορούσαν να μεταφέρουν κατόπιν και στους γονείς τους. Ένα από τα κυρίαρχα θέματα αυτών των φυλλαδίων ήταν ο θάνατος παιδιών, συχνά, μικρής ηλικίας. Ο θάνατός τους ήταν απαραίτητος στο πλαίσιο της αφήγησης, προκειμένου να αλλάξει η αμαρτωλή κατάσταση των άλλων χαρακτήρων.⁴¹

Από τα *Cheap Repository Tracts* πραγματοποιήθηκε η μετάβαση στα φυλλάδια των διαφόρων θρησκευτικών εταιρειών, οι οποίες αποσκοπούσαν στη διάδοση του ευαγγελικού μηνύματος. Τα φυλλάδια αυτά, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω, υπήρξαν ο προάγγελος των ευαγγελικών περιοδικών που εκδόθηκαν τις επόμενες δεκαετίες. Η διάδοσή τους όμως δεν περιορίστηκε στα στενά όρια του αγγλικού έθνους, αλλά, σύμφωνα με την ευαγγελική αρχή της αναμόρφωσης του κόσμου, τα φυλλάδια αυτά κυκλοφόρησαν και στην Ελλάδα μέσω του εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων*, Μ. Δ. Καλοποθάκη.⁴²

Εκτός από τα φυλλάδια ευαγγελικού περιεχομένου, στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης εντάσσονται και βιβλία ή μικρές ιστορίες γραμμένες στο πνεύμα των ευαγγελικών αρχών. Το έργο της Mrs. Martha Sherwood, *The Fairchild family* (1818), γνώρισε μεγάλη επιτυχία και αλληπαλλήλες εκδόσεις στη διάρκεια του 19ου αι., παρόλο που κρίνοντάς το με τα σημερινά δεδομένα θα βρίσκαμε υπερβολική την εμμονή στον θάνατο και την υποχρέωση των παιδιών να διάγουν παραδειγματική ζωή. Το έργο της *Little Henry and his bearer* (1814), γραμμένο σύμφωνα με το ιεραποστολικό πνεύμα, την εποχή της εξόρμησης των ιεραποστόλων, στο οποίο ένα παιδί προσπυτίζει τον Ινδό ενήλικο υπηρέτη του, μεταφράστηκε και στα ελληνικά την εποχή της διείσδυσης των προτεσταντών ιεραποστόλων στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής.⁴³

40. Τέτοιες εταιρείες ήταν η *Society for Promoting Christian Knowledge*, η *American Tract Society*, η *Sunday-School Union* κ.ά.

41. Gillian Avery, *Nineteenth century children*, Λονδίνο 1965, σ. 220-221.

42. Για την καταλογογράφηση των φυλλαδίων αυτών, βλ. παράρτημα του παρόντος.

43. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, λήμμα (στο εξής Να) 91, 102. Το Να 196 αφορά σε ένα άλλο έργο: *The two sisters, or Helen and Sofia* (Αι αδελφάι). Ένα άλλο έργο της που φαίνεται ότι έχει μεταφραστεί στα ελληνικά είναι το *The Liberated negro*, όπως συνάγεται από το άρθρο της Evro Layton, "The Greek press at Malta of the A.B.C.F.M."

Η Cameron Lucy Littleton, αδερφή της Mrs. Sherwood, συνέγραψε ηθικο-διδασκαλικές ιστορίες για παιδιά, οι οποίες προορίζονταν για ανάγνωσμα των Κυριακών Σχολείων. Το έργο της *The two lambs* (1821), μεταφρασμένο στα ελληνικά ως *Τα δύο αρνία*, γνώρισε αλλεπάλληλες εκδόσεις στα ελληνικά και φαίνεται ότι προοριζόταν και για χρήση στα δημοτικά σχολεία.⁴⁴ Ένα ακόμη έργο της, *The conversion of St. Paul*, μεταφρασμένο στα ελληνικά ως *Παρατηρήσεις περί της επιστροφής του Παύλου*, εμφανίζεται στις εκδόσεις του αμερικανικού τυπογραφείου της Μάλτας.⁴⁵

Μια άλλη ευαγγελική συγγραφέας, της οποίας τα έργα έφτασαν στο ελληνικό παιδικό αναγνωστικό κοινό μέσω του αμερικανικού τυπογραφείου και του τυπογραφείου της Church Missionary Society⁴⁶ στη Μάλτα, ήταν η Grace Kennedy. Τα έργα της *Anna Ross; a story for children* (1824) και *Jesse Allan or the lame girl; a story founded on facts* μεταφράστηκαν στα ελληνικά ως *Η μικρά Άννα* και *Ιεσσή Αλλάν ή κουτζί κόρη. Δίηγσις θεμελιωμένη επάνω εις γινόμενα*, αντίστοιχα.⁴⁷ Ο Δ. Πολέμης της αποδίδει και ένα ακόμη έργο, τα *Διηγήματα Τερψίνοα (Pleasing Narratives)*.⁴⁸

Τα έργα της ευαγγελικής συγγραφέως Hesba Stretton (ψευδώνυμο της Sarah Smith) αποτελούν τομή στην ευαγγελική γραφή. Ενώ προγενέστερα έργα έδιναν έμφαση στο προπατορικό αμάρτημα και περιλάμβαναν χαρακτηριστές της μεσαιάς τάξης, τα δικά της διαφοροποιήθηκαν από το αυστηρό ευαγγελικό δόγμα και πρωταγωνιστές τους ήταν πλέον οι αγυιόπαιδες (*street arabs*).⁴⁹ Τα περισσότερα από τα έργα της εκδόθηκαν από την R.T.S.

44. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, Να 180, 185, 247, 353, 369, 413, 491.

45. Envo Layton, "The Greek press at Malta of the A.B.C.F.M.", σ. 169-193, βλ. τον πίνακα με τις εκδόσεις του American Mission Press. Για τις δημοφιλείς συγγραφείς ευαγγελικών φυλλαδίων, Hannah More, Martha Sherwood και Lucy Cameron βλ. Dee Carter, "The golden thread: some early tract writers", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF*, σ. 49-64.

46. Πρόκειται για τα τυπογραφεία των ιεραποστολών του American Board of Commissioners for Foreign Missions και της Church Missionary Society, για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω.

47. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, Να 99, 111, 122.

48. Στο ίδιο, Να 198 και Δ. Πολέμης, «Τα παιδικά βιβλία στις εκδόσεις των μισσιοναρίων», *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 121-135.

49. Kate Montagnon - Ruth B. Bottigheimer, "Religious writing for children", σ. 277 L. Salway, "Pathetic simplicity: Hesba Stretton and her books for children", Nancy Chambers (επιμ.), *The Signal approach to children's (literature) books. A collection*, Λονδίνο 1980, σ. 34-45 και Patricia Demers, "Mrs. Sherwood and Hesba Stretton. The letter and spirit of evangelical

Στα ελληνικά μεταφράστηκαν τα έργα της *Jessica's first prayer* και *Jessica's mother* (στα ελληνικά οι τίτλοι αντίστοιχα: *Η μικρά Ιεσσίκη* και *η μήτηρ της Ιασεμής*).⁵⁰

Το κοινωνικό περιβάλλον των κατώτερων τάξεων προβάλλεται και στα έργα της Mrs. O. F. Walton.⁵¹ Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι οι δύο τελευταίες συγγραφείς εντάσσονται σε μια όψιμη ευαγγελική παράδοση, όπου το πρότυπο του παιδιού, του στιγματισμένου με το προπατορικό αμάρτημα, έχει αρχίσει να αντικαθίσταται από το πρότυπο του παιδιού, το οποίο, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζει, διατηρεί την αγνότητα και την καλοσύνη του και, κυρίως, συμβάλλει στον προσπλυτισμό των ενηλίκων. Η αλλαγή αυτή προσεγγίζει το ρομαντικό πρότυπο του παιδιού.⁵² Το πιο επιτυχημένο έργο της Mrs. O. F. Walton, *Christie's old organ* (1882) (στα ελληνικά ο τίτλος, *Ο Χρήστος και το παλαιόν του όργανον*), προτείνεται ως κατάλληλο παιδικό ανάγνωσμα από την *Εφημερίδα των Παίδων*.⁵³

Αναφέρθηκε ήδη ότι τα θρησκευτικά φυλλάδια αποτέλεσαν τον πρόδρομο των ευαγγελικών παιδικών περιοδικών. Η R.T.S αναμφίβολα προώθησε την έκδοσή τους, στηριζόμενη στη μακρά εμπειρία της έκδοσης των φυλλαδίων. Κριτήριο επιλογής για τα περιοδικά που παρουσιάζονται εδώ είναι η μακροβιότητά τους, καθώς και η κυκλοφορία τους στην Ελλάδα.⁵⁴ Δύο από αυτά τα περιοδικά, το *Children's Friend* και το *Child's Companion; or Sunday Scholar's Reward*, εγκαινίασαν την έκδοσή τους το 1824. Εκδότης του πρώτου περιοδικού ήταν ο Αγγλικανός Rev. W. Carus Wilson, φίλος του

---

writing”, Jr. McGavran (επιμ.), *Romanticism and children's literature in the nineteenth century England*, Αθήνα - Λονδίνο 1991, σ. 129-149.

50. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, Να 464, 972, 973. Όπως φαίνεται από ένα φυλλομέτρημα του *Αστέρος της Ανατολής*, του οικογενειακού περιοδικού που εξέδιδε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, τα δύο αυτά έργα προτεσταντικής παιδικής λογοτεχνίας προτείνονται και στον 20ό αι. ως παιδικά αναγνώσματα. Το έργο *Η μικρά Ιεσσίκη* μεταφράστηκε και στο περιοδικό *Μέντωρ*, βλ. σ. 74, υποσημείωση 14. Βλ. επίσης Suzanne Rickard, “A gifted author”-Hesba Stretton and the Religious Tract Society”, D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF*, σ. 104-115.

51. Morna Daniels, “The search for Mrs. Walton and her world”, στο *ίδιο*, σ. 116-132.

52. Kate Montagnon - Ruth B. Bottigheimer, “Religious writing for children”, σ. 276.

53. Μ. Δ. Καλοποθάκης, *Περί θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών*, Αθήνα 1886. Στην τελευταία σελίδα του βιβλίου, μεταξύ άλλων, διαφημίζεται και το παραπάνω έργο.

54. Μερικά από τα ευαγγελικά παιδικά περιοδικά διανέμονται και στον ελληνικό χώρο από τον Γεώργιο Κωνσταντίνου, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πρώτους Έλληνες ευαγγελικούς και εκδότης του περιοδικού *Αθηναίς*, βλ. σ. 75 κ.ε.

W. Wilberforce.⁵⁵ Το μηνιαίο αυτό περιοδικό κυκλοφορούσε ως το 1860 και πωλούνταν στην τιμή της μίας πέννας. Ένας αυστηρός θρησκευτικός τόνος διαπερνά το περιοδικό, το οποίο από τα πρώτα κιόλας τεύχη του δημοσίευε ιστορίες παιδιών που πέθαιναν ως άγιοι, χριστιανικά ποιήματα, προσευχές και αποσπάσματα από τα έργα της Mrs. Sherwood. Το περιοδικό προωθούσε τις αγγλικές αξίες, μετέφερε το μήνυμα ότι είναι προτιμότερο να είναι κανείς ευσεβής παρά πλούσιος, και περιλάμβανε εικόνες και αφηγήσεις που προέβαλλαν και στιγματίζουν την ειδωλολατρική βαρβαρότητα. Ο θάνατος του ευσεβούς παιδιού κυριαρχούσε και εδώ ως θέμα.⁵⁶ Από το 1849, όμως, το περιοδικό άρχισε να διαφοροποιείται, σαφώς επηρεασμένο από την εξάπλωση του ιεραποστολικού έργου στο εξωτερικό και από το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη βρετανική αυτοκρατορία. Κηρύγματα και ιστορίες για ευσεβή παιδιά συνεχίζουν να αποτελούν μέρος της θεματολογίας του, αλλά συγχρόνως στήλες αφιερωμένες στη γεωγραφία και τη φυσική ιστορία φανερώνουν έναν προσανατολισμό λιγότερο ηθικοδιδακτικό και περισσότερο κοσμικό.⁵⁷ Ο Wilson υπήρξε εκδότης και του περιοδικού *Infant's Magazine* (1866-1931), που ήταν το αντίστοιχο του *Children's Friend*, αλλά για παιδιά μικρότερης ηλικίας.⁵⁸ Ας σημειωθεί ότι υπήρχε και ένα άλλο περιοδικό που έφερε το ίδιο όνομα, *Children's Friend* (1852-1931), αλλά με πιο κοσμικό και χαρούμενο τόνο.⁵⁹

Το περιοδικό *Child's Companion* κυκλοφόρησε από την R.T.S. σε μια εποχή που η εταιρεία είχε ήδη δεκάχρονη εμπειρία στην έκδοση θρησκευτικών φυλλαδίων για παιδιά. Το περιοδικό ήταν φθινό και εκδιόταν σε μηνιαία βάση. Απευθυνόταν σε παιδιά του Κυριακού Σχολείου, αλλά –όπως αναφέρει η Diana Dixon– η R.T.S. υποστήριξε ότι το συγκεκριμένο περιοδικό ήταν κατάλληλο τόσο για τα παιδιά των ευγενών όσο και για τα παιδιά της υπαίθρου.⁶⁰

55. Βλ. σ. 38.

56. Kate Montagnon - Ruth B. Bottigheimer, "Religious writing for children", σ. 274.

57. P. Hunt (επιμ.), *Children's literature: an illustrated history*, σ. 81.

58. Το *Infant's Magazine* δόθηκε ως δώρο από την *Εφημερίδα των Παιδών* στο πλαίσιο του διαγωνισμού των ιερογραφικών ερωτήσεων, βλ. σ. 125, υποσημείωση 118.

59. Mary F. Thwaite, *From primer to pleasure in reading*, σ. 216· Edith M. Cairns, *Catalogue of the collection of children's books 1617-1939 in the library of the University of Reading*, σ. 208/3197-3198. Μάλλον στην Ελλάδα κυκλοφόρησε το δεύτερο περιοδικό. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι το περιοδικό διανέμεται από τον εκδότη της *Αθηναϊδος*, η οποία αρχίζει την έκδοσή της στα 1876.

60. Diana Dixon, "Children and the press, 1866-1914", σ. 133.

Ο πρώτος εκδότης, ο George Strokes, έφερε μια διευρυμένη προοπτική στο περιοδικό: οι σελίδες του δεν περιλάμβαναν μόνο προσευχές, αφηγήσεις ιεραποστόλων, αλλά και στοιχεία κοσμικού ενδιαφέροντος. Ο χριστιανικός τόνος συνέχισε να κυριαρχεί, αλλά ήταν λιγότερο ευαγγελικός και συγκαλυμμένα διδακτικός. Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της έκδοσής του, το περιοδικό είχε πετύχει μηνιαία κυκλοφορία 20.000 αντιτύπων.⁶¹

Οι αφηγήσεις σχετικά με τις ιεραποστολές και την ιστορία ήταν κοινές και στα δύο περιοδικά. Οι περιγραφές ιεροτελεστιών θανάτου και θρησκευτικής αγωνίας συνιστούν επίσης κοινό χαρακτηριστικό τους. Ο θάνατος ευσεβών και αμαρτωλών παιδιών αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος των ιστοριών που δημοσιεύονταν.⁶² Ωστόσο, και τα δύο περιοδικά συνδύαζαν αυτές τις ιστορίες με στήλες αφιερωμένες στη γεωγραφία, την ιστορία, τη φυσική ιστορία και τη βοτανολογία, γεγονός το οποίο κάποιοι κριτικοί ερμηνεύουν ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού που οι ευαγγελικοί φοβούνταν ότι θα είχαν από τα κοσμικά περιοδικά.⁶³

Το περιοδικό *Children's Prize* (1863-1931) άρχισε να εκδίδεται από τον Rev. J. Erskine Clarke σε μια προσπάθεια να ανακόψει την επίδραση των penny dreadfuls.⁶⁴ Είχε την επιμέλεια όχι μόνο των άρθρων των συνεργατών του, αλλά έγραφε και ο ίδιος πολλά από τα άρθρα τόσο του παραπάνω περιοδικού, καθώς και του *Chatterbox*, ενός άλλου περιοδικού, το οποίο ξεκίνησε να εκδίδει στα 1866, επίσης για το λόγο που προαναφέρθηκε.⁶⁵ Ο εκδότης ήταν φανερά επηρεασμένος από την κίνηση των Κυριακών Σχολείων.⁶⁶

Αυτά τα θρησκευτικά περιοδικά συνιστούσαν ένα προσιτό είδος λογοτεχνίας για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, καθώς τα παιδιά μπορούσαν να τα φέρουν στο σπίτι τους από τη βιβλιοθήκη του Κυριακού Σχολείου και

61. M. R. Taylor, "The Child's Companion and Little Dots", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF*, σ. 87-103.

62. Kirsten Drotner, *English children and their magazines, 1751-1945*, σ. 53.

63. Στο ίδιο, σ. 57.

64. Τα penny dreadfuls ήταν φθηνά περιοδικά με ιστορίες εγκλημάτων και βίας και ακολουθούσαν την παράδοση των chapbooks και των γοθικών ιστοριών.

65. Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα διάβαζε το περιοδικό αυτό, όταν ήταν παιδί. Βλ. της ίδιας, *Πρώτες ενθυμήσεις*, Αθήνα 1989, σ. 143-144: «[...] οι βιβλιοθήκες με τα βιβλία τα διδακτικά και τ' αναγνώσματά μας τα διασκεδαστικά, *Girls Own Annual*, Bibliothèque Rose, Jules Verne, *Chatterbox* και άλλα [...]».

66. Cornelia Meigs - Anne Thaxter Eaton - Elizabeth Nesbitt - Ruth Hill Viguers, *A critical history of children's literature*, σ. 250.

αποτελέσαν το ανάγνωσμα πολλών παιδιών του 19ου αι. τόσο στην Αγγλία όσο και την Αμερική.⁶⁷ Καθώς η εκπαίδευση στην Αγγλία δεν ήταν υποχρεωτική μέχρι το 1870, τα περιοδικά αυτά που έφταναν στα σπίτια των φτωχών παιδιών δωρεάν ή σε πολύ χαμηλή τιμή αποτελούσαν τη μοναδική αναγνωστική ύλη για μια μη προνομιούχα και σχεδόν αγράμματη κοινωνική ομάδα.⁶⁸ Η εξάπλωσή τους οφείλεται στην ευτελή τιμή τους καθώς, υποθετικά, ακόμα και οι κατώτερες τάξεις μπορούσαν να αντεπεξεχθούν στο κόστος αγοράς. Συχνά υποστηρίζεται ότι ανέκοψαν την αρνητική επίδραση των *peny dreadfuls*, αποτρέποντας τους νεαρούς αναγνώστες τους από την εγκληματική ζωή.⁶⁹ Η Marjory Lang αποδίδει την επιτυχία αυτών των θρησκευτικών περιοδικών στο γεγονός ότι το κέρδος δεν αποτελούσε πρωταρχικό μέλημα των εκδοτών τους. Υποστηρίζει ότι υπήρχε ένα αναγνωστικό κοινό –τα παιδιά των Κυριακών Σχολείων– που ουσιαστικά ήταν δέσμιο αυτής της λογοτεχνίας, καθώς, εξαιτίας της οικονομικής του κατάστασης δεν είχε πρόσβαση σε άλλου είδους λογοτεχνία.⁷⁰

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι η συζήτηση για το νόημα της παιδικής ηλικίας κατά το 19ο αι. στο βιομηχανοποιημένο και αστικοποιημένο αγγλικό έθνος τροφοδοτήθηκε από τους ευαγγελικούς, που κατέθεσαν τη δική τους πρόταση για την αναδιάρθρωση της παιδικής πρόνοιας, κυρίως μέσα από τη διάδοση του οικογενειακού ιδεώδους που έδινε έμφαση στην οικογενειακή εστία, το καθήκον, την αγάπη και το σεβασμό.⁷¹ Τμήμα αυτής της λογοτεχνίας που προωθούσε την πρόταση των ευαγγελικών για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών μεταφτυτεύτηκε και στην Ελλάδα μέσω μεταφράσεων ή διασκευών, ενώ εναλλακτική δίοδος διάχυσης υπήρξε και η παραγωγή ελληνικών έργων στο πρότυπο των δυτικών –όπως η περίπτωση της *Εφημερίδος των Παίδων*.

67. Gayle Ealy Cawood-M. Jean Greenlaw, “Juvenile magazines in the U.S.A.: a complete overview with history and trends”, *Top of the News*, 34 (1978), σ. 365-374 και Joanna Bowen Gillespie, “An almost irresistible engineery: five decades of nineteenth century Methodist Sunday School library books”, *Phaedrus*, 7 (1980), σ. 5-12.

68. Sheila Egoft, *Children's periodicals of the nineteenth century*, σ. 26.

69. Diana Dixon, “From instruction to amusement: attitudes of authority in children's periodicals before 1914”, σ. 142.

70. Marjory Lang, “Childhood's champions: mid-Victorian children's periodicals and the critics”, σ. 30.

71. H. Hendrick, “Constructions and reconstructions of British childhood: an interpretative survey, 1800 to the present”, σ. 34-62.

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ

Τα θρησκευτικά συμφραζόμενα του α΄ μισού του 19ου αι. στην Ελλάδα

Πρόθεση των άγγλων και αμερικανών ευαγγελικών, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η αναμόρφωση όχι μόνο του έθνους αλλά και της οικουμένης. Για να πετύχουν αυτόν τον σκοπό, ανέπτυξαν έντονη ιεραποστολική δράση, αρχικά στην Αφρική και την Ινδία· σύντομα όμως στράφηκαν και στην «καθ' ημάς Ανατολή», περιλαμβάνοντας στα σχέδιά τους και την Ελλάδα. Στην τελευταία περίπτωση, οι ιεραπόστολοι δεν έρχονταν να εκχριστιανίσουν ειδωλολάτρες, αλλά απευθύνονταν σε ένα χριστιανικό έθνος που, όπως πίστευαν, η εκκλήσια του είχε «ανάγκη αναμόρφωσης».

Όπως προκύπτει από την προηγούμενη ενότητα, ένας καθόλου αμελητέος αριθμός έργων προτεσταντικής παιδικής λογοτεχνίας μεταφυτεύτηκε στο ορθόδοξο ελληνικό περιβάλλον κατά τον 19ο αι. και αυτή η «μετακένωση» συνδεόταν άμεσα με τις δραστηριότητες των διαμαρτυρόμενων ιεραποστόλων.⁷² Ο Κ. Ντελόπουλος, κάνοντας λόγο για τη δράση των προτεσταντικών ιεραποστολών στην Ελλάδα σε συνδυασμό με την «εισαγόμενη» αυτή παιδική λογοτεχνία, εύστοχα παρατήρησε: «Θα πρέπει να αναζητηθούν στα ελληνικά κείμενα τα ξενόφερτα στοιχεία τα οποία σε κάποιο βαθμό απείληψαν τις ιδεολογικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές ελληνικές αξίες και να μετρηθεί ο βαθμός επιρροής τους τόσο στους εγχώριους συγγραφείς όσο και στην αποδοχή, απόρριψη ή αδιαφορία των αναγνωστών. Η φιλολογική, μορφολογική και ιδεολογική εξέτασή τους, είναι από τα σχετικά desiderata με την ασχημάτιστη πρώιμη περίοδο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Κατόπιν, θα εξακριβωθεί ο βαθμός της πρωτοτυπίας των εθνικών χαρακτηριστικών και η συμβολή των γνήσιων δημιουργών της περιόδου».⁷³

Οι ξένοι ιεραπόστολοι με την πλούσια εκδοτική δραστηριότητα που ανέπτυξαν, έπαιξαν το ρόλο αγωγού στη «μετακένωση» έργων ξένης παιδικής λογοτεχνίας, ευρωπαϊκής (κυρίως αγγλικής) και αμερικανικής στον ελληνόφωνο χώρο. Το «μπόλιασμα» όμως της ελληνικής με την ξένη παιδική

72. Υπάρχουν διάφορες εργασίες που αναφέρονται στη γενικότερη εκδοτική δραστηριότητα των ιεραποστόλων. Ειδικότερα, όμως, για την περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας, απουσιάζουν οι μελέτες που θα έδιναν μια συνολική εικόνα του τοπίου. Χρήσιμη θα ήταν η συγκρότηση μιας βάσης δεδομένων, η οποία θα εμπλουτιζόταν συνεχώς με νέα έργα ευαγγελικής παιδικής λογοτεχνίας που θα έφερνε στο φως η έρευνα.

73. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, σ. 25.

λογοτεχνία δεν έγινε ανεξάρτητα από τις εκπαιδευτικές προσπάθειες που ανέλαβαν οι ιεραπόστολοι στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και δεν αποτελεί αποκλειστικά έργο των τελευταίων. Οφείλεται και σε όλους εκείνους τους Έλληνες που σχετίστηκαν με τους ιεραποστόλους ή διατηρούσαν δεσμούς με την Αγγλία και την Αμερική. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκει και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων* και ο Γ. Κωνσταντίνου, εκδότης της *Αθηναϊδος*.

Η στροφή του Μ. Δ. Καλοποθάκη προς τον προτεσταντισμό συνδέεται άμεσα με την παρουσία του Jonas King, αμερικανού ιεραποστόλου, απεσταλμένου του American Board of Commissioners for Foreign Missions⁷⁴ στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, ο οποίος έδρασε κυρίως στην Αθήνα. Καθώς η θρησκευτική δράση του Μ. Δ. Καλοποθάκη έπαιξε σημαντικό ρόλο στον προσανατολισμό της ιδεολογίας του, κρίνεται απαραίτητη η επισκόπηση των θρησκευτικών συμφραζομένων του α΄ μισού του 19ου αι. στην Ελλάδα. Εξετάζονται συνοπτικά το γενικότερο θρησκευτικό κλίμα, καθώς και οι συνθήκες που εικάζεται ότι συνέβαλαν αρχικά στη διείσδυση των ιεραποστόλων στον ελλαδικό χώρο, και κατόπιν στην ανάδυση της αυτόχθονης ευαγγελικής κίνησης και την ίδρυση της ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας.

Στα χρόνια γύρω από την Επανάσταση, αμερικανικές και αγγλικές ιεραποστολές κατέκλυσαν το χώρο της Ανατολής με σκοπό τον προσπλυτισμό των αλλόθρησκων εθνών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁷⁵ Σύντομα όμως οι στόχοι τους διαφοροποιήθηκαν, και στη σφαίρα της δράσης τους περιέλαβαν και τους χριστιανούς της Ανατολής, με σκοπό πλέον την «αναμόρφωση» της ορθόδοξης εκκλησίας. Η τελευταία, σύμφωνα με τους προτεσταντικούς ιεραποστολικούς κύκλους, είχε διαβρωθεί από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες και πολλοί χριστιανοί είχαν απομακρυνθεί από την καθαρή

74. Στο εξής θα αναφέρεται ως **A.B.C.F.M. Βλ. για αυτήν την ιεραποστολή σ. 64 κ.ε. της** παρούσας εργασίας.

75. Ας σημειωθεί ότι είχε προηγηθεί προσπάθεια διείσδυσης κατά τον 17ο αι. στα χρόνια του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, η οποία ήταν προσπάθεια επιβολής «εκ των άνω». Η διείσδυση όμως του 19ου αι. διαφοροποιείται από την πρώτη, καθώς έγινε προσπάθεια να επιβληθεί «εκ των κάτω», δηλαδή μέσω του λαού, και πιο συγκεκριμένα μέσω των παιδιών. Βλ. Π. Γ. Γκίκας, «Ένας Άγγλος ιεραπόστολος στη μετεπαναστατική Εύβοια», Αθήνα 1968, Ανάτυπο από τον ΙΔ΄ τόμο του *Αρχείου των Ευβοϊκών Μελετών*, σ. 87-112 και Κ. Σπ. Στάικος, «Η αντίσταση της Ορθόδοξης στην Καθολική Προπαγάνδα και η εκδοτική δραστηριότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 29.

πίστη.⁷⁶ Σε αυτό το ιδεολογικό υπόβαθρο στηρίχτηκε για περίπου τέσσερις δεκαετίες η «εξόρμηση» των προτεσταντών ιεραποστόλων με σκοπό τον «εκπροτεσταντισμό» της ορθόδοξης εκκλησίας.

Στα Επτάνησα, την ηπειρωτική Ελλάδα και τη Μ. Ασία, τρεις ήταν οι εταιρείες που εργάζονταν εντατικά, στηριζόμενες σε τυπογραφείο: η Εξαποστολική εταιρεία της επίσημης αγγλικανικής εκκλησίας (Church Missionary Society), η Αποστολική εταιρεία του Λονδίνου (London Missionary Society, 1795) της Congregational Church και η ομάδα αμερικανών ιεραποστόλων που ελέγχονταν από το A.B.C.F.M. της Βοστώνης. Γνωστή είναι και η δράση της Βιβλικής εταιρείας του Λονδίνου (British and Foreign Bible Society, 1804).⁷⁷ Άλλες ιεραποστολές που δρούσαν στον χώρο της Ανατολής, ήταν: η Ιεραποστολή της Βασιλείας (1815), η Εταιρεία των Ευαγγελικών Ιεραποστολών των Παρισίων (1822), η Ιεραποστολική Εταιρεία του Βερολίνου (1824), η ελληνική ιεραποστολή της Episcopal Church της Αμερικής, η American Baptist Mission και η ιεραποστολή του New Haven Ladies' Greek Association.⁷⁸ Από τις ιεραποστολές αυτές, εκείνες που έδρασαν στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αθήνα ήταν το A.B.C.F.M., η Episcopal Church και η American Baptist Mission.⁷⁹

76. Για μια επισκόπηση του έργου των ξένων ιεραποστόλων καθώς και κριτική αποτίμηση του ρόλου τους στη νεοελληνική κοινωνία, βλ. Γ. Μεταλληνός, «Η κατά την Ανατολήν Δύσις. Ο "μετακενωτικός ρόλος" των δυτικών μισσιοναρίων στο ελληνικό κράτος», *Σύναξη*, 8 (1983), σ. 23-55.

77. **S. S. Wilson**, *Το Παλληκάριον* (επιμ. Δ. Ι. Πολέμης), Αθήνα 1990, σ. 8-9. Για την L.M.S. βλ. Δ. Πολέμης, «Από τη δραστηριότητα του εν Μάλτα ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Εραμιστής*, 10 (1972-1973), σ. 213-240. Για την C.M.S. βλ. του ιδίου «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτα τυπογραφείου της Αγγλικανικής Ιεραποστολής», *Ο Εραμιστής*, 8 (1970), σ. 153-168 και «Άγνωστα μονόφυλλα των εν Σύρω μισσιοναρίων και ειδήσεις περί του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου», *Ο Εραμιστής*, 10 (1972), σ. 14-22 και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 2, Αθήνα 1975, σ. 453-461.

78. Για τις τρεις τελευταίες βλ. **P. E. Shaw**, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, Σικάγο 1937.

79. Για την εξόρμηση των προτεσταντών ιεραποστόλων ανά τον κόσμο, βλ. **E. J. Hobsbawm**, *Η εποχή των επαναστάσεων*, (μτφ. Μαριέτα Οικονομοπούλου), Αθήνα 1990, σ. 289 κ.ε. Για την ιστορία των προτεσταντικών ιεραποστολών κατά τον 19ο αι. βλ. Α. Λ. Σμυρναίος, *Στα ίχνη της ουτοπίας. Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006.

Οι προτεσταντικές ιεραποστολές, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, δεν απέβλεπαν στη διάσπαση ή κατάλυση της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά στην αναζωογόνησή της με βάση το ευαγγέλιο και την καθημερινή εφαρμογή του στη ζωή του ατόμου.⁸⁰ Οι δραστηριότητες των ιεραποστόλων κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα: σύσταση σχολείων,⁸¹ θρησκευτικό κήρυγμα –όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν– και εκδόσεις βιβλίων και θρησκευτικών φυλλαδίων (*religious tracts*), τα οποία τυπώνονταν στα τυπογραφεία που οι ίδιοι είχαν ιδρύσει.⁸² Όλες οι παραπάνω ενέργειες των ιεραποστόλων είχαν ως κύριο αποδέκτη το παιδί. Αυτή ακριβώς η στροφή των ιεραποστόλων προς το παιδί και η επίδραση που είχε η διείσδυσή τους στην εκκολλαπτόμενη ελληνική παιδική λογοτεχνία, αποτελεί ένα από τα θέματα που διερευνά και ερμηνεύει η παρούσα μελέτη. Η δράση των ιεραποστόλων λειτούργησε ως «κανάλι» μέσω του οποίου η δυτική παιδική λογοτεχνία (αγγλική και αμερικανική) βρήκε διέξοδο προς τον ελληνόφωνο χώρο της Ανατολής.

80. Ο Edward Masson, **προτεστάντης και ο ίδιος, που ζούσε στην Αθήνα ήδη από το 1824**, εξέδωσε στα 1843 το έργο *An apology for the Greek church*, με το οποίο άσκησε κριτική κατά των ιεραποστόλων, υποστηρίζοντας ότι αυτοί ακολούθησαν τη λανθασμένη τακτική της παρέμβασης. Πρόκειται για ένα δείγμα κριτικής εκ των ένδον, που σπάνια καταγράφεται στη βιβλιογραφία, βλ. Α. Α. Σμυρναίος, «Έντουαρντ Μάσσον, *An apology for the Greek church* (1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσμένος καιροσκοπισμός;», *Νέα Εστία*, 153/1757 (2003), σ. 1016-1037.

81. Για τα σχολεία των δυτικών ιεραποστόλων στην Ελλάδα, βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1986, σ. 60-65 και 114-117. Για τα σχολεία των Αμερικανών ιεραποστόλων στην ελληνόφωνη Ανατολή, βλ. Παυλίνα Νάσιουτζικ, «Η παιδεία στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Τα σχολεία των Αμερικανών ιεραποστόλων», *Ο έξω Ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922. Πνευματικός και κοινωνικός βίος*, Αθήνα 1998, σ. 323-341.

82. Οι ιεραπόστολοι με την εκδοτική τους δραστηριότητα συνέβαλαν στη διάχυση μεγάλου αριθμού εντύπων στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό. Τα έντυπά τους είχαν γνωστικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Για μια εμπεριστατωμένη καταγραφή των έργων που τυπώθηκαν στα ιεραποστολικά τυπογραφεία βλ. Φ. Ηλιού, «Βιβλία και αριθμοί: η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά*, 14-15 (1991), σ. 157-216. Από μια σύντομη καταμέτρηση αυτών των έργων συνάγεται ότι σε σύνολο 833 λημμάτων τα 373 προήλθαν από κάποιο ιεραποστολικό τυπογραφείο, χωρίς να συνυπολογίζουμε τις εκδόσεις στα караμανλίδικα. Επιπλέον, ο αναγνώστης αστάβει υπόψη του ότι η παραπάνω καταλογογράφηση καλύπτει μόνο τα έτη 1800-1840, ενώ η δράση μερικών ιεραποστόλων συνεχίζεται και πέρα από το έτος 1840. Για γενικές πληροφορίες σχετικά με τα ιεραποστολικά τυπογραφεία, βλ. Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 221-245 και 288-292.

Η εκδοτική έκρηξη που παρατηρήθηκε στα τυπογραφεία των ιεραποστόλων απέβλεπε στην εκπαίδευση των παιδιών, αλλά συγχρόνως οι εκδόσεις τους παρουσίαζαν άλλοτε απροκάλυπτα και άλλοτε συγκαλυμμένα την προτεσταντική ηθική. Οι ιεραποστολικές εκδόσεις για παιδιά συγκροτούν ένα ευρύ σώμα έργων, η ύπαρξη του οποίου εγείρει ερωτήματα, όπως τα ακόλουθα: ενσωματώθηκαν τα έργα αυτά στον κορμό της εθνικής λογοτεχνίας, αποτέλεσαν κινητήριο μοχλό για τη συγγραφή πρωτότυπων ελληνικών έργων τα οποία θα παρουσίαζαν αυτόχθονα ιδανικά ή στάθηκαν πρότυπο για τη δημιουργία ανάλογων έργων, όπως στην περίπτωση της *Εφημερίδος των Παιδων*; Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνήσουμε, σε αυτή την τελευταία περίπτωση, κατά πόσο το περιοδικό που αναδύθηκε από την ξένη προτεσταντική παράδοση «εξελληνίστηκε», καθώς και τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία, εφόσον η μακροβιότητά του, σε ένα ισχυρά ορθόδοξο περιβάλλον, εύλογα οδηγεί στην υπόθεση ότι υπέστη ένα ιδεολογικό «φιλτράρισμα», το οποίο πιθανόν το καθιστούσε κατάλληλο τόσο για το ορθόδοξο όσο και για το ευαγγελικό κοινό.

Πολλοί ιεραπόστολοι, κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών τους, είχαν διαπιστώσει σοβαρές ελλείψεις στο θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών. Θεωρώντας τα παιδιά ως αγωγούς μέσω των οποίων θα έφταναν και στους γονείς τα μηνύματά τους, οι ιεραπόστολοι έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των παιδιών, το οποίο εκφράστηκε έμπρακτα με την ίδρυση σχολείων και τη διανομή έντυπου υλικού με ποικίλο περιεχόμενο.

Η θρησκευτική επίρρωση του α΄ μισού του 19ου αι. υπήρξε αποτέλεσμα διεργασιών που ανιχνεύονται ήδη από τα τέλη του 18ου αι. Ο ορθόδοξος κλήρος την περίοδο αυτή συγκρούστηκε αμείλικτα με τους πιο προοδευτικούς οπαδούς του διαφωτισμού, αναπτύσσοντας μια ιδεολογική θεωρία που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «αντιδιαφωτισμός».⁸³ Αφορισμοί, λογοκρισία, δηλαδή έλεγχος των βιβλίων που κυκλοφορούσαν από το πατριαρχείο και απαγόρευση όσων θεωρούνταν «ετερόδοξα», σε συνδυασμό με την έκδοση (ειδικών) φυλλαδίων, ήταν μερικά από τα μέτρα που υιοθέτησε η επίσημη εκκλησία για να ανακόψει το «διαβρωτικό» ρεύμα του διαφωτισμού.⁸⁴

83. Φ. Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, 4 (1985), σ. 387-404, για ένα από τα πρώιμα παραδείγματα σύγκρουσης Διαφωτισμού και Εκκλησίας.

84. Φ. Ηλιού, *Τύφλων Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα 1988, όπου ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει κάποιες πτυχές της διαμάχης Εκκλησίας-Διαφωτιστών.

Ωστόσο, οι οπαδοί του Διαφωτισμού είχαν ήδη επισημάνει με τις διακηρύξεις τους την ανάγκη αναμόρφωσης της ορθόδοξης εκκλησίας και πολλοί είχαν καταγγείλει την ηθική κρίση που σοβούσε στους κύκλους του ανώτερου κλήρου. Ανάμεσα σε αυτούς που έστρεψαν την πολεμική τους κατά της εκκλησίας ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* την επέκρινε ως κύριο εχθρό της ελευθερίας: «Ιδού, ω Έλληνες αγαπητοί μου αδελφοί, η σημερινή αθλία και φοβερή κατάσταση του ελληνικού ιερατείου και η πρώτη αιτία οπού αργοπορεί την ελευθέρωσιν της Ελλάδος».⁸⁵ Σε βίαιη γλώσσα κατηγορούσε τον κλήρο για αμάθεια και φιλαργυρία, και τον θεωρούσε υπεύθυνο για το σκοταδισμό του λαού.

Αλλά και ο Κοραΐς, κατεξοχήν εκφραστής του Διαφωτισμού, δε στάθηκε αδιάφορος στο θέμα της ορθόδοξης εκκλησίας. Υποστήριξε την ανάγκη αναδιοργάνωσης της εκκλησίας και αυτό που πρότεινε, κατά τον Π. Μ. Κιτρομπλίδη, ήταν ουσιαστικά «η πολιτική αναδιοργάνωση της Εκκλησίας ως βραχίονα του κοσμικού κράτους, κατά το προτεσταντικό πρότυπο».⁸⁶ Ο εξορθολογισμένος χριστιανισμός του Κοραΐ, σύμφωνα πάντα με τον τελευταίο, παρουσίαζε μεγαλύτερη συνάφεια με τον προτεσταντισμό παρά με την ορθοδοξία.⁸⁷ Ο Κοραΐς, κατεξοχήν θιασώτης του φιλελευθερισμού, σχολιάζοντας το *Προσωρινόν Πολίτευμα του 1822* επιμένει στην απόλυτη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, θέση που από μόνη της τον καθιστούσε ύποπτο απέναντι στην ορθόδοξη εκκλησία.⁸⁸

Ο Φ. Ηλιού υποστηρίζει ότι ο Κοραΐς ελκόταν από τον καλβινισμό και κυρίως από τις πιο φιλελεύθερες πλευρές του, έλξη την οποία ευνόησαν οι σχέσεις του με προτεστάντες αρχικά στη Σμύρνη και αργότερα στο Άμστερνταμ.⁸⁹ Το ζήτημα της μετάφρασης των Γραφών, η κατήχηση που προηγείται του βαπτίσματος, η κριτική στάση απέναντι στη νηστεία, η ανεξιθρησκία, αποτελούσαν κοινούς τόπους για την προτεσταντική εκκλησία, αλλά για την ορθόδοξη εκκλησία συνιστούσαν απομάκρυνση από την ορθόδοξη

85. *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, (εισ.-επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκη), Αθήνα χ.χ., σ. 139.

86. Π. Μ. Κιτρομπλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σ. 415.

87. Στο *ίδιο*, σ. 423.

88. Π. Μ. Κιτρομπλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 59-70.

89. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ* (επιμ. Φ. Ηλιού), Αθήνα 1976, σ. 42-43.

χριστιανική πίστη. Ο Κοραΐς τήρησε κριτική στάση απέναντι στην ορθόδοξη εκκλησία, η οποία αναδιπλώθηκε και με αφορισμούς, λογοκρισίες και απαγορευτικές εγκυκλίους προσπάθησε να ανακόψει το πνευματικό κίνημα του διαφωτισμού.⁹⁰

Παρόλο που ο διαφωτισμός την εποχή της διείσδυσης των ιεραποστόλων στην Ελλάδα έπνεε τα λούστια, το ιδεολογικό του οπλοστάσιο δεν είχε πλήρως αποδυναμωθεί.⁹¹ Έτσι, βρήκε έκφραση σε ζητήματα παιδείας και ανεξιθρησκίας κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Σε ένα τέτοιο ιδεολογικό κλίμα αμφισβήτησης και πολεμικής κατά του ορθόδοξου κλήρου έκαναν την εμφάνισή τους οι δυτικοί ιεραπόστολοι.

Σημαντικές για την κατανόηση των θρησκευτικών συμφραζομένων του 19ου αι. είναι και όσες κρατικές ενέργειες αποσκοπούσαν στον περιορισμό της θρησκευτικής εξουσίας. Η πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδας από πολύ νωρίς οδήγησε στο Αυτοκέφαλο (1833), μεταβάλλοντας την ελλαδική εκκλησία σε κρατική υπηρεσία κατά το πρότυπο των προτεσταντικών χωρών.⁹² Η ρήξη με το πατριαρχείο συνιστούσε προσπάθεια κρατικοποίησης της ελλαδικής εκκλησίας και ελέγχου της από την πολιτική εξουσία, γεγονός που τροφοδότησε πολλές εντάσεις στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, με κύριους πρωταγωνιστές τον «εμπνευστή» του Αυτοκέφαλου, Θεόκλητο Φαρμακίδη, και τον ένθερμο υποστηρικτή του πατριαρχείου, Κωνσταντίνο Οικονόμου.⁹³ Επίσης, το κλείσιμο πολλών μοναστηριών κατά τα έτη 1833-1834 με βασιλικά διατάγματα, περιόριζε σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό των

90. Ο Κοραΐς «συγκρούστηκε» με την ορθόδοξη εκκλησία και κυρίως με όσους δεν επιθυμούσαν την Επανάσταση, την οποία θεωρούσαν «οδό[ν] φέρουσα[ν] εις την απώλειαν», όπως δήλωνε ο συγγραφέας της *Πατρικής Διδασκαλίας* και πρότεινε «έκαστος εν ω εκλήθη, εκεί και μενέτω, και προς ην υπόκειται βασιλείαν μη αντιτενέτω», υπονομεύοντας ξεκάθαρα την επανάσταση εναντίον των τούρκων. Ο Κοραΐς πήρε θέση και απάντησε με ανάλογο φυλλάδιο, που έφερε τον τίτλο *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς, εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμου εν ονόματι του μακαριωτάτου πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει πατρικής διδασκαλίας*, Εν Ρώμη, εν έτει Α΄ της ελευθερίας (1788). Βλ. τα δύο κείμενα σε φωτοανατύπωση του ΚΝΕ/ΕΙΕ και Λουκία Δρούλια, *Πολιτικά φυλλάδια του Αδαμάντιου Κοραΐ*, Αθήνα 1983.

91. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σ. 14.

92. Π. Μ. Κιτρομπλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 470.

93. Για το ελλαδικό «σχίσμα», όπως ονομάστηκε το Αυτοκέφαλο, και τις συνέπειές του για την ελληνική κοινωνία του 19ου αι., βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.

μοναχών, ενώ με άλλο διάταγμα απαγορευόταν κάθε δωρεά ιδιοκτησίας από ιδιώτες προς την εκκλησία. Όλες αυτές οι ενέργειες σηματοδοτούν την προσπάθεια της πολιτικής εξουσίας να θέσει υπό τον έλεγχό της την Εκκλησία, περιορίζοντάς την σε θεσμό αποκλειστικά κοινωνικό.⁹⁴ Αυτά τα μέτρα στερούσαν την ορθόδοξη εκκλησία από αρμοδιότητες που παραδοσιακά, στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της, όπως πολιτικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ορθόδοξη εκκλησία έβλεπε την εξουσία που μέχρι τότε ασκούσε να συρρικνώνεται επικίνδυνα.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα το θρησκευτικό ζήτημα κορυφώθηκε, καθώς ο ορθόδοξος κλήρος, υποκινούμενος από το Πατριαρχείο, προχώρησε σε ανασύνταξη των δυνάμεών του στην προσπάθεια να εξουδετερώσει τον κίνδυνο αλλοτρίωσης της ορθόδοξης εκκλησίας από πάσης φύσεως ετεροδοξία.⁹⁵ Σκοπός του ήταν να πλήξει όσους φάνταζαν εχθροί της ορθοδοξίας και απειλούσαν την ενότητά της. Και σε αυτό το σημείο οι προτεστάντες ιεραπόστολοι πήραν τη θέση του «φυσικού εχθρού» της ορθοδοξίας. Ωστόσο, η αντίδραση του ανώτερου κλήρου δε στράφηκε αποκλειστικά κατά των προτεσταντών, αλλά και εναντίον εκείνων των ορθοδόξων που θεωρήθηκε ότι απέκλιναν από την «ορθόδοξη διδασκαλία» ή συνεργάζονταν με τους ιεραποστόλους.⁹⁶

94. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ', σ.42-45 και Π. Ν. Διαμαντούρος, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, σ. 123-129.

95. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι του 1901*, Αθήνα 1998, βλ. σ. 230 κ.ε. «Περί της ακριβούς εκπληρώσεως των καθηκόντων των επισκόπων» (Ιούλιος 1853), όπου το άρθρο γ' εφιστά την προσοχή στους πιστούς να αποφεύγουν την ετεροδοξία, τον προσηλυτισμό και την ανάγνωση οποιουδήποτε βιβλίου παρεκκλίνει από την ορθόδοξη διδασκαλία.

96. Ο γάλλος περιηγητής Έντιμοντ Αμπού παρατηρεί σχετικά με τη στάση της επίσημης εκκλησίας: «Η Ιερά Σύνοδος, επιβλέπει την αυστηρή τήρηση των θείων δογμάτων που πιστεύει η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Κάθε φορά που έχει θετικές πληροφορίες ότι ο οποιοσδήποτε ζητά να ταράξει την Εκκλησία του βασιλείου με κηρύγματα, πληροφορίες ή κείμενα ετερόδοξα με τον τρόπο του προσηλυτισμού ή με κάθε άλλο τρόπο, η Ιερά Σύνοδος ζητά από την πολιτική εξουσία την καταστολή του κακού, και με την εξουσιοδότησή της απευθύνει στο λαό πατρικές συμβουλές για να αποτραπούν τα δεινά που μπορούσε να υποστεί η Εκκλησία από παρόμοιες απόπειρες. Ελέγχει, εξ άλλου, το περιεχόμενο των έργων για τη νεολαία και τον κλήρο που εισάγονται από το εξωτερικό ή δημοσιεύονται στην Ελλάδα, καθώς και φυλλάδια, πίνακες ή άλλες παραστάσεις που ασχολούνται με

Οι αντιδράσεις της ορθόδοξης εκκλησίας πυροδότησαν διαμάχες με επίκεντρο την αρχή της ανεξιθρησκίας, καθώς η πολεμική της επίσημης εκκλησίας στρεφόταν εναντίον της «ετεροδοξίας». Η πολεμική εναντίον των ετεροδόξων κορυφώθηκε στη δεκαετία του 1850, αλλά ψήγματα αυτής της στάσης εντοπίζονται και νωρίτερα. Ήδη στα 1835, η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιο καταδίκασε τη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τον ιεραπόστολο Η. D. Leevens με τη συνδρομή του Νεόφυτου Βάμβα, η οποία έγινε με βάση το εβραϊκό κείμενο και όχι τη μετάφραση των Εβδομήκοντα· άλλη εγκύκλιος του ίδιου έτους απαγόρευε την ανάγνωση βιβλίων που εκδόθηκαν από τα τυπογραφεία των ιεραποστόλων.⁹⁷ Ο Ζ. Π. Ροδοκανάκης με επιστολή, γραμμένη στην Ερμούπολη στις 17 Ιουλίου 1835 και τυπωμένη τον επόμενο χρόνο στο Παρίσι, καταφέρεται εναντίον των ιεραποστόλων και του Ν. Βάμβα, υποστηρίζοντας ότι αποκλειστικός σκοπός των αμερικανών ιεραποστόλων ήταν ο προσπλουτισμός.⁹⁸ Ο Ν. Βάμβας αντέδρασε άμεσα και

θρησκευτικά θέματα. Κάθε φορά που ειδοποιείται ότι τέτοια δημοσιεύματα περικλείουν οτιδήποτε το αντίθετο ή το βλαβερό στα θεία δόγματα, στα ιερά μυστήρια, στους κανόνες της Εκκλησίας, στη θρησκευτική εκπαίδευση, στις γιορτές και στις τελετές τις αναγνωρισμένες από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, ζητά τη συνδρομή της κυβέρνησης για να σταματήσει τη χρησιμοποίηση αυτών των βιβλίων στα σχολεία. Καταγγέλλει στις κρατικές αρχές τον συγγραφέα ή τον εμφανή εκδότη, τον τυπογράφο, τον βιβλιοπώλη ή τον πωλητή για να εφαρμοσθούν πάνω τους οι κρατικοί νόμοι αν είναι κοσμικοί. Αν αποτελούν μέρος του κλήρου, επιπλήττονται από την εκκλησιαστική αρχή που τους καταγγέλλει στην κυβέρνηση για να τους τιμωρήσει σύμφωνα με τις διατάξεις των νόμων του κράτους». Βλ. Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η «σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, Αθήνα 1972, σ. 182. Για τις αντιδράσεις της ορθόδοξης εκκλησίας εναντίον των προτεσταντών ιεραποστόλων βλ. Ι. Ν. Καρμίρης, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, τ. Ι', Αθήνα 1937.

97. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, σ. 443 «Περί αποδοκιμασίας πάσης μεταφράσεως της Παλαιάς Γραφής πλην της των Εβδομήκοντα» και σ. 443-444 «Περί των βιβλίων των βιβλιακών εταιριών». Για το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής από τον Ν. Βάμβα βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν*, Αθήνα 2004.

98. *Επιστολή περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρείας (των κοινώς λεγομένων Αμερικανών) εκ των πράξεων και εκ των βιβλίων των αποδεικνυόμενος*, εν Παρισίοις, 1836. Ενδεικτικά τα σχόλια του γράφοντος σχετικά με την προσέγγιση που επιχειρούσαν οι ιεραπόστολοι μέσω των παιδιών: «[...] ιδέτε οποία βιβλία τυπώνουν και δίδουν εις χείρας των παιδιών σας· όλα χωρίς καμμιάς εξαιρέσεως, περιέχουν ιστορίας της Γραφής, διηγήσεις του Ευαγγελίου, και διηγήματα θρησκευτικά· την θρησκευτικήν λοιπόν εκπαίδευσιν έχουν κυριώτατον και πρώτιστον αντικείμενον, καθώς αποδεικνύεται από όλα τα γραφόμενά τους. Ναι, λέγει άλλος φίλος

αυτός με επιστολή, στην οποία υποστήριζε ότι το έργο των ιεραποστόλων ήταν ανιδιοτελές.⁹⁹ Το επόμενο έτος (1836) ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εξέδωσε εγκύκλιο, με την οποία απαγόρευε στους πιστούς να φοιτούν στα σχολεία των ιεραποστόλων και να διαβάζουν τις εκδόσεις τους. Ο Κυριακός Λαμπρύλος θεωρούσε τους ιεραποστόλους απειλή για την ορθοδοξία και επισήμανε τον κίνδυνο που εγκυμονούσαν οι εκδόσεις τους, κυρίως για τους νέους: «Μη τους πιστεύς λοιπόν ω Έλλην ότι ήλθον εδώ διά τον φωτισμόν του Έθνους, ήλθον διά να το σύρουν εις τας παραφροσύνας της Έριδος, όλοι των οι σκοποί εις τούτο αποβλέπουν, και τα Σχολεία και η κιβδίλευσις των Γραφών, και τα φυλλάδια. Αν δε μεταξύ των Αιρετικών φυλλαδίων συνέμιξαν αφθόνως και πάμπολλα στοιχειώδη της Αριθμητικής, Γεωγραφίας και Ιστορίας, αν και κάπου την Εγκυκλοπαιδικήν σπουδήν ανέχονται τούτο ήτον διά το δόλωμα, διότι, ως λέγουν, εις την εσχάτην των απάντησιν, γνωρίζουν ότι οι Έλληνες σοφίαν αιτούσιν. Όθεν ποτίζοντες την νεολαίαν με τα γλυφά νερά της Αιρέσεως έπρεπε να τα μιγνούν με τα νάματα των στοιχειωδών γνώσεων, διά να καταπίνωνται ευκολώτερον, και διά να απατώνται και οι όντες εν ηλικία και ικανότητι να διακρίνουν».¹⁰⁰

Την ίδια εποχή, ο μοναχός Γερμανός πραγματοποιούσε περιοδεία στην Πελοπόννησο κατά των διαμαρτυρούμενων ιεραποστόλων και άλλων δήθεν απειλών εναντίον της ορθοδοξίας.¹⁰¹ Στα 1839, ιδρύθηκε η «Φιλορθόδοξος Εταιρεία», ένας από τους στόχους της οποίας ήταν και: «[...] η καταδίωξις και εξαφάνισις από την Ελλάδα όλων των αμερικανικών σχολείων και των από τας Βιβλικάς Εταιρείας εκδοθέντων βιβλίων ανεξαιρέτως [...]».¹⁰²

των· αυτό το αντικείμενο έχουν, πλην περιορίζονται εις το να διδάσκωσι τας γενικάς αρχάς της θρησκείας, τας ομολογουμένας υπό όλων των χριστιανών», σ. 15.

99. Ν. Βάμβας, *Σύντομος απάντησις προς τον υποκρυπτόμενον υπό Ζ. Π. Ρ. πατέρα της προ ολίγου διαδοθείσης αναισχύντου επιστολής περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρείας κ.τ.λ.*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, 1836.

100. Λαμπρύλος Κυριακός Χ(ατζή) Νικολάου, *Ο μισσιοναρισμός και προτεσταντισμός εις τας Ανατολάς, ήτοι, διαγωγή των Προτεσταντών μισσιοναρίων εις τα μέρη μας, εις τινά τε άλλα της γης μέρη, και σχέσεις του Προτεσταντισμού προς την μητέρα πασών των εκκλησιών και το ελληνικό έθνος*, Τυπωθέν εν Σμύρνη, 1836. Νυν δε μετατυπωθέν εν Αθήναις, τυπ. Κ. Νικολαΐδου, 1837, σ. 87.

101. Ο μοναχός αυτός υπήρξε και εκδότης της *Ευαγγελικής Σάλπιγγος*, περιοδικού που είχε ως στόχο τη θρησκευτική αγωγή του λαού, βλ. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985, σ. 349-350.

102. Ι.Ε.Ε., τ. ΙΓ', σ. 78.

Η θρησκευτική διαμάχη κορυφώνεται στη δεκαετία του 1850. Στα 1842 εκδηλώνονται επιθέσεις εναντίον του σχολείου των Hill,¹⁰³ το οποίο έκλεισε τον επόμενο χρόνο, ενώ στα 1845 ο Jonas King προσάγεται σε δίκη με την κατηγορία ότι εξύβρισε τη Θεοτόκο και τις εικόνες και ότι αμφισβήτησε το δόγμα της μετουσίωσης. Το 1851 σημειώνεται νέα διώξή του με την κατηγορία του προσπλυτισμού, ενώ το 1852 ο Θεόφιλος Καΐρης καταδικάζεται εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων και της άρνησής του να προβεί σε ομολογία πίστεως και τον επόμενο χρόνο πεθαίνει στη φυλακή.¹⁰⁴ Τον ίδιο χρόνο κάνει την εμφάνισή του και ο όρος «ελληνοχριστιανικός», ενώ στα 1856 σημειώνεται ο αφορισμός του Ανδρέα Λασκαράτου. Στην ίδια περίοδο εντάσσεται και το κίνημα του Χριστόφορου Παπουλάκου,¹⁰⁵ καθώς και η δράση του Κοσμά Φλαμιάτου, ο οποίος προειδοποιούσε για την απειλή του προτεσταντισμού, ενώ τα χρόνια αυτά παρατηρείται και νέα έξαρση του προφητικού χιλιασμού, αρχικά με τις προφητείες του Ι. Π. Σερίφιου, το 1852, και στη συνέχεια με την αναβίωση της παράδοσης του Αγαθαγγέλου. Τέλος, στα 1859 δικάζεται ο Παναγιώτης Συνοδινός για προσβολή της θρησκείας.¹⁰⁶ Ωστόσο, όλες αυτές οι διώξεις, γίνονταν με τη συμμετοχή ή τουλάχιστον με την ανοχή της πολιτείας. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει για την «έντονη αυτή χριστιανική ανάπαυση» της δεκαετίας του 1850: «Η Πολιτεία, εκείνη την ώρα, γύρω στα 1850, πλέον, σαν για να εξαγοράσει όλην εκείνη την περιπέτεια γύρω από το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας, και να καταναγκάσει τις δυσπιστίες που είχαν προκύψει τότε, θέλει να δείξει, να φανεί, πώς να το πούμε: θρησκευτικότερη και από την Εκκλησία».¹⁰⁷

103. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, passim· Α. Λ. Σμυρναίος, «Η παράδοση γοπτεία της χριστιανικής ειδωλολατρίας»: η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του John Hill στην Αθήνα του 19ου αιώνα», του ιδίου, *Μετεώρος ζήλος. Προτεσταντική προπαιδεία και νεοελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα 2006, σ. 99-137 και Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*, Αθήνα - Ιωάννινα 2001, σ. 141-194.

104. Είχε προηγηθεί στα 1839 και άλλη δίωξη του Καΐρη, βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, σ. 62-72.

105. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, «Περί αυτοχειροτονήτου κήρυκος μοναχού Χριστοφόρου Παπουλάκου», σ. 377.

106. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 403-404· Π. Μ. Κιτρομυλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 476-479. Για αναλυτικότερη προσέγγιση των θρησκευτικών φαινομένων αυτών της περιόδου, βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*.

107. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 403.

Αυτή η έξαρση του θρησκευτικού αισθήματος, σύμφωνα με τον Π. Μ. Κιτρομπλίδη θα μπορούσε να εκληφθεί «ως αντίδραση κατά των κινδύνων που η θρησκευτική συνείδηση έβλεπε να απειλούν την “ελληνική παράδοση”, ως συνέπεια του εκσυγχρονισμού και της εκκοσμίκευσης που συμβόλιζαν ο Διαφωτισμός και η συγκρότηση του δυτικότροπου κράτους».¹⁰⁸

American Board of Commissioners for Foreign Missions
J. King και Μ. Δ. Καλοποθάκης

Η αποστολή αγγλικών και αμερικανικών ιεραποστολών έξω από τα στενά εθνικά όρια κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να επιτευχθεί είτε ο προσπλυτισμός των αλλοθρήσκων είτε η αναβίωση της «καθαρής» πίστης σε λαούς που είχαν απομακρυνθεί από τη βιβλική αλήθεια.¹⁰⁹ Η πρώτη προσέγγιση της Ανατολής από το Α.Β.С.Ғ.М.¹¹⁰ επιχειρήθηκε στα 1820 με μια ιεραποστολή στη Σμύρνη, επικεφαλής της οποίας ήταν οι Pliny Fisk και Levi Parsons.¹¹¹ Το ξέσπασμα όμως της ελληνικής επανάστασης είχε

108. Π. Μ. Κιτρομπλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 478.

109. Οι προτεστάντες στην προσπάθειά τους να ενσαρκώσουν το οικουμενικό τους όραμα, απευθύνθηκαν σχεδόν σε όλα τα έθνη, προτεσταντικά και μη, διανέμοντας εκατομμύρια θρησκευτικών φυλλαδίων, βλ. ενδεικτικά *Abstract of the twenty-fifth report of the committee of the Religious Tract Society*, May 14, 1824. Ευχαριστώ τον Μ. R. Taylor που έθεσε στη διάθεσή μου το σχετικό υλικό.

110. Για το ιστορικό ίδρυσης της παραπάνω εταιρείας, βλ. Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικάνικα οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα 2002, σ. 165 κ.ε.· Κωνσταντία Π. Κισκήρα, «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914: η δράση της American Board», Ανάτυπο από το Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. ΙΒ', Αθήνα 1997-1998, σ. 97-128 και Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*, σ. 43-81. Για τη δράση του Α.Β.С.Ғ.М. βλ. Καλλιόπη Θαναπλάκη-Πανταζή, *Αμερικανοί μισσιονάριοι στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα: εκδοτική δραστηριότητα και εκπαιδευτικό έργο*, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας-Δ.Π.Θ., ανέκδοτη διδ. διατριβή, τ. Α', σ. 56-78 και τ. Β', σ. 362-388, Κομοτηνή 2003. Επίσης, βλ. J. Grabill, *Protestant diplomacy and the Near East. Missionary influence on American policy 1810-1927*, Μινεάπολη 1971.

111. Οι δύο αυτοί ιεραπόστολοι έμαθαν ελληνικά στη Χίο, δίπλα στον Νεόφυτο Βάμβα και τύπωσαν δύο θρησκευτικά φυλλάδια στο τυπογραφείο του σχολείου του. Επίσης, μετέφρασαν με σκοπό να εκδώσουν το έργο για παιδιά του Legh Richmond *The dairyman's daughter (Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου)*, όμως ο σκοπός τους δεν ευοδώθηκε, καθώς ο αρχιεπίσκοπος Χίου αρνήθηκε την άδεια εκτύπωσης. Για τους Parsons και Fisk βλ. R. Clogg,

ως αποτέλεσμα να μεταφερθεί η ιεραποστολή στη Μάλτα στα 1822, έτος κατά το οποίο σημειώθηκε και ο θάνατος του Levi Parsons. Το κενό κλήθηκε να αναπληρώσει ο J. King,¹¹² ο οποίος τον καιρό εκείνο σπούδαζε ανατολικές γλώσσες στο Παρίσι. Τον ίδιο χρόνο έφτασε στη Μάλτα και ο Daniel Temple μεταφέροντας από την Αμερική ένα πιεστήριο, ενώ ο J. King έφερε από το Παρίσι ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία. Έτσι, στα 1822 στη Μάλτα, συστάθηκε το ελληνικό τυπογραφείο του A.B.C.F.M. με υπεύθυνο τον D. Temple, με σκοπό την έκδοση φυλλαδίων, Γραφών και σχολικών εγχειριδίων, καθώς κατά τις περιόδους τους οι ιεραπόστολοι είχαν διαπιστώσει μεγάλη έλλειψη παιδαγωγικών βιβλίων. Το τυπογραφείο λειτούργησε στη Μάλτα ως το 1833, οπότε και μεταφέρθηκε στη Σμύρνη, όπου συνέχισε να λειτουργεί υπό την εποπτεία του D. Temple ως το 1844.¹¹³ Από το τυπογραφείο αυτό εκδόθηκε η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* (1837-1844), περιοδικό σαφώς προσανατολισμένο στην προτεσταντική παιδεία.¹¹⁴

Αρχικά το A.B.C.F.M. δίσταζε να διορίσει τον King, γιατί αυτός ήταν διατεθειμένος να αφιερώσει δύο με τρία χρόνια στην ιεραποστολή, ενώ τα μέλη του δεσμεύονταν ισόβια.¹¹⁵ Στην πρώτη ιεραποστολή στην οποία συμμετείχε, ο King μετέβη στην Ιερουσαλήμ. Η ιεραποστολή αυτή εγκαταλείφθηκε στα 1825. Στην Ελλάδα ήρθε στα 1828 μετά από έκκληση των φιλελληνίδων κυριών της Νέας Υόρκης για διανομή της φιλελληνικής βοήθειας. Ο ίδιος θα έμενε ένα έως δύο χρόνια με σκοπό: «[...] ίνα ιδω τί ήτο δυνατόν να γείνη περί της παιδείας των δύο φύλων, και μάλιστα των παρθένων, και περί της διανομής των Αγίων Γραφών μεταξύ του λαού, και εν ενί λόγω,

«Ο Parsons και ο Fisk στο γυμνάσιο της Χίου», *Ο Εραμιστής*, 5 (1967), σ. 177-193 και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, σ. 498-509.

112. Για τα βιογραφικά του J. King βλ. Γ. Δ. Δράγας, *Ιωνάς Κινγκ (1792-1869). Αμερικανός ιεραπόστολος, φιλέλληνας, εκπαιδευτικός, θεολόγος*, Αθήνα 1972 και *Θρησκευτική και παιδική εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, Αθήνα 1965, σ. 581.

113. Για την περίοδο της λειτουργίας του τυπογραφείου στη Μάλτα (1822-1833) βλ. Evro Layton, "The Greek press at Malta of the A.B.C.F.M. (1822-1833)".

114. Για την *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, σ. 77-83· Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, σ. 288 και Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικάνικα οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα*. Βλ. επίσης, παρακάτω, σ. 72.

115. Για το ξεκίνημα αυτής της συνεργασίας βλ. Ι. Κινγκ, *Συνοπτική επιθεώρηση της Παλαιστίνης και Συρίας*, Αθήνα 1859, σ. 388.

περί του πνευματικού καλού του τάλαιπώρου τούτου λαού, τον οποίον εθεωρούμεν ως αδελφούς και αδελφάς, τυραννυμένους και καταπιεζομένους υπό αδυσωπίτου και βαρβάρου εχθρού, εχθρού ενταυτώ και του Ιησού Χριστού».¹¹⁶

Φτάνοντας στον Πόρο, τον Ιούλιο του 1828, συναντήθηκε με τον Καποδίστρια, ο οποίος του επέτρεψε να ιδρύσει όσα σχολεία θα μπορούσε να συντηρήσει. Τα επόμενα χρόνια προχώρησε στην ίδρυση σχολείων,¹¹⁷ ενώ το 1835 έλαβε άδεια από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας να διανείμει βιβλία στα χωριά του βασιλείου. Δύο χρόνια μετά την άφιξή του, δέχτηκε την πρόταση του Α.Β.С.Ғ.М. να αναλάβει ιεραποστολικό έργο στην Ελλάδα. Ακολουθώντας τις υποδείξεις του, η παραπάνω εταιρεία προχώρησε με δικά της έξοδα στην έκδοση διαφόρων βιβλίων, ηθικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών.¹¹⁸ Ανταποκρινόμενο στο αίτημα του King, το Α.Β.С.Ғ.М. έστειλε στην Ελλάδα τέσσερις ακόμα ιεραποστόλους, τους Elias Riggs, Nathan Benjamin, Samuel Houston και George Leybourn.¹¹⁹

Το 1835, ο King άρχισε τακτικές θεολογικές παραδόσεις στην Αθήνα. Μεταξύ των μαθητών του στα κηρύγματα που διοργάνωνε, συγκαταλέγονταν και οι μετέπειτα πρώτοι έλληνες διαμαρτυρόμενοι, Μ. Δ. Καλοποθάκης, Γ. Κωνσταντίνου και Δ. Σακελλαρίου. Τέλος, από τις 18 Μαρτίου 1851 ως και τις 18 Μαρτίου 1858, διετέλεσε πρόξενος των Ομόσπονδων Πολιτειών της Αμερικής στην Αθήνα. Ο King, εκτός των άλλων, έχει να παρουσιάσει και αξιόλογη συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα.¹²⁰

116. J. King, *Miscellaneous works of Jonas King. Διάφορα*, σ. 532.

117. Ο King ίδρυσε στα 1829 το πρώτο σχολείο του στην Τίνο και για τα επόμενα δέκα χρόνια, ως το 1838, έπαιξε ενεργό ρόλο στην ελληνική εκπαίδευση με την ίδρυση διαφόρων σχολείων, κυρίως στην Αθήνα. Για τα σχολεία που ίδρυσε βλ. Καλλιόπη Θαναπλάκη -Πανταζή, *Αμερικανοί μισσιονάριοι στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα*, σ. 223, όπου παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας των σχολείων. Για την εκπαιδευτική δράση του King βλ. Πόλλη Θαναπλάκη, *Αμερική και Προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών μισσιονάριων για την Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2005, σ. 110-133.

118. Βλ. J. King, *Διάφορα*, σ. 540-541, για τα έργα που μεταφράστηκαν και τυπώθηκαν στα ελληνικά.

119. Για τη δράση των δύο τελευταίων και για το σχολείο που ίδρυσαν στην Αρεόπολη της Λακωνίας, όπου και φοίτησε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, βλ. Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, «Δύο Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μάνη», ανάπτυπο από τα *Πρακτικά Α΄ διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, Αθήνα 1979, σ. 22-28 και της ίδιας, *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*, σ. 70-74.

120. Κατάλογος 129 βιβλίων που δημοσίευσε ο King *περιλαμβάνεται στον Αστέρα της*

Η θρησκευτική δράση του King πυροδότησε αντιδράσεις και οδήγησε στη σύγκρουσή του με την ορθόδοξη εκκλησία, η οποία έλαβε πολιτικές διαστάσεις. Η δράση του King εγγράφεται στην περίοδο κατά την οποία γεννήθηκε και κορυφώθηκε η «Μεγάλη Ιδέα», γεγονός που ερμηνεύει ως ένα βαθμό τις αντιδράσεις εναντίον του. Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των Αγίων Γραφών που προωθούσε συνιστούσαν έναν επιπλέον λόγο αντίδρασης. Στα 1841 η κυβέρνηση με διάταγμά της απαγόρευσε τη θρησκευτική διδασκαλία στα σχολεία των ιεραποστόλων, απόφαση που οδήγησε το Α.Β.С.Ғ.М. στην απόσυρση της ιεραποστολής του από την Ελλάδα, επιτρέποντας μόνο στον King να παραμείνει στην Αθήνα.

Αίτια της διαμάχης του King με την ορθόδοξη εκκλησία ήταν από τη μια η διατήρηση της εθνικής κληρονομιάς, όπως αυτή αντιπροσωπευόταν από την ορθόδοξη εκκλησία, και από την άλλη η διεκδίκηση της θρησκευτικής ελευθερίας από τους διαμαρτυρούμενους, ελευθερία παρόμοια με αυτή που απολάμβαναν οι καθολικοί.¹²¹ Στα 1845 ο King κατηγορήθηκε δημόσια για εξύβριση της Θεοτόκου και των εικόνων, και αμφισβήτηση του δόγματος της

Ανατολής, τχ. 284, 5 Ιουλίου 1863, σ. 2272-2274. Ο King φρόντισε να μεταφράσει ο ίδιος ή να μεταφραστούν από άλλους τα ακόλουθα έργα στη νεοελληνική: *Μήτηρ οικοκυρούσα*, *Ανάπαυσις των πιστών*, *Περί ακρασίας*, *Παραίνεσις*, *Ιωάννου του Χρυσοστόμου τα περί αναγνώσεως των Γραφών*, *Συνοπτική ιστορία της του Χριστού Εκκλησίας* (υπό του Αιδ. Κ. Γ. Βαρθ), *Τέσσαρες πραγματεΐαι* γραφείσαι υπό της Κομήσεως Αγίνωφ δε Γασπαρέν, *Ιερά μαθήματα εκ των Αγίων Γραφών*, *Αι προσευχαί των Αγίων*, *Συλλογή ωφελίμων και ψυχαγωγών αναγνωσμάτων*, *Απολογία*, *Εκθεσις Αποστολικής Εκκλησίας*, *Τελευταί Αποστολικής Εκκλησίας*, *Ερμηνευτική των Θείων Γραφών*, *Λόγος ενώπιον του Αρείου Πάγου*, βλ. J. King *Διάφορα* σ. 543-544. Στο παράρτημα αυτού του έργου αναφέρονται και τα ακόλουθα βιβλία που εστάλησαν από τον King στα σχολεία: *Αλφαβητάρια*, *Αριθμητικές*, *Ιστορία της Ελλάδος*, *Ιστορία της Ρώμης*, *Βίος του Ιωσήφ*, *Βίος του Προφήτου Δανιήλ*, *Ιστορία του Μωϋσέως*, *Περίληψις του Ευαγγελίου*, *Του τέκνου ο βοηθός*, *Μικρός φιλόσοφος*, *Ιστορία της μικράς Ιωάννας*, *Απλο-ελληνική γραμματική του Βενθύλου*, *Μικρά γεωγραφία διά παιδας εκδιδομένη εις Μελίτην υπό Πέτρου του Ομιλητού*, *Αι δύο αδελφαί*, *Σύστημα της Αλλ.[ηλλοδιδακτικής] Σχ.[ολής] της Αγγλίας*, *Αναγνώστης*, *Περίληψις της Παλαιάς Διαθήκης*, *Η της μητρος κατήχησις*, *Ιστορία της βασιλείσεως Εσθήρ*, *Κατήχησις*, *Λυχνεία*, *Πρόοδος της αμαρτίας*, *Έμπνευσις της Αγίας Γραφής*, *Εξήγησις της Κυριακής Προσευχής*, *Ησαΐα Προφήτου*, *Περίληψις Παλαιάς Γραφής* υπό Νικητοπούλου, *Νέα καλυβίτις*, *Απάντησις Βάμβα*, *Πίστις Αβραάμ*, *Ιστορία του Σαμουήλ*, *Ιωσήφ Βενετού*, *Βραχείς ιστορίαι*, *Περί σανδουϊκών νήσων*, *Βοήθημα ιερογραφικών*, *Εντολαί*, *Μικρός Ερρίκος*, *Ιστορία της Αγγλίας*, *Μαθήματα ιερογραφικά*, *Ιστορία της Γαλλίας*, *Λόγοι περί ακρασίας*, *Ψυχολογία των παιδων*, *Ιώβ ιστορία*.

121. P. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 82.

μετουσιώσεως. Αφορμή στάθηκε το έργο του *Απολογία* (1845), στο οποίο διατύπωνε τις απόψεις του για ορισμένα δόγματα της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας. Η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδας με εγκύκλιο (7 Αυγούστου 1845) απαγόρευσε την ανάγνωση του βιβλίου και κάλεσε τους πιστούς να το ρίξουν στην πυρά και να αποφεύγουν οποιαδήποτε σχέση με τον συγγραφέα.¹²² Τον ίδιο μήνα η Ιερά Σύνοδος προχώρησε στον αφορισμό του, ενώ τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους και το πατριαρχείο καταδίκασε τον συγγραφέα και το έργο του.

Ακολούθησε δίκη στη διάρκεια της οποίας κινδύνευσε η ζωή του J. King. Δικηγόρος του υπήρξε ο επιφανής νομομαθής της εποχής Παύλος Καλλιγιάς, ο οποίος υποστήριξε ότι το ελληνικό σύνταγμα αναγνώριζε την αρχή της ανεξιθρησκίας. Υπογράμμισε όμως ότι πρόκειται για «σύστημα ανοχής και περιορισμού», όταν πρόκειται για άλλη εκκλησία πέρα από την επικρατούσα, δηλαδή την ορθόδοξη εκκλησία.¹²³ Ο Π. Καλλιγιάς υποστήριξε ότι το σύστημα ανοχής ήταν ατελές, γιατί δεν επέτρεπε τη δημοσίευση ετερόθρησκων βοηθητικών βιβλίων και τη γνωστοποίηση άλλων δογμάτων. Με τη δίκη αυτή, ήρθε στο προσκήνιο το ζήτημα της ανεξιθρησκίας, το οποίο συνδέεται άμεσα με τους ιεραποστόλους. Ωστόσο, κατά τον Ι. Α. Πετρόπουλο «ακόμα και αν δεν είχαν έρθει ποτέ στην Ελλάδα οι ξένες ιεραποστολές, το πρόβλημα της ανεξιθρησκίας θα είχε πιθανώς αναφύει εξαιτίας της πολύ βασικότερης πολιτισμικής σύγκρουσης που επέφερε η διαδικασία του εξευρωπαϊσμού».¹²⁴

Δύο χρόνια αργότερα ο King δέχτηκε επίθεση από τον Κωνσταντίνο Σιμωνίδη, ο οποίος δημοσίευσε άρθρο στον *Αιώνα* (16/28 Ιουλίου 1847) με τίτλο «Όργια».¹²⁵ Για να αποφύγει την οργή του όχλου και να κατευνάσει

122. J. King, *Διάφορα*, σ. 623-630 και Κ. Οικονόμου ο εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, Αθήνησι, τύποις Φ. Καραμπίνου, τ. Α', 1862, σ. 516-517 και τ. Β', σ. 546-549.

123. Ι. Κινγκ, «Αγόρευσις του δικηγόρου Παύλου Καλλιγιάς», *Διάφορα*, σ. 662-678.

124. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 347-348.

125. Η Χριστιάνα Λυτ, διαμαρτυρούμενη και η ίδια, αναφέρεται στο γεγονός: «Ο καθηγητής Φρεαρίτης και η κυρία Κορκ ήρθαν για επίσκεψη και συζητούσαν πολύ για ένα απαράδεκτο άρθρο στον *Αιώνα*, πάλι για τον Ιωάνη Κινγκ. Είναι συχνά στο στόχαστρο αλλά και αυτός δεν ψυχάζει!» βλ. Χριστιάνα Λυτ, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα*, (μτφ. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν), Αθήνα 1998, σ. 44. Ο Κωνσταντίνος Σιμωνίδης (1820-1867) υπήρξε γνωστός πλαστογράφος χειρογράφων. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 21, σ. 1030 και *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν Ηλίου*, τ. 16, σ. 853.

τα πνεύματα, ο King εγκατέλειψε την Ελλάδα για λίγους μήνες. Λίγες μέρες μετά την αναχώρησή του, εκδόθηκε ένταλμα συλλήψεώς του. Όταν επέστρεψε, η κατάσταση είχε αμβλυνθεί, αλλά θεώρησε καλύτερο να μην ασχοληθεί με το κήρυγμα, παρά μόνο με τη διανομή των Γραφών και τις εκδόσεις.

Η επίθεση εναντίον του αναζωπυρώθηκε στα 1851 με την κατηγορία του προσπλυτισμού. Προσέχθη εκ νέου σε δίκη και καταδικάστηκε σε φυλάκιση δεκαπέντε ημερών και απέλαση, αλλά με επέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών το ζήτημα έληξε. Ο πρόεδρος των Ομόσπονδων Πολιτειών Αμερικής μέσω του πρεσβευτή του στην Κωνσταντινούπολη, George P. Marsh, έστειλε στον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Α. Πάικο διακοίνωση, η οποία οδήγησε τον Όθωνα να εκδώσει διάταγμα (17 Φεβρουαρίου 1854) που απαλάσσει τον King από την ποινή της απέλασης.¹²⁶ Στα 1859 ακολούθησε νέο, σύντομο, ξέσπασμα εναντίον του. Στα 1863 η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιο διέταξε τη ρίψη ενός βιβλίου του στην πυρά ως «ψυχοφθόρου».¹²⁷ Ένα χρόνο αργότερα ο King μετέβη στην Αμερική και όταν επέστρεψε, στα 1867, βρήκε τους μαθητές του Μ. Δ. Καλοποθάκη και Γ. Κωνσταντίνου, να έχουν αναλάβει το έργο που αυτός εγκαινίασε.

126. Ι. Κινγκ, *Διάφορα*, σ. 809-831. Ο Αμπού αναφέρεται στο γεγονός ως εξής: «Η υπόθεση Κινγκ είναι επίσης περίπλοκη. Ο κύριος Κινγκ είναι Αμερικανός υπήκοος, κληρικός, διαμαρτυρόμενος, πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών, άνθρωπος νευρώτατος, παντρεμένος με Ελληνίδα, πατέρας επτά ή οχτώ παιδιών. Δεχόταν στο σπίτι του μερικούς κατοίκους των Αθηνών και έδινε στον εαυτό του την αθώα απόλαυση να τους προσπλυτίζει λιγάκι. Το Μάρτη του 1851 έγινε μια μικρή φασαρία στο σπίτι του. Ένας Έλληνας, πιο ορθόδοξος από τους άλλους, τον διέκοψε με βρισιές. Δημιουργήθηκε τρομερός σαματάς στο σπίτι του Κινγκ, που πίστεψε ότι κινδυνεύει η ζωή του και έτρεξε στην αποθήκη, υψώνοντας την αμερικανική σημαία. Το πλήθος έδειξε αρκετή μετριοπάθεια μην παίρνοντας τα έπιπλα του: θυμούνταν ακόμα την υπόθεση Πατσιφικού. Αλλά ένα χρόνο μετά, στις 4 Μαρτίου 1852, ο κύριος Κινγκ, αντίθετα από τους νόμους της χώρας που ορίζαν την ανεξιθρησκεία (sic), καταδικάστηκε σε δεκαπέντε μέρες φυλακή και απέλαση. Πήγε στη φυλακή. Η Αμερική ζήτησε δικαιοσύνη από το υπουργείο Δικαιοσύνης. Η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε την ικανοποίηση της αίτησης. Γιατί; Γιατί χρωστούσε εξάλλου στον Κινγκ ένα ποσό μεγαλύτερο από 40.000 φράγκα. Να γιατί επιχείρησαν να απελάσουν τον Κινγκ. Να γιατί αρνήθηκαν κάθε ικανοποίηση στην Αμερική ως τη μέρα που ο βασιλιάς είδε στον Πειραιά μια φρεγάτα και μια κορβέτα των Η.Π.Α. Αλλόκοτη κυβέρνηση που δεν σέβεται το δίκαιο παρά όταν εκπροσωπείται από τα κανόνια!», βλ. Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, σ. 230-231.

127. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, «Περί του ετεροδόξου Ιωνά Κινγκ νεωστί εκδοθέντος βλασφήμου λιβέλλου», σ. 444-445.

Η δράση του King παρουσιάζεται άμεσα συνδεδεμένη με την ίδρυση της ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας. Από την άποψη αυτή, το Α.Β.С.С.М. πέτυχε αυτό που δεν είχαν πετύχει άλλες ιεραποστολές: όχι δηλαδή την «αναμόρφωση» της αυτόχθονης εκκλησίας, αλλά τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ίδρυση μιας νέας εκκλησίας, στη βάση των ευαγγελικών αρχών. Ο ίδιος ο Καλοποθάκης μας πληροφορεί ότι έναυσμα για τη δράση του στάθηκε ακριβώς η δίωξη του J. King: «Η ιδέα να εργαστώ μέσω του Τύπου για τη θρησκευτική μεταρρύθμιση γεννήθηκε, ενώ ήμουν φοιτητής της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στα 1851, ως αποτέλεσμα της δίωξης του Αιδ. J. King, ιεραποστόλου του American Board, ο οποίος διέμενε στην Αθήνα από το 1829. Η δίκη του στα 1851, στην οποία υπήρξα μάρτυρας υπεράσπισης, και η άδικη καταδίκη του σε δεκαπέντε μέρες φυλάκιση και απέλαση από την Ελλάδα, με την κατηγορία της βλασφημίας εναντίον του Θεού και της Παρθένου Μαρίας, με έκανε να αισθανθώ πολύ έντονα την ανάγκη αναμόρφωσης μιας εκκλησίας και μιας χώρας, στην οποία ήταν δυνατή τέτοια παρωδία και παραβίαση της ελευθερίας της συνείδησης. Και αποφάσισα με τη βοήθεια του Θεού να αφιερωθώ στον αγώνα της θρησκευτικής ελευθερίας, και στη μεταρρύθμιση και διάδοση της ευαγγελικής αλήθειας μεταξύ των συμπατριωτών μου».¹²⁸

Ο ρόλος του J. King υπήρξε καταλυτικός στη στροφή του Μ. Δ. Καλοποθάκη προς το ευαγγελικό έργο.¹²⁹ Πέρα όμως από τις πνευματικές καταβολές του ευαγγελικού έργου στην Ελλάδα, το Α.Β.С.С.М. δε φαίνεται να στήριξε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο τη δράση του εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων*.¹³⁰

128. M. Kalapothakes, *Evangelical effort in Greece. A brief history of the Greek evangelical work*, Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο, Αθήνα, χ.χ.

129. Δ. Μ. Καλοποθάκης, "Le Protestantism Grec", *L' Action Protestante. Cahiers de la cause*, 6 (1927), σ. 306-319.

130. http://www.bilkent.edu.tr/~history/index_files/595.htm (τελευταία επίσκεψη 18/11/2010) και Πόλλη Θαναπλάκη, «Οι σχέσεις του Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη με τους αμερικανούς μισσιονάριους μέσα από ανέκδοτη αλληλογραφία (1873-1880)», *Τα Ιστορικά*, 49 (2008), σ. 449-457, όπου υποστηρίχθηκε ότι ο Μ. Δ. Καλοποθάκης δρούσε υπό την αιγίδα του Α.Β.С.С.М. Για την ανακατασκευή αυτής της υπόθεσης βλ. Γ. Τσεβάς, «Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές: πραγματολογικές και κριτικές παρατηρήσεις», *Τα Ιστορικά*, 50 (2009), σ. 215-221.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Απότοκο της διείσδυσης των Άγγλων και Αμερικανών ιεραποστόλων στις αρχές του 19ου αι. στον ελληνόφωνο χώρο της Ανατολής, υπήρξε η παραγωγή και διακίνηση μεγάλου αριθμού εντύπων για παιδιά. Αν σε αυτά προστεθούν και όσα έντυπα εξέδωσαν οι συνεχιστές των ιεραποστόλων όταν η δράση των τελευταίων ανεστάλη είτε γιατί οι εταιρείες τους απέσυραν τις ιεραποστολές λόγω οικονομικού κόστους, είτε γιατί είχαν ήδη συγκροτηθεί ομάδες αυτόχθονων διαμαρτυρομένων, τότε ο αριθμός τους αυξάνει σε βαθμό που δεν μπορεί να θεωρηθεί αμελητέος. Επιπλέον, καθώς τα έντυπα αυτά παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς τη θεματική και την ιδεολογία, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για τη συγκρότηση μιας ελληνικής ευαγγελικής παράδοσης λόγου για παιδιά και νέους. Στο πλαίσιο αυτής της παράδοσης εντάσσονται τα μεταφρασμένα έργα ευαγγελικής παιδικής λογοτεχνίας, για τα οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*) και οι περιοδικές εκδόσεις.

Η ανάγκη έκδοσης περιοδικών εντύπων είχε γίνει αισθητή από πολύ νωρίς μεταξύ των απεσταλμένων των διαφόρων ιεραποστολών, κυρίως για το ρόλο που ο περιοδικός Τύπος θα μπορούσε να διαδραματίσει στη διάδοση του προτεσταντισμού. Για το ζήτημα αυτό, χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Rev. John J. Robertson, ιεραποστόλου της Protestant Episcopal Church: «Θα αναφέρω ακόμα έναν τρόπο με τον οποίο ο Τύπος μπορεί να φανεί ωφέλιμος· είναι η έκδοση μιας μικρής θρησκευτικής εφημερίδας [...]. Υπάρχει άφθονο υλικό για να καταστεί μια ελληνική θρησκευτική εφημερίδα ελκυστική και ηθοπλαστική. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της θα ήταν σύντομες πρακτικές εξηγήσεις της Γραφής, αποσπάσματα από την ιστορία της εκκλησίας, περικοπές από τους Έλληνες Πατέρες, περιγραφές ιεραποστολών ανάμεσα στους ειδωλολάτρες και εκθέσεις Βιβλικών Εταιρειών, Κυριακών Σχολείων κλπ. δείχνοντας, σε κάποιο βαθμό, τι είναι

οι Προτεστάντες μέσω των πράξεών τους για το καλό του κόσμου, και βιογραφικά σχεδιάσματα και ανεκδοτολογικές αφηγήσεις για κατεξοχήν ευσεβείς ανθρώπους. Με τον τρόπο αυτό πολλά μπορεί να επιτευχθούν, χωρίς διαμάχες, για να υπονομεύσουμε την πλάνη και να αποδείξουμε την αλήθεια. Η εμπειρία των ιεραποστόλων από τους σταθμούς τους σε ειδωλολατρικές χώρες θα ανοίξει τα μάτια στον παραλογισμό κάθε δεισιδαίμονος λατρείας».¹

Ένα από τα πρώτα περιοδικά που εξέδωσαν οι ιεραπόστολοι ήταν *Ο Φίλος των Νέων*, που κυκλοφόρησε στη Σμύρνη στα 1831.² Ακολούθησε η έκδοση της *Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων* στα 1837, η οποία έβγαινε επίσης στη Σμύρνη από το τυπογραφείο του D. Temple και συνέχισε την έκδοσή της ως τα 1844. Η τελευταία αποτελεί τυπικό παράδειγμα προτεσταντικού περιοδικού με τη χαρακτηριστική θεματική τυπολογία: γεωγραφία, ζωολογία, αστρονομία, παρουσίαση ξένων λαών και θρησκειών, και βιβλικές ιστορίες. Μέσα από τις σελίδες της επιχειρείται «διάχυση της γνώσης», τυπικό όραμα των διαφωτιστών, στην περίπτωση όμως των προτεσταντών όχι υπό το πρίσμα του καθαρού λόγου αλλά της θρησκείας.³

Η *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* κυκλοφόρησε στη Σμύρνη από το 1859 ως το 1861 με σκοπό την ηθική και θρησκευτική διδασκαλία, ακολουθώντας το παράδειγμα της *Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων*, όπως έμμεσα αναφέρεται στο πρώτο τεύχος της: «κατά τα ίχνη του άλλοτε τοιούτου και υπό την αυτήν επωνυμία και εν τη αυτή πόλει εκδιδομένου, όπερ μόνον ίσως εκ των μέχρι τούδε εκδοθέντων ανεπλήρωσεν

1. P. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 180-181.

2. Στο *ίδιο*, σ. 111. Ο P. Shaw αναφέρει ως εκδότη του παραπάνω περιοδικού τον J. Brewer, Αμερικανό ιεραπόστολο. Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι το περιοδικό κυκλοφόρησε μόνο για λίγους μήνες. Τον επόμενο χρόνο κυκλοφόρησε στα αγγλικά με μία ή περισσότερες σελίδες στα ελληνικά. Από το 1834 ως το 1835 έφερε τον τίτλο *The Star of the East, and the Friend of Youth*. Επανακυκλοφόρησε στα 1836 στα αγγλικά με τον ίδιο τίτλο, αλλά με την προσθήκη *and Smyrna's Seamen's Monitor*. Ο J. Brewer εξέδωσε και ένα άλλο περιοδικό στα ελληνικά με τίτλο *The Traveller*, το οποίο υπήρξε βραχύβιο (Οκτώβριος 1836-Μάιος 1837). Βλ. επίσης Χ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959, σ. 10-14. Ο Σολομωνίδης αναφέρει ότι κάποια φύλλα του *Φίλου των Νέων* σώζονται στην Μπενάκειο, αλλά στάθηκε αδύνατος ο εντοπισμός τους.

3. Για μια διεξοδικότερη προσέγγιση του περιοδικού βλ. Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη το 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*.

αφ' ικανόν χρόνον την ουσιωδεστάτην ταύτην ἔλλειψιν του ανθρωπισμού».⁴ Πρόκειται για περιοδικό με εμφανή προτεσταντικό χαρακτήρα, το οποίο δίνει ιδιαίτερη ἔμφαση στο θέμα των κατάλληλων αναγνωσμάτων⁵ και του θανάτου, θέμα ιδιαίτερα προσφιλές στα περισσότερα προτεσταντικά περιοδικά.

Ο *Αστήρ της Ανατολής, Εφημερίς Οικογενειακή*,⁶ ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, ἄρχισε να εκδίδεται ἀπὸ τον Μ. Δ. Καλοποθάκη στο τυπογραφείο της Λακωνίας το 1858 στην Αθήνα. Είναι το πρώτο περιοδικό που αναδύθηκε ἀπὸ την αυτόχθονη ευαγγελική κίνηση και συνετέλεσε στη γνωστοποίηση και υποστήριξη των ευαγγελικῶν αρχῶν.⁷ Ὅπως φανερώνει και ο υπότιτλός του, το κοινό στο οποίο απευθυνόταν ἦταν η οικογένεια, ἀλλὰ ἀπὸ το 1879 ἔγινε ιδιαίτερη πρόβλεψη για τα παιδιά: μπορούσαν να συμμετέχουν με σύντομα ἄρθρα στη στήλη του *Αστέρος* που ἔφερε τον τίτλο «παιδικόν μέρος».⁸ Ο *Αστήρ της Ανατολής*, πιστός στην παράδοση του προτεσταντικού λόγου, δίνει

4. *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνῶν Γνώσεων*, τχ. 1, εν Σμύρνη τη 12η Σεπτεμβρίου 1859, σ. 1.

5. *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνῶν Γνώσεων*, τχ. 25, εν Σμύρνη τη 15η Σεπτεμβρίου 1860, σ. 1: «[αρχικός αὐτῆς σκοπός] ἦν και ἔστι το διδάξαι και ἐπὶ το ηθικώτερον μορφῶσαι την κατωτέραν του λαοῦ τάξιν, και ἰδίως την νεολαίαν, το ἄνθος τούτου της κοινωνίας, (ἢ αν τούτο ευθύς και κατ' αρχάς δυσκατόρθωτον αποβαίη) το εμποῖσαι τουλάχιστον τον προς την ἀνάγνωσιν (και ἰδίως των ηθικῶν βιβλίων ἀνάγνωσιν) ἔρωτα, ἐξ ἧς ως εκ πληγῆς πολυχεύμονος, βαθμηδόν και κατ' ὀλίγον τα της ηθοποιήσεως νάματα απορρέουσι».

6. Ἀπὸ το τρίτο ἔτος της ἐκδοσῆς του η πρώτη σελίδα κάθε τεύχους παρουσιάζει μια οικογένεια που μελετᾷ προφανῶς την Αγία Γραφή και φέρει το παράθεμα «Πάντα δοκιμάζετε, το καλόν κατέχετε» (Προς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολή Απ. Παύλου 5, 21). Βλ. Ιωάννης Τσεβάς, *Να «Αστήρ της Ανατολής»*, Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαιδεία του Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974*, τ. Α', σ. 308-309.

7. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 671, εν Αθήναις 1 Ιανουαρίου 1871, σ. 7167: «Ὡς εφημερίς οικογενειακή, εκδιδομένη ἐπ' αρχῶν καθαρώς ευαγγελικῶν, είναι το πρώτον φύλλον, ὅπερ μέχρι τούδε ἔχει δημοσιευθῆ εἰς την γλώσσαν μας [...]». Η ἔμφαση στο κειμένο.

8. «Το παιδικόν μέρος» εμφανίζεται στο τχ. 1119 του *Αστέρος*, σ. 10657, ενώ οι ὅροι συμμετοχῆς διατυπώνονται στο τχ. 1217, σ. 11441: «Ὅροι, καθ' οὓς θέλουσι γίνεσθαι δεκτά και δημοσιεύεσθαι τα ὑπὸ των παιδῶν αποστελλόμενα τη Διευθύνσει του *Αστέρος*.
1. Τα ἀρθρίδια δεν πρέπει να υπερβαίνωσι τας 20 ἀράδας, να ἴναι δε καθαρογραμμένα.
2. Δύνανται να ἴναι ὄχι μόνον πρωτότυπα ἀρθρίδια εἰς το πεζόν και το ποιητικόν, ἀλλὰ και μεταφράσεις, ἀλλ' οὐδέποτε να λαμβάνονται ἐξ ἄλλων περιοδικῶν, διότι τον πράξαντα τοιούτον τι θέλομεν εκθέτει εἰς το κοινόν ως τοιούτον προς τιμωρίαν του.
3. Ὅσα δεν κριθῶσιν ἄξια δημοσιεύσεως δεν θα επιστρέφονται εἰς τους κυρίους των, ἀλλὰ θα ρίπτονται εἰς το πανέριον των ἀχρήστων χαρτίων».

έμφαση στη μελέτη της Αγίας Γραφής, τη θρησκευτική ανατροφή, τα Κυριακά Σχολεία, τον θάνατο, την αμαρτωλή φύση, την Κρίση και την «αναγέννηση» του ατόμου. Η έντονη θρησκευτική διάσταση και ο ερασιστικός χαρακτήρας αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του *Αστέρος*.⁹ Η διάρθρωση κάθε τεύχους είναι τυπική: στην αρχή τίθεται ένα άρθρο καθαρά θρησκευτικού χαρακτήρα, με θέματα όπως η μέλλουσα ζωή, ο θάνατος, η προσευχή, η ανάγνωση των Γραφών. Ακολουθούν τα «ποικίλα», ένα διήγημα, και τέλος οι «ειδήσεις», εσωτερικές και εξωτερικές. Ο *Αστήρ της Ανατολής* συμπλήρωνε ήδη έντεκα έτη συνεχούς παρουσίας, όταν το 1868 ο Καλοποθάκης προχώρησε στην έκδοση του αντίστοιχου παιδικού περιοδικού, της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ο ίδιος ομολογεί: «[ο *Αστήρ της Ανατολής*] την οδόν προητοίμασε δι' έτερον φύλλον της οικογενείας, - την *Εφημερίδα των Παίδων*, ήτις τοιαύτην έχει εύρει παρά τοις ελληνοπαισιν υποδοχήν, ώστε ελπίζεται μετ' ου πολύ να γείνη συχνότερα η έκδοσίς της».¹⁰ Η *Εφημερίς των Παίδων* συμπυκνώνει στη μορφή του παιδικού περιοδικού τόσο την εκδοτική εμπειρία όσο και τα χαρακτηριστικά του ευαγγελικού περιοδικού εντύπου, ενώ συγχρόνως επωφελείται από τη μακρόχρονη παρουσία του οικογενειακού Τύπου, όπως θα διαφανεί στην επόμενη ενότητα.

Ο *Μέντωρ* (1869-1874), περιοδικό της Σμύρνης προορισμένο για τη νεότητα, από το πρώτο κιόλας τεύχος του δίνει μεγάλη βαρύτητα στη θρησκεία: «[...] ουδένα άλλον έχω σκοπόν ή να καταστήσω όσον δυναθώ ευδαιμονεστέρους τους φίλους μου· η δε ευδαιμονία συνίσταται εις τον καλώς εννοούμενον Χριστιανισμόν [...]».¹¹

Σε κείμενο που εμφανίζεται στο περιοδικό τον Ιανουάριο του 1870 το θέμα που πραγματεύεται ο αφηγητής *Μέντωρ* είναι εκείνο της αιωνιότητας: «Ταλαίπωροι άνθρωποι! Δεν συλλογιζόμεθα ότι πατρίς ημών δεν είνε η γη, αλλ' ο ουρανός· βίος ημών όχι ο γήινος, αλλ' ο ουράνιος· δεν συλλογιζόμεθα τέλος ότι και ημείς, ως τα έτη, είμεθα τέκνα της Αιωνιότητος, ολοέν και ακουσίως προς τους κόλπους αυτής προσερχόμενοι!».¹²

9. Ο *Αστήρ της Ανατολής* ερανίζεται υλικό από ευρύ κύκλο εντύπων: *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, *Ιόνιος Ανθολογία*, *Ιατρική Μέλισσα*, *Αθηνά*, *Νέα Πανδώρα*, *Φιλόκαλος Σμυρναίος*, *Αμάθεια*, *Βυζαντίς*, *Βρεττανικός Αστήρ*, *Κασταλία*, *Ελπίς* κ.ά.

10. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 671, εν Αθήναις 1 Ιανουαρίου 1871, σ. 7167.

11. *Μέντωρ*, τχ. α', Σεπτέμβριος 1869, σ. 4. Εκδίδεται από τους αδελφούς Γρηγοριάδη και τυπώνεται στο τυπογραφείο του Ν. Α. Δαμιανού.

12. Στο *ίδιο*, τχ. ε', Ιανουάριος 1870, σ. 276.

Ο ερανισμός από δύο κατεξοχήν ευαγγελικά περιοδικά, τον *Αστέρα της Ανατολής* και την *Εφημερίδα των Παίδων*, καθώς και η συνεχής προβολή και ο έπαινός τους από τις σελίδες του *Μέντορος*,¹³ καταδεικνύει ότι ακόμα και αν ο *Μέντωρ* δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αμιγώς ευαγγελικό περιοδικό, ωστόσο προωθούσε τις ευαγγελικές αρχές και την ευαγγελική λογοτεχνία.¹⁴

Ακολουθώντας τον άξονα του χρόνου, τελευταίο εξετάζουμε το περιοδικό *Αθηναΐς* (1876-1882). Διεξοδικότερη παρουσίασή του επιχειρείται στην επόμενη ενότητα, επειδή ελάχιστα στοιχεία ήταν γνωστά μέχρι σήμερα για το περιοδικό και τον εκδότη του, καθώς και τη σχέση του με τον Μ. Δ. Καλοποθάκη και την *Εφημερίδα των Παίδων*. Ας σημειώσουμε ότι ο *Αστήρ της Ανατολής*, η *Εφημερίς των Παίδων* και η *Αθηναΐς* εκδόθηκαν στον τότε ελλαδικό χώρο από πρωτεργάτες της αυτόχθονης ευαγγελικής κίνησης. Όλα αυτά τα εκδοτικά εγχειρήματα αποδεικνύουν το έντονο φιλαναγνωστικό ενδιαφέρον των ευαγγελικών, αλλά και την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι ο γραπτός λόγος, ο βασισμένος στις αρχές του ευαγγελίου, είναι σε θέση να επηρεάσει τις συνειδήσεις των ανθρώπων, και κυρίως των παιδιών.

Ο Γεώργιος Κωνσταντίνου και το περιοδικό *Αθηναΐς*

Ο Γεώργιος Κωνσταντίνου, στενός συνεργάτης του Μ. Δ. Καλοποθάκη τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της «Ελληνικής Ευαγγελικής Ιεραποστολής»,¹⁵ γεννήθηκε στην Αθήνα (1η Ιανουαρίου 1833) και ήταν από τους πρώτους που σχημάτισαν τον ευαγγελικό κύκλο εκεί. Σπούδασε στο Amherst

13. Στο τέλος του Β΄ τόμου του *Μέντορος* στον «Κατάλογο των φιλομούσων συνδρομητών» εντάσσεται και ο *Αστήρ της Ανατολής*. *Μέντωρ*, τχ. ΚΖ΄, Νοέμβριος 1871, σ. 79: «ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ. Υπό τον τίτλον τούτον διανύει το τέταρτον έτος αυτής μικρά εφημερίς εν Αθήναις κατά μήνα εκδιδομένης απέναντι μόνο 50 λεπτιών ήτοι ημισείας δραχμής κατ' έτος διά το εσωτερικόν και μιας διά το εξωτερικόν. Η εφημερίς αυτή, καίτοι συντασσομένη διά τους παίδας εμπεριέχει ύλην τοσούτον ποικίλην και τοσούτον διδακτικήν, ώστε ειλικρινώς συγχαίροντες τον εκδότην αυτής συνιστώμεν το φύλλον εις τους ομογενείς, μεταφέροντες από του αριθμού 46 αυτής την επομένην διδακτικωτάτην πραγματείαν [...]».

14. Στο *ίδιο*, τχ. ις΄, Δεκέμβριος 1870, σ. 119: «Δηλοποιείται τοις φίλοις του Μέντορος αναγνώσταις ότι το αξιόλογον τούτο διήγημα (*Η μικρά Ιεσσίκη*) μετατυπούται και εις βιβλιάριον». Πρόκειται για το αγγλικό ευαγγελικό έργο για παιδιά *Jessica's prayer* της Hesba Stretton.

15. Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία* (sic) και πρωτοπόροι, Αθήνα 1985, σ. 89-92 και Ρ. Ε. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 143 και *Αστήρ της Ανατολής*, Φεβρουάριος 1971, σ. 49-50.

College (1859-1862) και χειροτονήθηκε πάστορας στο Amherst στις 10 Σεπτεμβρίου 1862, όταν η American and Foreign Christian Union¹⁶ τον έστειλε στην Αθήνα, ανταποκρινόμενη σε αίτημα του Καλοποθάκη.¹⁷ Διέμενε εκεί από το 1863 μέχρι το 1880, όπου εργάστηκε για μικρό χρονικό διάστημα ανεξάρτητα και στη συνέχεια υπό την αιγίδα του A.B.C.F.M.¹⁸ Την περίοδο εκείνη, χρημάτισε υποπρόξενος της αμερικανικής κυβέρνησης στην Αθήνα και πρόξενος στον Πειραιά (1864-1874). Μετέφρασε διηγήματα για παιδιά και νέους.¹⁹ Στις δραστηριότητές του συγκαταλέγεται και η έκδοση ενός περιοδικού για νέους, της *Αθηναΐδος*, το οποίο άρχισε να εκδίδεται στα 1876 και συνέχισε την έκδοσή του ως το 1882. Το 1870 ίδρυσε έναν κλάδο του ευαγγελικού δόγματος. Το 1880 η Ευαγγελική Εκκλησία της Σμύρνης τον κάλεσε να αναλάβει εκεί ποιμαντορικό έργο, και εκείνος ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα. Συνέπηξε «τον Ελληνικό Ευαγγελικό Σύνδεσμο», που αργότερα μετονομάστηκε σε «Ελληνική Ευαγγελική Ένωση Σμύρνης», έργο του οποίου ήταν η διάδοση της Αγίας Γραφής στους έλληνες διαμέσου των ελλήνων. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνου, «αυτός ήταν, χωρίς αμφιβολία, ο προσφορότερος τρόπος να εργαστεί κανείς ιεραποστολικά ανάμεσα σε έναν λαό εξαιρετικά επιφυλακτικό σε αλλοδαπές παρεμβάσεις».²⁰ Το 1883 έλαβε το πτυχίο D.D. (Doctor of Divinity) από το κολέγιο του Bates στην Αμερική. Πέθανε στην Αγγλία, στο Harrowgate το 1891, σε ηλικία 58 ετών. Τα συγγράμματα που άφησε είναι τα ακόλουθα: *Ερμηνεία των Ιερών Ευαγγελίων* (δύο τόμοι), *Το λεξικόν των Αγίων Γραφών*, ένα είδος σύντομης εγκυκλοπαιδείας της Βίβλου και μια μελέτη με τίτλο *Ο χαρακτήρ του Χριστού*.

16. Στο εξής A.F.C.U.

17. P. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 143, υποσ. 20.

18. Γ. Τσεβάς, «Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές», σ. 216, όπου ορθά επισημαίνεται ότι η συνεργασία Κωνσταντίνου με το A.B.C.F.M. χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

19. Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία (sic) και πρωτοπόροι*, σ. 90. Ένα από τα έργα που μετέφρασε ήταν το *Ο Αποικος παις ήτοι εξιστόρησις των περιπετειών του βίου του νυν προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής* με εικονογραφίας. Εκ του αγγλικού υπό Γ. Κωνσταντίνου. Εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1865. Βλ. παρακάτω σ. 125, υποσ. 119.

20. Τα στοιχεία για τη δράση του Γ. Κωνσταντίνου στη Σμύρνη από τον Γ. Τσεβά, «Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές», σ. 217.

Η έκδοση της Αθηναΐδος

Το περιοδικό άρχισε να εκδίδεται το 1876 με τον τίτλο *Αθηναΐς. Εφημερίς των Νέων* από το τυπογραφείο της Αθηναΐδος, αλλά από το τρίτο έτος της κυκλοφορίας του στον υπότιτλό του προστίθεται και το *Εφημερίς Μετά Εικονογραφιών*. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού διατυπώνονται οι στόχοι του: «Αναγνωρίσαντες την παρ' ημίν κοινώς αισθανομένην έλλειψιν οργάνου εις την εν γένει ανάπτυξιν, άμα δε και τέρψιν της νεότητας αποβλέποντες, αναλαμβάνομεν την έκδοσιν της Αθηναΐδος, εις την σύνταξιν της οποίας θέλουσι λαμβάνει μέρος ενδιαφερόμενα πρόσωπα αμφοτέρων των γενών».²¹ Η *Αθηναΐς* εκδιδόταν «άπαξ του μηνός»,²² με δύο ή περισσότερες εικόνες «διά δύο ή πλείονων, όσω το επιτρέπει η ανάπτυξις της τέχνης εν Ελλάδι, καλών εικόνων κοσμουμένη».²³ Και η προγραμματική της δήλωση συνεχίζει: «[Η *Αθηναΐς*] θέλει περιλαμβάνει: α') Ύλην αφορώσα εις την καλλιέργειαν του θρησκευτικού παρά τοις νέοις αισθήματος και εν γένει εις την ηθικήν αυτών μόρφωσιν, β') Ύλην ωφέλιμον, τερπνήν και περιέργον, εν είδει διηγημάτων πρωτοτύπων τε και εκ μεταφράσεων, γ') Εκ των επιστημών διάφορα, δ') Περιηγήσεις και γεωγραφικά διαφόρων χωρών, ων θα προτιμάται πάντοτε η Ελλάς, ε') Βιογραφίας, στ') Ποιήματα και ζ') Υπό τον τίτλον ΠΟΙΚΙΛΑΑ εκτός των διαφόρων στατιστικών και ανεκδότην, αινίγματα, γρίφους, εικόνας, λογογρίφους, προβλήματα, κλείδας και άλλα τοιαύτα προς άσκησιν του νοός κατάλληλα. Προς δε και συντόμους βιβλιογραφίας, όσων βιβλίων αντίτυπον ήθελεν αποσταλή προς την Διεύθυνσιν αυτής. Ουδέποτε δέ και κατ' ουδένα λόγον θέλει αναμιγνύεσθαι εις την ενεργόν πολιτικήν [...]. Εν Αθήναις, Ιανουάριος 1876. Η Διεύθυνσις».²⁴

Το περιοδικό, όπως δηλώνεται και στην αρχή κάθε τεύχους, περιλαμβάνει «εικόνας και περιλήψεις βιογραφιών διακεκριμένων ανδρών, ήτοι στρατιωτικών, αυτοκρατόρων και επισήμων ανδρών διαφόρων εθνών».²⁵ Οι βιογραφίες που περιλαμβάνει είναι κυρίως βιογραφίες επιφανών προσωπικοτήτων του προτεσταντισμού.

21. *Αθηναΐς. Εφημερίς των Νέων*, τχ. 1, Ιανουάριος 1876, σ. 1-2.

22. Από τον Ιανουάριο του 1877 η *Αθηναΐς* εκδίδεται ως δεκαπενθήμερη.

23. *Αθηναΐς. Εφημερίς των Νέων*, τχ. 1, Ιανουάριος 1876, σ. 1-2.

24. Στο ίδιο.

25. *Αθηναΐς. Εφημερίς μετά εικονογραφιών*, έτος Δ', εκδομένη δίσ του μηνός, στον τόμο 1878-1881 της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

Σε κανένα τεύχος του περιοδικού δεν εμφανίζεται το όνομα του Γ. Κωνσταντίνου με την ιδιότητα του εκδότη. Αχρονολόγητη, όμως, αναφορά σε βιογραφικό σημείωμα, σε συνδυασμό με αναφορές στον ευαγγελικό Τύπο²⁶ και την επιστολογραφία του Γ. Κωνσταντίνου, επιβεβαιώνει την έκδοση της *Αθηναΐδος* υπό τη διεύθυνσή του.²⁷ Η επιστολή που μας ενδιαφέρει, είναι η τελευταία της σωζόμενης αλληλογραφίας του Γ. Κωνσταντίνου με τον Thomas Hewett Waterman (31η επιστολή, 27ης Δεκεμβρίου 1876, πέντε σελίδες) και αναφέρεται στην ευαγγελική δράση του πρώτου στην Αθήνα. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στο επίκεντρό της θέτει το παιδί και τον νέο άνθρωπο: «Κάθε μήνα η “Αθηναΐς” διανέμεται στο [Κυριακό] σχολείο. [...] Εκτός από το κήρυγμα, το Κυριακό Σχολείο, τις συναντήσεις προσευχών και τις κοινωνικές υποχρεώσεις, οι οποίες με κανένα τρόπο δεν είναι αμελητέες, έχω επιχειρήσει φέτος μια μηνιαία έκδοση, μια εφημερίδα για νέους και νέες, μεταξύ των οποίων υπάρχουν πολλοί που δε σέβονται

26. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 934, εν Αθήναις 17 Ιανουαρίου 1876, σ. 9260: «ΑΘΗΝΑΪΣ. Υπό την επωνυμίαν ταύτην ήρξατο εκδιδομένη ενταύθα και ετέρα εφημερίς διά τους νέους. Ο *Αστήρ* μετά της *Εφημερίδος των Παιδων* χαιρετίζουσι και αυτήν, όπως χαιρέτισαν και την «Αύραν» ελπίζοντες και ευχόμενοι, ώστε να πραγματοποιήσει το πρόγραμμά της και ούτω συνηργήσει το καθ' εαυτήν προς πλήρωσιν του τοςούτου επαισθητού παρ' ημίν κενού, - θρησκευτικοηθικών δηλ. διά την νεότητα αναγνωσμάτων. Ιδιοκτίτης και συντάκτης αυτής, λέγεται ο αιδέσιμος κ. Γ. Κωνσταντίνου». Βλ. επίσης τη νεκρολογία που δημοσιεύει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης στην *Εφημερίδα των Παιδων*, τχ. 286, έτος 1891, σ. 2000: «Γεώργιος Κωνσταντίνου», όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι «Εξέδοτο δε επί τινά έτη και καλόν μηνιαίον περιοδικόν, την *Αθηναΐδα*, και διάφορα θρησκευτικά φυλλάδια».

27. Αρχείο Thomas Hewett Waterman (George Konstantine's Letters), *Thirty-three autograph letters in English to Waterman Thomas Hewett, and two reports on missionary work done at Athens*. Athens and Boston 1870-1879, (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ταξ. αρ. Mss 226). Στο ίδιο αρχείο εντάσσεται και η αλληλογραφία του Βλάσιου Χρυσικόπουλου, της συζύγου του και της Αρτέμιδας Καλλέργη προς τον Thomas Hewett Waterman (Letters from Mr. and Mrs. Chrysikopoulos and Artemis Kallergi to Waterman Thomas Hewett). Ο Thomas Hewett Waterman, όπως συνάγεται από την αλληλογραφία του Χρυσικόπουλου, ήταν Αμερικανός που έζησε για λίγο στην Αθήνα, όπου έμαθε ελληνικά. Στα 1870 διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Cornell Ithaca. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από απόκομμα της εφημερίδας *The Cornell Era*, τ. III, τχ. 21, The Cornell University, March 3, 1871, στην οποία δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο «Modern Athens» και φέρει την υπογραφή “Professor Waterman T. Hewett”. Το απόκομμα απόκειται στο ίδιο αρχείο. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο Γ. Κωνσταντίνου αλληλογραφούσε και με τον Schliemann. Βλ. Αρχείο Σλίμαν στη Γεννάδειο, ταξ. αρ. Mss 70.41, *Four autograph letters from Schliemann to George Constantine, from Naples, Troy and Athens* (1875, 1878, 1881 and one undated).

τον Θεό ούτε πιστεύουν. Εξέδωσα την εφημερίδα με δική μου ευθύνη και απλώς επειδή βλέπω ότι είναι αναγκαία. Από μία έκδοση δύο χιλιάδων αντιτύπων, διανείμαμε χίλια διακόσια αντίτυπα, από τα οποία τα χίλια σε συνδρομητές· η ετήσια συνδρομή είναι δύο δραχμές. Αυτή η προσπάθεια έχει επιδοκιμαστεί ως τώρα από το κοινό, ώστε σκέφτομαι να προχωρήσω σε δεκαπενθήμερη έκδοση της εφημερίδας τον επόμενο χρόνο. Η εφημερίδα έχει ειλικρινείς Έλληνες φίλους που συμβάλλουν στην κυκλοφορία της και στις στήλες της κ.τ.λ. κ.τ.λ., ενώ ο τύπος γενικά την έχει υποδεχτεί θερμά. Εκ μέρους της εφημερίδας ευχαριστώ θερμά την Brooklyn S[unday] S[chool] Union για την αποστολή πέντε λιρών, την London S[unday] S[chool] Union για την αποστολή πέντε λιρών και την R.T.S. του Λονδίνου για τις είκοσι μεταλλικές πλάκες που θα χρησιμοποιηθούν το έτος 1877. Επίσης, κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους διένειμα τετρακόσια θρησκευτικά περιοδικά στα γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά, με την ελπίδα ότι ακόμη και αυτοί που δεν ενδιαφέρονται για θρησκευτικά αναγνώσματα στα ελληνικά, θα το κάνουν σε μια ξένη γλώσσα. Επίσης, εισήγαγα παρόμοια βιβλία ως δώρα για τις διακοπές. Οι Έλληνες λατρεύουν τις ξένες γλώσσες και τις εικόνες και επωφελούμαι από αυτή την προτίμηση για χάρι του Κυρίου».²⁸

Η επιστολή αυτή αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο, όχι μόνο γιατί μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τον εκδότη, αλλά επειδή μας πληροφορεί ότι ξένα παιδικά περιοδικά διανεμόταν από τον εκδότη της *Αθηναΐδος*, καταδεικνύοντας έτσι μια δίοδο μέσω της οποίας η ευρωπαϊκή (κυρίως ευαγγελική) παιδική λογοτεχνία κατέληγε στον ελληνικό χώρο. Πράγματι, ο Γεώργιος Κωνσταντίνου ήταν εκείνος που διέθετε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό ξένα παιδικά περιοδικά. Η πληροφορία αυτή διασταυρώνεται και σε συνδυασμό με το ίδιο το περιοδικό· στην εσωτερική σελίδα του εξώφυλλου κάθε τεύχους αναφέρεται ότι διανέμονται τα ακόλουθα ξένα παιδικά περιοδικά: 1) *Lectures Illustrées pour les Enfants*, εκδιδόμενον εν Ελβετία εις φυλ. 16 σελ. κατά μήνα μετά τεσσάρων ή πέντε εικόνων, 2) *L'Ami de la Maison* εκδιδόμενον εν Παρισίοις εις μέγα δεύτερον μετά μεγίστων ωραίων εικόνων, 3) *Children's Friend*, 4) *Children's Prize*, 5) *Child's Companion*, 6) *Infant's Magazine*. Εκδιδόμενα εν Λονδίνω εις φυλλάδια 16 σελίδων κατά μήνα και κοσμούμενα δι' ωραιωτάτων εικόνων²⁹

28. Η επιστολή αυτή, όπως και όλο το υπόλοιπο σώμα της επιστολογραφίας, είναι γραμμένη στα αγγλικά.

29. *Αθηναΐς*, τόμος 1878-1881.

και 7) *Die Conntags-Chule*.³⁰ Η διάθεση αυτών των περιοδικών συνεχίστηκε μέχρι και το 1881, οπότε αναγγέλλεται από τις σελίδες της *Αθηναΐδος* η διακοπή διανομής τους: «Ειδοποιούνται οι κ.κ. Συνδρομηταί των Γαλλικών και Αγγλικών περιοδικών, άπερ η Διεύθυνσις της “Αθηναΐδος” επρομήθευε τέως, ότι από του έτους 1882 παύη να προμηθεύη τοιαύτα».³¹ Το έτος κατά το οποίο σταματά ο Γ. Κωνσταντίνου να προωθεί τα ξένα παιδικά περιοδικά συμπίπτει χρονικά με τη διακοπή της έκδοσης της *Αθηναΐδος* και τη μετακίνησή του στη Σμύρνη.

Το περιοδικό δημοσιεύει και ξεχωριστό τομίδιο με τίτλο *Ημερολόγιον της Αθηναΐδος, Εφημερίδος μετά Εικονογραφιών, Εκδιδομένης δις του Μηνός*. Η έκδοση ημερολογίων ήταν συνήθης τακτική που ακολουθούσαν οι εκδότες των περιοδικών της εποχής. Τα ημερολόγια «δωρίζονταν» στους συνδρομητές στην αρχή του νέου έτους, γεγονός που αποδεικνύει ότι ήταν αποτέλεσμα της ευρηματικότητας των εκδοτών στην προσπάθεια προσέλκυσης αναγνωστικού κοινού. Το *Ημερολόγιον της Αθηναΐδος* περιλαμβάνει καταλόγους εκδοθέντων βιβλίων και πληροφορίες για την πρόοδο της Βιβλικής Εταιρείας σε διάφορους τόπους, καταδεικνύοντας έμμεσα και το ιδεολογικό στίγμα του περιοδικού.

Το περιοδικό περιλαμβάνει και βιβλιοκρισίες ή βιβλιοπαρουσιάσεις. Παρουσιάζονται μέσα από τις σελίδες του βιβλίου του Μ. Δ. Καλοποθάκη,³² βιβλία αγγλικά³³ αλλά και πρωτότυπα ελληνικά. Η διεύθυνση ειδοποιεί: «Προς τοις άλλοις υπάρχει και συλλογή Αγγλικών βιβλίων πλουσίως εικονογραφημένων διά τους παίδας και τας οικογενείας εν γένει».³⁴ Στηριζόμενοι στην επιστολή του εκδότη, υποθέτουμε ότι τα βιβλία αυτά του τα προμήθευε η R.T.S. του

30. *Αθηναΐς. Εφημερίς των Νέων*, τχ. 1, Αθήναι 1 Ιανουαρίου 1876, σ. 8.

31. Στο *ίδιο*, τχ. 23, Αθήναι 1 Δεκεμβρίου 1881, σ. 177.

32. *Αθηναΐς*, τχ. 4, 15 Φεβρουαρίου 1878, σ. 32 και τχ. 18, 15 Σεπτεμβρίου 1879, σ. 144

33. *Αθηναΐς*, τχ. 20, 15 Οκτωβρίου 1880, σ. 160 στη στήλη «βιβλιογραφία» διαβάζουμε: «Καθ' ην ώραν άρχονται τα μαθήματα των δημοτικών σχολείων αρρένων και κορασίων ανάγκη να υπομνήσωμεν την παιδαγωγικήν αξίαν του *Ελευθερίου* (Frank) της κυρίας Μαρίας Έδζουαρθ της θυσιασάσης τον βίον όλον προς διαπαιδαγώγησιν του Αγγλικού λαού. Εν τω διηγήματι τούτω διδάσκεται ο μαθητής και ο γονεύς, ο διδάσκαλος και ο αναγνώστης την παιδαγωγικήν. Επί της πρακτικής ταύτης διδασκαλίας προσέθηκεν και ο μεταφραστής κ. Σ. Ζίγουρας (sic.) [Ξενοφών Ζύγουρας] ηθικά αξιώματα ως επικεφαλίδας και στίχους λίαν καταλλήλους προς τον σκοπόν». Η έμφαση στο κείμενο.

34. *Ημερολόγιον της Αθηναΐδος* του 1879, σ. 2.

Λονδίνου.³⁵ Η Ευρώπη ήταν ο αγωγός που διοχέτευε παιδαγωγικό υλικό και μεταλλικές ανάγλυφες πλάκες με τις οποίες αναπαράγονταν εικόνες (*κλισέ*), για να χρησιμοποιηθούν σε βιβλία πρωτότυπα και μη. Η κατοχή εικόνων από τους τυπογράφους ήταν ένα μέσο για να αυξήσουν ίσως την εκδοτική τους δραστηριότητα, προσελκύοντας πελάτες που επιθυμούσαν εικονογραφημένα βιβλία: «Το Τυπογραφείον της Αθηναΐδος εν οδώ Βουλής αρ. 29 προμηθευθέν πλουσίαν συλλογήν εικόνων εξ Ευρώπης, εν χαλκογραφία και ξυλογραφία, γνωστοποιεί τοις εκδόταις των συγγραμμάτων παντός είδους όσοι θέλουσι να κοσμήσωσι τα βιβλία των δι' εικόνων, ότι το Τυπογραφείον προθύμως παραχωρεί ΔΩΡΕΑΝ ταύτας, αρκεί το βιβλίον των να τυπωθεί εν τω Τυπογραφείω της ΑΘΗΝΑΪΔΟΣ, ένθα πάσα εργασία εκτελείται λίαν φιλοκάλως και δια νεωτάτων Ευρωπαϊκών χαρακτήρων».³⁶

Η Ευρώπη από τη μια με τις εξελίξεις που έχει να επιδείξει στον τομέα του παιδικού εντύπου, και η προβολή της χριστιανικής πίστης από την άλλη, συνιστούν τους δύο θεμέλιους λίθους του περιοδικού. Τα αποσπάσματα επιστολών, που παραθέτουμε, ερανισμένα από τις σελίδες της *Αθηναΐδος*, φανερώνουν έναν τέτοιο προσανατολισμό: «[...] πρώτος υμείς έσχετε την πρωτοβουλίαν και την αγαθήν θέλησιν να προνοήσετε περί της νεότητος, νη δεινώς διά συγγραφών και άλλων νυν δηλητηριάζουσι, και να παράσχητε αυτήν ανάγνωσμα ωφέλιμον και ελληνοπρεπές άμα επί βάσεων υγιών και όντως χριστιανικών, προς τα της Εσπερίας τοιαύτα επαξίως εφαμιλλώμενον».³⁷

Σε άλλο απόσπασμα στο ίδιο πνεύμα: «Εντούτοις συγχαίρω από καρδίας την σύνταξιν της Αθηναΐδος, ήτις είναι, κατ' εμέ, το κάλλιστον του μέχρι τούδε εκδοθέντων και εκδιδομένων παρ' ημίν περιοδικόν, ως περιέχον εν πάσι τοις θέμασι και το άλας της χριστιανικής πίστεως· δεν ικανοποιεί βεβαίως τα ισχυρά (μωρά) πνεύματα των Ρενάν³⁸ και Ιουλιανών, οίτινες,

35. Η σχέση του με την **R.T.S. του Λονδίνου επιβεβαιώνεται από το 31ο γράμμα της αλληλογραφίας Γ. Κωνσταντίνου-Thomas Hewett Waterman**, όπου αναφέρεται: «Επίσης, εξέδωσα ένα θρησκευτικό φυλλάδιο 36 σελίδων με θέμα τον χαρακτήρα του Χριστού και ένα ημερολόγιο με περιγραφές των Βιβλικών μαθημάτων στην Ελληνική Εκκλησία, ώστε να βοηθήσω όσους επιθυμούν να μελετήσουν ή να διδάξουν τη Βίβλο. Για την έκδοση ερμηνευτικών σχολίων έλαβα 75 λίρες από τη Φυλλαδική Εταιρεία του Λονδίνου».

36. *Αθηναΐς*, τχ. 3, 1 Φεβρουαρίου 1881, σ. 24.

37. *Αθηναΐς*, τχ. 2, 15 Ιανουαρίου 1878, σ. 16.

38. Για την υποδοχή του έργου του Ernest Renan στην Ελλάδα, βλ. Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, *Ο Ernest Renan και η Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1993.

διά την δυστυχίαν της πατρίδος μας, δεν είναι ολίγοι και εν τη παρούση γενεά, υπερικανοποιεί όμως τον ημέτερον λόγον. Είθε να συντελέσει και αύτη εις την καταστολήν της απιστίας εν τω μέλλοντι διά της διαδόσεως των χριστιανικών αληθειών».³⁹

Η σύγκριση της *Αθηναΐδος* με την *Εφημερίδα των Παίδων* θα ήταν απαραίτητη, καθώς και τα δύο περιοδικά αναδύθηκαν από την ίδια παράδοση, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι ο προσανατολισμός τους υπήρξε ταυτόσημος. Μια πρώτη ματιά, μας επιτρέπει να εντάξουμε την *Αθηναΐδα* σε ένα πλαίσιο λόγου πιο «ήπιου», λιγότερο ευαγγελικού σε σχέση με την *Εφημερίδα των Παίδων* και περισσότερο προσανατολισμένου προς την ελληνική πραγματικότητα. Η *Αθηναΐς*, σε αντίθεση με την *Εφημερίδα των Παίδων*, προσπάθησε να υπερασπιστεί άμεσα την ελληνικότητά της, δημοσιεύοντας άρθρα στις επετείους της ελληνικής Επανάστασης σε όλη τη διάρκεια έκδοσής της. Επιπλέον, ηγήθηκε μιας εκστρατείας για την έκδοση της Αγίας Γραφής στην καθομιλουμένη. Ωστόσο, απαιτείται ξεχωριστή μελέτη για την *Αθηναΐδα*, ώστε να φωτιστεί περισσότερο ο χώρος του ελληνικού ευαγγελικού εντύπου.

Τα ελληνικά οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά του 19ου αι.

Η *Εφημερίς των Παίδων* συνδυάζει την παράδοση του ευαγγελικού Τύπου με εκείνη του οικογενειακού περιοδικού. Η σχέση της με τη δεύτερη κατηγορία περιοδικών γίνεται εμφανής από την κοινή σε κάποια σημεία θεματολογία, τα ερανίσματα που φιλοξενεί η *Εφημερίς των Παίδων* απ' αυτήν την κατηγορία, καθώς και από το γεγονός ότι τόσο το περιοδικό του Καλοποθάκη όσο και κάποια οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά, περιέλαβαν στο αναγνωστικό τους κοινό και τα παιδιά.⁴⁰ Μια σύντομη

39. *Αθηναΐς*, τχ. 3, 1 Φεβρουαρίου 1878, σ. 24.

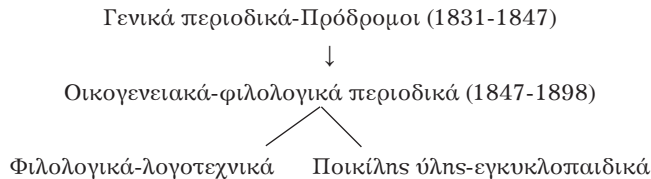
40. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Το θέμα του περιοδικού Τύπου πραγματεύονται και παλιότερες μελέτες: Δ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους*, Αθήνα χ.χ. και Α. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964. Το υποθετικό παιδικό αναγνωστικό κοινό των οικογενειακών περιοδικών είναι ένα θέμα που χρήζει διεξοδικότερης μελέτης. Πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι ορισμένα περιοδικά, όπως η *Αθηναΐς*, ο *Μέντωρ* και ο *Φίλος της Νεολαίας-Εφημερίς Φιλολογική της Νεολαίας* χαρακτηρίζονται από την Μάρθα Καρπόζηλου ως οικογενειακά-φιλολογικά στη μελέτη που προαναφέρθηκε, αλλά καταγράφονται και στο πλαίσιο του νεανικού περιοδικού Τύπου, καταδεικνύοντας έτσι τα προβλήματα που γεννούν οι κατηγοριοποιήσεις. Βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1830-1914)*. Καταγραφή.

αναδρομή στον ελληνικό οικογενειακό-φιλολογικό Τύπο του 19ου αι., όπως αυτή που επιχειρείται εδώ, θα καταδείξει αν τα περιοδικά αυτού του είδους προσέφεραν αναγνωστική ύλη στα παιδιά ή αν απουσίαζαν από τις σελίδες τους τα παιδικά αναγνώσματα, τα οποία η *Εφημερίς των Παίδων* φιλοδοξούσε να προσφέρει, αναπληρώνοντας το κενό.⁴¹

Υποθέτουμε ότι τα ελληνικά παιδικά περιοδικά του 19ου αι. πολλαπλασιάστηκαν, όταν οι εκδότες αντιλήφθηκαν ότι υπήρχε και μια άλλη αναγνωστική ομάδα –εκείνων των παιδιών– η οποία θα μπορούσε να αναδειχθεί σε μια από τις κινητήριες δυνάμεις του «αναγνωστικού καταναλωτισμού». Προτού σημειωθεί αυτή η αποφασιστική στροφή προς την έκδοση παιδικών περιοδικών, τα οποία κατέστησαν το παιδί-αναγνώστη καταναλωτή, το παιδί ως δυνητικός αναγνώστης περιλαμβανόταν στο αναγνωστικό κοινό των οικογενειακών περιοδικών. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι η εμφάνιση του παιδικού περιοδικού Τύπου συνέβαλε στην παρακμή του οικογενειακού εντύπου, αλλά φαίνεται ότι τα δύο είδη συμπορεύτηκαν, με τα οικογενειακά περιοδικά να διαδραματίζουν, στην αρχή τουλάχιστον, ρόλο οδηγού.

Το είδος του οικογενειακού περιοδικού με φιλολογικό χαρακτήρα έχει μελετηθεί εκτενώς από την Μάρθα Καρπόζηλου, η οποία εξέτασε τα σημαντικότερα οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά της περιόδου 1847-1900, καθώς και τον ελληνικό περιοδικό Τύπο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το 1847, με σκοπό να δείξει πώς προετοιμάστηκε το έδαφος για την ανάδειξή του. Το εξελικτικό σχήμα που προτείνεται είναι το ακόλουθο:

Εξελικτική πορεία του ελληνικού περιοδικού Τύπου 1831-1900

41. Για τους σκοπούς της εργασίας αποδελτιώθηκαν κάποια από τα περιοδικά που χαρακτηρίζονται από την Μάρθα Καρπόζηλου οικογενειακά-φιλολογικά, αλλά και περιοδικά από τα οποία ερανίζονταν υλικό η *Εφημερίς των Παίδων*, όχι όμως το σύνολό τους, γιατί κάτι τέτοιο δεν εμπίπτει στα όρια αυτής της μελέτης.

Ποια θα ήταν η θέση των παιδικών-νεανικών περιοδικών στο παραπάνω εξελικτικό σχήμα; Στην αρχή τουλάχιστον τα παιδικά-νεανικά περιοδικά έφεραν κοινά χαρακτηριστικά με τα περιοδικά ποικίλης ύλης-εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα. Με αφετηρία τη μελέτη της Μάρθας Καρπόζηλου, πραγματοποιήσαμε αυτοψία σε κάποια περιοδικά αυτού του είδους, με σκοπό να ανιχνεύσουμε κατά πόσο ο όρος «οικογενειακό» ανταποκρίνεται στην ύλη που παρέχουν αυτά τα περιοδικά. Εφόσον είναι οικογενειακά, οφείλουν να μεριμνούν και για τα αναγνώσματα των παιδιών. Προσπαθούμε να διαπιστώσουμε δηλαδή αν τα περιοδικά που εξετάστηκαν περιείχαν ύλη που απευθυνόταν σε ένα παιδικό αναγνωστικό κοινό.

Η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, περιοδικό με προτεσταντικό προσανατολισμό και εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, δεν κάνει ιδιαίτερη πρόβλεψη ύλης για τα παιδιά, αλλά περιλαμβάνει πλήθος άρθρων σχετικά με την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους. Η παρουσία τους δικαιολογείται και από το γεγονός ότι ο προτεσταντισμός δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην παιδική ηλικία, την οποία θεωρεί καθοριστική για τη μετέπειτα εξέλιξη του ανθρώπου.

Η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων, Σύγγραμμα Περιοδικόν Εκδιδόμενον κατά Μήνα* στον πρόλογό της αναφέρει τα εξής: «Εκ των διαφόρων διδακτικών περιοδικών Συγγραμμάτων [...] όσα χρησιμεύουσι προς διδασκαλίαν και ηθικήν τροφήν μεγαλπτέρας μερίδος της κοινωνίας [...] είναι αναμφισβητήτως τα εμπιρεύοντα διαφόρους ιστορικούς, επιστημονικούς, βιομηχανικούς και ηθικούς γνώσεις χρησίμους εις τον λαόν και την νεολαίαν [...]. Μολοντούτο χρεωστούμεν να ομολογήσωμεν, ότι εκ των δημοσιευθέντων τοιούτων περιοδικών Συγγραμμάτων κατά τα τελευταία είκοσι περίπου έτη της καθ' ημάς εποχής, όλα σχεδόν κατά το μάλλον και ήττον συντάσσονται επί βάσεων τεινουσών προς τον σκοπόν της καλής των παιδών ανατροφής, την βελτίωσιν των ηθών του λαού, και την μόρφωσιν εις τα κοινωνικά χρέη του λογικού ανθρώπου [...]. Αντικείμενα δε και θέματα των άρθρων της Αποθήκης των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων θέλουν είσθαι τα ακόλουθα: [...] Β' Ηθικά διηγήματα, τείνοντα προς μόρφωσιν των ηθών των παιδών, προς ρύθμισιν της διαγωγής του λαού, και διδασκαλίαν των κοινωνικών καθηκόντων και χρεών παντός λογικού ανθρώπου [...]. Γ' Ποικίλα μαθήματα, εμπιρεύοντα τας γενικώτερας γνώσεις των Εγκυκλίων μαθημάτων, προς χρήσιν των παιδών και του λαού».⁴²

42. *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων, Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον κατά μήνα*, Ι. Πιτζιπίος, Εν Σύρω εκ της Τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς, Ιούλιος 1847. Η έμφαση στο κείμενο.

Στο πρόγραμμα της *Αποθήκης των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, που έπεται του παραπάνω προλόγου και αποτελεί επανάληψή του, αναφέρεται μεταξύ άλλων: «[...] τα βασιλικά δε υπουργεία, και μάλιστα το της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, αναγνωρίζαντα την δυναμένην να προκύψη από τοιούτου περιοδικού συγγράμματος εις πάσαν κοινωνίαν ωφέλειαν, ηυδόκησαν να συστήσωσι αυτό εις πάντα πολίτην, και ιδίως εις τους Γυμνασιάρχας, Ελληνοδιδασκάλους και Δημοδιδασκάλους του κράτους προς χρήσιν των μαθητών, και να προσκαλέσωσι τας υπαλλήλους αυτών αρχάς εις το να φροντίσωσι και να επιστατήσωσι την εντός και εκτός του κράτους καταγραφήν συνδρομητών και παν ό,τι δύναται να συνεισφέρη εις την πρόοδον του έργου τούτου».

Η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* επιχειρεί να προσεταιριστεί ένα οικογενειακό κοινό, το οποίο θα περιλαμβάνει και τους «παιδας». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το περιοδικό μέσω του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προσπάθησε να επιβληθεί ως ανάγνωσμα κατάλληλο για τους μαθητές. Η δημοσίευση παρόμοιων αναφορών αποτελεί προσφιλή πρακτική και για άλλα περιοδικά του 19ου αι. και συνιστά έναν μηχανισμό «νομιμοποίησης» του περιοδικού, δηλαδή έναν σιωπηρό μηχανισμό καθιέρωσής του ως ωφέλιμου και κατάλληλου αναγνώσματος.

Η *Πανδώρα*, *Σύγγραμμα Περιοδικόν Εκδιδόμενον Δις του Μηνός* (1850-1872) ξεκινά την έκδοσή της με την αξίωση να συμβάλει στον φωτισμό του έθνους: «[...] διότι πεφωτισμένος δεν δύναται να κληθή ο λαός παρ' ω η παιδεία μεταδίδεται, ως πυρ εντός νάρθηκος κεκλεισμένον, εις ολίγους προνομιούχους, ιερόγλυφον ακατάληπτον εις το κοινόν των ανθρώπων, αλλ' όπου το θάλπον αυτής φως εισδύει μέχρι των μυχιών του έθνους, εξ ίσου διανεμόμενον, και μετριαζόμενον αναλόγως των διανοητικών δυνάμεων προς ας προσφέρεται [...]. Αλλ' η *Πανδώρα*, μη τολμώνσα ν' αναβλέψει μέχρι των δυσπρόσιτων κορυφών της σοφίας, τάττεται μάλλον μετά των καλλιεργούντων τας ταπεινάς υπωρείας, ελπίζουσα ότι οι καρποί της όντες, αν ουχί τοις κρείττοσιν ίσως, αλλά βεβαίως τοις πλείοσιν εφικτοί, δεν θέλουσι μείνει και αυτοί εντελώς αλυσιτελείς εις την εθνικήν πρόοδον».⁴³

Ο λαός είναι το υποθετικό αναγνωστικό κοινό, ενώ το παιδί εμφανίζεται μόνο έμμεσα στις στήλες του περιοδικού και το υλικό που αφορά τα παιδιά

---

43. Προκήρυξις *Πανδώρα*, *Σύγγραμμα περιοδικόν*.

είναι είτε βιβλιοκρισίες είτε άρθρα εκπαιδευτικού χαρακτήρα.⁴⁴ Ελάχιστα είναι τα κείμενα που φέρουν την ένδειξη «διά τα παιδιά».⁴⁵

Η *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1859-1861) σε κείμενο του πρώτου τεύχους της κάνει ιδιαίτερη μνεία στους νέους, θεωρώντας ότια τα σχολεία του έθνους πρέπει να κάταστούν κέντρα θρησκευτικής και ηθικής διδασκαλίας: «Καιρός λοιπόν πλέον και εν τοις Σχολείοις να θεωρήται ουσιωδესτάτη παιδευσις η θρησκευτική και ηθική διδασκαλία, και από του άμβωνος να αντηχή ο θείος λόγος [...]. Επειδή δε πολλοί των αναγνώστων και προ πάντων νέοι και νεάνιδες συνηθίσαντες εις την γλυκειάν μεν αλλά δηλητηριούχον τροφήν των μυθιστορημάτων δεν λέγομεν πάντων, αλλά των πλείστων, άτινα ασκόπως γράφονται ή μάλλον ασκόπως αναγινώσκονται υπό των στερουμένων κρίσεως νέων αναγνώστων με ανορεξίαν ίσως θέλουσι κατ' αρχάς γευθή ταύτης της τροφής, ως μη ευρίσκοντες τα φίλα αυτών αναγνώσματα, διά τούτο προτάσσομεν εν περί Αναγνώσεως άρθρον του σοφού Αμερικανού Χάους, εξ ου θέλουσιν οδηγηθή οι αναγνώσται επί τίνα αναγνώσματα πρέπει να τρέπωνται και από τίνων ν' αποτρέπωνται, ώστε ελπίζομεν ότι προϊόντος του χρόνου θέλουσι λαμβάνει ευαρέστως ταύτην την απλήν μεν και άνευ αρτυμάτων τροφήν αλλά υγιεινήν και ρωστικήν».⁴⁶

Το παραπάνω απόσπασμα φανερώνει ότι οι νέοι –όχι όμως τα παιδιά– περιλαμβάνονται στο αναγνωστικό κοινό το οποίο προσδοκά να προσελκύσει το περιοδικό, υπογραμμίζοντας ότι σκοπός του είναι η γενική διδασκαλία, αλλά, όπως προκύπτει από τα περιεχόμενά του, κύριος σκοπός του είναι η θρησκευτική διδασκαλία. Σε άρθρο που ακολουθεί το παραπάνω κείμενο και δημοσιεύεται σε συνέχειες σε επόμενα τεύχη, αποσαφηνίζεται τι θεωρεί το περιοδικό «απλήν μεν και άνευ αρτυμάτων τροφήν αλλά υγιεινήν και ρωστικήν» για τη νεολαία: ιστορία, βιογραφία, βιβλία φυσικών επιστημών

44. *Πανδώρα*, τ. ΙΣΤ', τχ. 363, 1 Μαΐου 1865, σ. 74-77· τ. ΙΣΤ', τχ. 366, 15 Ιουνίου 1865, σ. 156-160, Νικολάου Ι. Σαριπόλου: «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί της εκπαιδύσεως»· τ. ΙΔ', τχ. 322, 15 Αυγούστου 1863, σ. 233-240: «Το μέρος των γονέων εν τη ανατροφή» υπό Κ. Λευκαδίτου και τ. Ε', τχ. 113, 1 Δεκεμβρίου 1854, σ. 392-396: «Περί φιλομαθείας, εκ της περί ανατροφής των νεωτέρων Ελλήνων συγγραφής» του Α. Κ. Παππαξαφειροπούλου.

45. Στο *ίδιο*, τ. Α', τχ. 16, σ. 381-385· τχ. 17, σ. 406-407: «Οι δύο υιοί» μικρόν διήγημα διά τα παιδιά Α. Ρ. Ρ. [Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής] και τ. Δ', τχ. 83, 1 Αυγούστου 1853, σ. 268-270: «Ο Οδοιπόρος» μύθος διά παιδιά (εκ του αγγλικού του Δίκενς).

46. *Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, τχ. 1, εν Σμύρνη τη 12η Σεπτεμβρίου 1859, σ. 1-2.

και τη Βίβλο.⁴⁷ Στα 1860, κλείνοντας ένα έτος από την έναρξη της έκδοσής της, ο συντάκτης της δηλώνει ότι σκοπός της *Νέας Αποθήκης των Τερπνών και Ωφελίμων Γνώσεων* είναι: «το διδάξαι και επί το ηθικώτερον μορφώσαι την κατωτέρα του λαού τάξιν, και ιδίως την νεολαίαν, το άνθος τούτο της κοινωνίας, (ή αν τούτο ευθύς και κατ' αρχάς δυσκατόρθωτον αποβαίνη) το εμπούσαι τουλάχιστον τον προς την ανάγνωσιν (και ιδίως των ηθικών βιβλίων ανάγνωσιν) έρωτα, εξ ης ως εκ πληγής πολυχεύμονος, βαθμηδόν και κατ' ολίγον τα της ηθοποιήσεως νάματα απορρέουσι».⁴⁸

Ο Ισιδωρίδης Ι. Σκυλίσσης προσδιορίζοντας το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το περιοδικό του, *Μύρια Όσα* (1868-1869), συμπεριλαμβάνει σε αυτό τα παιδιά και τους νέους: «Σπουδαία μετά χαριέντων συμπεριέχοντα τα φυλλάδια ημών, εάν από των χειρών πατρών μεταβαίνωσιν εις θυγατρών, θα τέρπωσιν ουχ ήττον και ταύτην, απαντώσαν εν αυτοίς πράγματα ηδέα ή χρήσιμα εις τον βίον· αλλά και το παίζον έτι μειράκιον, ως και ο σπουδάξων νέος και η οικοκυρούσα μήτηρ, θα ευρίσκωσιν, ελπίζομεν, εν τη παρούση αποθήκη, ό,τι αδύνατον είναι μεταξύ *Μυρίων Όσων* να μη ευρεθή· - ψυχαγωγίαν και ωφέλειαν».⁴⁹

Ο *Μέντωρ* σε αγγελία που κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1869 ανακοινώνει: «Εταιρία λογίων αποφασίζει να τυπώνη κατά παν Σάββατον επί ενός τυπογραφικού φύλλου αναγνώσματα και τερπνά και ωφέλιμα, ευελπιστούσα ότι διά της εργασίας της ταύτης θα χορηγή μικρόν αντικείμενον επωφελούς διασκεδάσεως προς τε τους φιλαναγνώστας της Σμύρνης νεανίας και τας σεμνάς αυτής δεσποινίδας».

Σε κείμενο που τυπώνεται στο πρώτο τεύχος του *Μέντορος*, ο πρωτοπρόσωπος πλασματικός αφηγητής, ο *Μέντωρ*, δηλώνει ότι «Συ, χάριν του οποίου αποφασίζω ήδη να εργασθώ, είσαι η ενεστώσα νεολαία, ήτις μετ' ολίγα έτη θ' απαρτίξης την μέλλουσαν γενεάν [...]».⁵⁰

Το περιοδικό *Μουσείον, Ανάγνωσμα Οικογενειακόν Περιοδικώς Εκδιδόμενον* (1873-1875),⁵¹ κατέστησε ήδη από το πρώτο τεύχος φανερό την

47. Στο *ίδιο*, τχ. 2, εν Σμύρνη τη 26η Σεπτεμβρίου 1859, σ. 1-3.

48. Στο *ίδιο*, τχ. 25, εν Σμύρνη τη 15η Σεπτεμβρίου 1860, σ. 1-3.

49. *Μύρια Όσα*, τχ. 1, Ιανουάριος 1868, σ. 1. Η έμφαση στο κείμενο.

50. *Ο Μέντωρ*, τ. Α', τχ. α', Σεπτέμβριος 1869, σ. 4.

51. Ο πλήρης τίτλος του περιοδικού είναι: *Μουσείον, ανάγνωσμα μετά εικόνων δις του μηνός εκδιδόμενον*, υπό Α. Σεμβερλή, επιμελεία Π. Ι. Φέρμπου, τ. Α', από Οκτωβρίου 1873 μέχρι Οκτωβρίου 1874, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περγή.

πρόθεσή του να καταξιωθεί ως οικογενειακό ανάγνωσμα. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα του πρώτου τεύχους με τη λεζάντα «Εσπερινή ανάγνωση της Κυριακής εν Λονδίνω», όπου απεικονίζεται μια οικογένεια Άγγλων. Η εικόνα αυτή σε συνδυασμό με το πρώτο κείμενο του περιοδικού «Εσπερινή ανάγνωση της Κυριακής εν Λονδίνω και δυο Λέξεις τω Αναγνώστη», το οποίο επισημαίνει τη συνήθεια των Άγγλων να ασχολούνται σε οικογενειακή βάση με την ανάγνωση περιοδικών, τονίζει ότι η έκδοση του *Μουσείου* έρχεται να καλύψει την έλλειψη κατάλληλων οικογενειακών αναγνωσμάτων στην Ελλάδα. Το *Μουσείον* απευθύνεται και σε ένα νεαρό αναγνωστικό κοινό, με ύλη ειδικά δημοσιευμένη για αυτό.⁵²

Το *Σύμπαν* (1887-1889), περιοδικό εκλαϊκευμένης επιστημονικής γνώσης, στις προγραμματικές του δηλώσεις αναφέρει ότι αποσκοπεί «προς ηθικήν και διανοητικήν εξύψωσιν του ελληνικού πνεύματος» μέσω της διάδοσης της γνώσης των μυστηρίων του σύμπαντος. Ο πλήρης τίτλος του περιοδικού, *Το Σύμπαν. Φύλλον Τερπνόν και Ωφέλιμον εις Πάντας*, φανερώνει ότι το περιοδικό στοχεύει σε ένα ευρύ κοινό. Επιπλέον, η δημοσίευση της εγκυκλίου του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως που απευθύνεται σε «γυμνασιάρχας, διευθυντάς διδασκαλείων, σχολάρχας, διευθυντάς ελληνικών σχολείων και δημοδιδασκάλους» και τους προτρέπει να συστήσουν το *Σύμπαν* στους μαθητές τους «ως τερπνόν και ωφέλιμον ανάγνωσμα»⁵³ είναι ενδεικτική των προθέσεων του εκδότη να συμπεριλάβει και τα παιδιά στο αναγνωστικό του κοινό.

Παρόμοιο τίτλο φέρει και ένα άλλο βραχύβιο περιοδικό, το *Σύμπαν* το οποίο κυκλοφόρησε από τον Μάιο ως τον Νοέμβριο του 1879 και απευθύνεται στους νέους: «Επ' ελπίσιν αγαθαίς τη οσημέραι αναπτυσσομένη νεολαία της νέας Ελλάδος προσφέρομεν το ανά χείρας περιοδικόν, ου την έκδοσιν κατά δεκαπενθημερίαν ανελάβομεν, πεποιθότες ότι τοιούτω τρόπω συντελούμεν επ' ελάχιστον και ημείς εις μόρφωσιν και διάπλασιν ποσοστού της ελληνικής κοινωνίας, διά δημοσιευμάτων και καταχωρίσεων καταλλήλου, προσφόρου και επιμελελημένης ύλης, διά τε τους τα σπουδαία και εκλεκτά

52. Στο περιοδικό υπάρχει επιστολή των μαθητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής, οι οποίοι ζητούν τη δημοσίευση βιογραφιών Ελλήνων συγγραφέων και ο εκδότης σπεύδει να ικανοποιήσει το αίτημά τους, βλ. *Μουσείον*, τ. Β', τχ. 12, 15 Μαρτίου 1875, σ. 94.

53. *Το Σύμπαν*, τχ. 34, εν Αθήναις 8 Μαΐου 1888, σ. 1. Το *Σύμπαν* άρχισε να κυκλοφορεί τον Σεπτέμβριο του 1887, με διευθυντή τον Αθανάσιο Παπαϊωάννου.

αναγνώσματα επιζητούντας, ως και τους τα τερπνά άμα και διδακτικά».⁵⁴

Το *Αττικόν Μουσείον* με εκδότη τον Ν. Γ. Ιγγλέση,⁵⁵ του οποίου οι συνεργασίες δημοσιεύονται τακτικά στην *Εφημερίδα των Παίδων*, συνιστά τυπική οικογενειακή έκδοση με εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, πολύ κοντά στα δεδομένα της *Εφημερίδος των Παίδων*.

Η *Εστία* στην πρώτη περίοδο έκδοσής της από το 1876 μέχρι και το 1892, αν και δεν απευθύνεται άμεσα σε ένα παιδικό/νεανικό αναγνωστικό κοινό, δημοσιεύει ύλη η οποία υποθετικά θα μπορούσε να προσελκύσει ένα τέτοιο κοινό ή το ευρύτερο οικογενειακό κοινό: παραμύθια του Άντερσεν, μύθους, παραδόσεις, διηγήματα, οικογενειακές σκηνές, άρθρα σχετικά με την ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών.⁵⁶ Τη δεύτερη περίοδο έκδοσής της μεγάλο μέρος της ύλης της αφορά στη λογοτεχνία: η *Εστία* έχει αποκτήσει πλέον χαρακτήρα φιλολογικού περιοδικού.

Ο κατάλογος των «οικογενειακών» περιοδικών δεν εξαντλείται στη σύντομη επισκόπηση που επιχειρήθηκε εδώ. Τα περιοδικά που παρουσιάστηκαν συνιστούν μικρό μόνο δείγμα, η μελέτη του οποίου μας οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τη μέριμνα παροχής αναγνωστικής ύλης στο παιδί. Τα περισσότερα περιοδικά, όταν στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς το παιδί, δημοσιεύουν ύλη που αφορά στην ανατροφή και τη διαπαιδαγώγησή του, ύλη που απευθύνεται όμως στους ενήλικους αναγνώστες τους. Οι τελευταίοι επωμίζονται έναν παρεμβατικό ρόλο στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας του παιδιού. Τα αναγνώσματα για παιδιά που φιλοξενούνται στις σελίδες τους είναι ελάχιστα. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το παιδί γίνεται «θέμα» σε κάποια από τα παραπάνω περιοδικά, αλλά τις περισσότερες φορές, όπως και ο λαός, παρουσιάζεται ως ον που χρήζει καθοδήγησης, ως ύπαρξη η οποία οδηγείται στην ολοκλήρωση μόνο μέσω της παρέμβασης των ενηλίκων. Τέλος, πολλά από τα παραπάνω περιοδικά είναι εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, παρέχοντας στους αναγνώστες τους ποικίλη ύλη. Η *Εφημερίς των Παίδων* συναντάται με αυτού του τύπου τα περιοδικά λόγω της

54. *Σύμπαν. Σύγγραμμα περιοδικών, εκδιδόμενον δις του μηνός*. Συμπράξει λογίων και επιστασία Ν. Γ. Ζωγραφάκη και Ιπ. Γ. Λέον, τχ. 1, Αθήνησι τη 15η Μαΐου 1879, σ. 1.

55. *Αττικόν Μουσείον*, τχ. 1, Αθήνησι Φεβρουάριος 1883. Εκδότης Ν. Γ. Ιγγλέσης (Γραφείον Οδός Πετράκη πλησίον της Μητροπόλεως αριθ. 26). Το περιοδικό ανέστειλε την έκδοσή του στα 1885. Επανεμφανίστηκε τον Ιούνιο του 1890 και η έκδοσή του συνεχίστηκε ως τον Οκτώβριο του 1892.

56. *Εστία*, περιεχόμενα Α΄ τόμου.

ποικίλης ύλης που παρέχει, διαφοροποιείται όμως από αυτά, γιατί εξειδικεύεται σε ένα συγκεκριμένο κοινό: εκείνο των παιδιών. Επομένως, την εποχή που εμφανίζεται η *Εφημερίς των Παιδων*, το περιοδικό εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα έχοντας ήδη διαγράψει μια πορεία, αποτελεί πρόσφορη πηγή ερανισμού ή πρότυπο προς προσαρμογή στα δεδομένα του παιδιού και τις προθέσεις των ενηλίκων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ Ο ΕΚΔΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ Δ. ΚΑΛΟΠΟΘΑΚΗΣ: ΜΙΑ «ΑΓΝΩΣΤΗ» ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΟΣ

Η ζωή και η δράση του

Η προσωπικότητα του Μ. Δ. Καλοποθάκη, εκδότη της *Εφημερίδος των Παιδων* μέχρι πρόσφατα ήταν σχεδόν άγνωστη· ελάχιστα ήταν τα στοιχεία που εντοπίζονταν σε λήμματα βιογραφικών λεξικών και εγκυκλοπαιδειών.¹ Στην ενότητα αυτή επιχειρείται ένα όσο το δυνατόν ολοκληρωμένο βιογραφικό σχέδιασμα, το οποίο εστιάζεται στις πλευρές της δράσης του που σχετίζονται άμεσα με την ευαγγελική παιδαγωγική και κοσμοθεωρία, την *Εφημερίδα των Παιδων* και τις εκδόσεις για παιδιά.

Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης γεννήθηκε στην Αρεόπολη της Λακωνίας στις 20 Δεκεμβρίου 1825 και πέθανε στην Αθήνα στις 12 Ιουνίου 1911. Η οικογένειά του ανήκε στο συγγενικό κύκλο του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη² και πήρε μέρος στην Επανάσταση. Στα 1835, ύστερα από πρόσκληση του «πατέρα της Μάνης», Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι

---

1. Εξάιρεση αποτελεί η *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 7, σ. 211, όπου παρουσιάζεται ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα. Βλ. επίσης *Αστήρ της Ανατολής*, «Μιχαήλ Καλοποθάκης», τχ. 818, εν Αθήναις 1 Ιουλίου 1911, σ. 3573-3580 και τχ. 6, Ιούνιος 1936, σ. 161-172· ακόμα, *Schaff-Herzog encyclopedia of religious knowledge*, τ. 12, σ. 555-556, λ/α «Kalorothakes, Michael Demetrius», γραμμένο από τον γιο του, Δημήτριο Francis Καλοποθάκη, <http://ccel.org/s/schaff/encyc/encyc12/htm/ii.xxviii.xi.htm>. Βλ. επίσης, Δ. Μ. Καλοποθάκης, *Biographical sketch* (πολυγραφημένο κείμενο), χ.χ.· του ιδίου, *Le Protestantism Grec*, πολυγραφημένο κείμενο, χ.χ.· Μ. D. Kalorothakes, *Evangelical effort in Greece. A brief history of the Greek evangelical work*, πολυγραφημένο κείμενο, χ.χ. Τα τρία αυτά ανέκδοτα κείμενα απόκεινται στο Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο, Αθήνα. Για το πιο πρόσφατο βιογραφικό σημείωμα βλ. Βασιλική Βασιλούδη, λ/α «Καλοποθάκης Μιχαήλ» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαιδεία του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', σ. 502-503.

2. Η μητέρα του Μ. Δ. Καλοποθάκη ήταν αδερφή του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.

G. W. Leyburn και S. Houston,³ μέλη του A.B.C.F.M., ίδρυσαν στην Αρεόπολη, πρωτεύουσα της Μάνης, ένα αλληλοδιδασκτικό και ένα ελληνικό σχολείο. Το τελευταίο παρακολούθησε και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, όπου μυήθηκε στη μελέτη της Αγίας Γραφής. Μετά την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, μετέβη στην Αθήνα το 1841. Σε δύο χρόνια τελείωσε τις γυμνασιακές του σπουδές και αμέσως, σε ηλικία 18 χρονών, διορίστηκε σχολάρχης στο ελληνικό σχολείο στο Γύθειο, θέση στην οποία παρέμεινε για πέντε χρόνια (1843-1848). Ωστόσο, δε συνέχισε τη σταδιοδρομία του ως δάσκαλος, αφού το 1848 ξεκίνησε σπουδές στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου πήρε το δίπλωμά του, ως χειρουργός, το 1853. Στο διάστημα αυτό παρακολούθησε το κήρυγμα του J. King. Υπηρέτησε στο στρατό με την ιατρική του ιδιότητα (1853-1854), αλλά δε συνέχισε την εξάσκηση του επαγγέλματος αυτού, γιατί στράφηκε στο ευαγγελικό έργο. Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή έπαιξε η καταδίκη του J. King, στη δίκη του οποίου συμμετείχε ως μάρτυρας υπεράσπισης.⁴ Παραιτήθηκε, λοιπόν, από τη θέση του στρατιωτικού γιατρού και μετέβη στη Νέα Υόρκη. Εκεί σπούδασε στο Union Theological Seminary του Πανεπιστημίου Κολούμπια της Νέας Υόρκης για τρία χρόνια. Αποφοίτησε το 1856 από το Σεμινάριο και το 1857 από το Hahnemann Medical College και το Hospital of Philadelphia, όπου συμπλήρωσε τις ιατρικές του σπουδές.⁵ Χειροτονήθηκε πάστορας στο East Hanover Presbytery της Βιρτζίνιας στα 1857.

3. Στη μετάφραση του Καλοποθάκη *Οι Ιησούται περί της αρχής της αυξήσεως, πράξεων, καταργήσεως και ανορθώσεως* υπό Αλεξάνδρου Δουφίου (Alexander Duff), (μετάφραση εκ του αγγλικού υπό Μ. Δ. Καλοποθάκη, διδάκτορος της Ιατρικής, 1858) στη δεύτερη σελίδα διαβάζουμε: «Τοις σεβαστοίς μοι φίλοις, αιδεσ. κ.κ. Γ. Λεύβουρνώι και Σ. Χουστώνι, τοις ιδρυταίς των εν Αρεοπόλει σχολείων, την μετάφρασιν ταύτην ως ελάχιστον ευγνωμοσύνης τεκμήριον ανατίθησιν, Ο Μεταφραστής» και Σόφη Ν. Παπαγεωργίου, «Δύο Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μάνη». Η τελευταία τοποθετεί την άφιξή τους στα 1836, ενώ από το *Biographical sketch* συνάγεται ότι ο Καλοποθάκης άρχισε να παρακολουθεί το σχολείο των ιεραποστόλων στα 1835, σε ηλικία δέκα ετών. Αναφορά στο σχολείο αυτό κάνει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης στο κείμενό του *Evangelical effort in Greece*, όπου τοποθετεί την άφιξή τους στα 1834. Ας σημειωθεί ότι ο Καλοποθάκης συνεργάστηκε με τον G. Leyburn στα 1874, όταν η Προεσβυτεριανή Εκκλησία του Νότου των Ηνωμένων Πολιτειών τον έστειλε ξανά ως ιεραπόστολο στην Αθήνα. Βλ. Μ. Δ. Καλοποθάκης, "Le Protestantism Grec".

4. Το όνομα του Μ. Δ. Καλοποθάκη, ως μάρτυρα υπεράσπισης, εμφανίζεται στα *Διάφορα* του King, σ. 764 και 769. Βλ. επίσης παραπάνω σ. 70.

5. Γ. Τσεβιάς, «Ο Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές», σ. 216.

Τέλη του 1857, επέστρεψε στην Αθήνα για να αφιερωθεί στο έργο της υπεράσπισης της θρησκευτικής ελευθερίας και του κηρύγματος του Ευαγγελίου. Το 1858 άρχισε την έκδοση του *Αστέρος της Ανατολής*, του περιοδικού που αποτέλεσε το επίσημο όργανο της αυτόχθονης ευαγγελικής κίνησης. Η έναρξη της έκδοσής του εγκαινιάζει το έργο το οποίο είναι γνωστό ως «Ελληνική Ευαγγελική Ιεραποστολή» της Southern Presbyterian Church. Τα πρώτα χρόνια μετά την επιστροφή του ο Μ. Δ. Καλοποθάκης δεν ασχολήθηκε με το κήρυγμα, επειδή ο J. King είχε αναλάβει το έργο αυτό, παρόλο που το A.B.C.F.M. είχε αποσύρει την ιεραποστολή του από την Ελλάδα. Όταν ο J. King επέστρεψε στα 1864 στην Αμερική, ο Καλοποθάκης συνέχισε το έργο του και η ομάδα των ευαγγελικών που είχε σχηματιστεί γύρω από τον J. King άρχισε συναντήσεις στην οικία του Καλοποθάκη. Το κήρυγμα γινόταν από κοινού με τον Γεώργιο Κωνσταντίνου, τον δεύτερο Έλληνα που είχε χειροτονηθεί πάστορας. Κάπως έτσι τέθηκαν οι βάσεις για την ίδρυση της ευαγγελικής εκκλησίας στην Ελλάδα.

Τα πρώτα χρόνια η «Ελληνική Ευαγγελική Ιεραποστολή» εργάστηκε ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ξένη ιεραποστολική οργάνωση. Λάμβανε, όμως, μικρές επιχορηγήσεις από την A.F.C.U. και τη Virginia Synod of the Presbyterian Church of America. Από το 1861 μέχρι το 1872 δρούσε υπό την αιγίδα της A.F.C.U., ενώ από το 1873 ως το 1886 τελούσε υπό την καθοδήγηση και υποστήριξη της Southern Presbyterian Church of America Board of Missions.⁶ Στα 1862 η A.F.C.U., κατόπιν αιτήσεως του Καλοποθάκη, έστειλε στην Αθήνα τον πάστορα Γεώργιο Κωνσταντίνου, ο οποίος ανέλαβε το κήρυγμα το 1864, όταν ο J. King είχε μεταβεί στην Αμερική, ενώ ο Καλοποθάκης ασχολήθηκε με το εκδοτικό τμήμα και το κήρυγμα της Κυριακής. Στα 1866 ο Δ. Σακελλάριος, Έλληνας βαπτιστής και επαγγελματίας τυπογράφος, προστέθηκε στην ιεραποστολή για να αναλάβει το τυπογραφείο. Στα 1868 οι Καλοποθάκης, Κωνσταντίνου και Σακελλάριος προχώρησαν στην έκδοση της *Εφημερίδος των Παίδων*.⁷

6. P. E. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 150· *Biographical sketch· Evangelical effort in Greece και Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 1458, εν Αθήναις 28 Δεκεμβρίου 1885, σ. 13616, όπου ανακοινώνεται η διακοπή των σχέσεων με οποιαδήποτε ξένη ιεραποστολική εταιρεία για να οργανωθεί ανεξάρτητα το ευαγγελικό έργο.

7. P. E. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 151· L. Nørsgaard, «Η αλληλογραφία μεταξύ Μιχαήλ Καλοποθάκη και Θεόδωρου Χάνσεν – Από τα πρώιμα χρόνια της ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας», *Αστήρ της Ανατολής*, 10 (2002), σ. 262-278. Σε επιστολή του στις 16/28 Αυγούστου 1868 προς τον Δανό Θεόδωρο Χάνσεν, ο

Λίγο αργότερα ο Σακελλάριος διέκοψε τη συνεργασία του με την Ιεραποστολή και άρχισε ανεξάρτητο έργο, ενώ στις 21 Μαρτίου 1872 ο Γ. Κωνσταντίνου παραιτήθηκε εγγράφως από την ιεραποστολή της A.F.C.U.,⁸ με αποτέλεσμα το έργο της εταιρείας και το εκδοτικό τμήμα να επωμιστεί ο Μ. Δ. Καλοποθάκης. Η παραίτηση Κωνσταντίνου ήταν αποτέλεσμα της ρήξης που επήλθε στις σχέσεις του με τον Καλοποθάκη, καθώς οι δύο άντρες αντιλαμβάνονταν διαφορετικά την άσκηση θρησκευτικής πολιτικής στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Γ. Τσεβά, «ο Καλοποθάκης, οπαδός των καθαρών λύσεων, υποστήριζε την ύπαρξη Διαμαρτυρούμενης Εκκλησίας στην Ελλάδα· ο Κωνσταντίνου, όμως, θεωρούσε ότι το ευαγγελικό έργο θα τελεσφορούσε αν προωθούνταν η εσωτερική αναμόρφωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία θα την απάλλαζε από τα ξένα στοιχεία συσσωρευμένα στη διάρκεια των αιώνων».⁹ Στα 1873 η αυξανόμενη τάση για δογματική διάκριση, αντί ενιαίου ιεραποστολικού έργου, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των επιχορηγήσεων για δράση στο εξωτερικό. Έτσι, η A.F.C.U. υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει όλες τις ξένες ιεραποστολές, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής,¹⁰ οπότε η Ελληνική Ευαγγελική Ιεραποστολή ανανέωσε τις σχέσεις της με τη Southern Presbyterian Church, χωρίς όμως να ανήκει στη Σύνοδο της Βιρτζίνιας, αλλά στην Ευαγγελική Εκκλησία.

Σύνθημα του Μ. Δ. Καλοποθάκη, όπως αυτό εμφανίστηκε στην πρώτη σελίδα του *Αστέρος της Ανατολής* από την έναρξη της έκδοσής του, ήταν ότι «το έθνος έχει ανάγκη πνευματικής αναμορφώσεως και η αναμόρφωση αυτή πρέπει να γίνει με το Ευαγγέλιο και με βάση μόνο αυτό». Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ίδρυσε την πρώτη Ευαγγελική Εκκλησία της Ελλάδας στα 1864 με την επωνυμία «Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία» και δέχτηκε για την ενέργειά του αυτή επιθέσεις που συνεχίστηκαν ως το τέλος του

Καλοποθάκης έγραφε: «Ημείς οι τρεις [Καλοποθάκης, Κωνσταντίνου και Σακελλάριος], βλέποντας την έλλειψη νηθικών και θρησκευτικών αναγνωσμάτων συνεστήσαμεν σύλλογον, τον οποίον ωνομάσαμεν Ελλ. ευαγγελικόν σύλλογον, όστις έχει δημοσιεύσει πολλά μικρά φυλλάδια διά τους νέους. Από τας αρχάς δε του τρέχοντος έτους απεφασίσαμεν να εκδώσωμεν και μίαν εφημερίδα διά τα παιδιά Εφ. των Παίδων η οποία έλαβε καλήν υποδοχήν, υπέρ τους 2000 συνδρομητάς αριθμεί ήδη».

8. Γ. Τσεβάς, «Ο Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές», σ. 217.

9. Στο *ίδιο*, σ. 216-217.

10. P. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 152.

αιώνα.¹¹ Μάλιστα, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος εξέδωσε στις 22 Μαρτίου 1891 εγκύκλιο «Περί ετεροδιδασκάλων».¹² Το 1871 με πρωτοβουλία του χτίστηκε η πρώτη ελληνική ευαγγελική εκκλησία απέναντι από την Πύλη του Αδριανού. Επίσης, φρόντισε και χτίστηκε εκκλησία στην πλατεία Τερψιθέας, στον Πειραιά. Υπηρέτησε αδιάλειπτα την ευαγγελική εκκλησία για περισσότερο από μισό αιώνα, έως τον θάνατό του στα 1911.

Ο Μ. Α. Καλοποθάκης υπήρξε ενεργό μέλος της γενικότερης πνευματικής ζωής της Αθήνας. Το 1859 ανέλαβε την εκπροσώπηση της British and Foreign Bible Society¹³ στην Ελλάδα και προώθησε σημαντικά το έργο της, διανέμοντας μεγάλο αριθμό εντύπων, δραστηριότητα την οποία συνέχισε μέχρι το 1904.¹⁴ Από το 1866 μέχρι το 1886 εκπροσωπούσε και την Αμερικανική Βιβλική Εταιρεία στην Ελλάδα.¹⁵ Επιπλέον, ανέλαβε την κυκλοφορία θρησκευτικών

11. Η χρονολογία ίδρυσης της Α' ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας αποτελεί ζήτημα αμφιλεγόμενο. Ωστόσο, οι ίδιοι οι ευαγγελικοί θεωρούν ότι η έναρξη έκδοσης του *Αστέρος της Ανατολής* στα 1858 εγκαινιάζει και τις απαρχές της ιστορίας της ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας. Για τις διώξεις, βλ. Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία* (sic.) *και πρωτοπόροι*, σ. 17-24 και *Ασπίρ της Ανατολής*, τχ. 625, Φεβρουάριος 1870, σ. 6798: «Και εις Έλλην Ιησούιτης» και τη συνέχεια του άρθρου τχ. 626, 627, 628. Η δράση του Καλοποθάκη ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις εναντίον του και υπήρξε αιτία παραγωγής ενός σώματος αντιρρητικής φιλολογίας, βλ. ενδεικτικά Π. Δουλγιέρης, *Ο αιρετικός Καλοποθάκης ή έλεγχος των ψευδευαγγελικών*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1892. Η λεπτομερής καταγραφή και ανάλυση αυτών των κειμένων ξεπερνά τα όρια αυτής της εργασίας.

12. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, σ. 402-405: «Περί ετεροδιδασκάλων», όπου απαγορεύεται στους πιστούς να παρακολουθούν τις συναθροίσεις των Ιεραποστόλων [Ευαγγελικών] και να διαβάσουν οτιδήποτε προέρχεται από αυτούς. Ιδιαίτερη προσοχή εφιστά η Σύνοδος στους «φιλοστόργους γονείς» ως προς την ανατροφή των παιδιών.

13. *Μεγάλη αμερικάνικη εγκυκλοπαιδεία*, τ. 5, σ. 31-32· *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία*, τ. 5, σ. 946-948. Η Βιβλική Εταιρεία που ιδρύεται στην Ελλάδα είναι παράρτημα της Βρετανικής Βιβλικής Εταιρείας, η οποία ιδρύθηκε το 1804 με σκοπό τη διάδοση της Βίβλου σε χαμηλή τιμή και σε όλες τις γλώσσες. Το 1816 ανάλογη εταιρεία ιδρύεται και στην Αμερική. Δύο είναι οι βασικές αρχές των Βιβλικών Εταιρειών: α) η έκδοση των Γραφών δεν αποτελεί κερδοσκοπική επιχείρηση και β) οι Γραφές τυπώνονται χωρίς σχόλια ή σημειώσεις, έτσι ώστε η ερμηνεία να αφήνεται στους γονείς, τους ιερείς, τους διδασκάλους και γενικά σε αρμόδια πρόσωπα· *Biographical sketch* και *Evangelical effort in Greece*.

14. P. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 141.

15. Στο *ίδιο*.

φυλλαδίων σε συνεργασία με την R.T.S. του Λονδίνου.¹⁶ Είχε αναλάβει και το Βιβλιοπωλείο των Αγίων Γραφών¹⁷ στην Αθήνα· πολλές φορές προτρέπει τους αναγνώστες του να αναζητήσουν βιβλία σε αυτό. Πέτυχε να επιβάλει την κυκλοφορία της Βίβλου, μεταφρασμένης στη νεοελληνική γλώσσα από τον Νεόφυτο Βάμβα.¹⁸ Ο Καλοποθάκης ίδρυσε και το «Τυπογραφείο της Λακωνίας», τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε ο Δ. Σακελλάριος, επειδή οι Αθηναίοι τυπογράφοι αρνούσαν να εκδώσουν τα έργα του. Από το τυπογραφείο της Λακωνίας εκδόθηκε μεγάλος αριθμός βιβλίων και εντύπων με πνευματικό, θεολογικό και ευαγγελικό περιεχόμενο.¹⁹ Στον Καλοποθάκη επίσης οφείλεται και η ίδρυση Κυριακού Σχολείου στα 1860, το οποίο ιδρύθηκε με πρότυπο τα αντίστοιχα αμερικανικά και προσείλκυσε και ορθόδοξους νέους. Ακολούθησε όμως αναταραχή που οδήγησε στο κλείσιμό του την όγδοη Κυριακή μετά την έναρξή του.²⁰

16. *Biographical sketch*.

17. Η Αποθήκη των Αγίων Γραφών στεγαζόταν στην οδό Ερμού 79 και εκεί ο αναγνώστης μπορούσε να προμηθευτεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Καλοποθάκη, τα ακόλουθα βιβλία-έντυπα: *Αστήρ της Ανατολής, Εφημερίς εβδομαδιαία διά οικογενείας με ωραίας εικόνας· Εφημερίς των Παιδων, άπαξ του μηνός, με λαμπράς εικόνας· Τα θεμέλια της Ιστορίας με ωραίας χρωματισμένας εικόνας δεμένα· Παγκόσμιος φιλολογία· Αλήθειαι διά τον λαόν· Λόγοι πρακτικοί διά κληρικούς και λαϊκούς· Η Κυρά Καλή με εικονογραφίας* (το μυθιστόρημα αυτό δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Εφημερίδα των Παιδων*)· *Ο Χρίστος και το παλαιόν του όργανον· Η Πρόοδος του χριστιανού αποδημητού, μέρος Α και Β με εικονογραφίας έκαστον μέρος· Εγχειρίδιον συστηματικής θεολογίας, Α, Β και Γ τεύχος· Υμνολόγιον μετά μουσικής· Υμνολόγιον άνευ μουσικής· Παραίνεσις προς τους αμετανοήτους αμαρτωλούς· Γάλα διά νήπια· Μαθήματα απλά· Ο φίλος του αμαρτωλού· Ο καλός ποιμήν· Μεγάλα αποτελέσματα εκ μικρών αιτίων· Ανάπαυσις των πιστών και διάφορα άλλα ηθικά και θρησκευτικά φυλλάδια στην ελληνική και αγγλική γλώσσα.*

18. Για τη γλώσσα των Γραφών χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του ίδιου του Καλοποθάκη στο έργο του *Περί θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών*, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1886: «[...] Χρέος των γονέων είναι να ανατρέφωσι τα τέκνα των εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου, ίνα ανδρωθώσιν ακολουθήσωσι την οδό του Θεού. Μετά τα λεχθέντα καθίσταται περιττόν να προσθέσωμεν πόσο μέγα κατάκριμα επισύρουσι καθ'εαυτόν όσοι υπό οϊανδήποτε πρόφασιν εμποδίζουσι την κυκλοφορία των Γραφών μεταξύ του λαού εις την γλώσσαν, την οποιάν εννοεί».

19. *Αστήρ της Ανατολής*, Ιούνιος 1936, τχ. 6, σ. 161-172.

20. *Biographical sketch* και *Evangelical effort in Greece*, όπου αναφέρεται ότι σε αυτό δίδασκαν ο ίδιος, η σύζυγός του και η Mary Baldwin, ιεραπόστολος της American Episcopal Mission.

Ο Μ. Α. Καλοποθάκης υπήρξε πάρεδρο μέλος του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός», στις συναντήσεις του οποίου έδινε διαλέξεις,²¹ ιδρυτικό στέλεχος της Εταιρείας Προστασίας Ζώων, μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας καθώς και του συμβουλίου της Εταιρείας Δημοσιογράφων.²² Κατά την Κρητική επανάσταση του 1866-1869, ο Καλοποθάκης βοήθησε τους Κρήτες που κατέφυγαν στην Ελλάδα, αλλά ταξίδεψε και στην Αμερική για να εργαστεί για την εθνική υπόθεση. Η Ελληνική Ευαγγελική Ιεραποστολή συμμετείχε ενεργά μαζί με τον Samuel G. Howe²³ στη διανομή βοήθειας στους κρήτες πρόσφυγες. Τα μέλη της Καλοποθάκης, Σακελλάριος και Κωνσταντίνου ίδρυσαν σχολεία και Κυριακά Σχολεία για τα παιδιά των προσφύγων, τα οποία λειτούργησαν για δυο χρόνια.²⁴ «Η μεταφορά των γυναικοπαίδων εκ Κρήτης μας έχει δώσει πολύν κόπον και εργασίαν. Εγώ έχω εν σχολείον, όπου φοιτώσι περί 400 παιδιά άρρενα και θήλεα - το σχολείον διατηρείται με αμερικανικά χρήματα και τα παιδιά προοδεύουν».²⁵

21. Μερικές από αυτές δημοσιεύτηκαν στο ομώνυμο περιοδικό του συλλόγου. Η έρευνα εντόπισε τις ακόλουθες: «Η δαρβίνειος θεωρία της εξελίξεως υπό επιστημονική άποψιν», *Παρνασσός*, τ. ΙΓ', τχ. 3, Μάρτιος 1890, σ. 170. Η συγκεκριμένη ομιλία κυκλοφόρησε και σε ξεχωριστό φυλλάδιο: «Η θεωρία της εξελίξεως υπό καθαρώς επιστημονικόν έλεγχον», στο *ίδιο*, τ. ΙΓ', τχ. 7-8, Ιούλιος και Αύγουστος 1890, σ. 365-378. «Αι αξιώσεις του Χριστιανισμού κυρούμεναι υπό της επιστήμης», στο *ίδιο*, τ. ΙΔ', τχ. 5, Ιανουάριος 1892, σ. 326. «Περί αστρονομίας και θρησκείας», στο *ίδιο*, τ. ΙΕ', τχ. 5, Ιανουάριος 1893, σ. 397. «Ο Χριστιανισμός και αι υπέρ αυτού αποδείξεις», στο *ίδιο*, τ. ΙΣΤ', τχ. 5, Ιανουάριος 1894, σ. 397. «Ο επιστημονικός χαρακτήρ της Αγίας Γραφής», στο *ίδιο*, τ. ΙΖ', τχ. 8, Απρίλιος 1895, σ. 640.

22. *Ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν* (Σπύρος Αντ. Βοβολίνης - Κωνστ. Αντ. Βοβολίνης), *Να «Ευστάθιος Λάμπας»*, τ. 2, σ. 425.

23. Ο Samuel Gridley Howe, **αμερικανός φιλέλληνας, ήρθε στην Ελλάδα γύρω στα 1824** και έμεινε για έξι περίπου χρόνια, υπηρετώντας ως γιατρός. Επανήλθε στην Ελλάδα στα 1866, όταν οι Κρητικοί ξεγέρθηκαν εναντίον των Οθωμανών, και έμεινε τρία χρόνια στην Αθήνα, διανέμοντας την αμερικανική φιλελληνική βοήθεια για την ανακούφιση των προσφύγων. Είναι επίσης γνωστός για το έργο του σε σχέση με την εκπαίδευση των τυφλών. Για περισσότερα στοιχεία βλ. F. Pappas, *Portraits of American philhellenes*, Αθήνα 1996, σ. 42. P. E. Shaw, *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, σ. 151 και Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 4, Αθήνα 1982, σ. 187-234.

24. L. Nørgaard, «Συμπληρωματικά σχόλια στις σχέσεις Λασκαράτου-Ροΐδη. Από το αρχείο του Θεόδωρου Χάνσεν», *Scandinavian Studies in Modern Greek*, 7-8 (1984), σ. 79-99.

25. Επιστολή του Καλοποθάκη προς τον Θ. Χάνσεν (14 Σεπτεμβρίου 1867) βλ. L. Nørgaard, «Ο Μιχαήλ Καλοποθάκης, ο Ανδρέας Λασκαράτος και ο Δανός φίλος τους Θεόδωρος Χάνσεν», *Επτανησιακά Φύλλα*, 22 (2002), σ. 5-34 (24).

Το 1902 συμμετείχε στο συνέδριο των ευαγγελικών, που πραγματοποιήθηκε στο Μαρσοβάν (Μερτζεφούντα) του Πόντου.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε τη σχέση του Μ. Δ. Καλοποθάκη με τον δανό πάστορα Θεόδωρο Χάνσεν, εφημέριο του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ (1864-1866). Η έρευνα έχει εντοπίσει τέσσερις επιστολές του Καλοποθάκη προς τον Θ. Χάνσεν και τέσσερα σχεδιάσματα επιστολών του τελευταίου προς τον Καλοποθάκη, τα οποία απόκεινται στη Βασιλική Βιβλιοθήκη της Κοπεγχάγης και καλύπτουν τη χρονική περίοδο 1866-1885.²⁶ Ο δανός νεοελληνιστής L. Nørgaard γράφει για τον Καλοποθάκη: «[Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης] ήταν ένας φυσικός σύμμαχος του Χάνσεν στην Αθήνα. Πότε ακριβώς άρχισε η γνωριμία τους δεν ξέρουμε, αλλά η ανάγνωση της εφημερίδας του Καλοποθάκη *ο Αστήρ της Ανατολής* πρέπει να είχε παροτρύνει τον Χάνσεν αρκετά νωρίς σε μια προσωπική επαφή με τον Έλληνα εκδότη. Η γνωριμία τους –γιατί πρόκειται πιο πολύ για γνωριμία παρά για φιλία– έχει αφήσει τέσσερα γράμματα στο αρχείο, το πρώτο με ημερομηνία 25 Ιουλίου 1866, το τελευταίο 16/28 Αυγούστου 1868. Το περιεχόμενο των γραμμάτων είναι η θρησκεία και ο κοινός τους φίλος Λασκαράτος και τα προβλήματα του, τα δύο θέματα που τους συνέδεαν μαζί με την αντιπάθεια την οποία αισθάνονταν και οι δύο εναντίον του Sponneck και της αυλής».²⁷

Ο Θ. Χάνσεν οραματίστηκε τη σύμπραξη των δύο ανδρών, του Μ. Δ. Καλοποθάκη και του Α. Λασκαράτου, οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν ταραξει τη θρησκευτική ελληνική πραγματικότητα, με σκοπό τη σύμπληξη ενός αρραγούς ιδεολογικού μετώπου για την πνευματική αναμόρφωση του ελληνικού λαού: «Για να προχωρήσει ο ελληνικός λαός

26. Για τη δημοσιευμένη αλληλογραφία βλ. L. Nørgaard, «Η αλληλογραφία μεταξύ Μιχαήλ Καλοποθάκη και Θεόδωρου Χάνσεν - Από τα πρώιμα χρόνια της ελληνικής ευαγγελικής εκκλησίας», *Αστήρ της Ανατολής*, 10 (Οκτώβριος 2002), σ. 262-278.

27. L. Nørgaard, «Γύρω από τις σχέσεις Λασκαράτου - Ροΐδη, *Πόρφυρας*, 63 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1992), σ. 35-45· του ίδιου, «Ο Μιχαήλ Καλοποθάκης, ο Ανδρέας Λασκαράτος και ο Δανός φίλος τους Θεόδωρος Χάνσεν», *Επτανησιακά Φύλλα*, 22 (2002), σ. 5-34· Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Μαρτυρίες για την Ελλάδα σε αρχεία της Δανίας, 19ος αι.», *Τα Ιστορικά*, 8 (1988), σ. 172-180· Γ. Γ. Αλισανδράτος, «Λασκαράτος και Ροΐδης», *Νέα Εστία*, 70/827 (1961), σ. 35-100, όπου ο Λασκαράτος αποκαλεί τον Καλοποθάκη φίλο του και διαμαρτύρεται στον Ροΐδη, επειδή ο τελευταίος περιγελά τον Καλοποθάκη, βλ. ειδικότερα υποσημείωση 24, σ. 82 του άρθρου για τις λεπτομέρειες του διαλόγου Ροΐδη-Καλοποθάκη.

πνευματικά, για να προοδεύσει ο Λόγος του Θεού και η αλήθεια, πιστεύουμε ότι χρειάζεται μια προσέγγιση, μια στενότερη σύνδεση ανάμεσα σε δυο ανθρώπους όπως ο Καλοποθάκης και ο Λασκαράτος [...] Υπάρχουν κι άλλοι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να προαχθεί μια τέτοια συνεργασία [...]: επέκταση Κυριακού Σχολείου, ίδρυση ασύλων για παιδιά [...].²⁸

Ειδικότερα, στο πρόσωπο του Καλοποθάκη έβλεπε έναν πιθανό σύμμαχο και συμπαράστατη του κατατρεγμένου Λασκαράτου.²⁹ Η προσπάθειά του, όμως, να γεφυρώσει το χάσμα που χώριζε δύο τόσο διαφορετικές προοδευτικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, τελικά δε στέφθηκε με επιτυχία.³⁰

Συγγραφικό και εκδοτικό έργο

Ο Καλοποθάκης υπήρξε πολυγραφότατος. Ήδη από το 1858 ξεκίνησε την έκδοση του *Αστέρως της Ανατολής*, που ήταν ένα εβδομαδιαίο οικογενειακό θρησκευτικό περιοδικό, όπως φανερώνει ο υπότιτλός του.³¹ Ο *Αστήρ της*

28. Theodor Hansen, *Græske forhold*, τ. Β', κεφ. 7ο, σ. 116-36, Κοπεγχάγη 1868. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή L. Nørgaard, που μου παραχώρησε τη μετάφραση αυτού του κεφαλαίου. Το δίτομο έργο του Θ. Χάνσεν παρουσιάζει τις μεταρρυθμιστικές ιδέες του Λασκαράτου, την ιστορία του ιεραποστολικού κινήματος στην Ελλάδα, τη δράση του Μ. Δ. Καλοποθάκη και τη δυνατότητα ένωσης της ορθόδοξης με την προτεσταντική εκκλησία.

29. L. Nørgaard, "Andreas Laskaratos and Theodor Hansen. Aspects of a Greek-Danish friendship", V. Sabatakakis - P. Vejleskov (επιμ.), *Filia. Studies in honour of Bo-Lennart Eklund*, χχ., σ. 127-141 και του ίδιου, «Τα γράμματα της οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό ιερέα Θεόδωρο Χάνσεν», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. Γ' (2006), σ. 11-370.

30. Ο Δανός ποιμένας είχε προσπαθήσει επίσης να δημιουργήσει γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ Λασκαράτου και Ροΐδη. Οι σχέσεις Καλοποθάκη, Λασκαράτου και Ροΐδη και ο διάλογός τους, μέσω των εντύπων που εξέδιδαν (*Αστήρ της Ανατολής*, *Εφημερίς των Παίδων*, *Λύχνος*, *Ασμοδαίος*) χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

31. *Αστήρ της Ανατολής* (τ. Α', φ. 1) υπότιτλος: «Οικογενειακόν περιοδικόν». Στο πρώτο φύλλο του περιοδικού αναφέρονται τα εξής: «Κυρίως όμως το φύλλο ημών πραγματευθήσεται περί ηθικών, ιστορικών, γεωγραφικών και άλλων επιστημονικών αντικειμένων και δημοσιεύσει τας τε εσωτερικάς και εξωτερικάς της ημέρας ειδήσεις». Η έκδοση του *Αστέρως* άρχισε στα 1858 και συνεχίστηκε ως το 1885, οπότε διακόπηκε, για να αρχίσει την επανέκδοσή του στα 1896. Με μικρές διακοπές, στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και της δικτατορίας, η έκδοσή του συνεχίζεται ως σήμερα. Ίσως πρόκειται για το μακροβιότερο περιοδικό στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού εντύπου, καθώς μετρά ενάμισο αιώνα συνεχούς εκδοτικής παρουσίας. Η μελέτη του *Αστέρως της Ανατολής* σε όλη τη διάρκειά

Ανατολής δεν ασχολήθηκε μόνο με θρησκευτικά ζητήματα αλλά και με ιστορικά, επιστημονικά και θεολογικά θέματα, καθώς και με την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, ελληνική και ξένη, με τα ταξίδια και τις περιπέτειες, την ποίηση και τη λογοτεχνία γενικότερα. Το 1868 ο Μ. Δ. Καλοποθάκης προχώρησε στην έκδοση της *Εφημερίδος των Παίδων*, που συνεχίστηκε ως το 1893, οπότε αναγκάστηκε να διακόψει την έκδοσή της, λόγω του αυξημένου κόστους παραγωγής. Επίσης, ασχολήθηκε και με μεταφράσεις από τα αγγλικά στα ελληνικά,³² ενώ συνέγραψε αρκετά έργα θρησκευτικού κυρίως περιεχομένου.³³

του, υπό το πρίσμα της θεώρησης του παιδιού, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και εξακολουθεί να αποτελεί πεδίο ανοιχτό προς έρευνα.

32. Τα έργα που μετέφρασε και τα οποία εντόπισε η έρευνά μας είναι τα ακόλουθα: *Ισούται περί της αρχής της αυξήσεως, πράξεων, καταργήσεως και ανορθώσεως* υπό Αλεξάνδρου Δουφίου, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1858· *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών ήτοι αυτοχθόνων Αμερικανών μετά περιγραφής της χώρας και διαφόρων ανεκδότων περί των ηθών και εθίμων αυτών και τινών ξυλογραφιών*, εκ του Αγγλικού υπό Μ. Δ. Καλοποθάκη (Ι. Δ.), εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1859· *Ελληνική αρχαιολογία. Ητοι σύντομος πραγματεία περί του πολιτεύματος των Αθηνών και της Σπάρτης, της θρησκείας, των γυμνασίων, αγώνων και διασκεδάσεων, του χρόνου, του στρατού και του ναυτικού, του οικιακού βίου, της εκπαιδεύσεως, της τροφής, των συναναστροφών, της ενδυμασίας και ταφής κ.τλ. και τέλος περί βαρών, νομισμάτων και μέτρων των αρχαίων Ελλήνων*, μετά επιδιορθώσεων, μεταφρασθέν εκ του Αγγλικού υπό Μ. Δ. Καλοποθάκη ευρίσκεται εν τω τυπογραφείω της Λακωνίας, 1868· *Εγχειρίδιον Θεολογίας* υπό Archibald Alexander Hodge (D. D.) (Καθηγητού της Διδακτικής και Ποιμαντορικής Θεολογίας εν τω Δυτικό Θεολογικό Σχολείω εν Alegany της Πενσυλβάνιας). Εξελληνισθέν υπό Μ. Δ. Καλοποθάκη (Ι. Δ.), εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1874· *Ο Χριστιανός αποδημητής του Βουνιάνου· Η πρόοδος της Χριστιανής αποδημητρίας. Από του κόσμου τούτου εις τον μέλλοντα εν είδει ενυπνίου* υπό Ιωάννου Βουνιάνου (εκ του αγγλικού), εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1877· *Τα παιδιά εις το πανέριον ή η κυρά Καλή και η παρακαταθήκη της* (μετάφρασις ελευθέρα) υπό Μ. Δ. Κ., 1877· *Αλήθειαι δια τον λαόν ή ζητήματα τινά θεολογικά*, υπό Ουίλιέλμου Σ. Πλώμερ, 1879· *Τα θεμέλια της Ιστορίας ήτοι σειρά πρώτων πραγμάτων* υπό Samuel B. Shciefelin. Μετάφρασις εκ της 6ης Αγγλικής εκδόσεως υπό Μ. Δ. Κ., εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1882· *Η αιωνία ανάπαυσις των πιστών και παραίνεσις προς τους αμετανοήτους*.

33. *Επιτομή της ελληνικής Αρχαιολογίας*, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1877, *Σύντομοι βιογραφία των διασίων ανδρών της αρχαιότητος*, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1879· *Περί θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών*, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1886· *Η θεωρία της εξελίξεως υπό καθαρώς επιστημονικόν έλεγχον* υπό Μ. Δ. Καλοποθάκη [Ι.Δ.], εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, 1891· *Αστρονομία και θρησκεία, ανάγνωσμα ενώπιον του φιλολογικού συνδέσμου «Ο Παρνασσός»* τη 25η

Όπως ήδη αναφέρθηκε, αναγκάστηκε να ιδρύσει το τυπογραφείο της Λακωνίας, το οποίο υπήρξε παραγωγικότατο. Οι εκδόσεις του αποτελούν σημαντικό στοιχείο, γιατί φανερώνουν τον προσανατολισμό της εκδοτικής δραστηριότητας του Μ. Δ. Καλοποθάκη και επιπλέον μας βοηθούν να διαπιστώσουμε τι είδους παιδικά έργα εξέδωσε. Το τυπογραφείο της Λακωνίας λειτούργησε για είκοσι πέντε περίπου χρόνια.³⁴ Υποθέτουμε ότι ανέστειλε τη λειτουργία του στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι η *Εφημερίς των Παιδων* ήδη από το 1882 εκδιδόταν από άλλα τυπογραφεία, ενώ στο παράρτημα Οκτωβρίου 1883 του περιοδικού ως ιδιοκτήτης και διευθυντής του τυπογραφείου της Λακωνίας αναφέρεται ο Μ. Ξ. Μιχαλουνάκος.³⁵

Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης χρημάτισε αντιπρόσωπος της Βρετανικής Βιβλικής Εταιρείας και ίδρυσε την Αποθήκη των Αγίων Γραφών στην Αθήνα, μέσω της οποίας διένειμε τη Γραφή και θρησκευτικά φυλλάδια για παιδιά. Τα φυλλάδια αυτά, που περιείχαν διηγήματα για παιδιά, καθαρά διδακτικού περιεχομένου, προμηθευόταν από την «Ειδική Φυλλαδική Εταιρεία προς όφελος των Παιδίων» (The Children's Special Service Mission), η οποία έδρευε στο Λονδίνο. Πληροφορίες για τη σειρά αυτών των φυλλαδίων παρέχει και ο ίδιος ο Καλοποθάκης στην *Εφημερίδα των Παιδων*, όπου συχνά υπόσχεται στα παιδιά τη διανομή τους ή δηλώνει τη λύπη του για τη μη έγκαιρη παράδοσή τους.³⁶ Τόσο τα διηγήματα όσο και τα θρησκευτικά φυλλάδια

Ιανουαρίου 1893, εν Αθήναις, τύποις Ν. Γ. Ιγγλέση, 1893. Ο Καλοποθάκης εξέδωσε με δική του δαπάνη τον *Παπά Τρέχα*, διήγημα διδακτικών, εν είδει προλεγομένων εις τας τέσσερας πρώτας ραφωδίας του Ομήρου, υπό Α. Κοραή, δαπάνη Μ. Δ. Καλοποθάκη, έκδοσις δευτέρα, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1882.

34. *Αστήρ της Ανατολής*, Ιούνιος 1936.

35. *Παράρτημα Εφημερίδος των Παιδων* Οκτωβρίου 1883: «Τυπογραφείο της Λακωνίας οδός Θησέως και Περικλέους άνωθεν του ξενοδοχείου Βαρνάνα υπ' αριθ. 1. Διευθυντής και ιδιοκτήτης Μ. Ξ. Μιχαλουνάκος». Για τον κατάλογο των έργων που εκδόθηκαν από το τυπογραφείο της Λακωνίας και εντοπίστηκαν στη διάρκεια της έρευνάς μας, βλ. Βασιλική Βασιλούδη, *Η Εφημερίς των Παιδων και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης: παράμετροι ενός παιδικού περιοδικού του 19ου αιώνα*, διδ. διατριβή, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης για την Προσχολική Ηλικία-Δ.Π.Θ., Αλεξανδρούπολη, 2004, παράρτημα V, σ. 387-403.

36. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 240, έτος 1887, σ. 1625. Ο Καλοποθάκης γράφει: «[...] λυπείται δε ότι η εκτύπωση της δευτέρας σειράς των Παιδικών Διηγημάτων δεν εστάλη εισέτι εξ Αγγλίας». Μέρος της σειράς των φυλλαδίων απόκειται στη Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α. Ο Κ. Ντελόπουλος εντάσσει τη σειρά αυτών των φυλλαδίων στα αχρονολόγητα έργα της βιβλιογραφίας του, αλλά με βάση τα στοιχεία της μελέτης μας μπορούμε πλέον να κάνουμε

εντάσσονται σε ένα σώμα λογοτεχνίας, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ευαγγελική παιδική λογοτεχνία», και αποτελούν λογοτεχνικά είδη που χρησιμοποιήσαν οι ευαγγελικοί στην προσπάθειά τους να ασκήσουν κοινωνική επιρροή μέσω των παιδιών. Η μελέτη τους αποφέρει σημαντικά στοιχεία, κυρίως, για την τυπολογία των ιστοριών που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της ευαγγελικής παιδικής λογοτεχνίας.³⁷

Γίνεται, επομένως, φανερό το ενδιαφέρον του Μ. Δ. Καλοποθάκη για το παιδί. Ένα σημαντικό μέρος της εκδοτικής του δραστηριότητας, αφορά και απευθύνεται στα παιδιά. Γιατί το παιδί επιλέγεται ως αγωγός και κοινωνός των ευαγγελικών-σωτηριολογικών ιδανικών; Με ποιους τρόπους και σε ποια επίπεδα (κοινωνικό, αφηγηματικό, ηθικό) το παιδί γίνεται το «πεδίο» πάνω στο οποίο «κατασκευάζεται» η θεωρία των ευαγγελικών για τον κόσμο; Πώς η *Εφημερίδα των Παίδων*, τα φυλλάδια και οι μεταφράσεις αγγλικών έργων ευαγγελικής παιδικής λογοτεχνίας εντάσσονται στο σώμα της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας; Τέτοια είναι μερικά από τα ερωτήματα που αναδύονται από τη θεώρηση της δράσης του Καλοποθάκη και γύρω από αυτά προσανατολίζεται η μελέτη μας στα επόμενα κεφάλαια.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

«Το 1868, δέκα χρόνια μετά την έναρξη της έκδοσης του *Αστέρος της Ανατολής*, ξεκίνησα την έκδοση της *Εφημερίδος των Παίδων*, ενός μηνιαίου εικονογραφημένου περιοδικού. Οι σύγχρονοί μας την κατήγγειλαν αμέσως ως ένα ακόμη όργανο προσπλυτισμού της νεολαίας. Αλλά αυτή τη φορά, η αδικία και η διαβολή λίγη επίδραση άσκησαν. Δεν υπήρχε καμία άλλη έκδοση για παιδιά την εποχή εκείνη στην ελληνική γλώσσα και το πρώτο τράβηγμα της ανήλθε στους 1000 συνδρομητές. Η *Εφημερίς των Παίδων* πάντα περιλάμβανε πληθώρα ελκυστικών αναγνωσμάτων με πλούσια εικονογράφηση και πάντοτε αφιέρωνε σημαντικό χώρο σε θέματα και ερωτήματα από την Αγία Γραφή, τα οποία κέντριζαν το ενδιαφέρον των παιδιών, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην αφύπνιση παιδιών και γονέων, ώστε να επιθυμούν να αποκτήσουν και να διαβάσουν τις Γραφές. Γιατί η μικρή μας εφημερίδα διαβαζόταν όχι μόνο από τη νεολαία αλλά και

βάσιμες υποθέσεις για τον χρόνο κυκλοφορίας τους. Για τον πλήρη κατάλογο των *Παιδικών Διηγημάτων*, ο οποίος στοιχειοθετήθηκε με βάση τα φυλλάδια που απόκεινται στο Ε.Λ.Ι.Α. αλλά και το αρχείο Ι. Τσεβά, βλ. παράρτημα του παρόντος..

37. Διεξοδικότερη μελέτη τους επιχειρείται σε επόμενο κεφάλαιο.

από τους μεγαλύτερους επίσης, κυρίως από τις μητέρες, με αποτέλεσμα να γίνει η Εφημερίδα της Οικογένειας».³⁸

Με αυτούς τους όρους περιέγραφε αναδρομικά ο Μ. Α. Καλοποθάκης την έκδοση της *Εφημερίδος των Παιδων*, η οποία εγκαινιάστηκε τον Ιανουάριο του 1868 και συνεχίστηκε απρόσκοπτα ως τον Δεκέμβριο του 1893, διαγράφοντας έναν πλήρη κύκλο ζωής είκοσι έξι ετών. Η *Εφημερίς των Παιδων* εμφανίστηκε σε εποχή έντονων πνευματικών ζυμώσεων, με πλήθος πολιτιστικών συλλόγων να εγκαινιάζουν τις δραστηριότητές τους μετά το 1860. Μερικοί από αυτούς συνέδεσαν την ύπαρξή τους και με την έκδοση περιοδικών, όπως ο «Παρνασσός», ο «Βύρων» και η «Αθηνά».³⁹ Επίσης, το Σύνταγμα του 1864 διασφάλιζε την ελευθερία έκφρασης των πολιτών, εφόσον δεν υπήρχε παράβαση των νόμων του κράτους.⁴⁰ Μέσα σε ένα τέτοιο ιδεολογικό κλίμα άρχισε την έκδοσή του το περιοδικό του Μ. Α. Καλοποθάκη.

Ο τίτλος του περιοδικού αποτελεί προσαρμογή στα ελληνικά του αμερικανικού τίτλου *The Child's Paper*. Το τελευταίο ήταν περιοδικό για παιδιά, το οποίο εξέδιδε ήδη από το 1852 η Αμερικανική Φυλλαδική Εταιρεία.⁴¹ Το περιοδικό κυκλοφορούσε μία φορά το μήνα σε σχήμα μεγάλο

38. Μ. Α. Καλοποθάκης, *Evangelical effort in Greece*.

39. Για τους συλλόγους και την πνευματική δραστηριότητα που ανέπτυξαν βλ. *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', Αθήνα, σ. 482-483 και Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες "Γρηγορείτε": οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 303-322.

40. *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', σ. 237.

41. Στο αρχείο του *Αστέρος της Ανατολής* απόκειται ένας τόμος του περιοδικού *The Child's Paper* (1865-1868), ο οποίος φέρει στην πρώτη σελίδα του το όνομα Kalarothakes. Τα στοιχεία του περιοδικού είχαν ως εξής: *The Child's Paper* published by the American Tract Society in New York, Boston, Philadelphia, Baltimore, Cincinnati, and New Orleans. Μότο: "Suffer Little Children to Come unto me". Στο ίδιο αρχείο συγκαταλέγονται ακόμα δύο παιδικά περιοδικά: ένας τόμος του *Children's Prize* των ετών 1863-1867 και ένας τόμος του *The Child's Companion and Juvenile Instructor* του 1869, τα οποία εκδίδονταν από την R.T.S. του Λονδίνου, βλ. παραπάνω, σ. 31-32. Επίσης, όπως φαίνεται από την επιστολογραφία του, ο Μ. Α. Καλοποθάκης λάμβανε τακτικά παιδικά περιοδικά: «Πες στον Jacob να μου στείλει το τεύχος Μαΐου του Christian World, γιατί δεν το έλαβα και επίσης μερικά από τα παιδικά περιοδικά που λαμβάνετε [...] *The Sunday School Paper, the American Messenger* και *the Child's Paper* μου αποστέλλονται δωρεάν από τις εταιρείες τους», βλ. Kalarothakes to Crittenden, 6 July 1872, Records of the A.F.C.U. Ο Crittenden ήταν γραμματέας της A.F.C.U. Θερμές ευχαριστίες στον κ. Τσεβά που μου υπέδειξε το αρχείο και μετέγραψε την επιστολογραφία.

(27x19εκ.), δίστιπλο, με συνεχή σελιδαρίθμηση.⁴² Ο υπότιτλός του ήταν «άπαξ του μηνός εκδιδόμενη» και το μότο του «των τοιούτων είναι η βασιλεία των ουρανών».⁴³ Από το 1868 ως το τέλος του 1873 η *Εφημερίς των Παίδων* ήταν τετρασέλιδη, αλλά τον Ιανουάριο του 1874 έγινε οκτασέλιδη και με αυτή τη μορφή συνέχισε να κυκλοφορεί ως την οριστική διακοπή της, το Δεκέμβριο του 1893. Από το 1881 και εξής άρχισαν να κυκλοφορούν και δισέλιδα παραρτήματα, αυξάνοντας έτσι τον συνολικό αριθμό των σελίδων της σε δέκα.⁴⁴

Τόπος έκδοσης του περιοδικού ήταν η Αθήνα, αλλά η έκδοσή του δε γινόταν από ένα μόνο τυπογραφείο. Αρχικά εκδιδόταν από το τυπογραφείο του Τηλεγράφου και αργότερα από το τυπογραφείο της Λακωνίας, επίσημο τυπογραφείο της ευαγγελικής κίνησης στην Ελλάδα. Από το 1882 ως το 1884 εκδιδόταν από το τυπογραφείο της Λακωνίας και το τυπογραφείο του Ανδρέου Κορομπλά, ενώ για τμήμα του έτους 1885 απαντά στα τεύχη του περιοδικού η ένδειξη «τύποις Λακωνίας και εκτύπωσις Αττικού Μουσείου». Από το Νοέμβριο του 1885 ως το Δεκέμβριο του 1886 το περιοδικό φέρει την ένδειξη «τύποις Λακωνίας και εκτύπωσις των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη». Από τις αρχές του 1887 ως το 1893 η *Εφημερίς των Παίδων* τυπωνόταν αποκλειστικά στο τυπογραφείο του τελευταίου. Το γραφείο διευθύνσεως της *Εφημερίδος των Παίδων* αλλά και του *Αστέρος της Ανατολής* στεγαζόταν μαζί με την Αποθήκη των Αγίων Γραφών αρχικά στην οδό Ερμού 267 και διαδοχικά Ερμού 264, Ερμού 79, Αιόλου 39 και τέλος Σταδίου 39.⁴⁵

Η πώληση της *Εφημερίδος των Παίδων* γινόταν με το σύστημα των ανταποκριτών στις μεγάλες πόλεις, ενώ για μεμονωμένους συνδρομητές,

42. Από ένα σημείο και μετά υπάρχει λάθος στη σελιδαρίθμηση.

43. Το μότο εμφανίζεται μέχρι το τχ. 98, Φεβρουάριος 1876, οπότε τη θέση του παίρνει ο υπότιτλος «άπαξ του μηνός εκδιδόμενη».

44. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 160, έτος 1881, σ. 414 «Ειδοποιήσεις»: ανακοινώνεται η προσθήκη μιας επιπλέον σελίδας στην οποία θα καταχωρούνται αινίγματα, γρίφοι, ακροστιχίδες και τα ονόματα των λυτών τους. Στο ίδιο τεύχος δίνονται οδηγίες σε όσους επιθυμούν να αποστείλουν τις συνεργασίες τους στο παράρτημα: Οι αποστέλλοντες αινίγματα, ακροστιχίδας και γρίφους ή αρθρίδια πρέπει να ηξεύρουν, ότι τα μεν πρώτα δεν πρέπει να υπερβαίνουν τας 10 αράδας, τα δε αρθρίδια τας 15. Όσα τούτων δεν δημοσιεύονται, είναι φανερόν, ότι δεν εκρίθησαν άξια ή είναι μακροσκελή». Τα παραρτήματα που εντοπίστηκαν και αποδελτιώθηκαν καλύπτουν τα έτη 1883-1893 και είναι δισέλιδα, με εξαίρεση τα παραρτήματα των ετών 1892-1893, τα οποία είναι μονόφυλλα.

45. Οδός Σταδίου 39 και αργότερα με την επαναρίθμηση των οικιών Σταδίου 26.

σε απομακρυσμένα μέρη, με το ταχυδρομείο. Σε μεγάλες πόλεις όπως η Πάτρα, η Κωνσταντινούπολη ή η Σμύρνη υπήρχαν ανταποκριτές, οι οποίοι κατάρτιζαν καταλόγους συνδρομητών στην αρχή κάθε έτους και ήταν επιφορτισμένοι με τη διανομή του περιοδικού και την αποστολή των συνδρομών στον εκδότη. Επιπλέον, οι περιοδεύοντες βιβλιοπώλες των Αγίων Γραφών ήταν εξουσιοδοτημένοι να εισπράττουν τις συνδρομές ή να εγγράφουν νέους συνδρομητές.⁴⁶ Υποθέτουμε ότι πωλούνταν και μεμονωμένα τεύχη, εφόσον προσδιορίζεται και η τιμή κάθε φύλλου. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε αν οι τρόποι διανομής λειτούργησαν παράλληλα, μεμονωμένα ή συνδυαστικά κατά περιόδους.

Η συνδρομή ήταν ετήσια και προπληρωτέα, τακτική που παγιώθηκε στην πορεία ζωής του περιοδικού και τηρήθηκε απαρέγκλιτα από τον εκδότη, αν κρίνουμε από τις συνεχείς, σε αυστηρό τόνο, συστάσεις και υπενθυμίσεις ότι σε κανέναν πλην των ανταποκριτών δε θα αποστέλλεται το περιοδικό, αν δεν καταβληθεί προηγουμένως το αντίτιμο της συνδρομής σε γραμματόσημα. Η συνδρομή άρχιζε τον Ιανουάριο κάθε έτους και ολοκληρωνόταν τον Δεκέμβριο.

Η τιμή του περιοδικού δεν παρουσίασε μεγάλες διακυμάνσεις. Για τα πρώτα τέσσερα έτη κυκλοφορίας η ετήσια συνδρομή καθορίστηκε στα 50 λεπτά «διά τους εντός του κράτους», σε 60 λεπτά για τις επαρχίες, σε 1 δραχμή «διά τους εν Τουρκία» και σε 3 δραχμές «διά τους εν Ευρώπη εν γένει». Η τιμή κάθε φύλλου ανερχόταν σε 5 λεπτά. Από το 1874, όταν έγινε οκτασέλιδο, οι παραπάνω τιμές διπλασιάστηκαν και η συνδρομή για την Ευρώπη ορίστηκε στα 2 φράγκα, ενώ κάθε φύλλο πωλούνταν στην τιμή των 10 λεπτών. Από τεύχος σε τεύχος παρατηρείται μικρή διακύμανση των τιμών του εξωτερικού, αλλά σε γενικές γραμμές η τιμή του περιοδικού διατηρήθηκε σταθερή. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι πωλούνταν και δεμένοι τόμοι παρελθόντων ετών σε όλη τη διάρκεια έκδοσης του περιοδικού.⁴⁷ Συγκρίνοντας την τιμή της *Εφημερίδος των Παίδων* με τις τιμές άλλων περιοδικών για παιδιά και

46. Παράρτημα *Εφημερίδος των Παίδων* Φεβρουάριος 1883 και Μάρτιος 1890.

47. Δεμένοι τόμοι του περιοδικού συνέχισαν να πωλούνται και στον 20ό αι., όπως μαρτυρείται στον *Αστέρα της Ανατολής*. Για τις διακυμάνσεις της τιμής του περιοδικού αλλά και των ανατυπωμένων τόμων βλ. παράρτημα του παρόντος. Σε επιστολή του προς τον Crittenden, ο Καλοποθάκης αναφέρει ότι τυπώνει 6.000 αντίτυπα, από τα οποία τα 3.000 αποστέλλονται στους συνδρομητές, ενώ τα υπόλοιπα αποτελούν απόθεμα για τους νέους συνδρομητές που ζητούν παλιότερα τεύχη, βλ. Kalopothakes to Crittenden, 30 March 1872, Records of the A.F.C.U.

νέους, τα οποία κυκλοφορούν την ίδια περίπου εποχή, προκύπτει ότι η *Εφημερίς των Παίδων* πωλούνταν στη χαμηλότερη τιμή.⁴⁸ Η ευτελής τιμή δικαιολογείται από το γεγονός ότι πρόκειται για περιοδικό, που, σύμφωνα με τις προγραμματικές δηλώσεις του εκδότη του, αποσκοπεί να «σβήσει διά καθαρού πνευματικού ύδατος την μεταξύ όλων των τάξεων της κοινωνίας επικρατούσαν δίψαν προς μάθησιν».⁴⁹ Απευθύνεται λοιπόν, υποθετικά, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και η τιμή της πρέπει να είναι τέτοια ώστε να μπορούν να την αγοράζουν όλοι. Από την άλλη, λαμβάνοντας υπόψη τον θρησκευτικό χαρακτήρα του περιοδικού και τον σκοπό του –τη μύηση του αναγνωστικού του κοινού στην ανάγνωση της Βίβλου– μπορούμε να εικάσουμε ότι η τιμή ήταν τόσο χαμηλή για να εξασφαλιστεί η διάδοσή του σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό συνδρομητών, οι οποίοι θα είχαν έτσι την ευκαιρία να μάθουν, να ψυχαγωγηθούν, αλλά κυρίως να «εθιστούν» στην ανάγνωση του ευαγγελίου. Το γεγονός ότι ο Μ. Δ. Καλοποθάκης λάμβανε επιχορήγηση από την Presbyterian Church of the United States mission to Athens για κάποια περίοδο της έκδοσης τόσο της *Εφημερίδος των Παίδων* όσο και του *Αστέρος της Ανατολής*, συνιστά επιπρόσθετο λόγο για τη χαμηλή τιμή πώλησης.⁵⁰

48. Βλ. παρακάτω, παράρτημα του παρόντος.

49. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1, «Προς τα Ελληνόπαιδα».

50. Αρχείο Ι. Τσεβά, *Account book for a 1874-1878 P.C.U.S. mission to Athens*, από όπου συνάγεται ότι ο Μ. Δ. Καλοποθάκης λογοδοτούσε για τα έσοδα και τα έξοδα της αποστολής. Η σύνδεσή του με την παραπάνω ιεραποστολική εταιρία, χωρίς όμως να κατονομάζεται, μαρτυρείται και από τον ίδιο τον Μ. Δ. Καλοποθάκη: *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 1458, εν Αθήναις 28 Δεκεμβρίου 1885, σ. 13616: «ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ. Προς τους συνδρομητάς του Αστέρος. Ένεκεν της αρξαμένης αναδιοργάνωσης του εν Ελλάδι Ευαγγελιστικού έργου και της εξακολουθήσεως αυτού ανεξαρτήτως πάσης επισήμου σχέσεως και εξαρτήσεως αφ' οιασδήποτε Ιεραποστολικής Εταιρίας, η *Διεύθυνσις* του Αστέρος θεωρεί επάναγκες να διακόψη προσωρινώς την έκδοσιν αυτού· ελπίζει δε, ότι μετ' ου πολύ θέλει δυνηθή να επαναλάβη αυτήν επί καλλιτέρων βάσεων. Η διακοπή άρχεται από 1ης Ιανουαρίου 1886. Εν τούτοις εύχεται εις τους συνδρομητάς αυτής ευτυχές το νέον έτος. *Η Διεύθυνσις*». Επίσης, βλ. Μ. Καλοποθάκης, *Evangelical effort in Greece*: «Το αρχικό μου σχέδιο ήταν να εργαστώ με σκοπό τον σχηματισμό αυτοσυντηρούμενων εκκλησιών και διαμέσου αυτών. Αλλά τα μέσα μας ήταν ελάχιστα και οι ανάγκες του έργου τόσο μεγάλες ώστε το 1866 με προθυμία δεχθήκαμε τη βοήθεια της Αμερικάνικης και Ξένης Χριστιανικής Ένωσης, η οποία ανέλαβε και την υποστήριξη και δύο άλλων “εργαζομένων” εκτός από μένα για κάποια χρόνια. Έπειτα, στα 1873, επειδή η Ένωση διαλύθηκε, υποβάλαμε αίτηση στην Επιτροπή Ξένων Ιεραποστολών της Πρεσβυτεριανής Εκκλησίας του Νότου των Ηνωμένων

Συνεργάτες

Αρχικά, η έκδοση του περιοδικού γινόταν με τη συνεργασία του Μ. Δ. Καλοποθάκη, του Γ. Κωνσταντίνου και του Δ. Σακελλαρίου,⁵¹ αλλά από το 1872 και εξής ο Μ. Δ. Καλοποθάκης επωμίστηκε αποκλειστικά το έργο της έκδοσής του, συνδυάζοντας την ιδιότητα του διευθυντή με εκείνη του εκδότη. Ο ίδιος ο Καλοποθάκης δηλώνει σε νεκρολογία για τον Γ. Κωνσταντίνου: «Η Εφ. των Παίδων έχει πρόσθετον λόγον λύπης διά τον θάνατον του αγαπητού Κωνσταντίνου, διότι ούτος ήτο εις των ιδρυτών αυτής».⁵² Ένα άλλο πρόσωπο που συμμετείχε στη σύνταξη του περιοδικού ήταν η αμερικανίδα σύζυγος του Μ. Δ. Καλοποθάκη, Martha Hooper-Blackler.⁵³ Αναφερόμενος ο εκδότης στον θάνατο της συζύγου του γράφει: «[...] ήτις πολλάκις και άνευ επιδείξεως προσήνεγκε την συνδρομήν της εις την σύνταξιν της μικράς ταύτης εφημερίδος, έμελλεν, αναρρώσασα να συνεισφέρει και πάλιν παν ό,τι είχε εκλέξει κατά την εν

Πολιτειών, καθώς συνδεόμουν με ένα πρεσβυτερίο της (East Hannover, Virginia) από την εποχή της χειροτονίας μου στα 1856. Ανέλαβαν το έργο στην Ελλάδα και έστειλαν δύο Αμερικανούς ιεραποστόλους. Η ελληνική ευαγγελική εκκλησία χρωστά μεγάλη χάρη στην πρεσβυτεριανή εκκλησία για τη γενναιόδωρη υποστήριξή της για 13 χρόνια. Εάν στα 1886 αποφασίσαμε, κατόπιν προτάσεως της επιτροπής, να διακόψουμε τη σχέση μας μαζί τους, αυτό οφειλόταν εξολοκλήρου στην πεποίθηση ότι το έργο μας θα ήταν πιο επιτυχημένο, αν διεξαγόταν ως καθαρά εγχώρια προσπάθεια, ανεξάρτητη από επίσημες ξένες συνδέσεις. Και έτσι αποδείχθηκε, από τη στιγμή που η Επιτροπή διέκοψε την οικονομική της βοήθεια». Βλ. επίσης Δ. Μ. Καλοποθάκης, *Biographical sketch* και "Le Protestantism Grec".

51. Και οι τρεις υπήρξαν μαθητές του J. King και εισηγητές του προτεσταντισμού στον ελληνόφωνο χώρο της Ανατολής. Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ωστόσο πρωτοστάτησε στη θεμελίωση της ευαγγελικής εκκλησίας στην Ελλάδα. Βλ. Λόγος Μαΐου 17, 1869, Δ. Ι. Κομποθρέκας, «Θάνατος του Κ. Ιωνά Κιγγ»: [Ο Κιγγ] Εγένετο (sic.) εμ' αυτό παραίτιος θρησκευτικού σχίσματος, διότι πολλούς απέσπασεν από την πίστιν των Αγίων, εξ' ων παραδείγματος χάριν είναι ο κ. ούτος Καλοποθάκης, ο κ. Κωνσταντίνος Γεωργίου [εννοεί τον Γ. Κωνσταντίνου], όστις εις τον θάνατον αυτού εξετέλει χρέη ιερέως πουριτανού, Σακελλαρίου ο τυπογράφος του *Αστέρος της Ανατολής* κτλ.» Η έμφαση στο κείμενο.

52. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 286, έτος 1891, σ. 1910, «Γεώργιος Κωνσταντίνου». Η έμφαση στο κείμενο.

53. Η **Martha Hooper-Blackler Kalopothakes (1830-1871), ιεραπόστολος, παντρεύτηκε** τον Μ. Δ. Καλοποθάκη στα 1858. Τον ακολούθησε στην Ελλάδα και τον συνέδραμε στην έκδοση του *Αστέρος της Ανατολής*. Τα τελευταία τρία χρόνια της ζωής της μετέφρασε βιβλία από τα αγγλικά στα ελληνικά και εξέδιδε ένα περιοδικό για νέους [την *Εφημερίδα των Παίδων*], βλ. <http://www.famousamericans.net/marthahooperblacklerkalopothakes/> (τελευταία επίσκεψη 18/11/2010).

Αμερική διαμονήν της προς διδασκαλίαν, τέρψιν και ωφέλειαν των μικρών αυτής αναγνωστών». ⁵⁴ Το ίδιο επιβεβαιώνει και άλλη πηγή: «[Η κυρία Καλοποθάκη] έχοντας κατακτήσει την ελληνική γλώσσα, ήταν σε θέση να διορθώνει τα προσχέδια του *Αστέρος της Ανατολής*, τον οποίο συνέτασσε ο σύζυγός της και τα τελευταία τρία χρόνια μετέφραζε από τα αγγλικά και έγραφε μερικά άρθρα για την *Εφημερίδα των Παιδών*». ⁵⁵ Η κόρη του Καλοποθάκη συμμετείχε και αυτή στην έκδοση της *Εφημερίδος των Παιδών*: «Κατά την μακράν απουσίαν του το παρελθόν έτος ανεπλήρωσεν αυτόν η θυγάτηρ αυτού, εργασθείσα μετά ζήλου και επιμελείας, θέλει δε και εις το μέλλον εξακολουθεί συνεργαζομένη εν τη συντάξει ου μόνον του “Αστέρος” αλλά και της “Εφημερίδος των Παιδών”». ⁵⁶ Πρόκειται για τη Μαρία-Minnie Καλοποθάκη, όπως συνάγεται από τις *Εγγραφές στην Οικογενειακή Βίβλο Καλοποθάκη*, Family record, Deaths: «[Η Μαρία Καλοποθάκη] ήταν προικισμένη συγγραφέας και έγραψε πολλά άρθρα για τα περιοδικά του πατέρα της, τον *Αστέρα της Ανατολής* και την *Εφημερίδα των Παιδών*. Επίσης, μετέφρασε στα ελληνικά μερικούς από τους ωραιότερους και γνωστότερους αγγλικούς ύμνους [...]». ⁵⁷

Την περίοδο 1870-1873 αντικαταστάτης του εκδότη, όταν αυτός απουσίαζε, ήταν ο Ιάκωβος Σ. Δούαρ (J. Dewar), σκωτσέζος στην καταγωγή και υπεύθυνος Κυριακού Σχολείου. ⁵⁸ Στα 1876 ο Καλοποθάκης ανακοινώνει

54. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 49, έτος 1872, σ. 193: «Αγαπητά μοι παιδιά». Η πρώτη σύζυγος του Καλοποθάκη ήταν η Martha Hooper-Blackler, ενώ η δεύτερη η Margaret Kyle. Βλ. *The New York Evangelist*, February 1872 και *Ημερολόγιον των Κυριών* 1889 «Μέθοδος προς ευρύτεραν και υψηλότεραν εκπαίδευσιν του λαού εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής» υπό της κυρίας Μαργαρίτας Καλοποθάκη, σ. 251-256. Για την M. Kyle γνωρίζουμε, επίσης, ότι διατηρούσε Παρθεναγωγείο στην Αθήνα, βλ. *Αυγή*, 21 Αυγούστου 1875 και *Εθνοφύλαξ*, 9 Σεπτεμβρίου 1875.

55. Obituary of Mrs. Kalopothakes (received Jan. 16 1872), Records of the A.F.C.U. Πιθανόν, η νεκρολογία να έχει συνταχθεί από τη Margaret Kyle.

56. *Ασπέρ της Ανατολής*, τχ. 1408, εν Αθήναις 1 Ιανουαρίου 1885, σ. 13211 «Προς τους συνδρομητάς του *Αστέρος*».

57. *Οικογενειακή Βίβλος Καλοποθάκη*, Ελληνικό Ιστορικό και Ευαγγελικό Αρχείο. Για τη ζωή και τη δράση της βλ. Ι. Τσεβάς, «Μαρία Καλοποθάκη, η πρώτη Ελληνίδα γιατρός», *Ασπέρ της Ανατολής*, 2 (2003), σ. 54-60. Βλ. επίσης, Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 253.

58. Ο Καλοποθάκης είχε μεταβεί στην Αμερική, όπου παρέμεινε ως τον Μάιο του 1871, εξαιτίας της ασθένειας της συζύγου του. Για τον J. Dewar βλ. *Ασπέρ της Ανατολής*, τχ. 518, 20 Ιανουαρίου 1868, σ. 5054, όπου αναφέρεται ότι ήταν επίτροπος της Βρετανικής

ότι «[...] από τούδε θέλουσι λαμβάνει μέρος εις την σύνταξιν της Εφημερίδος των Παίδων και τινές των εν Αθήναις ικανών και περί το γράφειν εντριβών κυριών, ώστε διά της συνδρομής αυτών η Εφημερίς ημών ελπίζω να κατασταθή ποικιλωτέρα και μάλλον αρμόζουσα εις τε τας κλίσεις και ανάγκας των κορασίδων συνδρομητριών της».⁵⁹ Έτσι εγκαινιάζεται η συνεργασία με την Λυδία, η οποία ζητά την κατανόηση των αναγνωστών, επειδή δεν επιθυμεί να αποκαλύψει το αληθινό της όνομα:

«Ακριβά μου παιδιά

Λογίζομαι εαυτόν ευτυχί διά την ευκαιρίαν, ήτις μοί δίδεται να συνεισφέρω καγώ τον οβολόν μου εις την σύνταξιν της *Εφημερίδος*, η οποία πιστεύω ότι εξασκεί όχι μικράν επιρροήν εις τον χαρακτήρα πολλών παιδιών και κορασιών του γένους μας, και θέλω προσπαθήσει το καθ' εαυτόν να φανώ χρήσιμος εις αυτά διά τοιούτων αναγνωσμάτων, τα οποία θεωρώ κατάλληλα εις την παρούσαν διανοητικήν και πνευματικήν κατάστασιν των οικογενειών μας, υπέρ των οποίων ενδιαφέρομαι και εγώ ως και πάσα άλλη γυνή συναισθηνομένη την θείαν αυτής αποστολήν. Θα με συγχωρήσετε δε,

---

Αποθήκης των Αγίων Γραφών, Οδός Ερμού, αριθ. 97, ενώ ο Μ. Δ. Καλοποθάκης επίτροπος της Αμερικανικής Αποθήκης των Αγίων Γραφών, Οδός Αδριανού, αρ. 153· *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 36, έτος 1870, σ. 141-142: σε διάλογο που διεξάγεται μεταξύ παιδιών μαθαίνουμε ότι ο Δούαρ είναι «φιλέλλην και πολύ φίλος του κυρίου Καλοποθάκη»· τχ. 43, έτος 1871, σ. 172, ο εκδότης σημειώνει: «Ότι εν τη απουσία μου ο συνεταιρς μου κ. Ιάκωβος Σ. Δούαρ ανέλαβε την διεύθυνσιν του Αστέρου της Ανατολής και της Εφημερίδος των Παίδων»· τχ. 69, έτος 1873, σ. 272: «Ειδοποιούνται πάντες οι φίλοι και ανταποκριταί των εφημερίδων «Αστέρος και Παίδων» ότι κατά την απουσία του κ. Καλοποθάκη η Διεύθυνσις ολοκλήρου του έργου θέλει ενεργείσθαι υπό του συναδέλφου του κ. Ιακώβου Σ. Δούαρ, προς αυτόν δε μετ' αυτού θέλει γίνεσθαι πάσα η αλληλογραφία κτλ. κτλ.» και τχ. 75, έτος 1874, σ. 306, όπου πληροφορούμαστε ότι ο Δούαρ ήταν «[...] Σκώτος και επολιτογραφήθη εδώ εις τας Αθήνας, ώστε τώρα είναι πολίτης Έλλην [...] και όσοι θέλουν να υπάγουν εις το Κυριακόν Σχολείον του κυρίου Δούαρ εις τας 2 μ.μ. πάσαν Κυριακήν [...]». Βλ. επίσης *Εφημερίς*, 26 Μαρτίου 1874, όπου ανακοινώνεται: «Ο κ. Καλοποθάκης χειροτόνησε προχθές ιερέα τον κ. Δούαρ, ευαγγελικόν εξ Αγγλίας, εσχάτως, ως γνωστόν μνηστευθέντα». Το όνομα του Δούαρ εντοπίζεται και στην έκθεση του Καλοποθάκη προς την Ρ.Κ.Υ.Σ. για τον Μάιο του 1874, όπου οι δύο άνδρες εμφανίζονται να έχουν περιοδεύσει στη Μακεδονία, βλ. *Account book for a 1874-1878 P.C.U.S. mission to Athens*, Αρχείο Ι. Τσεβά και *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 1006, εν Αθήναις 11 Ιουνίου 1877, σ. 9840: ο αναγνώστης πληροφορείται τον θάνατο του Ι. Δούαρ στη Θεσσαλονίκη, όπου είχε εγκατασταθεί «όπως κηρύξη τον Λόγον του Θεού μεταξύ των κατοίκων της πόλεως εκείνης».

59. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 97, έτος 1876, σ. 481-482 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφημερίδος των Παίδων».

αν επί του παρόντος, αποκρύψω από σας το αληθές μου όνομα, και σας παρακαλέσω να με γνωρίζετε και ονομάζετε Λυδία».⁶⁰

Πρόκειται λοιπόν για ψευδώνυμο. Διανύουμε την εποχή κατά την οποία η ενασχόληση της γυναίκας εκτός «του οίκου» αντιμετωπίζεται με καχυποψία και ίσως η απόκρυψη του ονόματος να δικαιολογείται από αυτή την κοινωνική στάση.⁶¹ Ο Γ. Καζάκος, βιβλιοπώλης και ανταποκριτής του περιοδικού στην Κωνσταντινούπολη, διατηρεί μακρά συνεργασία με την *Εφημερίδα των Παιδών*, στην οποία δημοσιεύει μακροσκελή αινίγματα.⁶² Αρχές του 1884 αναφέρεται ότι ο εκδότης προσέλαβε «συνεργάτιν νεάνίδα

60. Στο *ίδιο*, σ. 482. Το όνομα της Λυδίας συνεχίζει να εμφανίζεται στις σελίδες του περιοδικού ως το 1890, βλ. τχ. 274, έτος 1890, σ. 1902 «Προς τας μητέρας».

61. Για τη γυναικεία γραφή του 19ου αι. βλ. Σοφία Ντενίση, «Το κενό (;) της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας 1780-1880: απουσία ή άγνοια;», *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 127-137 και Ειρήνη Ριζάκη, «Το φύλο της γραφής ή η γραφή ως δικαίωμα στον ελληνικό 19ο αιώνα», Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 143-154.

62. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 843, εν Αθήναις 20 Απριλίου 1874, σ. 8536. «Ο εκ Κωνσταντινουπόλεως κ. Γ. Καζάκος, όστις κατά το παρελθόν έτος εκήρυττεν εν τη Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία προσληφθείς συνεργάτης εις το παρά τοις Έλλησιν Ευαγγελικόν έργον της Αμερικανικής Πρεσβυτεριανής Ιεραποστολικής Εταιρίας, εγκαθίσταται από τούδε οικογενειακώς και διαρκώς εν τη πόλει μας [...]» *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 97, έτος 1876, σ. 482, όπου ο Καλοποθάκης σημειώνει: «Ενταύθα οφείλω ατομικώς, και πιστεύω ότι άπαντες οι μικροί αναγνώσται μου θα ενωθώσι μετ' εμού όπως εκφράσωμεν εις τον κοινόν ημών φίλον κ. Γ. Καζάκον τας ευχαριστίας μας διά τα τα αινίγματα, τα οποία κατά μήνα μας χορηγεί προς τέρψιν και γύμνασιν όλων ημών και διά πάσαν άλλην συνδρομήν ην παρέχει εις την μικράν ημών εφημερίδα εκτός των άλλων καθηκόντων του» (η έμφαση στο κείμενο) και τχ. 279, έτος 1891, σ. 1943 όπου στη νεκρολογία για τον θάνατο του Γ. Καζάκου διαβάζουμε: «Με μεγάλην λύπην εμάθομεν τον αιφνίδιον θάνατον του αρχαίου φίλου και προσφιλους συνεργάτου ημών Γεωργίου Καζάκου [...] Ηγάπα δε τα μικρά παιδία και οσάκις ευρίσκετο μεταξύ αυτών μετεποιείτο εις εν εξ αυτών [...] Την Εφημερίδα των Παιδών ηγάπα περιπαθώς, διότι επίστευεν ότι ήτο κατάλληλος και ωφέλιμος διά τα παιδία, και προσεπάθει, ει δυνατόν να την θέσπ εις τας χείρας πάντων». Το όνομα του Γ. Καζάκου εμφανίζεται και στον Φ[ράνσις] Δ[ημήτριος] Καλοποθάκης, *Γυμνολόγιον διά θεϊαν λατρείαν μετά μουσικής*, Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας της Βασ. Αυλής Ν. Γ. Ιγγλέση, 1889, σ. 5: «Επίσης ευχαριστώ τω αγαπητώ φίλω Γ. Καζάκω όστις πολλούς εκ τε των παλαιών και των νέων ύμνων εστιχοποίησε[...]». Ο Φ. Δ. Καλοποθάκης ήταν ο γιος του Μ. Δ. Καλοποθάκη, βλ. παράρτημα του παρόντος, υποσημείωση 22. Τέλος, ύμνοι του Γ. Καζάκου εμφανίζονται στο *Γυμνολόγιο*, έκδοση της Γενικής Συνόδου της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας, 1995.

δόκιμον, υπεραγαπώσαν και ενδιαφερομένην υπέρ του πνευματικού καλού των παιδίων της πατρίδος της. Eis την επιτυχή αυτής συνδρομήν οφείλεται η εξακολούθησις του φύλλου κατά τους επτά μήνας της απουσίας του συντάκτου. Διά της αυτής δε συνδρομής και των προμηθειών νέων και ωραίων εικόνων ελπίζεται να κατασταθή η *Εφημ. των Παίδων* ποικιλωτέρα, ωραιότερα και διδακτικωτέρα». ⁶³ Πρόκειται για γυναίκα, το όνομα της οποίας όμως και πάλι δεν αποκαλύπτεται.

Οι πληροφορίες μας για τους υπόλοιπους συνεργάτες της *Εφημερίδος των Παίδων* δεν είναι σαφείς. Η παρουσία όμως πολλών ανυπόγραφων άρθρων μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πολλά από αυτά γράφονταν ή μεταφράζονταν από τον ίδιο τον εκδότη ή ήταν προϊόν ερανισμού από άλλα περιοδικά. Η διάκριση μεταξύ συνεργατών και συγγραφέων, το έργο των οποίων δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα των Παίδων*, καθώς και η ταύτιση των ονομάτων των συνεργατών της ήταν μια από τις δυσκολίες που ανέκυψαν κατά την έρευνα – δυσκολία άλλωστε που απαντά και σε άλλα περιοδικά του 19ου αι., παιδικά και μη. Ας σημειώσουμε επίσης ότι κάποια από τα ονόματα που εμφανίζονται είναι ψευδώνυμα.

Επιχειρώντας να αντιμετωπίσουμε αυτό το πρόβλημα, δημιουργήσαμε έναν κατάλογο με τα ονόματα που απαντούν στο τέλος κάθε ενυπόγραφης συμμετοχής. Τα ονόματα εμφανίζονται σε χρονολογική σειρά, αλλά καταγράφονται μόνο μία φορά. Πέρα από τους πολύ γνωστούς συγγραφείς ή ποιητές/ποιήτριες, καταβλήθηκε προσπάθεια να εξιχνιαστεί η ταυτότητα των λιγότερο γνωστών προσώπων. Η αναδίφηση στα οικογενειακά και παιδικά περιοδικά, τα οποία ήταν σύγχρονα της *Εφημερίδος των Παίδων*, έφερε σημαντικά αποτελέσματα. Διαφάνηκε ότι πολλοί συγγραφείς ή ποιητές, το έργο των οποίων δημοσιεύεται στο περιοδικό του Καλοποθάκη, συνεργάζονταν συγχρόνως και με άλλα περιοδικά της εποχής και είχαν να παρουσιάσουν αξιόλογο έργο. ⁶⁴ Ανήκουν όμως στους «αφανείς» της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

---

63. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 204, έτος 1884, σ. 1342: «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

64. Δε γνωρίζουμε αν όλοι όσοι συνεργάζονταν με το περιοδικό αμείβονταν, αλλά στο *Account book for a 1874-1878 P.C.U.S. mission to Athens*, στα έξοδα της *Εφημερίδος των Παίδων* περιλαμβάνεται και αμοιβή για ποίηση. Για τον κατάλογο των ενυπόγραφων συμμετοχών βλ. παράρτημα του παρόντος..

Συνδρομητές

Αβεβαιότητα καλύπτει και το ζήτημα των συνδρομητών του περιοδικού, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ή έχουν χαθεί οι κατάλογοι των συνδρομητών στους οποίους αναφέρεται ο εκδότης στις επιστολές του. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα, όμως, ότι συνδρομητές ήταν «τα αγόρια και κοράσια των Ελλήνων» τόσο από τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη όσο και από τα ονόματά τους που εμφανίζονται στο περιοδικό.⁶⁵ Η *Εφημερίς των Παίδων* παρέχει κάποια στοιχεία που αφορούν, κυρίως, στην προέλευση των συνδρομητών, ενώ σποραδικές πληροφορίες για τους συνδρομητές απαντούν και στις επιστολές του εκδότη.

Πριν προχωρήσουμε στην παράθεση των στοιχείων αυτών, ας διευκρινίσουμε τι εννοούμε με τον όρο «συνδρομητής». Η *Εφημερίς των Παίδων* είναι ένα παιδικό περιοδικό, επομένως ο «εννοούμενος αναγνώστης», ιδανικά και υποθετικά, είναι το παιδί. Ωστόσο, τα παιδιά ελάχιστη αγοραστική δύναμη διέθεταν κατά την εποχή που μελετούμε, ώστε να είναι δυνάμει καταναλωτές. Επομένως, η αγοραστική τους δύναμη βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από την παρέμβαση του ενήλικου, ο οποίος θα αποφάσιζε να εγγράψει το παιδί συνδρομητή στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Με την προϋπόθεση αυτή, το παιδί είναι ένας «εξαρτημένος αναγνώστης», εφόσον προηγείται η λογοκρισία του ενήλικου για την καταλληλότητα τού προς αγορά εντύπου. Πρόκειται για ένα πλέγμα σχέσεων, το οποίο δεν είναι εύκολο να αποσαφηνιστεί. Επομένως, κάνοντας λόγο για συνδρομητές, τους οποίους οφείλουμε να διαχωρίσουμε από τους αναγνώστες – γιατί οι αναγνώστες μπορεί να μην αγόραζαν το περιοδικό – πρέπει να έχουμε κατά νου τον ενήλικα που διαθέτει τα χρήματά του, για να εγγράψει το παιδί ως συνδρομητή. Στο περιοδικό δημοσιεύονται επιστολές ενηλίκων, οι οποίοι συγχαίρουν τον εκδότη και παράλληλα στέλνουν την απαιτούμενη συνδρομή, για να εγγραφούν τα παιδιά τους συνδρομητές. Χαρακτηριστική η επιστολή του Κυριάκου Βενιζέλου, πατέρα του Ελευθέριου Βενιζέλου, προς τον εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων*:

«Σύρος τη 25 Ιανουαρίου 1870⁶⁶

Κύριε Καλαποθάκη⁶⁷

65. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

66. Η οικογένεια Βενιζέλου έζησε από το 1866 ως το 1872 στη Σύρο, εξαιτίας της Κρητικής Επανάστασης.

67. Το επώνυμο εσφαλμένα εμφανίζεται ως Καλαποθάκης. Πρόκειται για λάθος που

Εἰς τὸν *Αστέρα τῆς Ανατολῆς* καὶ εἰς τὴν *Εφημερίδα τῶν Παίδων* εἶμαι συνδρομητής. Ονομάζομαι Κ. Βενιζέλος καὶ ὅμως με ἐπιγράφητε Βελιζέλον. Εὐαρεστηθεῖτε νὰ διορθώσπε τὸ μικρόν αὐτό γραφικόν λάθος καθ' ὅσον ἀφορὰ τὸν *Αστέρα*. Καθ' ὅσον δ' ἀφορὰ τὴν τῶν παίδων, ἀντὶ Κ. Βενιζέλος, εὐαρεστηθεῖτε νὰ τὴν ἐπιγράφητε πρὸς τὸν Ἐλευθέριον Κ. Βενιζέλον, ὅστις εἶναι μικρὸς υἱὸς μου καὶ χάριν αὐτοῦ τὴν λαμβάνω. Θέλω δε οὕτω νὰ κολακεύσω τὴν φιλοδοξίαν τοῦ (ἀδυναμία πατρικῆ).

Πέμψατέ μου δ' ἐν συνόλῳ τὰ 12 φύλλα τοῦ λήξαντος ἔτους διότι τὰ συλλέγω ἵνα τὰ δέσω εἰς βιβλίον καὶ διατάξατέ με εἰς ποῖον νὰ πληρώσω τὴν συνδρομὴν μου τόσον τοῦ *Αστέρος*, καθὼς καὶ τῆς μικρᾶς, διπλῆν ταύτην.

Ο Ὑμέτερος
Κ. Βενιζέλος»⁶⁸

Παρόμοιες ἐπιστολές ἀπαντοῦν καὶ στὸ περιοδικό, φανερόντας ὅτι τὸ συνδρομητικὸ κοινὸ αποτελοῦσαν πρωταρχικά οἱ γονεῖς, οἱ οἱποῖοι εἶχαν ἀποφασίσει νὰ προσφέρουν στα παιδιὰ τους τὴ δυνατότητα ἐνὸς ἐξωσχολικοῦ ἀναγνώσματος. Προϋπόθεση γιὰ τὴν δυνατότητα αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τῆς οἰκογένειας. Ἐπιπλέον, τέτοιες ἐπιστολές φανερόνουν ὅτι ἡ ἀνάγνωσις παιδικῶν περιοδικῶν ἦταν μὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία συνδεόταν κυρίως με τὴν ἐμφάνισις τῶν μεσαιῶν αστικῶν στρωμάτων, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς με βεβαιότητα ὅτι περιοριζόταν ἀποκλειστικά σὲ αὐτά.

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν συνδρομητῶν τῆς *Εφημερίδος τῶν Παίδων*, τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτομε εἶναι ἀνεπαρκή. Ἀν στηριχτοῦμε στα λεγόμενα τοῦ ἐκδότη, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι μπορεῖ νὰ παρουσιάζει μεγαλύτερο τράβηγμα γιὰ λόγους προβολῆς τοῦ περιοδικοῦ καὶ πρὸς ἄγραν νέων συνδρομητῶν. Ὑπὸ τὴν αἴρεσις αὐτὴ, παρουσιάζονται τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν συνδρομητῶν. Στὰ 1870, δύο χρόνια μετὰ τὴν ἐναρξὴ κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ, ὁ ἐκδότης κάνει λόγο γιὰ συνδρομητὲς λιγότερους ἀπὸ 3.000.⁶⁹ Ἐνα χρόνο ἀργότερα, θέτει ὡς ὄρο γιὰ τὴν δεκαπενθήμερη ἐκδοσις

επαναλαμβάνεται καὶ σὲ καταλόγους βιβλιοθηκῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὁ μελετητής πρέπει νὰ ανατρέχει τόσο στὸ λ/α «Καλοποθάκης» ὅσο καὶ στὸ λ/α «Καλαποθάκης».

68. Ἀναδημοσιεύεται στὸ Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία καὶ πρωτοπόροι*, σ. 158-159.

69. *Εφημερίς τῶν Παίδων*, τχ. 31, ἔτος 1870, σ. 124.

του περιοδικού την αύξηση του αριθμού των συνδρομητών στους 3.000.⁷⁰ Γράφοντας στον Crittenden, γραμματέα της A.F.C.U. τον Ιούλιο του 1872, αναφέρει με ικανοποίηση ότι η *Εφημερίς των Παίδων* αριθμεί περί τους 3.000 συνδρομητές, αλλά σημειώνει ότι για να αντεπεξέλθει στα έξοδά της ο αριθμός τους πρέπει να ανέλθει στους 5.000.⁷¹ Ο άγνωστος συντάκτης της βιβλιοκριτικής σε φύλλο της *Στοάς* του 1874 αναρωτιέται: «Τις εν Ευρώπη θα πιστεύση, αν το ακούση, ότι η “Εφημερίς των Παίδων” παιδική πράγματι βιβλιοθήκη, καλώς εκτυπωμένη επί ωραίου χάρτου, περιέχουσα πολλές και ωραίας εικόνas διδομένη δε αντί μιας δραχμής κατ’ έτος μόλις αριθμεί 4000 συνδρομητάς;»⁷²

Στα 1877, δέκα χρόνια από τότε που το περιοδικό πρωτοκυκλοφόρησε, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης καταθέτει: «[...] ο αριθμός των συνδρομητών της νύξησε τακτικώς και ευσταθώς, ώστε ήδη αριθμεί πολλές χιλιάδας, κάμνουσα τον γύρον ολοκλήρου σχεδόν του κόσμου, προβαίνουσα προς ανατολάς μεν μέχρι των Ινδιών, προς νότον μέχρι της Αυστραλίας, προς δυσμάς μέχρι της Αμερικής και εν Ευρώπη εις όλας σχεδόν τας επικρατείας της».⁷³ Στα 1881, δηλώνει ότι θα ικανοποιήσει την επιθυμία των συνδρομητών για δεκαπενθήμερη έκδοση με την ίδια τιμή, «αν μόνον διπλασιασθούν οι υπάρχοντες συνδρομηταί, ήτοι αν γείνωσι 10 χιλιάδες».⁷⁴ Κάνει επομένως λόγο για περίπου πέντε χιλιάδες συνδρομητές. Με βάση τα στοιχεία της *Στατιστικής του 1892*, πληροφορούμαστε ότι ο αριθμός των κυκλοφορούντων φύλλων ανερχόταν στις 6.000.⁷⁵

Η *Εφημερίς των Παίδων* κατέληγε σε πολλούς προορισμούς, οι περισσότεροι από τους οποίους εντοπίζονται στα όρια του τότε ελληνικού κράτους, καθώς και σε μεγάλα κέντρα της Μ. Ασίας.⁷⁶ Δε λείπουν οι αναφορές και σε χώρες του εξωτερικού, οι τελευταίες, όμως, είναι ελάχιστες. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να υποστηρίξουμε ότι οι συνδρομητές του εξωτερικού ήταν

70. Στο *ίδιο*, τχ. 48, έτος 1871, σ. 189 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

71. Καλοποθάκης to Crittenden, 6 July 1872, Records of the A.F.C.U.

72. *Στοά*, αρ. 191, 17 Αυγούστου 1874. Η έμφαση στο κείμενο.

73. *Εφημερίς των Παίδων*, έτος 1877, τχ. 120, σ. 671-672 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

74. Στο *ίδιο*, τχ. 157, έτος 1881, σ. 390 «Ειδοποιήσεις».

75. *Στατιστική του ελληνικού Τύπου κατά τους πρώτους μήνας του 1892*, Αθήνα 1892.

76. Αναφερόμαστε στα όρια, όπως διαμορφώθηκαν αρχικά με την ίδρυση ελληνικού κράτους και αργότερα μετά το 1880.

ελάχιστοι, καθώς δε διαθέτουμε κανένα ασφαλές κριτήριο προσδιορισμού του αριθμού τους. Οι περισσότεροι συνδρομητές εντοπίζονται στα όρια του ελληνικού κράτους, γύρω από την Αθήνα, και κυρίως στα νησιά και την Πελοπόννησο.⁷⁷

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι παραινήσεις του εκδότη προς τους συνδρομητές για αύξηση του αριθμού τους. Για το σκοπό αυτό, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης εγκαινιάζει την πρακτική της «πριμοδότησης», δηλαδή ανταμείβει όσους συνδρομητές εγγράφουν νέους συνδρομητές στην *Εφημερίδα των Παιδων*. Τα κίνητρα που τους παρέχει καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα αμοιβών, από έντυπο υλικό ως και χρηματική αμοιβή. Υπόσχεται την αποστολή ενός φύλλου δωρεάν σε όποιον στείλει σε γραμματόσημα το αντίτιμο πέντε συνδρομών,⁷⁸ και ένα φύλλο του περιοδικού μαζί με ένα αντίτυπο της Αγίας Γραφής με παραπομπές σε όποιον εγγράφει πενήντα συνδρομητές.⁷⁹ Στα 1874 εισάγεται πρώτη φορά το χρηματικό κίνητρο: «25% αφήνονται σε όσους κάνουν πάνω από πέντε συνδρομητές» και «όποιος κάνει 25 εκτός του 25% παίρνει και ένα αντίτυπο των *Θεμελίων της Ιστορίας* ή της *Παγκοσμίου Φιλολογίας*».⁸⁰ Στα 1875 ο συντάκτης γράφει: «Εις τους εν Επαρχίαις συναδέλφους, οίτινες ήθελον ειδοποιεί την *Εφημερίδα των Παιδων* άπαξ του μηνός, αύτη θα στέλλεται δωρεάν» και ανακοινώνει ότι το περιοδικό εκτός του 25% πληρώνει και τα ταχυδρομικά έξοδα της αλληλογραφίας σε όποιον εγγράφει περισσότερους των πέντε συνδρομητών.⁸¹ Στα 1876, σε όποιον εγγράφει είκοσι συνδρομητές στην *Εφημερίδα των Παιδων*, αποστέλλεται δωρεάν ο *Αστήρ της Ανατολής* για ένα έτος.⁸² Τον επόμενο χρόνο όποιος προχωρήσει στην εγγραφή εκατό συνδρομητών, παίρνει ως αμοιβή το λεξικό του Σκαρλάτου ή άλλο βιβλίο ίσης αξίας.⁸³ Στα 1879, γνωστοποιείται

77. Με βάση τις αναφορές στην *Εφημερίδα των Παιδων*, καταρτίστηκε κατάλογος με τους τόπους των συνδρομητών και των ανταποκριτών, βλ. Βασιλική Βασιλούδη, *Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και η Εφημερίς των Παιδων*, παράρτημα Ι, σ. 344-350. Σχετικά με το ζήτημα των συνδρομητών σε βιβλία, για την περίοδο από τα μέσα του 18ου αι. ως τα μέσα περίπου του 19ου αι., βλ. Φ. Ηλιού (εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου - Σ. Μπουρνάζος - Πόπη Πολέμη), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 111-278.

78. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 16, έτος 1869, σ. 64.

79. Στο *ίδιο*, τχ. 50, έτος 1872, σ. 200.

80. Στο *ίδιο*, τχ. 84, έτος 1874, σ. 384 «Ειδοποιήσεις».

81. Στο *ίδιο*, τχ. 85, έτος 1875, σ. 392 «Ειδοποιήσεις» και τχ. 99, έτος 1876, σ. 504.

82. Στο *ίδιο*, τχ. 99, έτος 1876, σ. 504.

83. Στο *ίδιο*, τχ. 120, έτος 1877, σ. 672 «Ειδοποιήσεις».

ότι αποστέλλεται η *Εφημερίς των Παίδων* δωρεάν σε όποιον εγγράφει πέντε συνδρομητές. Στα 1881 ειδοποιούνται οι συνδρομητές: «Όστις κάμει πέντε συνδρομητάς εις τον *Αστέρα* ή είκοσι εις την *Εφημ. των Παίδων* λαμβάνει εν φύλλον του *Αστέρος* δωρεάν επί εν έτος» και «Όστις κάμει πέντε συνδρομητάς εις την *Εφημ. των Παίδων* λαμβάνει εν φύλλον δωρεάν – είκοσι δε επί τοις εκατόν δίδονται εις τον όστις κάμει περισσότερους των πέντε εις αυτήν ή εις τον *Αστέρα*».⁸⁴ Η χρηματική αμοιβή επανεμφανίζεται ως κίνητρο στα 1883 για όσους εγγράφουν πέντε συνδρομητές στην *Εφημερίδα των Παίδων* και τον *Αστέρα της Ανατολής*.⁸⁵ Παραμονές Χριστουγέννων του 1885, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης υπόσχεται να στείλει δωρεάν μια εικόνα της «ωραίας Κιρκασίδος» σε όποιον προσθέσει έναν τουλάχιστον νέο συνδρομητή.⁸⁶

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι καταβάλλεται συνεχώς προσπάθεια για την προσέλκυση νέων συνδρομητών, μέσω των ήδη εγγεγραμμένων συνδρομητών. Ωστόσο, ο εκδότης δεν ακολουθεί μια παγιωμένη τακτική προσέλκυσης νέων συνδρομητών, αλλά χρησιμοποιεί κατά περίπτωση διάφορες αμοιβές. Γίνεται, επίσης, φανερό ότι καλλιεργείται μια εμπορική σχέση, ένα είδος συναλλαγής με τους συνδρομητές που θα αναλάμβαναν την ευθύνη διάδοσης του περιοδικού. Πρόκειται, όμως, για σχέση η οποία δεν αποβλέπει στο υλικό κέρδος, κατά τα λεγόμενα του εκδότη: «[...] δε συντάκτης αυτής δύναται επ' αληθείας και άνευ καυχήσεως να είπη ότι την εργασίαν αυτού προς την σύνταξιν αυτής [...] παρέσχε δωρεάν εις τους μικρούς αναγνώστας, διότι επεθύμει να γίνεται ωφέλιμος εις τα παιδιά της πατρίδος του, τα οποία έχουν τόσην χρείαν πνευματικής και ηθικής διαπλάσεως και τόσα ολίγα μέσα και ευκαιρίας προς απόκτησιν τοιαύτης».⁸⁷ Αντίθετα, ο εκδότης υπο-στηρίζει ότι αυτή η πρακτική συμβάλλει στη διάδοση του Λόγου του Θεού σε όσο το δυνατόν περισσότερους αναγνώστες.

84. Στο *ίδιο*, τχ. 158, έτος 1881, σ. 398 «Ειδοποιήσεις».

85. Στο *ίδιο*, Παράρτημα Ιανουαρίου 1883.

86. Στο *ίδιο*, τχ. 216, έτος 1885, σ. 1435 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων» και τχ. 217, έτος 1886, σ. 1441 και Παράρτημα Δεκεμβρίου 1883.

87. Στο *ίδιο*, τχ. 228, έτος 1886, σ. 1529 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων» (η έμφαση στο κείμενο) και στο *ίδιο*, τχ. 232, έτος 1888, σ. 1721-1722: «Ο δε συντάκτης αυτής, όστις καθ' όλα αυτά τα έτη αφιλοκερδώς ειργάσθη δι' αυτής προς το καλόν των εντός της Ελλάδος Ελληνοπαίδων [...]».

Η ύλη του περιοδικού

Τι είδους ύλη φιλοξενεί το περιοδικό; Μια γενική περιγραφή δίνει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης στις προγραμματικές του δηλώσεις: «Ο σκοπός δε της εκδόσεως τοιούτου φύλλου είναι να θέση εντός της συλλήψεως παντός παιδίου τοιαύτην ύλην, η οποία ομού με το τερπνόν θα ενόνη και το διδακτικόν και ωφέλιμον, συνοδεύουσα πολλά των δημοσιευομένων με εικονογραφίας προς σαφήνειαν των λεγομένων και τέρψιν των μικρών αναγνωστών της, και συνεργούσα τοιουτοτρόπως εις την κατά μικρόν μόρφωσιν υγιούς ορέξεως προς διδακτικά, πρακτικά και ωφέλιμα αναγνώσματα».⁸⁸ Επιπλέον, προειδοποιεί ότι «δεν θα αναμιγνύεται εις τα πολιτικά» και υπογραμμίζει τον κίνδυνο από την «καθ' εκάστην αυξάνουσα κυκλοφορία εξαχρειωτικών μυθιστορημάτων μεταφραζομένων εξ άλλων γλωσσών χάριν κερδοσκοπίας».⁸⁹ Πολιτική και ανάγνωση μυθιστορημάτων αποκλείονται ως ακατάλληλες για την παιδική ηλικία ενασχολήσεις, στάση όμως που δεν τηρείται πιστά, όπως θα διαφανεί παρακάτω.

Διατρέχοντας κανείς το περιοδικό στο σύνολό του, διαπιστώνει ότι ως προς τη θεματολογία παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, φιλοξενούνται δηλαδή πολλές κατηγορίες θεμάτων και γραμματειακών ειδών, οι οποίες όμως δεν παρουσιάζονται ταυτόχρονα σε κάθε τεύχος. Όταν το περιοδικό αρχίζει να δημοσιεύει πίνακες περιεχομένων, δεν προχωρά σε κατηγοριοποίηση της ύλης,⁹⁰ η οποία απαντά σε άλλα περιοδικά, όπως την *Πανδώρα*⁹¹ ή την *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*.⁹² Με κριτήριο, λοιπόν, την ύλη που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα των Παίδων* και τις κατηγοριοποιήσεις, τις οποίες δανειζόμαστε από τα οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά,

88. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

89. Στο ίδιο.

90. Τα άρθρα κάθε έτους παρουσιάζονται σε αλφαβητική σειρά στον πίνακα περιεχομένων. Μοναδική εξαίρεση ο πίνακας περιεχομένων του έτους 1893, όπου εμφανίζονται οι ακόλουθες κατηγορίες: βιογραφικά, διηγήματα, επιστημονικά, διάφορα, ποιήματα, ιερογραφικά ερωτήσεις, ποικίλα, ανιγήματα, λύσεις και ειδοποιήσεις.

91. Η *Πανδώρα* άρχισε να εκδίδεται στην Αθήνα την 1η Απριλίου 1850 και συνέχισε την έκδοσή της ως την 1η Απριλίου 1872, με πρωτεργάτες όπως εμφανίζονται στην προκήρυξή της (εν Αθήναις τη 22α Δεκεμβρίου 1849), τους Α. Ρ. Ραγκαβή, Ν. Δραγούμη, Κ. Παπαρρηγόπουλο και Χρ. Α. Δούκα.

92. Η *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων* ξεκίνησε να εκδίδεται από τον Ι. Πιτζιπίο τον Ιούλιο του 1847 στην Ερμούπολη. Από τον Οκτώβριο του 1848 ως τον Ιανουάριο του 1849 εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη.

διακρίνουμε τις ακόλουθες θεματικές κατηγορίες: επιστημονικά άρθρα –σχετικά με την αστρονομία, γεωλογία, αρχαιολογία, γεωγραφία, ιστορία, ζωολογία, φυτολογία– βιογραφίες ανδρών, κυρίως μεγάλων μορφών του προτεσταντισμού, θρησκευτικά, ηθικά και εκκλησιαστικά άρθρα, ηθογραφίες,⁹³ επιστολές-αλληλογραφία, ποικίλα στα οποία εντάσσονται παντός είδους πληροφορίες, από γνωμικά και επιγράμματα έως ανέκδοτα και επιστημονικές ανακαλύψεις, βιβλιοπαρουσιάσεις, ειδήσεις και ειδοποιήσεις, περιηγητικά άρθρα, παιδικοί ύμνοι με τη μουσική σε νότες,⁹⁴ νεκρολογίες και λογοτεχνία. Τα λογοτεχνικά είδη που απαντούν στην *Εφημερίδα των Παίδων* είναι το διήγημα, η ποίηση, η σύντομη ιστορία, η μυθολογία, το παραμύθι και το μυθιστόρημα, το οποίο αρχικά είχε αποκλειστεί ως ακατάλληλο. Θέατρο δεν εμφανίζεται πουθενά στις σελίδες της και γι' αυτήν την απουσία ισχύουν οι ίδιες αιτιάσεις που αφορούσαν και στο μυθιστόρημα.⁹⁵

Η θεματική ποικιλία που παρουσιάζει το περιοδικό, δικαιολογεί και το γεγονός ότι η *Εφημερίς των Παίδων* χαρακτηρίζεται από τον εκδότη της «ποικίλη και ωραία εικονογραφημένη Εγκυκλοπαιδεία».⁹⁶ Τον ίδιο εξάλλου χαρακτηρισμό αποδίδει στο περιοδικό και η εφημερίδα *Στοά*: «[...] Ιστορίες, διηγήματα ηθικά και τερπνότατα, ζωολογία, ανέκδοτα, ποιήσεις, μύθοι, βιογραφίες μεγάλων ανδρών της αρχαιότητας ή των νεωτέρων χρόνων, ή ανδρών ωφελίμων εις την ανθρωπότητα, ποικίλαι ειδήσεις, στατιστικά, γεωγραφικά, αρχαιολογικά, ή περί καλλιτεχνίας, περί φυτών και ζώων και περί πλείστων άλλων, περί ων ο άνθρωπος οφείλει να έχη γνώσιν τινά,

93. Ο όρος καλύπτει τα άρθρα που αναφέρονται στα ήθη, τα έθιμα και γενικά την περιγραφή της ζωής άλλων λαών. Δεν πρέπει να συγχέεται με την «ηθογραφία» ως ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος, όπως αυτό καλλιεργήθηκε από τη γενιά του 1880 στην Ελλάδα.

94. Οι ύμνοι που δημοσιεύονται στο περιοδικό προέρχονται από το *Υμνολόγιον παιδικόν διά σχολεία και οικογενείας*, έκδοσις τετάρτη μετά μουσικής, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1875. Το υμνολόγιο εξέδωσε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και περιλαμβάνει είκοσι έναν ύμνους, από τους οποίους οι δέκα δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Θερμές ευχαριστίες στην κ. Έρση Αντωνιάδου που έθεσε στη διάθεσή μου το σχετικό υλικό.

95. Θεατρικά έργα, ωστόσο, δημοσιεύονται στην *Αθηναίδα*, παρόλο που στην προτεσταντική ηθική του 19ου αι. το θέατρο θεωρείται απαγορευμένο.

96. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 312, έτος 1893, σ. 2125 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

περιέχονται εν τω περιοδικώ τούτῳ, το οποίον έπρεπε μάλλον να καλείται *Παιδική Εγκυκλοπαιδεία*».⁹⁷

Πρόκειται λοιπόν για περιοδικό ποικίλης ύλης, με κοινό παρονομαστή σε πληθώρα άρθρων την παρουσία του βιβλικού λόγου, ο οποίος διαπερνά όλα τα είδη γραπτού λόγου, από τα άρθρα φυσιολογικού χαρακτήρα ως την ποίηση. Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε ένα περιοδικό στο οποίο ίσχυε ο «λόγος» του ενός, του εκδότη της. Ακόμη κι αν κατά καιρούς έχουμε έμμεσες αναφορές σε συνεργασίες κάποιας διάρκειας, τα πρόσωπα που εμπλέκονται δεν εμφανίζονται, με την έννοια ότι σπάνια τα ονόματά τους δηλώνονται. Επιπλέον, ο σκοπός της έκδοσης, η διάδοση δηλαδή του βιβλικού λόγου, δικαιολογούσε την παρουσία ενός εκδότη-Θεού, ο οποίος αποφάσιζε για τη λειτουργία του «μικρού σύμπαντος» που είχε δημιουργήσει.

Πηγές ερανισμού του περιοδικού

Η *Εφημερίς των Παίδων* χαρακτηρίστηκε «θηρησκευτικό» περιοδικό και «περιοδικό ποικίλης ύλης». Ένας ακόμη χαρακτηρισμός που μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια είναι εκείνος του «ερανιστικού περιοδικού».⁹⁸ Σε αυτόν το χαρακτηρισμό συνηγορούν όχι μόνο οι δηλωμένες πηγές, αλλά και οι έμμεσες αναφορές του εκδότη στην πρακτική του ερανισμού. Ωστόσο, δηλώνονται μόνο οι ελληνικές πηγές, ενώ δε γίνεται καμία αναφορά στις ξένες. Τα περισσότερα περιοδικά και εφημερίδες που λειτούργησαν ως δάνειο για την *Εφημερίδα των Παίδων* υπήρξαν σύγχρονά της. Μπορούμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι δανείζεται και από άλλες πηγές οι οποίες προηγούνται χρονικά, αλλά καθώς η χρονική απόσταση είναι μεγάλη, ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες ταύτισής τους και για τον λόγο αυτόν παραμένουν αδήλωτες.

Βασική πηγή ερανισμού από τα ελληνικά είναι ο *Αστήρ της Ανατολής*, το επίσημο όργανο της ευαγγελικής κίνησης, με συντάκτη και εκδότη τον ίδιο τον Καλοποθάκη. Δεύτερη πηγή ως προς τη συχνότητα είναι ο *Μέντωρ*. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το περιοδικό αυτό της Σμύρνης ερανίζεται μεγάλο μέρος της ύλης του από τον *Αστέρα της Ανατολής*. Δημιουργείται έτσι ένας κοινός τόπος συνάντησης της *Εφημερίδος των Παίδων* και του *Μέντορος*.

97. Η βιβλιοκριτική αυτή, όπως και άλλες παρόμοιες, εμφανίζεται σε πρόσθετη σελίδα, χωρίς αρίθμηση, στους δεμένους τόμους του περιοδικού.

98. Τον όρο δανειζόμαστε από τη μελέτη της Μάρθας Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, σ. 304.

Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό των υπόλοιπων πηγών εντάσσεται στην κατηγορία του οικογενειακού-φιλολογικού περιοδικού.⁹⁹ Η συνάντηση της *Εφημερίδος των Παίδων* με άλλα παιδικά περιοδικά σε επίπεδο ερανισμού δεν είναι εμφανής. Οι εικόνες που συνοδεύουν τα τεύχη της και φέρουν υπογραφές ξένων –κατά το μεγαλύτερο ποσοστό Άγγλων– εικονογράφων ή την ένδειξη **Butterworth and Heath Sc., μας ωθούν να αναρωτηθούμε για τις αδήλωτες πηγές** τόσο της ύλης όσο και της εικονογράφησης.¹⁰⁰ Όσο βρισκόμαστε στα όρια της ανάγνωσης που καθορίζονται από την ύλη που παρέχει στους αναγνώστες της η *Εφημερίς των Παίδων*, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη ότι βρισκόμαστε έξω από τα όρια της πρωτότυπης παραγωγής. Η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει να αποτελεί τεκμήριο αξιολογικού χαρακτήρα, ταυτίζοντας την πρωτότυπη παραγωγή με την ποιότητα και θεωρώντας τον ερανιστικό χαρακτήρα συνώνυμο της χαμηλής ποιότητας. Αντίθετα, πρέπει να εγείρει ερωτήματα, όπως γιατί απουσιάζει η πρωτότυπη παραγωγή ή τι είδους ύλη και με ποιους πιθανόν σκοπούς ερανίζεται. Ας μη μας διαφεύγει εξάλλου το γεγονός ότι ο ερανισμός –δηλωμένος ή αδήλωτος– αποτελεί πάγια πρακτική κατά τον 19ο αι., στην οποία καταφεύγουν όχι μόνο τα παιδικά περιοδικά,

99. Για τον πλήρη κατάλογο των πηγών ερανισμού, βλ. Βασιλική Βασιλούδη, *Η Εφημερίς των Παίδων και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης*, παράρτημα του παρόντος.

100. Την ένδειξη Butterworth and Heath Sc. φέρουν και οι εικόνες του αγγλικού ευαγγελικού παιδικού περιοδικού, *The Child's Companion*, το οποίο εκδιδόταν από την R.T.S. του Λονδίνου. Γνωρίζουμε ότι ο Καλοποθάκης σχετιζόταν με τη Θρησκευτική Φυλλαδική Εταιρεία του Λονδίνου. Βλ. *Biographical sketch*: «Σε όλο αυτό το εκδοτικό έργο ο Δρ. Καλοποθάκης έλαβε τη γενναιόδωρη βοήθεια της Θρησκευτικής Φυλλαδικής Εταιρείας του Λονδίνου με τη μορφή επίσιων επιχορηγήσεων χαρτιού, κλισέ, βιβλίων και χρημάτων» και Dr. Michael Kalarothakes, *Evangelical effort in Greece*: «Σύντομα, μετά το δεύτερο έτος [1859], το ίδιο είδος θείας Πρόνοιας άνοιξε τον δρόμο για την εξάπλωση του έργου προς νέες κατευθύνσεις. Η Θρησκευτική Φυλλαδική Εταιρεία του Λονδίνου μας χορήγησε φυλλάδια για να μεταφραστούν στην καθομιλουμένη ελληνική για κυκλοφορία και δωρεάν διανομή. Κατ' αυτόν τον τρόπο ένας δυνατός βοηθός προστέθηκε στις δυνάμεις μας» και «Για αυτά τα ικανοποιητικά αποτελέσματα ήμουν υποχρεωμένος στη Θρησκευτική Φυλλαδική Εταιρεία του Λονδίνου για τη γενναιόδωρη υποστήριξη της με τη μορφή επίσιων επιχορηγήσεων χαρτιού, ηλεκτροτυπιών, βιβλίων και χρημάτων». Εκτός από τα αγγλικά παιδικά περιοδικά της Θρησκευτικής Φυλλαδικής Εταιρείας του Λονδίνου που είχε στην κατοχή του –στο Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο απόκειται ένας τόμος του περιοδικού *Child's Companion*– ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ήταν εξοικειωμένος και με τα αντίστοιχα αμερικανικά, καθώς στο παραπάνω αρχείο εντοπίστηκε και το περιοδικό *The Child's Paper*, βλ. παραπάνω σ. 103, υποσημείωση 41.

αλλά παντός είδους περιοδικές εκδόσεις. Ο ερανισμός ερμηνεύεται από το γεγονός ότι συνιστά οικονομική πρακτική: εκείνος που ερανίζεται δεν πληρώνει. Επιπλέον, εφόσον πρόκειται για ευαγγελικό παιδικό περιοδικό με συγκεκριμένο σκοπό, απαιτεί ύλη συγκεκριμένη, την οποία, καθώς δεν υπήρχε μεγάλη παράδοση στον ελληνικό χώρο, τη δανείζεται από τον αγγλόφωνο χώρο. Το υλικό που αναδημοσιεύεται κατά αυτόν τον τρόπο στην *Εφημερίδα των Παίδων*, ως προς τη θεματολογία του, συνάδει με τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα της. Είναι δηλαδή άρθρα ή ποιήματα που κινούνται στους θεματικούς άξονες που προαναφέρθηκαν.

Εικονογράφηση

Η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε ένα από τα πρώτα παιδικά περιοδικά που εισήγαγαν την εικονογράφηση «προς σαφήνεια των λεγομένων και τέρψιν των μικρών αναγνωστών». ¹⁰¹ Η εικονογράφηση μοιάζει να εκλαμβάνεται από τον Μ. Α. Καλοποθάκη ως σημαντική καινοτομία· στις επιστολές προς τους συνδρομητές τονίζει επανειλημμένα την προσπάθειά του για προσφορά πλούσιας εικονογράφησης. ¹⁰²

Για τα έτη 1868-1873, η εικονογράφηση περιορίζεται σε εικόνες μικρού μεγέθους. Από το 1874 και μετά, το περιοδικό αρχίζει να περιλαμβάνει όχι μόνο περισσότερες, αλλά και μεγαλύτερες εικόνες. Η ολοσέλιδη εικονογράφηση, η οποία καλύπτει δύο τουλάχιστον σελίδες, αποτελεί πάγιο χαρακτηριστικό του περιοδικού μέχρι τη διακοπή της έκδοσής του. Τα θέματα της εικονογράφησης συμβαδίζουν με τη θεματολογία του περιοδικού. Η βασική λειτουργία που επιτελεί η εικόνα είναι να συμπληρώνει το κείμενο. Οι περισσότερες εικόνες της *Εφημερίδος των Παίδων* είναι ρεαλιστικές, δηλαδή αναφέρονται σε όψεις του περιβάλλοντος κόσμου. Απεικονίζονται κυρίως ζώα, φυτά, γεωλογικά και αστρονομικά

---

101. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

102. Στην τελευταία επιστολή του προς τους συνδρομητές της *Εφημερίδος των Παίδων*, τον Δεκέμβριο του 1893, σ. 2125 σημειώνει: «Η *Εφημ. των Παίδων*, ως γνωστόν, ήτο η πρώτη εφημερίς διά παιδιά και η πρώτη εισαγαγούσα εν Ελλάδι το εικονογραφημένον είδος των περιοδικών [...]». Καθώς το θέμα της εικονογράφησης των ελληνικών παιδικών περιοδικών του 19ου αι. απουσιάζει από τη βιβλιογραφία, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο αυτόνομης μελέτης. Διαθέτουμε, ωστόσο, τη μελέτη του Π. Μπίκα, *Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα στον 19ο αιώνα*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Α.Π.Θ., 2004.

φαινόμενα, σκηνές, πρόσωπα και τόποι από την Αγία Γραφή, μυθολογικά πρόσωπα και θεότητες άλλων λαών, σπουδαίες προσωπικότητες από την παγκόσμια ιστορία, αλλά και πρόσωπα διαφόρων φυλών. Η εικονογράφηση συνοδεύει και κάποια από τα μυθιστορήματα της *Εφημερίδος των Παιδων*. Επιπλέον, κάποιες εικόνες παρουσιάζουν σκηνές ανάγνωσης και μοιάζουν να προωθούν τη φιλιαναγνωσία, η οποία συνδέεται κατά κύριο λόγο με την ανάγνωση της *Εφημερίδος των Παιδων* και της Αγίας Γραφής.

Ξεχωριστή θέση στο περιοδικό κατέχουν οι εικόνες παιδιών. Ένα μεγάλο ποσοστό της εικονογράφησης αφιερώνεται στην απεικόνιση παιδιών, κυρίως κοριτσιών. Σε ό,τι αφορά στα παιδικά πρόσωπα, αυτά παρουσιάζονται τις περισσότερες φορές δίπλα στη μητέρα τους, υπογραμμίζοντας έτσι τον παιδευτικό της ρόλο. Δίνεται έμφαση μέσω της εικονογράφησης στα θρησκευτικά καθήκοντα των παιδιών, αλλά δεν είναι λίγες και οι εικόνες, στις οποίες τα παιδιά παρουσιάζονται σε δραστηριότητες μη θρησκευτικού χαρακτήρα.

Ως προς την προέλευση των εικόνων, ας σημειωθεί ότι πολλές από αυτές, όπως και η ύλη που συνοδεύουν, είναι προϊόν ερανισμού. Δεν πρόκειται δηλαδή για πρωτότυπα έργα, αλλά για έργα που ανατυπώνονται στην *Εφημερίδα των Παιδων*. Πολλές από τις εικόνες φέρουν την υπογραφή ξένων καλλιτεχνών, κυρίως Άγγλων και Αμερικανών, αν κρίνουμε από τα ονόματά τους.¹⁰³ Ένα ποσοστό εικόνων όμως της *Εφημερίδος των Παιδων*, προέρχεται και από Έλληνες καλλιτέχνες.¹⁰⁴ Είναι ωστόσο δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα αν πρόκειται για πρωτότυπα έργα ή αντιγραφή ξένων προτύπων. Ανάμεσα στους Έλληνες χαρακτες-ζωγράφους, των οποίων έργα εμφανίζονται στο περιοδικό, ξεχωρίζουμε τα ονόματα των Β. Σάββα, Α. Σάββα, Μ. Νικολαΐδη,¹⁰⁵ Ο. Μ. Νικολαΐδη, Σκιαδόπουλου, Κ. Καρυστινού και Π. Γεωργίου. Το έργο του Β. Σάββα συνόδευσε την *Εφημερίδα των Παιδων* σε όλη τη διάρκεια της ζωής της, ενώ οι υπόλοιποι συμμετείχαν κατά περιόδους στην εικονογράφησή της.¹⁰⁶

103. Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τα ονόματα που φέρουν οι εικόνες. Αυτά που απαντούν πιο συχνά είναι Butterworth - Heath Sc. και Whympet. Αν η έρευνα στραφεί προς την R.T.S. και τους εικονογράφους που εργαζόνταν για λογαριασμό της, πιθανόν να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες για την εικονογράφηση της *Εφημερίδος των Παιδων*.

104. Στο *Account book for a 1874-1878 P.C.U.S. mission to Athens*, ανάμεσα στα έξοδα της *Εφημερίδος των Παιδων* περιλαμβάνεται και αμοιβή για χαρακτή.

105. Για τον Μ. Νικολαΐδη, βλ. *Λεξικό Ελλήνων καλλιτεχνών*, τ. 3, Αθήνα 1997, σ. 273.

106. Η Στοά σημειώνει: «Τελευταίον φρονούμεν, ότι οφείλονται μεγάλα και διά τούτο

Διαγωνισμός ιερογραφικών ερωτήσεων

Η *Εφημερίς των Παίδων* στα 1870 εγκαινιάζει τον διαγωνισμό των ιερογραφικών ερωτήσεων, οι οποίες προέρχονταν από την Καινή Διαθήκη και ήταν τρεις στον αριθμό. Σημειώνεται ότι η εισαγωγή αυτού του διαγωνισμού αποτελεί μίμηση του παραδείγματος από «άλλες Εφημερίδες των Παίδων»¹⁰⁷ και εκφράζεται η ελπίδα ότι θα αποτελέσει κίνητρο για την ανάγνωση του Ευαγγελίου, εφόσον ο νικητής βραβεύεται με ένα μικρό βιβλίο.¹⁰⁸ «Οι Ιερογραφικές Ερωτήσεις και τα βραβεία που τις συνοδεύουν έχουν προκαλέσει ζωνρό ενδιαφέρον μεταξύ των παιδιών, κατευθύνοντάς τα να αποκτήσουν και να ερευνήσουν τη Γραφή», έγραφε στην ετήσια έκθεσή του προς την A.F.C.U. στα 1872 ο εκδότης.¹⁰⁹ Οι ιερογραφικές ερωτήσεις καθιερώνονται τον Ιανουάριο του 1871 και συνεχίζουν να δημοσιεύονται ως το τέλος της ζωής του περιοδικού. Οι απαντήσεις αποστέλλονται στο τέλος κάθε έτους, σε έντυπο ειδικά σχεδιασμένο για τον σκοπό αυτό. Νικητής του διαγωνισμού ανακηρύσσεται όποιος έχει δώσει τις περισσότερες σωστές απαντήσεις. Η κρίση των νικητών γίνεται από τον συντάκτη και δύο τρεις κληρικούς ή άλλους κατάλληλους κριτές.

Ο κανονισμός του διαγωνισμού δημοσιεύτηκε στο τεύχος 37 του έτους 1871 και οι όροι που προέβλεπε ήταν οι ακόλουθοι:

«Οι συμμετέχοντες έπρεπε να έχουν ηλικία ως 17 ετών.
Οι απαντήσεις έπρεπε να είναι δικές τους.

ευχαριστίαι εις τον Συντάκτην της *Εφημ. των Παίδων* κ. Καλοποθάκην, διότι η μικρά αυτή εφημερίς προάγει και την εθνικήν καλλιτεχνίαν, παρέχουσα εργασίαν εις τους εν Αθήναις ξυλογράφους και δίδουσα αυτοίς αφορμήν να μελετώσι πολλάκις τα πρωτότυπα των μεγάλων καλλιτεχνών». Δημοσιεύεται σε δεμένους τόμους της *Εφημερίδος των Παίδων*, σε σελίδα χωρίς αρίθμηση, μαζί με κρίσεις άλλων εφημερίδων και περιοδικών.

107. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 32, έτος 1870, σ. 128 «Ειδοποιήσεις»: «Τούτο γίνεται εις όλα τα μέρη όπου υπάρχουν εν χρήσει Εφημερίδες των Παίδων και διά τούτου οι παίδες φιλοτιμούνται να εξετάζωσι το Ευαγγέλιον και συνοικειούνται με αυτό εκ νεαρής ηλικίας».

108. Ωστόσο, οι ερωτήσεις δημοσιεύονται στο επόμενο τεύχος του περιοδικού και πα-γίνονται ως τη διακοπή της έκδοσής του στα 1893. Θα είχε ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς τα είδη των βραβείων που απονέμουν τα παιδικά περιοδικά στους συνδρομητές τους.

109. Kalopothakes to Crittenden, 13 April 1872, Records of the A.F.C.U.

Οι απαντήσεις θα αποστέλλονταν στο τέλος του έτους στη Διεύθυνση της *Εφημερίδος των Παίδων* γραμμένες στο ειδικά σχεδιασμένο έντυπο που θα τους έστειλε το περιοδικό.¹¹⁰

Αι αποκρίσεις έστωσαν ρητώς εκ των Γραφών –επειδή η ερεύνησις του θείου λόγου είναι ο σκοπός των ερωτήσεων– κεφάλαιον προς κεφάλαιον, παράγραφον προς παράγραφον ακριβώς». ¹¹¹

Όπως προκύπτει από το περιοδικό, ο αριθμός των βραβείων ανά έτος δεν είναι σταθερός. Για το έτος 1871, έτος έναρξης του διαγωνισμού, ανακοινώνονται πέντε βραβεία, αλλά την επόμενη χρονιά ο αριθμός των βραβείων διπλασιάζεται, ενώ παράλληλα περιορίζεται το όριο ηλικίας των συμμετεχόντων στα δεκαπέντε έτη, συμπεριλαμβανομένου και του δέκατου πέμπτου έτους. Γενικά, ο αριθμός των βραβείων κυμαίνεται από ένα ως δέκα, ανάλογα με το έτος.

Σε ό,τι αφορά στο είδος των βραβείων που απονέμονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτά είναι βιβλία, γεγονός που υπογραμμίζει την πρόθεση για διάδοση της φιλαναγνωσίας. Αν αναλογιστούμε όμως ότι η Αγία Γραφή με παραπομπές ή χωρίς –ολόκληρη είτε η Παλαιά ή η Καινή Διαθήκη– αποτελεί το βραβείο με τη μεγαλύτερη συχνότητα, συμπεραίνουμε ότι η φιλαναγνωσία, όπως παρουσιάζεται στην *Εφημερίδα των Παίδων*, είναι θρησκευτικά προσανατολισμένη. Εκτός από την Αγία Γραφή, απονέμονται τα ακόλουθα βιβλία ως βραβεία, και αυτά στην πλειοψηφία τους θρησκευτικού χαρακτήρα:

*«Αι επιστημονικαί και βιομηχανικαί ανακαλύψεις μετ' εικόνων υπό του κυρίου Φατσέα»*¹¹²

Ιστορία της ανακαλύψεως της Αμερικής υπό Ευστρ. Α. Σίμου (ευρισκόμενη υπό τα πιεστήριά μας)¹¹³

*Η πρόοδος του Χριστιανού αποδημητού μετ' εικόνων*¹¹⁴

110. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 62, έτος 1873, σ. 248. Οι ερωτήσεις πλέον πρέπει να αποστέλλονται σε χαρτί των συνδρομητών.

111. Στο ίδιο, τχ. 31, έτος 1871, σ. 148 «Ιερογραφικαί ερωτήσεις».

112. Πρόκειται για το έργο *Αι μεγάλοι επιστημονικαί και βιομηχανικαί ανακαλύψεις παρά τους αρχαίους και τους νεωτέρους* υπό Λουδοβίκου Φιγιέρου. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Α. Φατσέα, Καθηγητού, Αθήναι, τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1860. Βλ. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, Να 326, σ. 219.

113. Στο ίδιο, Να 480: *Ιστορία της ευρέσεως της Αμερικής* διηγημένη εις τα παιδιά, εκ του Γαλλικού του Lamé Fleury, Υπό Ε. Α. Σίμου, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Λακωνίας, 1871.

114. Πρόκειται για το γνωστό έργο *The Pilgrim's progress* του Πουριτανού συγγραφέα John Bunyan, το οποίο γράφτηκε στα 1678 για ενήλικες, αλλά περιλαμβάνεται στις ιστορίες

Ηθικά διηγήματα μετά 20 εικονογραφιών
Παιδική ζωολογία μετά 78 εικόνων χαλκογραφημένων¹¹⁵
Ιερά γράμματα
Ταμείον της Νέας Διαθήκης
*Ιερά βιβλία*¹¹⁶
*Poe's Tales*¹¹⁷
Θεμέλια της Ιστορίας
The Infant's Magazine 1871¹¹⁸
*Άποικος παις*¹¹⁹
*Ελληνική Ιστορία*¹²⁰
Ιστορία της Αμερικής υπό Σ. Αντωνιάδου
Λεξικόν γαλλοελληνικόν υπό Α. Βλάχου¹²¹
Ζωολογικός κήπος του κ. Ψαρά με ωραίας χρωματισμένες εικόνες¹²²
Άπαντα του Ζαλοκώστα.¹²³

της αγγλικής παιδικής λογοτεχνίας ως βιβλίο που διαβαζόταν ευρύτατα και από παιδιά, βλ. J. R. Townsend, *Written for children*, σ. 6, 12, 20.

115. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 36, έτος 1870, σ. 141-142, όπου ανακοινώνονται τα βραβεία 1-5.

116. Στο *ίδιο*, τχ. 66, έτος 1872, σ. 224 (βραβεία 6-8).

117. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το έργο του Edgar Allan Poe προσφέρεται στα παιδιά ως βραβείο και επομένως συγκαταλέγεται στα «κατάλληλα» αναγνώσματα. Κριτήριο μάλλον της καταλληλότητάς του υπήρξε η παρουσίαση σκηνών θανάτου και η διερεύνηση της ανθρώπινης συνείδησης, βλ. E. A. Poe, *The fall of the house of Usher and other writings*, Λονδίνο 1986.

118. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 80, έτος 1874, σ. 352 (βραβεία 9-11).

119. Στις αγγελίες βιβλίων της *Πανδώρας* στο εξώφυλλο του 15ου τόμου (από τον Απρίλιο του 1864 μέχρι τον Απρίλιο του 1865) διαβάζουμε: *Ο Άποικος παις ήτοι εξιστόρησις των περιπετειών του βίου του νυν προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Αβραάμ Λίγκολντος* με εικονογραφίας, εκ του Αγγλικού, υπό Γ. Κωνσταντίνου, Αθήναι, τύποις Λακωνίας, 1865.

120. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 88, έτος 1875, σ. 416 (βραβεία 12-13).

121. Στο *ίδιο*, τχ. 89, έτος 1875, σ. 424 (βραβεία 14-15).

122. Στο *ίδιο*, τχ. 112, έτος 1877, σ. 608 και Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία*, λ/α 582 και 723. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου ήταν *Ο ζωολογικός κήπος των παιδων* και το πρώτο λ/α εμφανίζει το βιβλίο να έχει εκδοθεί στο Λονδίνο στα 1876, ενώ το δεύτερο στην Αθήνα, στα 1882, από το τυπογραφείο του Α. Κορομπλά.

123. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 122, έτος 1878, σ. 688.

Ο διαγωνισμός των ιερογραφικών ερωτήσεων αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας του περιοδικού, αν και οι όροι που προέβλεπε ο κανονισμός δεν τηρήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ως βραβεία δίνονται και αγγλικά παιδικά περιοδικά,¹²⁴ τα οποία εντάσσονται στην παράδοση του ευαγγελικού λόγου.

Συνοδευτικά έντυπα

Τέλη του 1886 ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, με επιστολή προς τους συνδρομητές του περιοδικού, ανακοινώνει ότι η *Εφημερίς των Παίδων*, η οποία «ήρξατο μικρά και μόνη [...] νυξήθη και απέκτησε και σύντροφον -τα *Διηγήματα διά Παιδιά*-φυλλάδιον νέον με εικόνas ωραίας σκοπούντας την πνευματικήν και ηθικήν δι-άπλασιν των παιδων».¹²⁵ Το φυλλάδιο αυτό προσφέρεται αρχικά δωρεάν στους συνδρομητές ή αποστέλλεται σε όσους δεν είναι συνδρομητές στην ετήσια τιμή των 50 λεπτών. Από τον Ιανουάριο του 1889 ανακοινώνεται ότι τα *Διηγήματα διά Παιδιά* αποστέλλονται δωρεάν μόνο σε όσους εγγράψουν έναν νέο συνδρομητή, ενώ για τους υπόλοιπους η τιμή τους ανέρχεται στα 40 λεπτά για τους συνδρομητές του εσωτερικού και στα 60 λεπτά για εκείνους του εξωτερικού.¹²⁶ Τα *Διηγήματα διά Παιδιά* συνιστούν μια σειρά 8 φυλλαδίων ανά έτος, καθένα από τα οποία είναι τετρασέλιδο και φέρει ολόκληρη την πρώτη σελίδα εικονογραφημένη. Συνολικά φαίνεται να τυπώθηκαν έξι σειρές *Παιδικών Διηγημάτων*.

124. Στο *ίδιο*, τχ. 118, έτος 1877, σ. 656: «Εἰς τὸ γραφεῖον τῆς Διευθύνσεως τῆς Εφ. τῶν Παίδων ἐν οδῷ Ἐρμού 264 εὐρίσκονται πρὸς πώλησιν διάφορα ωραία περιοδικά εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν ὡς καὶ ωραῖαι εἰκόνες χρωματισμέναι πτηνῶν τῶν τροπικῶν κλιμάτων, ζώων, ἀνθέων κ.τ.λ. εἰς μετρίας τιμὰς. Οἱ εἰκόνες αὐταὶ πωλοῦνται τρεῖς δραχμαὶ κατὰ δωδεκάδα ἢ 25 λεπτὰ ἐκάστη» καὶ Παράρτημα 1887: «Υπάρχουσι προσέτι ἐν τῷ Γραφείῳ τῆς Εφ. τῶν Παίδων διάφορα Ἀγγλικά Παιδικά περιοδικά διά νέους καὶ νέας γνωρίζοντας τὴν Ἀγγλικὴν».

125. Στο *ίδιο*, τχ. 228, έτος 1886, σ. 1529 «Πρὸς τοὺς μικροὺς συνδρομητὰς τῆς Εφ. τῆς Εφημερίδος τῶν Παίδων». Ἡ διανομὴ τῶν *Παιδικῶν Διηγημάτων* εἶχε ἤδη ἀνακοινωθεῖ νωρίτερα στο παράρτημα Αὐγούστου 1886: «Εἰς ἕκαστον τῶν συνδρομητῶν τῆς Εφ. τῆς Εφημερίδος τῶν Παίδων ἀπὸ τοῦ ἐλευσομένου Δεκεμβρίου θὰ πέμπεται δωρεάν καὶ ἕτερον φύλλον τετρασέλιδον, με μίαν μεγάλην καὶ ωραίαν εἰκόνα καὶ εὐχάριστα καὶ διδακτικὰ διηγήματα διά παιδιά. Ἐλπίζομεν ὅτι πολλοὶ νέοι συνδρομητῆς θὰ σπεύσουν νὰ καταγραφῶσι εἰς τὴν Εφ. τῶν Παίδων». Φαίνεται πὼς ἀρχικὰ ἡ διανομὴ αὐτῶν τῶν φυλλαδίων λειτουργοῦσε καὶ ὡς μέσο προσέλευσης νέων συνδρομητῶν καὶ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τρόπους πὺ δοκίμασε τὸ περιοδικὸ γιὰ αὐτὸν τὸ σκοπὸ.

126. Στο *ίδιο*, τχ. 232, έτος 1888, σ. 1721 «Πρὸς τοὺς μικροὺς συνδρομητὰς τῆς Εφ. τῶν Παίδων» καὶ τχ. 253, έτος 1889, σ. 1736.

Τα φυλλάδια αυτά, που περιλαμβάνουν ηθικοπλαστικές ιστορίες, μεταφράζονται στα ελληνικά από τον Μ. Δ. Καλοποθάκη, αποστέλλονται στην Αγγλία για στοιχειοθέτηση και εκτύπωση, και από εκεί ξανά στην Ελλάδα για διανομή: «Η σύνταξις λυπείται διά την βραδύτητα της δημοσεύσεως της τρίτης σειράς των Παιδικών Διηγημάτων, ήτις προέρχεται εκ του ότι η εκτύπωσις αυτών γίνεται εν Λονδίνω, ενώ η ύλη προετοιμάζεται υπό του συντάκτου της Εφ. των Παίδων ενταύθα, στέλλεται εκεί, στοιχειοθετείται και πάλιν στέλλεται ενταύθα ίνα διορθωθώσι τα τυπογραφικά λάθη».¹²⁷ Η διαδικασία αυτή, εξαιρετικά χρονοβόρα για τα δεδομένα της εποχής, καθυστερούσε τη διανομή τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται συχνά ειδοποιήσεις προς τους συνδρομητές να κάνουν υπομονή.¹²⁸

Τα φυλλάδια αυτά φέρουν στην τελευταία σελίδα την ένδειξη: «Τα Φυλλάδια ταύτα δημοσιεύονται τη φιλοτίμω δαπάνη της “Ειδικής Φυλλαδικής Εταιρίας προς όφελος των παιδίων” (The Children’s Special Service Mission), και ευρίσκονται εν τε τη Αποθήκη των Αγίων Γραφών, εν Αθήναις, και at No. 13, Warwick Lane, Paternoster Row, London. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου εν Αθήναις». Πρόκειται για μετάφραση της σειράς “*Our Own Magazine*” *picture leaflets*.¹²⁹ Τόσο οι ιστορίες όσο και η εικονογράφησή τους προέρχονται από το μηνιαίο αγγλικό παιδικό περιοδικό *Our Own Magazine*, το οποίο ξεκίνησε την έκδοσή του τον Οκτώβριο του 1879.¹³⁰

Εκτός από τα *Διηγήματα διά Παιδιά* αποστέλλονται στους συνδρομητές και κάποια άλλα φυλλάδια μικρού σχήματος με θρησκευτικό περιεχόμενο (*tracts*) τα οποία είναι τετρασέλιδα ή οκτασέλιδα. Η αποστολή τους θα άρχιζε

127. Στο *ίδιο*, τχ. 276, έτος 1890, σ. 1919 «Προς τους μικρούς συνδρομητές της Εφ. των Παίδων». Τις ίδιες πληροφορίες αντλούμε και από το Παράρτημα Σεπτεμβρίου 1887.

128. Στο *ίδιο*, τχ. 240, έτος 1877, σ. 1625 «Προς τους συνδρ. της Εφ. των Παίδων». Παράρτημα Φεβρουαρίου 1888· Παράρτημα Μαΐου 1890· Παράρτημα Ιουνίου 1890· Παράρτημα Αυγούστου 1890· Παράρτημα Ιανουαρίου 1891. Ενδεικτικό της καθυστέρησης είναι το γεγονός ότι οι ειδοποιήσεις για την τρίτη σειρά *Παιδικών Διηγημάτων* καλύπτουν το διάστημα Μάιος 1890-Σεπτέμβριος 1891, οπότε και αυτή φτάνει επιτέλους στην Ελλάδα, αλλά η πώλησή της αρχίζει από την πρώτη Ιανουαρίου 1892.

129. Η πληροφορία έκδοσης αυτών των φυλλαδίων απαντά και στον Δ. Μ. Καλοποθάκη, *A Biographical sketch*: «Εκτός από την *Εφημερίδα των Παίδων*, τον *Αστέρα* και τα θρησκευτικά φυλλάδια, ο Δρ. Καλοποθάκης εξέδωσε και μια μεγάλη σειρά *Διηγημάτων για Παιδιά* της Children’s Special Service Mission».

130. Βασιλική Βασιλοϋδή, “Imported stories of childhood: the presence of the evangelical child in the Greek children’s Press during the 19th century”, *La Revue du GRAAT*, 36 (2007), σ. 417-441.

σύμφωνα με τα λεγόμενα του εκδότη την πρώτη Ιανουαρίου 1891: «Με το πρώτον φύλλον του νέου έτους πάντες οι συνδρομηταί θα λαμβάνωσι και εν μικρόν φυλλάδιον τετρασέλιδον ή οκτασέλιδον πραγματευόμενον περί διαφόρων θρησκευτικών πραγμάτων».¹³¹ Ωστόσο, η έρευνά μας εντόπισε φυλλάδιο αυτού του τύπου που φέρει στο εξώφυλλο την ένδειξη «αριθ. 2 τύποις Λακωνίας 1889, έκδοσις τρίτη», γεγονός που μας ωθεί να υποθέσουμε ότι η έκδοσή τους έχει προηγηθεί της διανομής τους. Πιθανόν ο Μ. Δ. Καλοποθάκης να διακινούσε αυτά τα φυλλάδια και νωρίτερα, αλλά μόλις στα 1891 αποφασίζει να τα διανείμει και στους συνδρομητές της *Εφημερίδος των Παίδων*.

Τον Δεκέμβριο του 1889 αναγγέλλεται ένα ακόμη κείμενο, το οποίο συνοδεύει την *Εφημερίδα των Παίδων*. Είναι το *Ημερολόγιον του 1890* και εμφανίζεται μόνο μία φορά στην ιστορία του περιοδικού. Πρόκειται για ένα δεκαεξασέλιδο έντυπο, που πωλείται στην τιμή των 30 λεπτών για το εσωτερικό και των 35 λεπτών για το εξωτερικό, ενώ προσφέρεται δωρεάν σε όποιον εγγράψει έναν νέο συνδρομητή στο περιοδικό.¹³² Το ημερολόγιο τυπώθηκε σε αγγλικό χαρτί στο τυπογραφείο του Α. Κωνσταντινίδου και εκτός των άλλων φέρει και εικονογράφηση.¹³³

Η παραγωγή και διακίνηση όλων των παραπάνω εντύπων, που συνόδευαν το περιοδικό, φανερώνει ένα αμείωτο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη φιλαναγνωστικών τάσεων στα παιδιά, οι οποίες όμως είναι θρησκευτικά προσανατολισμένες, αν κρίνουμε από το περιεχόμενο όλων αυτών των κειμένων. Από την άλλη, όμως, δείχνει και αμείωτο εμπορικό ενδιαφέρον για την εξασφάλιση πόρων, απαραίτητων για την επιβίωση του περιοδικού, εφόσον η τιμή του διατηρείται σταθερή σε όλη τη διάρκεια έκδοσής του.

131. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 276, έτος 1890, σ. 1919 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων». Εντοπίστηκαν δεκατρία τέτοια φυλλάδια κατά τη διάρκεια της έρευνας. Ο αριθμός των σελίδων τους κυμαίνεται συνήθως από τέσσερις έως οκτώ. Αναλυτικότερη περιγραφή της ύλης που περιείχαν, καθώς και μια ερμηνεία τους επιχειρείται στο κεφάλαιο V, σ. 226 κ.ε. Για τους τίτλους τους βλ. παράρτημα του παρόντος.

132. Παράρτημα Δεκεμβρίου 1889.

133. Παράρτημα Ιανουαρίου 1890.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

ΤΟ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

Η επικοινωνία είναι ένα από τα κυρίαρχα θέματα που ανέκυψαν κατά την επεξεργασία του περιοδικού. Η μελέτη των κειμένων επικοινωνίας κρίθηκε απαραίτητη, όχι μόνο λόγω της συχνότητάς τους, αλλά κυρίως γιατί μέσα από αυτά διαφαίνεται ο χαρακτήρας του περιοδικού και η στάση του απέναντι στο θάνατο και τη φιλαναγνωσία.¹ Επιπλέον, τα κείμενα αυτά μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα του προτύπου του παιδιού, το οποίο προβάλλεται ως ιδανικός αναγνώστης και κληρονόμος της Βασιλείας του Θεού.

Ο χαρακτηρισμός «κείμενα επικοινωνίας» είναι αυθαίρετος και απαιτεί διευκρίνιση. Δεν πρόκειται για κείμενα «επικοινωνίας» με την κλασική έννοια του όρου, δηλαδή για κείμενα που ανταλλάσσονται μεταξύ δύο προσώπων με σκοπό την πληροφόρηση και ανταλλαγή απόψεων σε δεδομένο θέμα. Εδώ, το κανάλι επικοινωνίας «ανοίγει» αποκλειστικά χάρη στον Μ. Δ. Καλοποθάκη, και διατηρείται ενεργό μόνο προς την κατεύθυνση των συνδρομητών. Ο λόγος των τελευταίων, η ανταπόκρισή τους δηλαδή στο λόγο του εκδότη, απουσιάζει. Δημοσιεύονται μόνο ευχαριστήριες επιστολές αναγνωστών. Ο όρος «κείμενα επικοινωνίας» αναφέρεται σε ένα σύνολο κειμένων, το οποίο απαρτίζουν οι επιστολές του εκδότη-συντάκτη Μ. Δ. Καλοποθάκη, οι επιστολές των αναγνωστών, οι ειδοποιήσεις, και τα παραρτήματα του περιοδικού. Με εξαίρεση τις επιστολές των αναγνωστών, οι οποίες δεν απαντούν πολύ συχνά, οι υπόλοιπες τρεις κατηγορίες κειμένων προέρχονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον εκδότη και εμφανίζονται με σχετική συχνότητα.

Τα κείμενα επικοινωνίας, επομένως, λειτουργούν ως «παρακείμενο» για την *Εφημερίδα των Παιδων*, υλικό έξω από τα όρια του περιοδικού, αλλά

---

1. Για τη φιλαναγνωσία βλ. παρακάτω σ. 197 κ.ε., ενώ για τον θάνατο σ. 220 κ.ε. και σ. 277 κ.ε.

συγχρόνως στενά συνυφασμένο με την ιδεολογία του.² Αποτελούν δείκτες του ιδεολογικού προσανατολισμού του σε σχέση με το ρόλο του παιδιού. Η αντίληψη ότι το παιδί έχει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον κόσμο συνιστά το έναυσμα της επικοινωνίας. Ο απροσδιόριστος και γενικός ρόλος των παιδιών, συγκεκριμενοποιείται στα κείμενα αυτά μέσω «προτάσεων» που συσχετίζουν το παιδί με έννοιες όπως, οικονομία, μεταφυσική, ηθική και πολιτική. Το «παρακείμενο» επομένως λειτουργεί και ως πρίσμα των γενικότερων αντιλήψεων που διαχέονται στο κυρίως σώμα του περιοδικού· τα κείμενα επικοινωνίας συνιστούν θα λέγαμε την ιδεολογική βάση πάνω στην οποία κατασκευάζεται το υλικό της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ειδικό βάρος δίνεται στον επιστολικό λόγο του εκδότη που προ-λογίζει κάθε νέο έτος. Και όπως υποστηρίζει ο F. Hallyn «ο πρό-λογος/prédiscours είναι ένα όργανο ελέγχου της αποκωδικοποίησης. Διευθύνει την ανάγνωση, υπερασπίζεται το κείμενο ενάντια στην ακαταληψία και τις εσφαλμένες ερμηνείες. Προστατεύοντας ένα ορφανό, υποκαθιστά την απουσία του πατέρα του γραπτού που αναφέρει ήδη ο Πλάτων».³

Ο επιστολικός λόγος του εκδότη: όψεις ενός μονοφωνικού λόγου

Διατρέχοντας τα κείμενα της *Εφημερίδος των Παίδων*, διαπιστώνουμε την έντονη παρουσία του εκδότη· γράφει επιστολές και ειδοποιήσεις, τις οποίες απευθύνει, κυρίως, στους συνδρομητές του περιοδικού.⁴ Τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται από κάποια συχνότητα: οι ειδοποιήσεις εμφανίζονται στο τέλος σχεδόν κάθε τεύχους, ενώ οι επιστολές δημοσιεύονται στα τεύχη Δεκεμβρίου και Ιανουαρίου κάθε έτους, δηλαδή κατά τη λήξη του τρέχοντος έτους και με την έναρξη της νέας χρονιάς.

2. «Παρακείμενο» θεωρείται ό,τι πλαισιώνει ή συνοδεύει ένα κείμενο· ο τίτλος, οι πρόλογοι, οι εισαγωγές, η εικονογράφηση, τα δελτία τύπου αποτελούν στοιχεία που εντάσσονται στο παρακείμενο ή μετακείμενο ή προκείμενο, όπως εναλλακτικά ονομάζεται. Είναι «ένας από τους προνομίους χώρους της πραγματολογικής διάστασης του έργου, δηλαδή της δράσης του πάνω στον αναγνώστη», θα υποστηρίξει ο Genette. Για πληρέστερη ανάλυση του όρου, βλ. F. Hallyn - G. Jacques (επιμ.-μτφ. Ι. Ν. Βασιλαράκης) «Πλευρές του παρακειμένου», Μ. Delcroix - F. Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, Αθήνα 1997, σ. 237-253.

3. Στο *ίδιο*, σ. 248.

4. Οι επιστολές και οι ειδοποιήσεις τις περισσότερες φορές αφορούν στους συνδρομητές, ενώ σπανιότερα χρησιμοποιείται ο όρος αναγνώστης.

Στο περιοδικό απαντούν οι επιστολές του εκδότη, οι επιστολές του Ι. Σ. Δούαρ –στενού συνεργάτη του Μ. Δ. Καλοποθάκη στην *Εφημερίδα των Παιδων*, τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια– και οι επιστολές των συνδρομητών, παιδιών και γονέων.⁵ Ως προς τις τελευταίες, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι όσες δημοσιεύονται έχουν επαινετικό χαρακτήρα, αν και από το ίδιο το περιοδικό πληροφορούμαστε ότι και παράπονα υπήρχαν και αιτήματα από μέρους των αναγνωστών.⁶ Η απουσία επικριτικών επιστολών συνιστά λογοκρισία, η οποία συνδέεται άμεσα με την επιβεβαίωση της αξίας του περιοδικού. Οι επιστολές του εκδότη δεν εξετάζονται ταυτόχρονα με τις ειδοποιήσεις –αν και τα δύο είδη κειμένων φέρουν τον ίδιο δημιουργό– γιατί ο χαρακτήρας των τελευταίων είναι εφήμερος, πρακτικός και επίκαιρος. Οι ειδοποιήσεις επιπλέον είναι πολύ σύντομες. Αντίθετα, οι επιστολές ασχολούνται με θέματα οικονομικού χαρακτήρα, μεταφυσικής αλλά και ηθικής.

Συντάκτης των επιστολών είναι ο εκδότης-συντάκτης του περιοδικού, Μ. Δ. Καλοποθάκης. Αξίζει να προσέξουμε τη διπλή ιδιότητά του: εκδότης και συντάκτης συγχρόνως της *Εφημερίδος των Παιδων*. Αυτό το γεγονός μάς επιτρέπει να υποθέσουμε κάποιο βαθμό ελευθερίας ως προς την επιλογή ύλης και θεμάτων. Είναι ο δημιουργός-θεός στο πλαίσιο του περιοδικού. Περνώντας από τον εκδότη στα κείμενά του, πρέπει να επισημάνουμε την ιδιαιτερότητα αυτής της «αλληλογραφίας»: είναι μονόπλευρη, δηλαδή μόνο οι επιστολές του εκδότη εμφανίζονται στο περιοδικό με κάποια συχνότητα. Οι επιστολές των αναγνωστών είναι σποραδικές και εντάσσονται στο πλαίσιο ενός λόγου επαινετικού. Δεν πρόκειται, επομένως, για αλληλογραφία με τη στενή έννοια του όρου, της ανταλλαγής δηλαδή επιστολών πάνω σε ζητήματα που αφορούν άμεσα αποστολέα και παραλήπτη.

Επιπλέον, οι επιστολές δεν απευθύνονται σε ένα πρόσωπο, αλλά είναι κείμενα που προορίζονται για ένα ευρύτερο κοινό, τους συνδρομητές του περιοδικού: τόσο τα παιδιά όσο και τις οικογένειές τους. Γεγονός παραμένει ότι η επιστολή προορίζεται να διαβαστεί και για τον λόγο αυτό εξάλλου δημοσιεύεται. Η επιστολή είναι ένα μέσο-τέχνασμα επικοινωνίας. Εντάσσεται στο περιοδικό σε περίοπτη θέση –συνήθως στην αρχή κάθε φύλλου– και με το πρόσχημα των ευχών για την αρχή του νέου έτους

5. Για τον Ι. Σ. Δούαρ βλ. σ. 108-109, υποσημείωση 58.

6. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 4, έτος 1868, σ. 16 «Σπουδαία ειδοποιήσις»: ο εκδότης με έντονα επικριτικό ύφος ζητά από τους συνδρομητές να αφήσουν την *Εφημερίδα των Παιδων* να ακολουθήσει τον δρόμο που ο ίδιος χάραξε.

μετατρέπεται σε κανάλι διάχυσης συγκεκριμένων θέσεων που αφορούν στο παιδί· πρόκειται για λόγο ιδεολογικά φορτισμένο, ο οποίος, τονίζοντας την ανάγκη σωτηρίας του παιδιού, δεν προσδοκά παρά μόνο μία ανταπόκριση: όχι την ανταλλαγή επιστολών, αλλά τη συμμόρφωση του παιδιού -αναγνώστη με τις θέσεις που προβάλλει ο ενήλικος ως γνώστης της ανάγκης του παιδιού να σωθεί πνευματικά. Προορισμός της επιστολής, επομένως, στο πλαίσιο της *Εφημερίδος των Παίδων* είναι να στήσει μια γέφυρα επικοινωνίας-επαφής που επιβάλλεται και αποσκοπεί να καταστήσει τα παιδιά κοινωνούς της ιδεολογίας που εκφράζει το περιοδικό. Από την άλλη, ο αποστολέας είναι πάντα ένας: ο εκδότης. Οι επιστολές είναι «ανοιχτές», δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα των Παίδων* και επομένως διαβάζονται από κάποιους (λίγους ή πολλούς)· έτσι αυτομάτως μετατίθενται από τη σφαίρα του ατομικού (παραγωγή επιστολικού λόγου) στη σφαίρα του δημόσιου (ανάγνωση από τους συνδρομητές).⁷ Οι επιστολές απευθύνονται σε ένα συλλογικό κοινό, «άγνωστο»⁸ στον εκδότη, το οποίο έχει και την επιπλέον ιδιαιτερότητα ότι είναι ένα παιδικό κοινό. Άρα, αυτή η επικοινωνία η οποία ξεκινά με πρωτοβουλία του εκδότη, ενός ενήλικου, παρουσιάζει και μια άλλη ιδιομορφία: δε δρομολογείται μεταξύ «ομοίων», αλλά ανάμεσα σε έναν ενήλικα με συγκεκριμένες απόψεις για τα παιδιά ως σύνολο, και σε παιδιά τα οποία πιθανόν προέρχονται από διαφορετική οικονομική και κοινωνική τάξη, είναι διαφορετικού φύλου και ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες. Τα κείμενα των επιστολών εντάσσονται στο πλαίσιο ενός «μονοφωνικού λόγου», εφόσον ποτέ δεν υπάρχει απάντηση προσωπική σε αυτές. Δεν υπάρχει ανταπόδοση· πρόκειται για απλή επίδοση των επιστολών σε έναν παραλήπτη «άγνωστο» ως προς τα χαρακτηριστικά, «γνωστό» όμως ως προς τις συμπεριφορές, τις αξίες και τα χαρακτηριστικά που προσδοκά ο εκδότης να έχει αυτή η τάξη των παιδιών –και τα οποία πιθανόν (δε) διαθέτει.

Ο επιστολικός λόγος κάνει την εμφάνισή του από το πρώτο κιόλας τεύχος της *Εφημερίδος των Παίδων*, όπου ο αναγνώστης διαβάζει ένα κείμενο που υπογράφεται από τον Μ. Δ. Καλοποθάκη, ως συντάκτη του περιοδικού. Η πρώτη αυτή επιστολή συμπυκνώνει τους λόγους που τον οδήγησαν να

7. Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1992, σ. 170, για έναν ορισμό του «δημόσιου».

8. Ο όρος «άγνωστος» χρησιμοποιείται με την έννοια ότι είναι άγνωστη η προσωπική ταυτότητα των συνδρομητών.

αναλάβει το εγχείρημα της έκδοσης ενός παιδικού περιοδικού, καθώς και τις προθέσεις του. Πρόκειται για τις προγραμματικές δηλώσεις του εκδότη, οι οποίες κατά τη συνήθεια της εποχής εμφανίζονται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, δίνοντας το περίγραμμα της στοχοθεσίας των εκδοτών τους. Παραθέτουμε τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη, όπως εμφανίζονται στο πρώτο φύλλο του περιοδικού, τον Ιανουάριο του 1868:

«ΠΡΟΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΑ.

Μικροί μου φίλοι.

Υπάρχει καθιερωμένη συνήθεια όσοι εκδίδουσι νέαν εφημερίδα να προτάττωσι το πρόγραμμά των· να δημοσιεύωσι δηλονότι τους λόγους, οι οποίοι τους παρακινούν ν' αναδεχθούν την έκδοσίν της, να γνωστοποιούν τας αρχάς των και να χαράττουν τον δρόμον, τον οποίον σκοπεύουν ν' ακολουθήσωσι. Τούτο είναι και χρέος των και δίκαιον· διότι τώρα οι άνθρωποι θέλουν να γνωρίζουν πρώτον τι τρέχει, και έπειτα να δώσωσι τα χρήματά των.

Την συνήθειαν ταύτην ακολουθών και ο συντάκτης της “Εφημερίδος των Παίδων” γνωστοποιεί εις τα αγόρια και κοράσια των Ελλήνων ότι οι λόγοι, οι οποίοι συνήργησαν εις την έκδοσιν της εφημερίδος ταύτης ήσαν οι εξής·

α) Η μεταξύ όλων των τάξεων της κοινωνίας επικρατούσα δίψα προς μάθησιν, ήτις, αν μη σβεσθή διά καθαρού και υγιεινού διανοητικού ύδατος, θα πληρωθή με ακάθαρτον και σεσηπτός.

β) Η παντελής έλλειψις καταλλήλων παιδικών αναγνωσμάτων εις την γλώσσαν μας· και

γ) Η καθ' εκάστην αυξάνουσα κυκλοφορία εξαχρειωτικών μυθιστορημάτων μεταφραζομένων εξ άλλων γλωσσών χάριν κερδοσκοπίας.

Ο σκοπός δε της εκδόσεως ττοιούτου φύλλου είναι να θέσθ εντός της συλλήψεως παντός παιδίου ττοιούτην ύλην, η οποία ομού με το τερπνόν θα ενόνη και το διδακτικόν και ωφέλιμον, συνοδεύουσα πολλά των δημοσιευομένων με εικονογραφίας προς σαφήνειαν των λεγομένων και τέρψιν των μικρών αναγνωστών της, και συνεργούσα ττοιουτοτρόπως εις την κατά μικρόν μόρφωσιν υγιούς ορέξεως προς διδακτικά, πρακτικά και ωφέλιμα αναγνώσματα.

Αφού η εφημερίς θα ήναι διά παιδιά είναι πάντη περιττή πάσα διαβεβαίωσις, ότι δεν θα αναμιγνύεται εις τα πολιτικά, ούτε θα δέχεται διατριβάς άλλας ειμή τας συμφωνούσας ακριβώς με το πνεύμα “της Εφημερίδος των Παίδων”. Ο δρόμος της δε θα ήναι καθαρώς ττοιούτος οποίον η ονομασία της υποδηλοί.

“Η Εφημερίς των Παίδων” θα εκδίδεται άπαξ του μηνός εις το σχήμα και μέγεθος του πρώτου αριθμού. Διά να ημπορή δε έκαστον παιδίον να την αποκτήση, ορίζεται η μιν ετησία συνδρομή της εις 50 λεπτά, η δε κατά φύλλον εις πέντε.

“Η Εφημερίς των Παίδων” δεν δίδεται επί πιστώσει εις κανένα, αλλά απαιτεί από πάντας προσπληρωμήν.

Πάσα η αλληλογραφία και πάντα ταφορόντα εν γένει την εφημερίδα των παιδων είναι ανατεθειμένα εις την διεύθυνσιν αυτής και προς αυτήν πρέπει ν’ αποστεινώνται οι ενδιαφερόμενοι.

Μ. Δ. Καλοποθάκης». ⁹

Με την ανοιχτή αυτή επιστολή προς τα «Ελληνόπαιδα», «αγόρια και κοράσια των Ελλήνων», εγκαινιάζεται η πορεία ενός παιδικού περιοδικού που θα κυκλοφορεί, χωρίς διακοπή, για είκοσι έξι συναπτά έτη. Είναι σαφές ότι το περιοδικό απευθύνεται στα παιδιά, αυτό άλλωστε υποδηλώνει και ο τίτλος του, αλλά ταυτόχρονα πληροφορούμαστε ότι το αναγνωστικό κοινό περιλαμβάνει τόσο αγόρια όσο και κορίτσια, είναι δηλαδή ένα περιοδικό που απευθύνεται και στα δύο φύλα.¹⁰

Ο εκδότης-συντάκτης πληροφορεί τους αναγνώστες για τους λόγους που τον ώθησαν στην έκδοση του περιοδικού. Πρωταρχικός σκοπός και αιτία γένεσης του περιοδικού ήταν να ικανοποιήσει τη δίψα για μάθηση όλων των κοινωνικών τάξεων, δήλωση που φανερώνει μια παγιωμένη αντίληψη για τις ανάγκες της κοινωνίας, καθώς και την προσπάθεια του περιοδικού να προσεταιριστεί αναγνώστες από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ο συντάκτης γνωρίζει ότι όλες οι τάξεις της ελληνικής κοινωνίας έχουν ανάγκη «καθαρού διανοητικού ύδατος», και αν η ανάγκη αυτή δεν ικανοποιηθεί με τον κατάλληλο τρόπο, τότε θα υπάρξουν συνέπειες.

Η παντελής έλλειψη «κατάλληλων παιδικών αναγνωσμάτων» συνιστά το δεύτερο λόγο. Μας απασχολεί κυρίως η αναφερόμενη έλλειψη και η έννοια της καταλληλότητας που συνδέεται άμεσα με τον πρώτο λόγο έκδοσης. Σε ό,τι αφορά στην έλλειψη παιδικών αναγνωσμάτων, την εποχή που εκδίδεται η *Εφημερίς των Παίδων* κυκλοφορούν ή έχουν ήδη κυκλοφορήσει και άλλα

9. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

10. Αντίθετα, στην Αγγλία κυκλοφορούσαν περιοδικά του τύπου της *Εφημερίδος των Παίδων*, τα οποία θεωρητικά τουλάχιστον απευθύνονταν είτε σε αγόρια είτε σε κορίτσια, όπως για παράδειγμα τα περιοδικά *The Boy's Own Paper* και *The Girl's Own Paper*, τα οποία εκδίδονταν από την R.T.S. του Λονδίνου.

έντυπα είτε πρόκειται για παιδικά περιοδικά είτε για άλλου είδους παιδικά αναγνώσματα. Σύγχρονα περίπου ή προγενέστερα περιοδικά της *Εφημερίδος των Παίδων* υπάρχουν, και αναφερόμαστε σε εκείνα που καλύπτουν το χρονικό φάσμα έκδοσής της (1868-1893): η *Εφημερίς των Μαθητών* (1852-1855), η *Φιλόστοργος Μήτηρ* (1862-1866), ο *Μέντωρ* (1869-1874), η *Αθηναΐς* (1876-1882) και η *Διάπλασις των Παίδων* (1879-1948). Ως προς την ύπαρξη άλλων εντύπων που έχουν ως αποδέκτη τους τα παιδιά, η βιβλιογραφία του Κ. Ντελόπουλου, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, αποτελεί καλό δείκτη προσανατολισμού για την παραγωγή παιδικών αναγνωσμάτων είτε πρόκειται για μεταφράσεις, παραφράσεις, διασκευές ή πρωτότυπα έργα. Η αναδίφηση στον σχετικό κατάλογο, καταδεικνύει ότι «έλλειψη» με την έννοια της πλήρους απουσίας αναγνωσμάτων για παιδιά δεν υφίσταται. Ωστόσο, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης κάνει λόγο για έλλειψη· επομένως, πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στον όρο «κατάλληλα» αναγνώσματα.¹¹ Όλα, λοιπόν, τα έργα για παιδιά που κυκλοφορούσαν, απορρίπτονται ως ακατάλληλα και η *Εφημερίς των Παίδων* έρχεται να διεκδικήσει μια θέση στο χώρο της ανάγνωσης, τα όρια του οποίου διαγράφονται με κριτήριο την καταλληλότητα.

Τι θεωρείται λοιπόν «κατάλληλο» και τι «ακατάλληλο» ανάγνωσμα για το παιδί και πώς ορίζονται αυτά στις προγραμματικές δηλώσεις του συντάκτη; Τα κατάλληλα έντυπα είναι το «καθαρόν και υγιεινόν διανοπτικόν ύδωρ», ενώ τα ακατάλληλα «το ακάθαρτο και σεσηπτός».¹² Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η *Εφημερίς των Παίδων*, αφού η ανάγκη για προσφορά «καθαρού διανοπτικού ύδατος» ώθησε τον Μ. Δ. Καλοποθάκη στην έκδοσή της, ενώ στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν «τα εξαχρειωτικά μυθιστορήματα». «Η καθ' εκάστην αυξάνουσα κυκλοφορία των εξαχρειωτικών μυθιστορημάτων μεταφραζομένων εξ άλλων γλωσσών χάριν κερδοσκοπίας» συνιστά και τον τρίτο λόγο έκδοσης του περιοδικού. Ο αφορισμός αυτός, όμως, μοιάζει να ακυρώνεται, καθώς στο πλαίσιο του ίδιου τεύχους ο Walter Scott χαρακτηρίζεται «μέγας Άγγλος μυθιστοριογράφος του αιώνος μας [...]».¹³

Αυτή η αντίφαση μάς ωθεί να εξετάσουμε αν πρόκειται για μερική απόρριψη του μυθιστορήματος, η οποία βασίζεται σε εσωτερική διάκριση

11. Τη χρονιά που εκδίδεται η *Εφημερίς των Παίδων* δεν κυκλοφορεί άλλο παιδικό περιοδικό. Ίσως ο όρος «έλλειψη» να έχει και αυτή τη σημασία.

12. Είναι φανερό ο υπαινιγμός στο «καθαρόν διανοπτικόν ύδωρ» της Αγίας Γραφής.

13. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 4 «Συμβουλή Ουάλτερ Σκωτ προς τον υιόν του».

στο πλαίσιο του είδους: κάποια δηλαδή έργα που εντάσσονται στο είδος του μυθιστορήματος εγκρίνονται, ενώ άλλα απορρίπτονται με κριτήριο το θέμα και την ιδεολογία που προβάλλουν. Εξετάζοντας το περιοδικό στον άξονα της διαχρονίας, διαπιστώνουμε ότι περιλαμβάνει έργα για παιδιά, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μυθιστορήματα (*Το Σπίλαιον των ληστών, Τα παιδιά εις το πανέριον ή η κυρά Καλή και η παρακαταθήκη της*) ή έχουν ήδη χαρακτηριστεί ως τέτοια (*Μαύρη Καλλονή*). Άρα, δύο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε: ή ο Καλοποθάκης είναι φορέας ενός λόγου αντιφατικού ή καταφεύγει στην προαναφερθείσα διάκριση.¹⁴

Το ζήτημα της καταλληλότητας των αναγνωσμάτων επανέρχεται συχνά στον παιδαγωγικό λόγο της εποχής. Δεν αρκεί να είναι κανείς αναγνώστης, αλλά πρέπει να επιδίδεται και στο «σωστό» είδος ανάγνωσης. Ο Ν. Δραγούμης προσδιορίζει την ανάγνωση ως κατάλληλο είδος τέρψης για νέους και γέροντες. Σε κείμενό του, που εγγράφεται στην ίδια εποχή με την *Εφημερίδα των Παιδών*, απευθύνεται όμως σε διαφορετικό κοινό, εκείνο του χειρώνακτα, του εργατικού λαού, σκιαγραφεί τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί η ανάγνωση: «Υπάρχει δε και έτερον είδος τέρψεως κατάλληλον και εις γέροντας και εις νέους, και εις πάσαν τάξιν ανθρώπων, αδάπανον, ευχάριστον άμα δε και επωφελές [...] το οποίον συνιστώ θερμότατα προς χειρώνακτας εννώ δε την ανάγνωσιν καλών βιβλίων [...] Ναι, φίλτατε χειρώναξ, αρίστη των τέρψεων, διότι και ωφέλειαν παρέχει, είναι η ανάγνωσις, γινομένη από κοινού μετά των λοιπών μελών της οικογενείας. Αλλά προτρέπων σε εις ανάγνωσιν δεν εννώ ότι πρέπει να αναγινώσκης όποιον βιβλίον τύχει κάλλιον τότε να μην αναγινώσκης διόλου».¹⁵

Αναφερόμενος στο σκοπό της *Εφημερίδος των Παιδών*, ο συντάκτης διατείνεται ότι αυτός είναι «να θέση εντός της συλλήψεως παντός παιδίου τοιαύτην ύλην, η οποία ομού με το τερπνόν θα ενόνη το διδακτικόν και το ωφέλιμον».¹⁶ Επομένως, ο συντάκτης θεωρεί τα παιδιά ως όντα με «περιορισμένο, εντός ορίων» διανοητικό δυναμικό. Μια δεύτερη παρατήρηση

14. Διεξοδικότερη ανάλυση του θέματος των «κατάλληλων» αναγνωσμάτων επιχειρείται παρακάτω, βλ. σ. 197 κ.ε.

15. Ν. Δραγούμης, *Εγκόλπιον του εργατικού λαού*, εν Αθήναις, τυπογραφείον Λαζάρου Δ. Βιλλάρου, 1869, σ. 143. Η αναφορά στον λόγο του Ν. Δραγούμη κρίνεται σκόπιμη, καθώς η μαρτυρία του είναι σύγχρονη του λόγου που αφθώνει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης. Τον Δραγούμη τον απασχόλησε πολύ το ζήτημα της «ανάγνωσης» στο πλαίσιο του περιοδικού που εξέδιδε, της *Πανδώρας*.

16. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

αφορά στο συνδυασμό του τερπνού με το διδακτικό και το ωφέλιμο, αλλά λίγες γραμμές παρακάτω το τερπνό ήδη έχει παραγκωνιστεί, μια και ο συντάκτης κάνει λόγο για τη μόρφωση «υγιούς ορέξεως προς διδακτικά, πρακτικά και ωφέλιμα αναγνώσματα». Από το πρώτο κιόλας τεύχος ορισμένα γραμματειακά είδη απορρίπτονται, ενώ άλλα παρουσιάζονται ως κατάλληλα. Στο επόμενο κεφάλαιο, που πραγματεύεται το θέμα της φιλαναγνωσίας, εξετάζεται διεξοδικότερα το ζήτημα της «καταλληλότητας» και διερευνώνται ειδικότερα ερωτήματα: ποια είναι τα πρακτικά και ωφέλιμα αναγνώσματα στα οποία αναφέρεται ο συντάκτης; η στάση του απέναντι στα μυθιστορήματα μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου ή όχι; κάτω από ποιες προϋποθέσεις πραγματοποιείται η αλλαγή στάσης;¹⁷

Αξίζει, ωστόσο, να σταθούμε στο συνδυασμό του τερπνού με το ωφέλιμο και το διδακτικό. Πρόκειται για ένα διπολικό-αντιθετικό ζεύγος εννοιών, το οποίο επανέρχεται στις αγγελίες και άλλων παιδικών περιοδικών. Ξεκινώντας από την *Παιδική Αποθήκη* (1836), στο *Προοίμιο προς τα παιδιά* μεταξύ των στόχων της αναφέρεται: «Σκοπόν έχοντες, μικροί μου φίλοι, να σας διασκεδάσωμεν με ωφέλειαν εις τας ώρας της ευκαιρίας σας, απεφασίσαμεν να τυπόνωμεν διά σας δύο φοραίς τον μήνα από εν παρόμοιον φυλλάδιον, περιέχον διάφορα νόστιμα πράγματα και ιστορίας, διά να τα διαβάζετε και να μανθάνετε ό,τι περιγράφουν. Βλέπετε ότι διά το καλόν σας και ημείς κοπιάζομεν εις το να γράφωμεν αυτά τα πράγματα, οι δε αγαπητοί γονείς και συγγενείς σας πληρόνουν, διά να τυπόνωνται και να τα λαμβάνουν διά σας.

[...] Μην χάνετε τον τωρινόν καιρόν σας εις μάταια πράγματα και παιγνίδια, αλλά μάθετε τώρα όσα θέλουν σας χρησιμεύσει διά πάντοτε. Παρατηρήσετε, πόσοι άνθρωποι ζουν δυστυχείς τώρα, διότι δεν εμεταχειρίσθησαν καλώς τον καιρόν των, όταν ήσαν μικροί ως σεις· ωφεληθήτε λοιπόν από το παράδειγμα τούτων, διά να μην δοκιμάσετε και σεις, όταν μεγαλώσητε, όσα αυτοί υποφέρουν παθήματα».¹⁸

17. Βλ. παρακάτω, σ. 197 κ.ε.

18. Η *Παιδική Αποθήκη* δεν είναι σύγχρονη της *Εφημερίδος των Παίδων*, ωστόσο εξετάζεται εδώ, γιατί η χρονική της απόσταση μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε κατά πόσο οι στόχοι μεταγενέστερων περιοδικών διαφοροποιούνται από το περιοδικό, το οποίο με τα μέχρι τώρα ερευνητικά δεδομένα διεκδικεί την πρωτιά του παιδικού περιοδικού στον ελληνικό χώρο. Το περιοδικό αυτό δηλαδή, χρησιμοποιείται ως κριτήριο ελέγχου της «αλλαγής» των σκοπών των παιδικών περιοδικών. *Παιδική Αποθήκη*, τχ. 1, έτος 1836, σ. 2-3. Βλ. Κ. Ντελόπουλος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής*.

Ο συντάκτης της *Παιδικής Αποθήκης*, εκθέτοντας τους στόχους του περιοδικού, συνδυάζει τη διασκέδαση με τη μάθηση, δίνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στη μάθηση, όπως συνάγεται από το τέλος του *Προοιμίου*. Γίνεται φανερό ότι η παιδική ηλικία θεωρείται ως κατάλληλη περίοδος για παρέμβαση του ενήλικου στη ζωή του παιδιού, ώστε να εξασφαλιστεί μια επιτυχημένη ενήλικη ζωή. Διαφορετικά, αν το παιδί αναλώσει το χρόνο του σε παιχνίδια και μάταιες ενασχολήσεις, ως ενήλικας θα είναι δυστυχημένος. Επομένως, η ανάγνωση του περιοδικού προσφέρει «ωφέλιμη» διασκέδαση, διαφορετική από εκείνη των παιχνιδιών, και συμβάλλει στη μάθηση, η οποία παρουσιάζεται ως θεμέλιο της ευτυχίας κατά την ενήλικη ζωή. Το ενδιαφέρον του ενήλικου μοιάζει να επικεντρώνεται στη μελλοντική ευτυχία του παιδιού καθώς εκλαμβάνει το παρόν, δηλαδή την παιδική ηλικία, ως επένδυση στο μέλλον.

Στην αγγελία της *Φιλοστόργου Μητρος* επισημαίνεται: «Η μόνη ευχαρίστησις είναι να σας φανώ ωφέλιμος, και προς τούτο έρχομαι σήμερα, ν' αφιερώσω εντελώς εις υμάς τας ώρας της αναπαύσεώς μου, γράφων πολλά και τερπνά, συγχρόνως δε και χρήσιμα πράγματα και τώρα και εις τον μετά ταύτα βίον σας, διά να γίνητε χρηστοί και ενάρετοι πολίται, ωφελούντες και εαυτούς και τον πλησίον σας και την πατρίδα [...] Εις υμάς δε, ω φιλόστοργοι γονείς [...] εις υμάς λέγω, εναπόκειται να εκτιμήσπτε τους κόπους και ψυχοφελείς ημών σκοπούς και παράσχπτε προς τα φίλτατα υμών, τοιαύτα μέσα, ώστε αν και απαιτώσιν μικράν δαπάνην, να υπόσχωνται εν ταυτώ την μόρφωσιν της καρδίας, τον στολισμόν του πνεύματος, την ανάπτυξιν των νοερών δυνάμεων και επομένως την κατάρτισιν τέκνων ευπειθών, εναρέτων πολιτών, ευσεβών χριστιανών και ανθρώπων όσον το δυνατόν τελειοτέρων, ώστε να πλησιάσωσιν εις τον κύριον σκοπόν, διά το οποίον επλάσθησαν εις τον κόσμον τούτον».¹⁹ Οι προγραμματικές αυτές δηλώσεις έχουν και θρησκευτική χροιά, εφόσον συνδέουν την ανάγνωση με τη δημιουργία ευσεβών χριστιανών.

Στην αγγελία του *Μέντορος* το διπολικό ζεύγος αγωγή-ψυχαγωγία εμφανίζεται για μια ακόμη φορά: «Το κέντρον, περί ο, φίλε μου, θα περιστρέφωμαι, είνε η διανοητική και ηθική σου ανάπτυξις [...] Προς ψυχαγωγίαν σου θα σοι διηγώμαι και τα αστεία της ημέρας, οσάκις το θεωρώ καλόν».²⁰

19. *Φιλόστοργος Μητήρ*, έτος 1862. Η αγγελία προτάσσεται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού.

20. *Μέντωρ*, έτος 1869. Η αγγελία προτάσσεται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού.

Στην αγγελία αυτή μάλιστα γίνεται φανερό ότι η ψυχαγωγία τίθεται δεύτερη σε σειρά προτεραιότητας και η παρουσία της στο περιοδικό εξαρτάται από τη βούληση του συντάκτη.

Η *Αθηναίς* περιλαμβάνει και αυτή τον παραπάνω συνδυασμό: «Αναγνωρίζαντες την παρ' ημίν κοινώς αισθανομένην έλλειψην οργάνου εις την εν γένει ανάπτυξιν άμα δε και τέρψιν της νεότητος αποβλέποντες, αναλαμβάνομεν την έκδοσιν της Αθηναίδος [...]»,²¹ ενώ το μότο της *Διαπλάσεως των Παιδων* είναι «τέρπειν άμα και διδάσκειν». Σε επιστολή προς τους γονείς, στην οποία διαγράφονται οι στόχοι της, διαβάζουμε: «[...] θέλομεν παρέχει τοις μικροίς ημών αναγνώσταις, αμφοτέρων των γενών, ύλην ηθικήν και διδακτικήν, συγκεκριμένην μετά του τερπνού [...]».²²

Διαφαίνεται από τις παραπάνω αγγελίες, προγραμματικές δηλώσεις και επιστολές, ότι η ηθική διδασκαλία και η τέρψη των παιδιών είναι οι στόχοι που θέτουν τα περιοδικά. Ίσως, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, λαμβάνοντας υπόψη ότι εκείνοι που προχωρούν στην έκδοση παιδικών περιοδικών έχουν δεδομένες, αποκρυσταλλωμένες αντιλήψεις για τα παιδιά, ότι η ψυχαγωγία δεν ανάγεται σε αυτοσκοπό –παρόλο που προβάλλεται κατ' αυτόν τον τρόπο– αλλά μετατρέπεται σε μέσο που εξυπηρετεί τον πρώτο σκοπό, δηλαδή τη διδασκαλία, την ηθική διαπαιδαγώγηση, τη διάπλαση του παιδιού. Επιπλέον, ο όρος ψυχαγωγία, με τη σημερινή του σημασιοδότηση, ελάχιστη συνάφεια φέρει με την πρόσληψη του όρου κατά τον 19ο αι. Δε διαθέτουμε κανένα αξιόπιστο κριτήριο, με το οποίο θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε πόσο ψυχαγωγικά ήταν τα παιδικά περιοδικά του 19ου αι. για τα παιδιά-αναγνώστες της εποχής.

Η ομοιομορφία των παραπάνω διακηρύξεων δε συνεπάγεται απόλυτη ταύτιση των αντιλήψεων και στάσεων που προβάλλονται από το κάθε περιοδικό σε σχέση με το παιδί. Κάθε περιοδικό αποδίδει σε ίδιες έννοιες διαφορετική ή διαφοροποιημένη σημασία, δημιουργώντας ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα. Αν αντίθετα, δεχτούμε την απόλυτη ταύτιση, τότε η έκδοση όλων αυτών των παιδικών περιοδικών δεν έχει νόημα, εφόσον κάθε καινούρια έκδοση αποτελεί προσπάθεια να εξυπηρετηθούν ορισμένες ανάγκες και να καλυφθούν κάποιες ελλείψεις, όπως αυτές προσλαμβάνονται από τους συντάκτες τους. Παρόμοια άποψη θα ίσχυε και ως προς τη μελέτη των παιδικών περιοδικών: δεδομένης της «ομοιομορφίας» τους, δε θα ήταν

21. *Αθηναίς*, τχ. 1, έτος 1876, σ. 1.

22. *Διάπλασις των Παιδων*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1879, σ. 2.

απαραίτητη η ξεχωριστή προσέγγιση κάθε παιδικού περιοδικού. Επομένως, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή, όταν χρησιμοποιούνται όροι όπως «ταύτιση» και «ομοιομορφία» στη μελέτη των παιδικών περιοδικών του 19ου αι.²³

Επιστρέφοντας μετά από αυτή την παρέκβαση στις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη, απομένει να σταθούμε σε ένα τελευταίο στοιχείο: ο συντάκτης βεβαιώνει ότι η *Εφημερίς των Παίδων* «δεν θα αναμιγνύεται εις τα πολιτικά».²⁴ Η πολιτική εξοβελίζεται από το περιοδικό, αλλά η αφοριστική αυτή δήλωση από μόνη της συνιστά θέση πολιτική. Το εγχείρημα έκδοσης ενός «κατάλληλου» για τα παιδιά εντύπου αποτελεί θέση πολιτικοποιημένη, εφόσον το περιοδικό θεωρείται ότι θα έχει κάποιον αντίκτυπο στις συνειδήσεις των παιδιών-αναγνωστών και εκφράζει συγκεκριμένο όραμα για την εξέλιξή τους. Επιπλέον, η απόρριψη της πολιτικής φανερώνει και μια αντίληψη για το παιδί: παιδί και πολιτική δε συνάδουν· πρέπει όμως να αναρωτηθούμε για το είδος της πολιτικής στο οποίο αναφέρεται ο συντάκτης. Είναι η πολιτική της τρέχουσας επικαιρότητας ή πρόκειται για κοινωνική και θρησκευτική πολιτική;²⁵

Διατρέχοντας το περιοδικό, διαπιστώνουμε ότι, πράγματι, δεν υπάρχουν σχόλια με άμεση πολιτική διάσταση, αλλά έμμεσα ο συντάκτης πιάνεται στον ιστό που απέρριψε, προλογίζοντας το περιοδικό του: το παιδί χρησιμοποιείται ως μέσο κοινωνικής, ηθικής και θρησκευτικής αναμόρφωσης, γίνεται το «πεδίο» στο οποίο εφαρμόζεται η πολιτική «εξευαγγελισμού» της κοινωνίας. Επιπλέον, το γεγονός και μόνο ότι το περιοδικό φέρει το μότο «των τοιούτων είναι η βασιλεία των ουρανών» φανερώνει τα δύο κέντρα της *Εφημερίδος των Παίδων*: το παιδί και το ευαγγέλιο· η διαμόρφωση του παιδιού μέσω του ευαγγελικού λόγου, και η διάπλαση ενός πολίτη με βάση δεδομένες θέσεις και αντιλήψεις συνιστά θέση πολιτική. Ανάλογη απόρριψη της πολιτικής εντοπίζεται και στην *Αθηναΐδα*: «[...] Ουδέποτε δε και κατ' ουδένα λόγον θέλει αναμιγνύεσθαι εις την ενεργόν πολιτικήν [...]».²⁶

23. Συνηθίζεται να θεωρούμε τον 19ο αι. εποχή στην οποία δεσπάζει η νομισαρχία και ο άκρατος διδασκισμός στα αναγνώσματα των παιδιών. Δε διαθέτουμε όμως κανένα αξιόπιστο κριτήριο του αντίκτυπου που είχαν. Προσλαμβάνονταν δηλαδή αυτά τα αναγνώσματα ως διδακτικά από τα παιδιά που τα διάβαζαν;

24. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

25. Όπως θα φανεί παρακάτω, η πολιτική, παρά τις αντίθετες εξαγγελίες του Μ. Δ. Καλοποθάκη, εντάχθηκε στα παραρτήματα του περιοδικού και είχε μάλιστα συγκεκριμένο προσανατολισμό. Βλ. σ. 175 κ.ε.

26. *Αθηναΐς*, τχ. 1, έτος 1876, σ. 2.

Ωστόσο, η ίδια η απόφαση της έκδοσης ενός περιοδικού για παιδιά είτε εξαιτίας έλλειψης είτε εξαιτίας ακαταλληλότητας των διαθέσιμων αναγνωσμάτων συνιστά θέση πολιτική.

Αν δοκιμάσουμε να αποτυπώσουμε τη δομή των επιστολών, γιατί απομονώνοντας τις επιστολές από το σώμα του περιοδικού και διαβάζοντάς τις ως μια συνέχεια, βλέπουμε ότι αποτελούν ένα οργανικό σύνολο με αποκρυσταλλωμένη μορφή, θα λέγαμε, με κίνδυνο να απλουστεύσουμε, ότι οι επιστολές παρουσιάζουν την ακόλουθη τυπική διάρθρωση:

«Χαιρετισμός προς τα παιδιά
Ευχαριστήριο λόγος προς τον Θεό
Υπογράμμιση του ρόλου του συντάκτη
Υπογράμμιση του ρόλου των συνδρομητών (οικονομικά θέματα/ζωή κατά το ευαγγέλιο)
Αποχαιρετισμός και ευχές»

Αν προσπαθήσουμε να αποδώσουμε σχηματικά το περιεχόμενο των επιστολών του εκδότη, διαπιστώνουμε ότι αυτές από θεματολογική άποψη δεν εστιάζουν σε γεγονότα της καθημερινότητας ή σε πρακτικά θέματα, αλλά διακρίνονται, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο, για τον οικονομικό,²⁷ εσχατολογικό, σωτηριολογικό και ευαγγελικό χαρακτήρα τους. Φυσικά, οι επιστολές παρέχουν και εμβρυακές πληροφορίες για όσους κατά καιρούς συνεργάστηκαν με την *Εφημερίδα των Παίδων*.²⁸

Η οικονομική διάσταση των επιστολών

Η *Εφημερίς των Παίδων*, σε σύγκριση με άλλα παιδικά περιοδικά του 19ου αι., είχε μεγάλη διάρκεια ζωής, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν σε θέση να αντιμετωπίζει επαρκώς τα έξοδά της.²⁹ Η εντύπωση, ωστόσο, που αποκομίζει κανείς από την ανάγνωση των επιστολών και των ειδοποιήσεων του συντάκτη της, είναι ότι το περιοδικό σε όλη την πορεία του είχε την ανάγκη οικονομικής στήριξης από τους συνδρομητές του.³⁰ Το θέμα των

27. Ο οικονομικός χαρακτήρας αναφέρεται στην οικονομική ζωή του περιοδικού.

28. Βλ. παραπάνω, σ. 107 κ.ε.

29. Για την οικονομική υποστήριξη από την P.C.U.S., βλ. παραπάνω σ. 106, υποσημείωση 50.

30. Ο οικονομικός χαρακτήρας των ειδοποιήσεων δεν εξετάζεται χωριστά. Οι ειδοποιήσεις βρίθουν από εκκλήσεις προς τους συνδρομητές να αποστείλουν εγκαίρως τη συνδρομή τους ή να δραστηριοποιηθούν για την ευρύτερη διάδοση του περιοδικού.

οικονομικών στο πλαίσιο των επιστολών συνδέεται με το ζήτημα της δεκαπενθήμερης έκδοσης και βελτίωσης του περιοδικού, καθώς και με τα δώρα που πιθανόν να ανέμεναν οι συνδρομητές από το περιοδικό.

Ήδη από τα πρώτα έτη, ο συντάκτης προσπαθεί να εξάρει τον ρόλο που διαδραματίζει ο συνδρομητής τόσο στην επιβίωση όσο και τη βελτίωση του περιοδικού. Παρουσιάζεται ανένδοτος ως προς την τακτοποίηση των οικονομικών:

«Όπως και κατά τα δύο παρελθόντα έτη ούτω και εις το μέλλον η συνδρομή θα ήναι προπληρωτέα. Άνευ του όρου τούτου δεν δυνάμεθα να εξακολουθήσωμεν την έκδοσίν της. Ουδέ εν φύλλον δε θα σταλή εις τον μη προπληρώσαντα. Οι των επαρχιών συνδρομηταί δύνανται να στείλωσι την συνδρομήν των εις γραμματόσημα. Ει δε μη επιστολή απλή δεν θα ληφθή ουδ' όλως υπ' όψιν.»³¹

Η μέθοδος προπληρωμής εξασφαλίζει ένα κεφάλαιο στον συντάκτη, είναι το εχέγγυο για τη βιωσιμότητα του περιοδικού. Η αύξηση του αριθμού των συνδρομητών παρουσιάζεται ως αναγκαία. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της έκδοσης του περιοδικού, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης φροντίζει να δελεάσει τους ήδη εγγεγραμμένους συνδρομητές με «δώρα», για να κινητοποιηθούν προς άγραν νέων συνδρομητών. Παρατηρείται διαβάθμιση των δώρων, ανάλογα με τον αριθμό των συνδρομητών, που εγγράφει κανείς. Στα δώρα περιλαμβάνονται συνδρομές της *Εφημερίδος των Παίδων* και του *Αστέρος της Ανατολής*, η Αγία Γραφή με παραπομπές, το λεξικό του Βυζαντίου Σκαρλάτου, *Τα Θεμέλια της Ιστορίας*, η *Παγκόσμιος Φιλολογία*, και εικόνες.³² Επιπλέον, εισάγεται και η έκπτωση του 25% για όποιον εγγράφει περισσότερους από πέντε συνδρομητές. Η τελευταία ρύθμιση φανερώνει ξεκάθαρα την οικονομική διάσταση που χαρακτηρίζει τον επιστολικό λόγο του Καλοποθάκη.

Από το έτος 1886 και εξής, η *Εφημερίς των Παίδων* αποστέλλεται στους συνδρομητές μαζί με τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, τα οποία προσφέρονται δωρεάν στην αρχή κάθε έτους στους συνδρομητές ή αντί 50 λεπτών το έτος

31. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 25, έτος 1870, σ. 97 «Προς τους μικρούς αναγνώστας μας». Εξάλλου, στην πρώτη σελίδα κάθε τεύχους αναγράφεται ότι η συνδρομή είναι ετήσια και προπληρωτέα.

32. Οι υποσχέσεις για τα δώρα αυτά απαντούν στις ειδοποιήσεις της *Εφημερίδος των Παίδων*.

στους μη συνδρομητές.³³ Η προσφορά των *Παιδικών Διηγημάτων* εντάσσεται στη γενικότερη πολιτική που υιοθετεί το περιοδικό για να προσελκύσει νέους συνδρομητές. Το κίνητρο που τους παρέχει είναι και αυτό οικονομικής φύσης, αλλά δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι η επιβράβευση του συνδρομητή, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν έχει τη μορφή χρημάτων αλλά έντυπου λόγου, ο οποίος θεωρείται κατάλληλος για το παιδί.

Τα οικονομικά του περιοδικού παρουσιάζονται πενιχρά, τέτοια που δε δικαιολογούν την πολυτέλεια πρωτοχρονιάτικων δώρων ούτε την οργάνωση πρωτοχρονιάτικης γιορτής. Η έλλειψη όμως αυτής της δυνατότητας αντισταθμίζεται από τις προσωπικές ευχές του συντάκτη της *Εφημερίδος των Παίδων*: «[Ο συντάκτης] πέμπει δηλονότι εις πάντας ομού και εις ένα έκαστον χωριστά τας εγκαρδίους ευχάς διά το νέον έτος, δεόμενος, όπως κάμνει καθ' έκαστον μήνα, ίνα η μικρά αύτη εφημερίδα εξακολουθήση και κατά το έτος τούτο να ευρίσκη αυτούς εν υγεία και ευτυχία, αυξάνοντας εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου, και προξενούντας χαράν, παρηγορίαν και καλήν ελπίδα εις τους αγαπητούς των γονείς δι' υπομονής και αγάπης προς αυτούς και καλής διαγωγής προς πάντας».³⁴

Η οικονομική ευμάρεια είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση υλικών αγαθών –δώρων στην προκειμένη περίπτωση– αλλά «το ταμείον της Εφ. των Παίδων εισέτι δεν ευπόρησεν αρκούντως».³⁵ Επιπρόσθετα, δεν αποστέλλονται δώρα, γιατί το περιοδικό προσανατολίζεται προς το πνεύμα, όχι προς την ύλη, στοιχείο που γίνεται ολοφάνερο στην επιστολή του έτους 1875, στην οποία ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, έχοντας απολογηθεί για την αδυναμία του περιοδικού να προσφέρει δώρα και γλυκίσματα, διατείνεται: «Εκείνο, το οποίον εγώ πάντοτε επεδύμησα και νυχίθην δι' όλους σας, είναι τι ανώτερον όλων τούτων των κοινών και προσκαίρων, - είναι τι, το οποίον αφορά εις τα υψηλότερα και πολυτιμότερα συμφέροντά σας, και περί τούτου ζητώ την άδειαν σας να σας είπω ολίγους λόγους».³⁶

33. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 228, έτος 1886, σ. 1529. Για τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, βλ. σ. 126 και σ. 223 κ.ε.

34. Στο *ίδιο*, τχ. 61, έτος 1873, σ. 241 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

35. Στο *ίδιο*.

36. Στο *ίδιο*, τχ. 85, έτος 1875, σ. 389-390 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων». Οι «ολίγοι λόγοι», που ακολουθούν το παραπάνω παράθεμα, συμπυκνώνουν την ευαγγελική κοσμοθεώρηση της ζωής.

Ενώ λοιπόν, η ανάγκη για ενίσχυση των οικονομικών της *Εφημερίδος των Παίδων* προβάλλεται επιτακτική, το χρήμα ως μέσο εκπλήρωσης υλικών επιθυμιών απορρίπτεται, δημιουργώντας εύλογα μία αντίφαση.

Η οικονομική σχέση περιοδικού-συνδρομητή κορυφώνεται στο ζήτημα της δεκαπενθήμερης έκδοσης, το οποίο είχε τεθεί ήδη από το 1870. Η «δίσ του μηνός έκδοσις» προϋποθέτει ένα αναγνωστικό κοινό, το οποίο ασκεί πίεση για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού. Ωστόσο, ο συντάκτης προσπαθεί να καταστήσει τους ίδιους τους συνδρομητές υπεύθυνους ως προς το ζήτημα αυτό: «Λυπείται προσέτι, ότι κατά το έτος τούτο δεν δύναται να εκπληρωθή την από πολλούς εκφρασθείσαν επιθυμίαν του να εκδίδεται η *Εφημερίς των Παίδων* δίσ του μηνός· ελπίζει όμως, ότι τη βοήθεια όλων των απανταχού μικρών αυτής φίλων και συνδρομητών θα δυνηθή κατά το ελευσόμενον έτος όχι μόνον δίσ του μηνός να την εκδίδη, αλλά και με περισσοτέρας εικονογραφίας να την καθωραΐξη. Λέγω τη βοήθεια των, διότι άνευ αυτής αδύνατον να γείνη το τοιούτον. Ναι, μικροί μου φίλοι, έκαστος από σας πρέπει να προσπαθήση να κάμη ένα τουλάχιστον νέον συνδρομητήν, εάν, ως πληροφορούμαι και πιστεύω, σας αρέση η Εφ. των Παίδων και επιθυμήτε να την αναγιγνώσκετε δίσ του μηνός – πρέπει να σχηματισθώσι κατά πόλεις και χωρία επιτροπαί εκ παιδιών, όπως και τον αριθμόν των συνδρομητών αυξάνωσι και τα φύλλα των λαμβάνωσιν ασφαλέστερον και την δίσ του μηνός έκδοσίν της διευκολύνωσιν. Ούτω πως γίνεται εις την Αμερικνήν και Αγγλίαν, όπου τοιαύται εφημερίδαι είναι πολλάί και ωραίαί και μερικαί από αυτάς έχουσι περισσοτέρους των 350 χιλιάδων συνδρομητών!»³⁷

Το αίτημα των συνδρομητών μεταβάλλεται σε αίτημα του συντάκτη· οι συνδρομητές ζητούν τη δεκαπενθήμερη έκδοση και στη βάση αυτού του αιτήματος ο Καλοποθάκης θέτει το δικό του: δραστηριοποίηση και σύσταση συλλόγων εκ μέρους των συνδρομητών, για να αυξηθεί ο αριθμός τους και να καταστεί δυνατή η δεκαπενθήμερη έκδοση της *Εφημερίδος των Παίδων*. Επομένως, η ικανοποίηση του αιτήματος δεν εξαρτάται από τον συντάκτη, αλλά από εκείνον που θέτει το αίτημα και στη συγκεκριμένη περίπτωση από το παιδί. Πρόκειται για μετάθεση ευθύνης, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως αναγνώριση της δυνατότητας του παιδιού να συμβάλει στην εκπλήρωση του αιτήματός του. Το παιδί πρέπει να συμμετέχει «δυνάμει» στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων για τη «δίσ του

37. Στο *ίδιο*, τχ. 37, έτος 1871, σ. 145-146 «Προς τους μικρούς αναγνώστας της Εφ. των Παίδων».

μνός» έκδοση. Από την άλλη όμως, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η τακτική που προτείνεται, θέτει το παιδί στο επίκεντρο μιας εμπορικής σχέσης, μιας δοσοληψίας, η οποία αποσιωπάται και παρουσιάζεται ως ωφέλιμη αφού κατ' αυτόν τον τρόπο θα επιτευχθεί ο στόχος που αυτό επιδιώκει.

Η δραστηριοποίηση, όμως, του εκδότη δεν εντάσσεται στις απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της δεκαπενθήμερης έκδοσης, αλλά εμφανίζεται ως δεδομένη και «πεπερασμένη», με την έννοια ότι ο συντάκτης έχει προσφέρει οτιδήποτε ήταν στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του. Το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από τον συντάκτη-εκδότη στον συνδρομητή, στο παιδί, το οποίο πρέπει να επωμιστεί την ευθύνη του αιτήματός του: «Παν ό,τι εξήρητο από της Διευθύνσεως της Εφ. των Παίδων, όπως κατασταθή αυτή ευχάριστος, ελκυστική, ωφέλιμη και διδακτική εγένετο, και μετ' ευχαριστήσεως ο συντάκτης της βλέπει αυτήν καθ' εκάστην διαδιδομένην εις τα διάφορα μέρη της Ελλάδος έτι και εις το εξωτερικόν, όπου ελληνικά εφημερίδες ή καθόλου κυκλοφορούσι, και λαμβάνει πανταχόθεν επιστολάς επαινούσας αυτήν ως πολύ αναγκαίαν και ωφέλιμον εις τα παιδιά, αλλά τούτο δεν αρκεί».³⁸

Η ποιότητα του περιοδικού αποτελεί στοιχείο που ελέγχεται από τον εκδότη, ενώ η πρόσληψη του περιοδικού δεν εμπίπτει στα όρια της δράσης του. Σε αυτό ακριβώς το σημείο απαιτείται η παρέμβαση του παιδιού, η οποία δεν ξεκινά εκούσια αλλά με την παρότρυνση του ενηλίκου. Ο εκδότης στο θέμα της δεκαπενθήμερης έκδοσης εμφανίζεται απλώς ως μεσολαβητής στην εκπλήρωση της επιθυμίας των συνδρομητών, χωρίς καμία δυνατότητα παρέμβασης. Ο συνδρομητής είναι εκείνος που θα δώσει στον εκδότη τη δυνατότητα να προχωρήσει στη δεκαπενθήμερη έκδοση, οι όροι της οποίας όμως διατυπώνονται ρητά από τον τελευταίο: «Εάν ο αριθμός των συνδρομητών φθάση τους τρισχιλίους θα εκδώσωμεν αυτήν δις του μηνός αντί μιας δραχμής, εννοείται, το έτος διά τους εντός της Ελλάδος, και δύο διά τους εν Τουρκία συμπεριλαμβανομένων των ταχυδρομικών τελών. Όσοι δε των τελευταίων διαμένουν εις πόλεις ή χωρία μακράν του τόπου της προσορμίσεως των ατμοπλοίων, θέλουσι πληρώνει 25 λεπτά περισσότερον προς κάλυψιν των εγχωρίων ταχυδρομικών τελών.

Παρακαλούνται οι απανταχού ανταποκριταί και συνδρομηταί μας να μας αναγγείλωσιν εντός του μηνός την συγκατάθεσιν των περί της δις του μηνός

---

38. Στο *ιδιο*.

εκδόσεως αυτής υπό τους άνωθι όρους, όπως οδηγηθώμεν διά τα περαιτέρω. Ευελπιστούμεν δε ότι διά των προσπαθειών πάντων των φίλων μας θέλομεν δυνηθή να πληρώσωμεν τους πόθους των μικρών μας αναγνωστών».³⁹

Ός προς τους παραπάνω όρους, απαιτείται η ομοφωνία των συνδρομητών. Επιπλέον, η κινητοποίηση των συνδρομητών είναι ένας από τους όρους που θέτει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης για να ικανοποιήσει το αίτημά τους.

Η δεκαπενθήμερη έκδοση του περιοδικού ανάγεται σε θέμα μείζονος σημασίας στα πρώτα χρόνια της *Εφημερίδος των Παίδων* ως το 1873, έτος το οποίο οριοθετεί μία αλλαγή στο περιοδικό: η «δισ του μηνός έκδοσις» δεν πραγματοποιείται, αλλά το μέγεθος του περιοδικού διπλασιάζεται. Από τετρασέλιδο που ήταν από το 1868 ως το 1873, γίνεται οκτασέλιδο από τις αρχές του 1874 ως το 1893 και η τιμή της ετήσιας συνδρομής διπλασιάζεται από 50 λεπτά αυξάνεται σε μία δραχμή. Η επιθυμία των συνδρομητών αυτή καθαυτή δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά το αίτημά τους ικανοποιήθηκε με τρόπο που ταίριαζε στις προδιαγραφές της *Εφημερίδος των Παίδων*: ήταν ένα περιοδικό με έντονο ερασιεπιστικό χαρακτήρα, ένα περιοδικό το οποίο συντασσόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τον Μ. Δ. Καλοποθάκη.⁴⁰ Επομένως, η μηνιαία έκδοση εξυπηρετούσε καλύτερα τον εκδότη τόσο γιατί θα είχε χρόνο στη διάθεσή του να συγκεντρώνει υλικό όσο και γιατί θα ήταν ίσως πιο δαπανηρό να εκδίδει το περιοδικό τετρασέλιδο αλλά δεκαπενθήμερο.

Όμως, ακόμα και όταν αναγγέλλεται ο διπλασιασμός του μεγέθους του περιοδικού –συνεπώς το αίτημα των παιδιών παύει να υφίσταται– ο συνδρομητής εξακολουθεί να είναι επιφορτισμένος με την ευθύνη της ευρύτερης διάδοσης του περιοδικού.⁴¹ Η διευθέτηση του οικονομικού

39. Στο *ίδιο*, τχ. 48, έτος 1871, σ. 189 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

40. Στο *ίδιο*, τχ. 97, έτος 1875, σ. 481-482 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων»: «Και τω όντι, μία των κοπιαστικών αλλά και πολύ ευχαρίστων ενασχολήσεών μου είναι η συλλογή και διάταξις ύλης καταλλήλου, ευαρέστου και διδακτικής διά τους πολυπληθείς υμάς φίλους μου».

41. Βλ. την επιστολή του Ι. Σ. Δούαρ, *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 72, έτος 1873, σ. 281, «Μικροί μου φίλοι», με την οποία προτρέπει τα παιδιά να εργαστούν για την ευρύτερη διάδοση του περιοδικού: «Τούτο είναι έργον [...] λίαν ωφέλιμον και θεάρεστον, διότι καθώς καλώς γνωρίζετε ο σκοπός της Εφημερίδος των Παίδων είναι η διανοητική, η ηθική και προ πάντων η χριστιανική ανατροφή και ανάπτυξι των παιδων. Επειδή αυτή είναι η μόνη βάση της αληθούς παιδείας, ήτις οδηγεί τον άνθρωπον εις την ευθείαν οδόν, και αποκαθιστά

ζητήματος, ως προϋπόθεσης για τη δεκαπενθήμερη έκδοση, δεν αποτελεί πλέον σημείο πίεσης προς τον συνδρομητή, αφού το αίτημά του, υποθετικά έστω, έχει ικανοποιηθεί. Ωστόσο, πίεση εξακολουθεί να ασκείται, και αυτήν τη φορά αφετηρία δεν είναι τα χρήματα, αλλά μια μεταφυσική θεώρηση της παιδείας –της χριστιανικής παιδείας– η οποία μπορεί και πρέπει να διαδοθεί και σε άλλα παιδιά. Μέχρι τώρα η υποτιθέμενη δράση των παιδιών παρουσιαζόταν να έχει πρακτικό χαρακτήρα. Αποκτά όμως και μια έντονα πνευματική χροιά, απομακρυσμένη πλήρως από την υλιστική απαίτηση της «δισ του μηνός έκδοσης». Τώρα το έργο των παιδιών θα είναι θεάρεστο και ωφέλιμο, γιατί η διάδοση του περιοδικού συνεπάγεται διάδοση των χριστιανικών αρχών που αποτελούν τη βάση της αληθινής παιδείας, η οποία οδηγεί τόσο στην επίγεια ευτυχία όσο και στη μέλλουσα ζωή.

Είτε όμως πρόκειται για πρακτικούς είτε για πνευματικούς λόγους, το παιδί –η ιδέα του παιδιού– δεν παύει να αποτελεί το πεδίο στο οποίο εστιάζεται το ενδιαφέρον του ενήλικου. Το παιδί γίνεται μέσο και σκοπός: μέσο γιατί «χρησιμοποιείται» από τον ενήλικο για την επίτευξη της δεκαπενθήμερης έκδοσης και τη διάδοση της χριστιανικής παιδείας, και σκοπός γιατί η διάδοση των χριστιανικών αρχών στοχεύει πρωταρχικά στο παιδί, το οποίο αν διαπαιδαγωγηθεί «σωστά» –σύμφωνα δηλαδή με το όραμα του ενήλικου– θα γίνει ο πολίτης, ο χριστιανός, ο άνθρωπος, τον οποίο ο ενήλικος προσπαθεί να διαμορφώσει, να πλάσει ανάλογα με το ιδεατό του πρότυπο. Το οικονομικό κίνητρο αντικαθίσταται ή μάλλον εμφανίζεται παράλληλα με ένα μεταφυσικό κίνητρο, αλλά αποδέκτης και των δύο προσανατολισμών είναι το παιδί-συνδρομητής.

Ακόμα και όταν πραγματοποιείται ο επιθυμητός στόχος, το οικονομικό κίνητρο εξακολουθεί να εμφανίζεται πάντα σε σχέση με το παιδί, στη βάση όμως βελτίωσης της ποιότητας του περιοδικού και ευρύτερης διάδοσής του.⁴² Έτσι, εύλογα αναφύεται το ερώτημα αν η υπόσχεση για συχνότερη έκδοση ή εισαγωγή βελτιώσεων αποτελεί τέχνασμα του εκδότη, για να δεσμεύσει τους συνδρομητές του σε εντονότερη προσπάθεια για τη διάδοση του περιοδικού. Η πιθανότητα για συχνότερη έκδοση εξακολουθεί να παρεισδύει στο λόγο του εκδότη σχεδόν ως το τέλος της ζωής του περιοδικού.

αυτόν τω όντι λογικόν, και προς τούτοις κάμνει αυτόν, διά της θείας βοήθειας, μακάριον και ευδαίμονα και εις την παρούσαν ζωήν και εις την μέλλουσαν».

42. Στο *ίδιο*, τχ. 73, έτος 1874, σ. 289-290 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

Είκοσι χρόνια σχεδόν μετά την έναρξη έκδοσης της *Εφημερίδος των Παίδων* και λίγα χρόνια πριν διακοπεί η έκδοσή της, οι επιστολές του Καλοποθάκη εξακολουθούν να κάνουν λόγο για τη «δισ του μινός έκδοσιν», πάντα σε συνάρτηση με την κινητοποίηση των συνδρομητών: «Προς τούτοις ελπίζει ότι πάντες οι μικροί αυτής φίλοι θέλουσι φιλοτιμηθή να προσθέσωσιν έκαστος ένα τουλάχιστον νέον συνδρομητήν, ίνα ούτω δυνηθή η διεύθυνσις να εκδώσῃ αυτήν δισ του μινός, ή να διπλασιάσῃ τας σελίδας της μηνιαίας αυτής εκδόσεως και καλλύνη αυτήν με περισσοτέρας και καλλιτέρας εικόνας». ⁴³

Η αύξηση του αριθμού των συνδρομητών, λοιπόν, στο βαθμό που ο συντάκτης επιθυμεί, δε συνιστά εγγύηση ότι αυτός θα προχωρήσει στη δεκαπενθήμερη έκδοση. Ο διπλασιασμός της ύλης και ο καλλωπισμός της *Εφημερίδος των Παίδων* συνεχίζονται να υφίστανται ως επιλογή που θα μπορούσε να υποκαταστήσει το αρχικό αίτημα-επιθυμία των συνδρομητών. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η άσκηση πίεσης για αύξηση του αριθμού των συνδρομητών δεν είχε ουσιαστικό αντίκτυπο στο περιοδικό, δηλαδή στην εμφάνιση και τα περιεχόμενά του· το περιοδικό συνέχισε να ακολουθεί τις επιταγές του εκδότη ως προς τη μορφή και την ύλη.

Η αντίθεση «επαρκής προσφορά του εκδότη-ανεπαρκής προσφορά του συνδρομητή» αποτελεί μια άλλη σταθερή παράμετρο του επιστολικού λόγου του Καλοποθάκη: «[...] και πολλές άλλας προσπαθείας να καταβάλῃ [ο συντάκτης] όπως κατορθωθή η δισ του μινός έκδοσις αυτής, λυπείται δε ότι προς επίτευξιν του τελευταίου τούτου αι προσπάθειαι και ελπίδες του δεν εστέφησαν με την οποίαν ήλπιζεν επιτυχίαν. Ο αριθμός των προστεθέντων νέων συνδρομητών δεν είναι ακόμη τοσαύτος, ώστε να δικαιολογή την προσθήκην νέας δαπάνης ίσης με την υπάρχουσαν. Εάν όμως έκαστος των μικρών συνδρομητών της επιμεληθή να προσθέσῃ ουχί πολλούς, αλλ' ένα μόνον νέον συνδρομητήν εις τους παλαιούς κατά το νέον έτος, ας ήναι βέβαιοι, ότι η επιθυμία αυτών τε και του συντάκτη της θα πληρωθή.

Ως προς τας υποχρεώσεις της, η σύνταξις της Εφημ. των Παίδων δύναται να εἴπῃ μετά παρηγορίας και εν αληθεία, ότι εις το πείσμα, ούτως ειπείν, των πολλών και ποικίλων προσκομμάτων, ζημιών και καταχρήσεων, τας οποίας υπέστη εκ των ταχυδρομείων, των ανταποκριτών και άλλων αιτιών, ου μόνον την τακτικὴν έκδοσιν του φύλλου ανελλιπῶς εξηκολούθησεν,

43. Στο *ίδιο*, τχ. 228, έτος 1886, σ. 1529.

αλλά και τα απολεσθέντα φύλλα, αναβαίνοντα εις πολλές εκατοντάδας, ετοιμώς ανεπλήρωσε και πάσας τας δικαίας αιτήσεις των συνδρομητών της ικανοποίησεν, ώστε ήδη δύναται να εἴπῃ προς πάντας, «Ἰδού αγαπητοί μου φίλοι, εφθάσαμεν εις το τέλος του ἔτους χωρίς να οφείλω εις ουδένα ἄλλο τι εἰμὴ ἀγάπην!»⁴⁴

Ὅλοι ὅσοι ἔχουν σχέση με τὴ διάδοσιν τοῦ περιοδικοῦ παρουσιάζονται ανεπαρκεῖς, με ἐξαίρεσιν τὸν Καλοποθάκη, ὁ ὁποῖος σὲ ὅλη τὴ διάρκεια ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ ἐμφανίζεται ὡς «ὁ μόνος ποῦ παραμένει σταθερὸς στὴ δέσμευσί του»: ἀγωνίζεται συνεχῶς γιὰ τὴ βελτίωσιν τοῦ ἐντύπου τοῦ καὶ μάλιστα ἀφιλοκερδῶς. Ἡ ἐπιστολή του γιὰ τὸ ἔτος 1888 εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ, γιὰτὶ συμπυκνώνει τὴν ἀνιδιοτελή προσφορὰ τοῦ ἐκδότη, τὴς παγιωμένες ἀντιλήψεις τοῦ σχετικὰ με τὸ ρόλο τοῦ περιοδικοῦ, τὴς «λανθάνουσες» ἐπικρίσεις πρὸς τὸ κοινὸ, τὸν ἔπαινο γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ περιοδικοῦ καὶ τὴς συνεχεῖς ἐκκλήσεις γιὰ ἐγγραφή νέων συνδρομητῶν. Ὁ ἐπαινετικὸς λόγος ἀφορᾷ πάντα στὸ πρόσωπο τοῦ συντάκτη καὶ τὴν ποιότητα τῆς *Εφημερίδος τῶν Παίδων*, χωρίς ποτέ νὰ υπογραμμίζεται τόσο ἐντονα ὁποιαδήποτε θετικὴ προσφορὰ τοῦ συνδρομητῆ-αναγνώστη: «Ἡ *Εφημερίς τῶν Παίδων* με τὸ φύλλον τούτο κλείει τὸ 20τὸν ἔτος τῆς ηλικίας τῆς. Ὁ δε συντάκτης αὐτῆς, ὅστις καθ' ὅλα ταῦτα τὰ ἔτη ἀφιλοκερδῶς ηργάσθη δι' αὐτῆς πρὸς τὸ καλὸν τῶν ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος Ἑλληνοπαίδων, οὐδενὸς κόπου φεισθεῖς ὅπως καταστήσῃ τὸν μικρὸν τούτον φίλον τῶν παιδίων καὶ ἐν γένει τῆς οἰκογενείας ὠφέλιμον ὑπὸ διανοητικὴν, ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἔποψιν, χαίρει μὲν ἀφ' ἐνός, διὰ τὰς πανταχόθεν ἐκφραζομένας εὐαρεσκείας καὶ ἐπαίνους, ἀλλὰ λυπεῖται, ἀφ' ἑτέρου διότι οἱ συνδρομηταὶ δὲν κατέβαλον εἰσέτι τὰς ἀπαιτούμενας προσπαθείας πρὸς αὐξήσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδρομητῶν αὐτῆς.

Ἐφημερίς ὡς ἡ τῶν Παίδων, δυναμένη νὰ παραβληθῆ, με οἰανδήποτε ἄλλην *Εφημερίδα* τοῦ εἶδους τῆς εἰς ἄλλας γλώσσας καὶ χώρας πλουσιωτέρας καὶ πολυανθρωποτέρας τῆς Ἑλλάδος, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ τριπλασίους καὶ τετραπλασίους συνδρομητὰς τῶν ὧσων ἤδη ἔχει. Ἐφημερίς, ἡ ὁποία παρ' ἡμῖν εἶναι ἡ μόνη ἀξία τοῦ ονόματος, τὸ ὁποῖον φέρει, καὶ πράγματι ἀναγκαῖα δι' οἰκογενείας, καὶ παιδία στεροῦμενα ἄλλων τοιούτων ἀναγνωσμάτων, ἔπρεπε νὰ παρέχῃ κάτι τι καὶ εἰς τὸν συντάκτην τῆς καὶ οὐχὶ μετὰ δυσκολίας νὰ ἀπαντᾷ τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἐξοδα, τῆς τυπώσεως, χάρτου, εἰκόνων, ταχυδρομείου,

44. Στὸ *ἴδιο*, τχ. 180, ἔτος 1882, σ. 1145 «Πρὸς τοὺς μικροὺς συνδρομητὰς τῆς *Εφ. τῶν Παίδων*».

και διανομής.⁴⁵ Εκτός τούτων η Εφημερίς των Παίδων διά το ευτελές της συνδρομής έπρεπε να ήναι εις τας χείρας παντός παιδίου γνωρίζοντος να αναγινώσκη. Δέκα λεπτά κατά μήνα και αυτό το πτωχότατον παιδίον ημπορεί να οικονομίση και έπρεπε να το κάμνη παν παιδίον θέλον να μάθη νέα και ωφέλιμα πράγματα και να οδηγηθή εις την ευσέβειαν και την αρετήν.

Έχων υπ' όψει όλα ταύτα τα προσόντα της Εφημερίδος των Παίδων ο συντάκτης της ελπίζει ότι κατά το έτος, εις το οποίον εισερχόμεθα, έκαστος των υπαρχόντων συνδρομητών θα προσπαθήση να προσθήση εις τον αριθμόν αυτών ένα τουλάχιστον νέον συνδρομητήν. Εάν τούτο γείνη ο συντάκτης της θέλει δυνηθή να κάμη διαφόρους βελτιώσεις, τας οποίας δι' έλλειψιν μέσων αδυνατεί.

[...] Από δε της πρώτης Ιανουαρίου 1889 τα Παιδικά Διηγήματα θα στέλλωνται δωρεάν εις μόνον τους προμηθεύοντας ένα νέον συνδρομητήν, οι λοιποί θα πληρώνουν 40 λεπτά δι' εκάστην σειράν συνισταμένην εξ 8 φυλλαδίων.»⁴⁶

Οι παραινέσεις για εγγραφή νέων συνδρομητών εξακολούθησαν να εμφανίζονται στο περιοδικό ως το 1890: «Ελπίζω, ότι έκαστος των συνδρομητών θέλει φιλοτιμηθή να προσθήση εφέτος ένα τουλάχιστον νέον συνδρομητήν εις τους παλαιούς».⁴⁷ Παρόμοιες αναφορές απουσιάζουν από τις επιστολές που δημοσιεύτηκαν τα επόμενα χρόνια. Το περιοδικό βαδίζει προς το τέλος της έκδοσής του, το οποίο αναγγέλλεται με την επιστολή Δεκεμβρίου 1893, όταν δηλαδή το περιοδικό έχει διαγράψει έναν πλήρη κύκλο είκοσι έξι ετών, κατά τη διάρκεια των οποίων ουδέποτε ανέστειλε την έκδοσή του. Η αναγγελία διακοπής της έκδοσης και η άμεση πραγματοποίηση της απόφασης του εκδότη δε μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ποιες ήταν οι αντιδράσεις του αναγνωστικού κοινού. Παραθέτουμε την τελευταία επιστολή που απηύθυνε ο εκδότης στο συνδρομητικό κοινό, γιατί μας βοηθάει να υποθέσουμε ποιοι ήταν οι λόγοι, για τους οποίους, πιθανόν, ο Καλοποθάκης προχώρησε στη διακοπή της έκδοσης:

45. Ο Μ. Α. Καλοποθάκης μοιάζει να προσδοκά κάποιο οικονομικό όφελος από την πώληση του περιοδικού. Διανύουμε ήδη την εποχή, κατά την οποία ο συντάκτης της *Εφημερίδος των Παίδων*, έχοντας διακόψει τις σχέσεις του με τις ξένες εταιρίες, δε δέχεται πλέον οικονομική ενίσχυση για την έκδοση του περιοδικού, γεγονός που σημαίνει ότι για τα χρόνια 1887-1893 το περιοδικό στηρίζεται μάλλον στα δικά του έσοδα.

46. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 241, έτος 1888, σ. 1633 «Έτη πολλά».

47. Στο ίδιο, τχ. 276, έτος 1890, σ. 1919 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

«Προς τους μικρούς συνδρομητές της Εφημερίδος των Παίδων.

Αγαπητοί μοι μικροί φίλοι!

Μετά λύπης βεβαίως θα ακούσετε σεις, όπως με λύπην σας αναγγέλλω εγώ, την διακοπήν της εκδόσεως της ειλικρινούς ταύτης φίλης των παιδίων, ήτις επί 26 όλα έτη έχει επισκεφθή τακτικώς πολλάς εκ των οικογενειών ου μόνον εν Ελλάδι, αλλά και εν Τουρκία και εις πολλάς άλλας χώρας της γης, όπου είναι εγκατεστημένοι Ελληνικάί οικογένειαί.

Η “Εφ. των Παίδων”, ως γνωστόν, ήτο η πρώτη εφημερίς διά παιδιά και η πρώτη η εισαγαγούσα εν Ελλάδι το εικονογραφημένον είδος των περιοδικών και ου μόνον ως προς τας εικόνας και τον χάρτην έσχε την πρώτην θέσιν μεταξύ των εικονογραφημένων περιοδικών, των κατόπιν εκδοθέντων, αλλά και ως προς το ποιόν της ύλης ουδέν τούτων δύναται να συγκριθή μετ’ αυτής ακόμη και τώρα. Τούτου ένεκα έσχεν μεγάλην κυκλοφορίαν.

Δυστυχώς όμως η χρηματιστική κρίσις, ήτις μαστίζει όλους τους κλάδους της κοινωνίας ημών, επιρρέασε φυσικά και τον τύπον. Η τιμή του χάρτου και των εικόνων διπλασιάσθη, το δε συνάλλαγμα ανήλθεν εις τοιούτον βαθμόν, ώστε εδέψεν ή η τιμή της Εφημερίδος ν’ αυξηθή, ή η έκδοσίς της να διακοπή.

Επειδή δε ο σκοπός ημών αρξαμένων της δημοσιεύσεως αυτής ήτο να θέσωμεν εις τας χείρας πάντων των παιδίων ανάγνωσμα διδακτικόν άμα και τερπνόν και ωφέλιμον, διά της ευτελούς συνδρομής της μιας δραχμής, η δ’ αύξησις της τιμής αναλόγως της υπερτιμήσεως των πραγμάτων θα εστέρει πολλάς εκατοντάδας των μικρών αναγνωστών της ευχαριστήσεως και ωφελείας, άτινα απελάμβανον εκ της αναγνώσεως αυτής, διά τούτου εθεωρήθη καλλίτερον να διακοπή η έκδοσις αυτής επί του παρόντος, μέχρις ου τακτοποιηθώσι τα οικονομικά του Έθνους ημών.

Αποχαιρετών λοιπόν τους πολυαρίθμους μικρούς μου φίλους, εύχομαι εις πάντας και έκαστον αυτών υγείαν και παν επιθυμητόν. Όσοι δε τούτων δεν έχουσιν ολόκληρον της σειράν αυτής δύναται να προμηθευθώσι τα σώματα όλων των παρελθόντων ετών, γράφοντες προς τον Συντάκτην αυτής ίνα έχουσιν ούτω εις την κατοχήν αυτών μίαν ποικίλην και ωραίαν εικονογραφημένην Εγκυκλοπαιδείαν, διότι τοιαύτη πράγματι είναι η “Εφμ. των Παίδων”.

Αλλ’ ενώ διακόπτεται η έκδοσις της “Εφμ. των Παίδων”, επαναλαμβάνεται αφ’ ετέρου από 1ης Ιανουαρίου 1894 η έκδοσις του κατά το 1886 διακοπέντος “Αστέρος της Ανατολής”, εφημερίδος οικογενειακής σπουδαίας

χρησιμότητος, εις την επανάληψιν της εκδόσεως της οποίας ενδίδομεν δι' άλλους τε λόγους και δη ένεκα των πολλαχόθεν ερχομένων παρακλήσεων και ευχών, όπως το τόσοσν κατάλληλον εκείνο εβδομαδιαίον περιοδικόν επαναλάβη τας επισκέψεις του εις τας οικογενείας αυτών.

Ο φίλος σας

Μ. Δ. Καλοποθάκης». ⁴⁸

Καθαρά οικονομικοί λόγοι προβάλλονται για τη διακοπή της έκδοσης. Είναι η εποχή που ο Χαρίλαος Τρικούπης στις 10 Δεκεμβρίου 1893 ανακοινώνει: «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν». ⁴⁹ Αυτή την έννοια έχει πιθανώς και ο υπαινιγμός του Καλοποθάκη «μέχρις ου τακτοποιηθώσι τα οικονομικά του Έθνους ημών». Η οικονομική κρίση, την οποία διέρχεται η Ελλάδα, καθιστά αδύνατη τη συνέχιση της έκδοσης του περιοδικού, εξαιτίας της αύξησης της τιμής του χαρτιού και των εικόνων. Επιπλέον, η αύξηση της τιμής του συναλλάγματος, ως επακόλουθο της χρηματιστηριακής κρίσης, έχει αντίκτυπο και στο περιοδικό, το οποίο προμηθεύεται εικόνες και έντυπο υλικό και από το εξωτερικό. ⁵⁰

Η πιθανή λύση αύξησης της τιμής απορρίπτεται ως μη ικανοποιητική στη βάση της δικαιοσύνης· πολλά παιδιά δε θα είχαν πια την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν το περιοδικό, το οποίο συστάθηκε για να τέρπει και να ωφελεί «πάντα τα παιδιά», σκοπό από τον οποίο το περιοδικό, σύμφωνα με τα λεγόμενα του εκδότη, δεν παρεξέκλινε. Η αύξηση λοιπόν της τιμής του περιοδικού θα αποτελούσε παρέκκλιση από τις αρχές, βάσει των οποίων θεμελιώθηκε το περιοδικό.

Ωστόσο, εύλογα αναφέρεται το ερώτημα γιατί, ενώ διακόπτεται η έκδοση της *Εφημερίδος των Παίδων*, αρχίζει να επανεκδίδεται ο *Αστήρ της Ανατολής*. Το οικονομικό κριτήριο δεν ισχύει και στην περίπτωση αυτού του περιοδικού, συντάκτης του οποίου είναι επίσης ο Καλοποθάκης; Ο εκδότης δεν εξηγεί ικανοποιητικά αυτή την αντίφαση. Περιορίζεται να αναφέρει ότι η επανέκδοση του *Αστέρος της Ανατολής* ήταν αίτημα των συνδρομητών. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι προχώρησε σε αυτήν την απόφαση ίσως γιατί ο *Αστήρ της Ανατολής* ήταν ένα περιοδικό

48. Στο ίδιο, τχ. 312, έτος 1893, σ. 2125 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

49. *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 36.

50. *Biographical sketch*.

που απευθυνόταν στην οικογένεια –κατά συνέπεια και στα παιδιά– και του παρείχε μεγαλύτερη ελευθερία να ασχοληθεί και με άλλα ζητήματα, τα οποία εξ ορισμού έρχονταν σε αντίθεση με ένα περιοδικό που είχε χαρακτηριστεί παιδικό.⁵¹

Η μεταφυσική διάσταση στον επιστολικό λόγο του Μ. Δ. Καλοποθάκη

Η *Εφημερίς των Παίδων*, σύμφωνα με τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη, αποσκοπούσε στην ηθική και διανοητική διάπλαση των παιδιών. Οι επιστολές του εκδότη της αποτελούν ένα πρίσμα μέσα από το οποίο διαθλώνται συγκεκριμένες μεταφυσικές αντιλήψεις, σε συνάρτηση πάντα με τον εννοούμενο αναγνώστη του περιοδικού, που δεν είναι άλλος από το παιδί.⁵² Οι πολλαπλές αναφορές σε θέματα μεταφυσικής αποτελούν σταθερή παράμετρο του επιστολικού λόγου του Μ. Δ. Καλοποθάκη και βρίσκονται σε πλήρη σύμπλευση με την ευαγγελική ιδεολογία. Ο λόγος που αρθρώνεται στις επιστολές και σχετίζεται με τη μεταφυσική επικεντρώνεται στο θέμα του θανάτου, τη μεταθανάτια αλλά και την επίγεια ζωή του ανθρώπου. Ο τρόπος με τον οποίο διάγει κανείς τη ζωή του στον κόσμο συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση ή μη της ουράνιας ευδαιμονίας. Ωστόσο, οι επιστολές εμφανίζονται πλήρως αποκομμένες από οποιαδήποτε άλλη διάσταση της επίγειας ζωής.

Αποδέκτης των επιστολών υποθετικά είναι το παιδί-αναγνώστης της *Εφημερίδος των Παίδων*. Μέσω των επιστολών καταβάλλεται προσπάθεια να εξοικειωθεί το παιδί με τα καθήκοντά του απέναντι στους ανθρώπους και τον Θεό, και κυρίως να αντιληφθεί πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ζωή που διάγει στη γη. Το παιδί θεωρείται θνητό όν, «[...] αλλά μετά ψυχής αθανάτου, προωρισμένης να ζήσει αιωνίως εις κατάστασιν ευδαιμονίας ή κακοδαιμονίας, αναλόγως της προετοιμασίας, την οποίαν ήθελε κάμει ο άνθρωπος εν τη παρούση ζωή».⁵³ Το μέλλον θεωρείται άγνωστο, άγραφο

---

51. Ο *Αστήρ της Ανατολής* είχε διακοπεί στα 1886, όταν ο Μ. Δ. Καλοποθάκης διέκοψε τις σχέσεις του με τις ξένες ιεραποστολές για να αρχίσει ανεξάρτητο ευαγγελικό έργο. Ένα περιοδικό που θα σπύριζε άμεσα το θρησκευτικό έργο των ευαγγελικών θεωρήθηκε μάλλον πιο απαραίτητο από ένα παιδικό περιοδικό, βλ. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 1458, έτος 1885, σ. 13616.

52. Για τον εννοούμενο αναγνώστη της *Εφημερίδος των Παίδων*, βλ. σ. 266 κ.ε.

53. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 216, έτος 1885, σ. 1435 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

χαρτί, και το παιδί δεν είναι σε θέση να γνωρίζει το «άδην» του μέλλοντος,⁵⁴ το οποίο περικλείει και την πιθανότητα του θανάτου. Η άγνοια αυτή και η αδυναμία του να έχει οποιαδήποτε πρόσβαση στο μέλλον, καθιστούν άμεση την ανάγκη για συνεχή προετοιμασία του παιδιού, ώστε, αν ο θάνατος επέλθει ξαφνικά, να μη βρεθεί απροετοίμαστο την ώρα της Κρίσης.

Η ανάγνωση του ευαγγελίου αποτελεί απαραίτητο όρο της ετοιμότητας του παιδιού να αντιμετωπίσει την ώρα της Κρίσης. Το ευαγγέλιο χαρακτηρίζεται «κάλλιστος κανών εξετάσεως» της ζωής του παιδιού.⁵⁵ Είναι «ο μόνος ασφαλής οδηγός εις τον σκοτεινόν και αμαρτωλόν τούτον κόσμον, το μόνον στήριγμα την ώρα του θανάτου, και ο μόνος κώδικς, διά του οποίου θα κριθώμεν πάντες εν τη ημέρα τη μεγάλη της κρίσεως».⁵⁶ Μια άλλη παράμετρο της προετοιμασίας του παιδιού αποτελεί ο συνεχής απολογισμός των πράξεών του κατά την επίγεια ζωή του, η αναθεώρηση του παρελθόντος, ώστε αν κληθεί ξαφνικά από τον Ουράνιο Πατέρα να μη βρεθεί απροετοίμαστο: «Όταν συλλογισθώμεν, αγαπητά τέκνα, ότι ταξιδεύομεν προς κόσμον άλλον, όστις μέλλει να ήναι η σταθερά διαμονή και κατοικία μας, και ότι πάσα στιγμή χρόνου μας φέρει πλησιέστερον εις το τέλος της επιγείου οδοιπορίας μας, η επάνοδος εκάστης πρωτοχρονιάς πρέπει φυσικά να διεγείρει εις την καρδίαν μας σοβαρούς διαλογισμούς [...] Εάν κάμπε ούτω πως όχι μόνον αι διασκεδάσεις σας θα ήναι γλυκύτεραι, αλλά και αν τύχη, όπως πιθανόν να συμβή εις μερικούς από σας, να κληθήτε εις την άλλην ζωήν, να ευρεθήτε ουχί με την σφυρίκτραν και το κρόταλον εις τας χείρας, τα οποία δεν ωφελούν, αλλά προετοιμασμένοι με την ετοιμασίαν του Ευαγγελίου της ειρήνης διά να εισέλθητε εις τας καθαράς και αγνάς εκείνας ηδονάς, αι οποίαι δεν θέλουσιν έχει τέλος».⁵⁷

Το ενδιαφέρον για την κατάλληλη προετοιμασία του παιδιού στη διάρκεια της επίγειας ζωής του βρίσκεται στο επίκεντρο μιας συζήτησης με έντονο σωτηριολογικό χαρακτήρα. Ο λόγος του εκδότη είναι σταθερά

54. Στο *ιδιο*, τχ. 13, έτος 1869, σ. 49-50 «Προς τους μικρούς αναγνώστας της Εφ. των Παίδων».

55. Στο *ιδιο*, τχ. 216, έτος 1885, σ. 1435 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

56. Στο *ιδιο*, τχ. 264, έτος 1889, σ. 1823-1824 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

57. Στο *ιδιο*, τχ. 85, έτος 1875, σ. 389-390 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

προσανατολισμένος σε μια προσπάθεια να πειστεί το παιδί ότι ο κόσμος και οι χαρές του είναι εφήμερες και ότι οφείλει να βρίσκεται σε συνεχή επαγρύπνηση για τον κόσμο που πρόκειται να έρθει. Αν το παιδί «εργαστεί» κατάλληλα, τότε θα κριθεί άξιο της ουράνιας ευδαιμονίας· διαφορετικά, είναι καταδικασμένο σε αιώνια κακοδαιμονία.

Ο θάνατος αποτελεί μια άλλη σταθερά της σωτηριολογικής συζήτησης που εντάσσεται στην ιδεολογία του περιοδικού, και εξετάζεται διεξοδικότερα σε επόμενο κεφάλαιο.⁵⁸ Εδώ αρκούμαστε να σημειώσουμε ότι ο θάνατος στις επιστολές παρουσιάζεται ως μέρος της πραγματικότητας του παιδιού. Δεν αποτελεί κατάσταση μακρινή για το παιδί, το οποίο, εξαιτίας της πιθανότητας του θανάτου, οφείλει να βρίσκεται συνεχώς σε ετοιμότητα και επαγρύπνηση. Καταβάλλεται προσπάθεια να εξοικειωθεί το παιδί -αναγνώστης με την ιδέα του θανάτου, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν παρουσιάζεται ως θέμα απαγορευμένο.⁵⁹ Ο εκδότης σε κάθε σχεδόν επιστολή του αποτίνει ευχαριστίες στον Θεό γιατί «ουδείς εκλήθη εις την αιωνιότητα διά του θανάτου, όλοι δε έχομεν εισέτι ευκαιρίαν να προετοιμασθώμεν διά την τελευταίαν αποδημίαν μας».⁶⁰

Το παιδί πρέπει να έχει επίγνωση της θυσίας του Χριστού, ο οποίος είναι ο «μεσίτης» των ανθρώπων μπροστά στον Ουράνιο Πατέρα την ώρα της Κρίσεως.⁶¹ Ο Θεός είναι ο «κριτής» της επίγειας ζωής, ενώ το είδος της ζωής που έζησε κάθε άνθρωπος καθορίζει τη μεταθανάτια ζωή. Αν διήγαγε τη ζωή του σύμφωνα με τις επιταγές του κόσμου, τότε πρέπει να αναμένει τις θλιβερές συνέπειες. Αντίθετα, αν έζησε εν Χριστώ, τότε ο θάνατος εγκαινιάζει την ουράνια ευδαιμονία, την απαρχή της αιώνιας ζωής.

Αυτές οι συνιστώσες, θάνατος, επίγεια προετοιμασία μέσω του ευαγγελίου, Κρίση και αιώνια ζωή, επανέρχονται στον επιστολικό λόγο του Μ. Δ. Καλοποθάκη με τέτοια συχνότητα που δε μας επιτρέπει να τις αγνοήσουμε. Επιπλέον, η διδασκαλία που απευθύνει ο εκδότης στο παιδί, αποδίδει

---

58. Βλ. παρακάτω, σ. 277 κ.ε.

59. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 12, έτος 1868, σ. 48 «Ειδοποιήσεις». Ήδη από το πρώτο έτος του περιοδικού ο εκδότης πληροφορούσε τους συνδρομητές του: «Η Εφημερίς των Παίδων προς όφελος των επιζώντων θέλει δημοσιεύσει ολι[γ]όστιχον νεκρολογίαν παντός μικρού συνδρομητού, όστις, ο μη γένοιτο, ήθελε μεταβή εις την αιωνιότητα».

60. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 276, έτος 1890, σ. 1919-1920 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

61. Στο ίδιο, τχ. 240, έτος 1887, σ. 1625 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων» και τχ. 252, έτος 1888, σ. 1721-1722 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

στον πρώτο και τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ παιδιού και Θεού: ο «φωτισμένος» ενήλικος, ο κάτοχος της αληθινής γνώσης μεταβιβάζει αυτήν τη γνώση στο «αφώτιστο» παιδί, ώστε να του εξασφαλίσει την ευδαιμονία στο πλαίσιο της ουράνιας ζωής.

Όλες οι παραινέσεις του εκδότη προς τα παιδιά να είναι στραμμένα προς τον ουρανό στη διάρκεια της επίγειας ζωής τους – παραινέσεις που αποτελούν το έναυσμα μεταφυσικών αναζητήσεων – εμφανίζονται συγχρόνως με τις παραινέσεις για αύξηση του αριθμού των συνδρομητών ή για περιφρόνηση των πρωτοχρονιάτικων δώρων, οι οποίες ολοφάνερα συνδέονται με τα χρήματα. Πώς λοιπόν συνδέεται η μεταφυσική με την οικονομική διάσταση; Πώς επιλύεται αυτή η «σύγκρουση» σε επίπεδο ιδεολογίας; Πρόκειται, μάλλον, για επιφανειακή αντίφαση: όταν τα χρήματα συμβάλλουν στη διάδοση του περιοδικού και, κατά συνέπεια, στη γνωστοποίηση των ευαγγελικών αρχών σε όσο το δυνατόν ευρύτερο κοινό, όταν δηλαδή εξυπηρετούν έναν θεάρεστο σκοπό, τότε δεν απορρίπτονται. Αντίθετα, όταν χρησιμοποιούνται για την ικανοποίηση εφήμερων επιθυμιών, όπως η αγορά πρωτοχρονιάτικων δώρων, επικρίνονται δριμύτητα και ο εκδότης σπεύδει να προειδοποιήσει τους «μικρούς του φίλους» να ενδιαφέρονται όχι για τα «κοινά και πρόσκαιρα» αλλά για τα «υψηλότερα και πολυτιμότερα συμφέροντά τους».⁶²

Διάλογος-αντίλογος με τη Διάπλασιν των Παίδων

Μια άλλη πτυχή του επικοινωνιακού λόγου στην *Εφημερίδα των Παίδων* αποτελεί και ο διάλογος-αντίλογος με τη *Διάπλασιν των Παίδων*.⁶³ Οι ειδο-

62. Στο *ίδιο*, τχ. 85, έτος 1875, σ. 389-390 «Προς τους μικρούς συνδρομητές της Εφ. των Παίδων».

63. Ας σημειωθεί ότι η διένεξη με τη *Διάπλασιν* δεν ήταν η μοναδική. Η *Εφημερίς των Παίδων* δέχτηκε επιθέσεις και από την *Οικονομική Επιθεώρηση* αλλά και από την *Εφημερίδα*, στις οποίες όμως απάντησε μέσω του *Αστέρος της Ανατολής*. Αντίθετα, ο διάλογος με τη *Διάπλασιν* διεξάγεται από τις σελίδες της *Εφημερίδος των Παίδων*, ίσως γιατί η τελευταία επίθεση προέρχεται από παιδικό περιοδικό, το οποίο πιθανόν να είχε διαβάσει κάποιο παιδί. Οι αιτιάσεις των δύο πρώτων εντύπων αφορούν στον κοινωνικό ρόλο της *Εφημερίδος των Παίδων* με αφορμή άρθρο της τελευταίας, όπου ένα παιδί υπακούει στις εντολές του Θεού, δείχνει όμως απείθεια στις προσταγές του ασεβούς πατέρα, το περιοδικό κατηγορήθηκε ότι «δύναται να ρίψη το κοινωνικόν σκάφος εις τον σκόπελον της οικογενειακής διαλύσεως», βλ. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 867, 5 Οκτωβρίου 1874, σ. 8725-8726, όπου ανατυπώνεται το εν λόγω άρθρο της *Οικονομικής Επιθεωρήσεως* και ο Μ. Α. Καλοποθάκης απαντά στις κατηγορίες της, βλ. παρακάτω σ. 197. Ο Καλοποθάκης

ποιήσεις της *Εφημερίδος των Παίδων* στάθηκαν το προσπύργιο από το οποίο ο Μ. Δ. Καλοποθάκης αμύνθηκε υπέρ του περιοδικού του. Η *Διάπλασις των Παίδων* ξεκίνησε την έκδοσή της τον Φεβρουάριο του 1879 και ήδη από το πρώτο τεύχος της εγκαινίασε τον διάλογο-αντίλογο με το περιοδικό του Μ. Δ. Καλοποθάκη. Στις προγραμματικές δηλώσεις των εκδοτών της, Νικολάου Π. Παπαδόπουλου και Ν. Σπυλιόπουλου, αναφέρεται: «Φρονούντες ότι σπουδαίον κενόν πληρούμεν διά της ΔΙΑΠΛΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, καθόσον ουδέν τοιούτον περιοδικόν εν Ελλάδι εκδίδεται, – δεν λαμβάνομεν δ' υπ' όψιν την ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, ουδέ τάλλα συγγράμματα του κ. Καλοποθάκη, διότι ταύτα εισίν απηγορευμένα υπό τε της Ιεράς Συνόδου και του επί των εκκλησιαστικών υπουργείου – φρονούντες λοιπόν ότι σπουδαίον κενόν πληρούμεν, ελπίζομεν ότι θα τύχωμεν της γενναίας συνδρομής της κοινωνίας, των γονέων, της νεότητος, των διδασκάλων».⁶⁴

Το κείμενο αυτό στάθηκε πρόκληση, στην οποία ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων* δεν εκκώφευσε, αλλά έσπευσε να απαντήσει στο τεύχος Μαρτίου, υπερασπιζόμενος το περιοδικό του σε ήπιους τόνους. Απέρριψε την κατηγορία της απαγόρευσης ως ψευδή και προ(σ)κάλεσε τη *Διάπλασιν* να δημοσιεύσει τις σχετικές εγκυκλίους. Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης έκλεισε την απάντησή του προς τη *Διάπλασιν*, υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια κριτική ήταν σφάλμα, «εις ο ακουσίως βεβαίως υπέπεσαν οι συνάδελφοι της “Διαπλάσεως των Παίδων” ως προς την “Εφημερ. των Παίδων”».⁶⁵ Στην ίδια σελίδα με την απάντησή του ο Καλοποθάκης δημοσίευσε και κρίσεις του Τύπου για την *Εφημερίδα των Παίδων*, προσπαθώντας να διασκεδάσει έμμεσα τις κατηγορίες της *Διαπλάσεως*.

Η *Διάπλασις* συνέχισε την πολεμική της και κατηγορήσε τον Μ. Δ. Καλοποθάκη ως «τρόφιμο ξενικής τινός εταιρίας»,⁶⁶ ενώ τόνισε τη δική της αποδοχή, δημοσιεύοντας εγκύκλιο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, στην οποία αναφέρεται ότι το περιοδικό είναι «χρήσιμον προς την επίρρωσιν του θρησκευτικού

δεν ξέφυγε ούτε από τη σκωπτική-επικριτική διάθεση του Ροΐδη, βλ. *Ασμοδαίος*, τχ. 13, έτος 1875, 28 και 44.

64. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1879, σ. 2 «Τοις φιλοστόργοις γονεύσιν».

65. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 135, έτος 1879, σ. 792 «Βιβλιογραφία».

66. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 2, Μάρτιος 1879, σ. 31-32 «Ανταπάντησις».

ιδίως αισθήματος των παιδων». ⁶⁷ Στο ίδιο φύλλο η *Διάπλασις* παρέπεμψε τον Καλοποθάκη σε έγγραφο της Ιεράς Συνόδου και σε εγκυκλίους του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, οι οποίες απαγόρευαν «την ανάγνωσιν των συγγραμμάτων της Εταιρίας, ην ούτος εξυπηρετεί». ⁶⁸ Δεν απάντησε όμως αν η απαγόρευση αφορούσε στα έργα του Καλοποθάκη.

Στο τεύχος Απριλίου ο Καλοποθάκης απηύθυνε έκκληση στους συντάκτες της *Διαπλάσεως* «να δημοσιεύσουν οιονδήποτε επίσημον έγγραφον, εις το οποίον να μνημονεύται καν η “Εφημερίς των Παίδων”, διότι εκείνα, εις τα οποία μας παραπέμπουν, ουδέ γρυ λέγουσι περί αυτής». ⁶⁹ Στο τεύχος Ιουνίου ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων* αναφέρεται σε άρθρο του *Τηλεγράφου*, αθηναϊκής εφημερίδας της εποχής, στο οποίο ένας από τους συντάκτες της *Διαπλάσεως* έγραψε ότι: «Είναι αληθές, ότι εν τω υπό του υπουργείου επισυναπτομένω καταλόγω δεν αναφέρεται ρητώς ούτε η Εφημ. των Παίδων, ούτε ο Αστήρ της Ανατολής, ούτε άλλα έργα του Ευαγγελικού Καλοποθάκη». ⁷⁰ Η απάντηση της *Διαπλάσεως* υπήρξε άμεση και ο Καλοποθάκης κατηγορήθηκε για απόκρυψη της αλήθειας: «[...] διατί παραλείπετε εν τη περιλήψει της υποθέσεως το ουσιωδέστερον μέρος εφ’ ου θα στηριχθώσιν αι δίκαιαι αύται κρίσεις; Διατί δηλ. παραλείπετε τας κρίσεις του σεβασμιωτάτου μητροπολίτου αίτινες εδημοσιεύθησαν διά του “Τηλεγράφου” της 23ης Απριλίου αριθ. 976 και αίτινες έχουσιν ούτω: Ο αντίχριστος αυτός (εννοεί σας, κύριε Καλοποθάκη) είναι εις εκ των παρενοχλούντων την εκκλησίαν μας. Τα έργα του καθόσον ενθυμούμαι έχουν απαγορευθή· δεν έχω υπ’ όψιν μου την εγκύκλιον, αλλά βεβαίως ΟΛΑ αυτού τα έργα πρέπει να τα αποφεύγουν οι Ελληνόπαιδες – Δεν είναι έργα σας η Εφημερίς των Παίδων και ο Αστήρ της Ανατολής; Εάν έχητε το θάρρος της αθωότητος, επαναλαμβάνομεν, πρέπει να απαντήσητε διά των εφημερίδων· διότι η υπόθεσις αύτη δεν ενδιαφέρει τους μικρούς σας συνδρομητάς και φίλους μόνον, αλλά ολόκληρον το Ελληνικόν έθνος». ⁷¹

67. Στο *ιδιο*.

68. Στο *ιδιο*.

69. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 136, έτος 1879, σ. 800 «Βιβλιοκρισία».

70. Στο *ιδιο*, τχ. 138, έτος 1879, σ. 816 «Βιβλιογραφία».

71. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 5, Ιούνιος 1879, σ. 80 «Αλληλογραφία της Διαπλάσεως των Παίδων». Η έμφαση στο κείμενο. Ολοφάνερα, επιχειρείται η σύνδεση εθνικότητας και θρησκείας, κατά το γνωστό σχήμα έλληνας = ορθόδοξος να κυριαρχεί.

Ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων* στο τεύχος Αυγούστου συνεχίζει να ζητά αποδείξεις και να απορρίπτει τις κατηγορίες της *Διαπλάσεως* ως υβριστικές και συκοφαντικές, απαιτώντας «την ειλικρινή ομολογία του λάθους εκ μέρους των συντακτών της».⁷² Η *Διάπλασις* επανέρχεται με εκτενές άρθρο, στο οποίο δεν ομολογεί το ανυπόστατο των κατηγοριών της, αλλά στηριζόμενη στην εγκύκλιο του 1835, η οποία απαγόρευε τα έντυπα των ξένων ιεραποστόλων, εντάσσει σε αυτά και την *Εφημερίδα των Παίδων*.⁷³ Η *Διάπλασις* με σοφιστικά επιχειρήματα προσπαθεί να θεμελιώσει τις κατηγορίες της. Η διατύπωση της αρχικής εγκυκλίου φαίνεται να ικανοποιεί τους συντάκτες της *Διαπλάσεως*, αλλά το χρονικό άλμα των σαράντα ετών είναι πολύ μεγάλο:

«Παν βιβλίον (θρησκευτικόν) εκδιδόμενον εν Μελίτη, εν Λονδίω και ΑΛΛΑΧΟΥ παρά των βιβλικών εταιριών και των ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΑΥΤΩΝ να μη διαδίδηται εις την ελληνικήν επικράτειαν πριν πρότερον θεωρηθή και εγκριθή υπό της Συνόδου [...] είνε και ηλίου φαινότερον ότι η “Εφημερίς των Παίδων” ανάγεται εις την τάξιν εκείνων των βιβλίων άτινα περιλαμβάνονται εις την λέξιν “παν βιβλίον” της αρχικής εγκυκλίου, ως επιδιώκοντα τον προσπλυτισμόν των ελληνοπαίδων δ’ οιωνδήποτε μέσων».⁷⁴

Η *Διάπλασις* προσπαθεί να υποκαταστήσει το θρησκευτικό οργανισμό που ορίζει ποια αναγνώσματα είναι κατάλληλα και ποια όχι. Επιπλέον, καταφεύγει στον λόγο της αυθεντίας για να υποστηρίξει το κατηγορητήριό της.

72. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 140, έτος 1879, σ. 832 «Βιβλιογραφία». Η έμφαση στο κείμενο.

73. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, σ. 443-444, όπου μεταξύ άλλων σημειώνεται: «Αι λεγόμενα Βιβλικά Εταιρία εξέδωκαν διάφορα βιβλία εις την ελληνικήν γλώσσαν, και οι απόστολοι αυτών μετέφερον και διέδωκαν πολλά εξ αυτών εις την Ελλάδα, τα οποία προσβάλλουσι προφανέστατα τους αγίους της του Χριστού Εκκλησίας [...] Τα βιβλία ταύτα ευρίσκονται εις χείρας πολλών και μάάλιστα της νεολαίας, και πολλά αυτών παρεισέφρησαν και εις αυτά τα δημοτικά σχολεία και ο σκοπός αυτών κυρίως είναι ν’ αποπλανήσωσι την νεολαίαν, ως δεκτικωτέραν κατηχήσεως και προσπλυτισμού διά το έτι αστήρικτον αυτής εις τα δόγματα της Εκκλησίας των Πατέρων [...] Η Σύνοδος [...] σας προσκαλεί να επιστήσπητε όλην την προσοχήν σας έκαστος εις τα βιβλία ταύτα, και μάάλιστα εις τα παρεισφρήσαντα εις τα υπό την επισκοπήν σας δημοτικά σχολεία».

74. *Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 7, Αύγουστος 1879, σ. 111-112 «Αλληλογραφία της Διαπλάσεως των Παίδων προς την Εφημερίδα των Παίδων». Η έμφαση στο κείμενο.

Αναφέρεται τόσο στον Μητροπολίτη όσο και στον καθηγητή της Θεολογίας Ν. Δαμαλά, οι οποίοι απέρριψαν την *Εφημερίδα των Παίδων* ως όργανο ξένης θρησκευτικής προπαγάνδας.⁷⁵ Το αίτημα της *Διαπλάσεως* προς την *Εφημερίδα των Παίδων* να «την αφήση ήσυχον εις την πορείαν της» ηχεί παράξενα, εφόσον αυτή ξεκίνησε την αντιπαλότητα.

Η διένεξη των δύο περιοδικών μοιάζει να παίρνει τέλος, τουλάχιστον σε επίπεδο ανταλλαγής επιστολών, τον Σεπτέμβριο του 1879, όταν ο Καλοποθάκης γράφει ότι «κατά συμπερασμόν, κατά συνδυασμόν» υποστήριξε η *Διάπλασις των Παίδων* ότι η *Εφημερίς των Παίδων* ανήκε στα απαγορευμένα έντυπα. Από τη μεριά της *Διαπλάσεως* υπήρξε μια τελευταία νύξη σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε τέλη του 1879 και περιλάμβανε τα περιεχόμενα του έτους 1879 μαζί με ένα κείμενο «προς τους Φίλους της Διαπλάσεως των Παίδων», το οποίο κατέληγε: «Αποβλέποντες δε εις την υιοθέτησιν της “Διαπλάσεως των Παίδων” υπό πάσης ελληνικής οικογενείας κεκτημένης παιδας και κοράσια, θέλομεν διατηρήσει εσαεί αναύξητον την τόσω ελαχίστην ετησίαν συνδρομήν, ώστε πάντες οι ελληνόπαιδες, είτε πλουσίων είτε πενήτων τυγχάνουσι τέκνα, να δύνανται ν’ αποκτήσωσιν αυτήν, αποσκορακίζοντες συνάμα τα ύπουλα προσπλυτικά όργανα των ετεροδόξων ιεραποστόλων, δι’ ων προ πολλού λυμαίνονται ούτοι την ελληνικήν κοινωνίαν».⁷⁶

Είναι σαφές ότι ο υπαινιγμός αφορά την *Εφημερίδα των Παίδων*, αλλά φαίνεται ότι δε δόθηκε συνέχεια σε αυτό το παιχνίδι των αντεγκλίσεων. Ωστόσο, οφείλει κανείς να ερμηνεύσει τη στάση τόσο της *Διαπλάσεως* όσο και της *Εφημερίδος των Παίδων*. Η *Διάπλασις των Παίδων* επιχείρησε να μεταφέρει τη διαμάχη της με την *Εφημερίδα των Παίδων* και στον Τύπο της εποχής, ώστε να δώσει πολιτικές και θρησκευτικές διαστάσεις στην αντιπαράθεση που η ίδια ξεκίνησε.⁷⁷

75. Στο *ίδιο*. Η *Διάπλασις των Παίδων* μεταφέρει στις σελίδες της απόσπασμα από άρθρο του Ν. Δαμαλά, το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Παλιγγενεσία* της 5ης Αυγούστου 1876: «Και εν αυτή τη *Εφημερίδι των Παίδων* λέγει δράττεται πάσης αφορμής η προπαγάνδα αυτή να εμπαίξη και να προσβάλη υπούλως δογματικές συνθηείας της Ορθοδόξου Εκκλησίας, και μετά ταύτα έχει και το θράσος να αξιοί τα εξαμβλώματα αυτής ταύτα να επιβάλλωνται ως διδακτικά εις τους ορθοδόξους παιδας! Ω της αναιδείας! Ιδού δε και εν τω επιλόγω του τι συμβουλεύει ο κ. Δαμαλάς: “Να συσταθή διαρκής επιτροπή, όπως υπάρχη διηνεκής έλεγχος και προφύλαξις των αθών και ακάκων ορθοδόξων παιδων εκ του δηλητηριώδους της προπαγάνδας ιού κλπ.”».

76. Το φυλλάδιο απόκειται στη συλλογή του Κέντρου Παιδικού και Εφηβικού Βιβλίου.

77. Σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκε στον *Τηλέγραφο*, εντάσσεται σε ένα είδος

Ο Ν. Σπυλιόπουλος, ένας από τους ιδρυτές της *Διαπλάσεως*, αρθρογραφεί εκτενώς στον *Τηλέγραφο* και καταφέρεται εναντίον του Μ. Δ. Καλοποθάκη και του περιοδικού του. Στα άρθρα, με τίτλο «Ανακριτικά Εργασία», αποκαλεί τον Μ. Δ. Καλοποθάκη «αρνησίθρησκο» και την *Εφημερίδα των Παίδων* «οθνεϊαν φυλλάδα» και «δηλητηριώδη εφημερίδα». ⁷⁸ Θεωρεί ότι ο Καλοποθάκης επιχειρεί «να διαφθείρη το θρησκευτικόν συναίσθημα των ελληνοπαίδων», εισάγοντας κρυφά το περιοδικό του στα σχολεία «εν αγνοία διατελούντος του υπουργείου». ⁷⁹ Επιπλέον, ισχυρίζεται ότι «ο κ. Καλοποθάκης προκαλεί τον πόλεμον τούτον· εγώ δε ευχαρίστως εις το πεδίον κατέρχομαι [...]», ⁸⁰ ισχυρισμός που αδικεί τον εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων*, εφόσον ο Ν. Σπυλιόπουλος ξεκίνησε τη διαμάχη. Στο ίδιο άρθρο δημοσιεύεται εγκύκλιος του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, υπογεγραμμένη από τον Υπουργό Παιδείας Γ. Μίληση, η οποία απαγορεύει την ανάγνωση και χρήση των βιβλίων που συμπεριλαμβάνονται σε κατάλογο της Ιεράς Συνόδου, χωρίς όμως να δημοσιεύεται ο κατάλογος. Το άρθρο καταλήγει: «Σιωπηρώς έχουν αφορισθή άπαντα τα συγγράμματα του κ. Καλοποθάκη, η δε Σύνοδος ανοχής και μεγάλης μακροθυμίας δεν ηθέλησε βέβαια να εγείρη θόρυβον μετά την ανωτέρω δημοσιευθείσαν εγκύκλιον. Και κατά την κρίσιν μου κακώς πράττει». ⁸¹

Στο ίδιο άρθρο κατηγορεί τον Καλοποθάκη για προσπλυτισμό, αναφέροντας το όνομα του Λεωνίδα Π. Ραυτόπουλου, ως παράδειγμα προσπλυτου. ⁸² Στο επόμενο άρθρο του *Τηλεγράφου* ο Λ. Π. Ραυτόπουλος απαντά στον Ν. Σπυλιόπουλο: «αντί να συκοφαντούν την “Εφημερίδα των Παίδων”

λευκώματος (*scrapbook*), το οποίο δημιούργησε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης από αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών με κριτικές για το έργο και τα περιοδικά του. Απόκειται στο Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο και φέρει τον τίτλο: *Book of various articles written and published in favor and against M. D. Kalopothakes and the “Star of the East” by both Greek and English newspapers*, 1862. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η *Διάπλασις* μετέφερε τη διαμάχη στον *Τηλέγραφο*, ο οποίος και στο παρελθόν κατηγορήσε τον Μ. Δ. Καλοποθάκη ότι «δεν παρέχει αναμφίβολα εχέγγυα των ορθοδόξων φρονημάτων του» και ότι «υπηρετεί συμφέροντα αντιορθόδοξου αιρέσεως», *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 171, σ. 1368-1370 «Άρθρον Τηλεγράφου Αθηνών κατά του Αστέρου της Ανατολής/Απάντησις».

78. *Τηλέγραφος*, αρ. 971, 18 Απριλίου 1879.

79. Στο ίδιο.

80. Στο ίδιο.

81. Στο ίδιο.

82. Ο Λεωνίδας Π. Ραυτόπουλος ήταν περιοδεύων βιβλιοπώλης των Γραφών, βλ. Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία* (sic.) και *πρωτοπόροι*, σ. 25.

και την “Αθηναίδα” και να υβρίζουν τους συντάκτας των ας μεταχειρισθούν καλλίτερον χάρτην, καλλιτέρας εικόνας και μάλιστα ας δημοσιεύουν καλλίτερα, διδακτικώτερα και ωφελιμώτερα αναγνώσματα και ας ήναι βέβαιοι, ότι όλοι θα αφήσουν εκείνας και θα πάρουν την “Διάπλασιν” και ούτω τελειώνει ο καβγάς!»⁸³

Ο Σπυλιόπουλος συνεχίζει τις επικρίσεις του μέσω του *Τηλεγράφου* και ζητά από τον Ραυτόπουλο να απαρνηθεί την ευαγγελική θρησκεία, αναφέροντας ότι και «ο ευφυής, πολυμαθής και πεπειραμένος γέρων Πανταζής την αυτήν αγανάκτησιν αισθάνεται».⁸⁴ Αρνείται επίσης ότι ξεκίνησε πόλεμο εναντίον της *Αθηναϊδος*. Η απάντηση έρχεται και πάλι μέσω της ίδιας εφημερίδας από τον Λ. Π. Ραυτόπουλο, ο οποίος γράφει:

«Κύριε συντάκτα,

Εισ τον “Αριστοφάνην” της 31ης π.μ. Μαρτίου ανέγνωσα τα εξής: Η “Διάπλασις των Παίδων” το ωραίον τούτο παιδικόν ανάγνωσμα ανεπλήρωσε κενόν λίαν έως τώρα επαισθητόν εν τη πατρίδι μας, διότι *βεβαίως* την λεγομένην Αθηναίδα (εφημερίδα του μισθίου ξένης προπαγάνδας Κωνσταντίνου), διά παν άλλο δύναται να θεωρήση κατάλληλον, ουχί όμως προς ηθικοποιητικόν σκοπόν. Τώρα εάν πραγματικώς δεν εγράφη κατ’ εισηγήσιν των συντακτών της “Διαπλάσεως” ηπατήθην. Ευχαριστώ δε αυτούς και διά τας συμβουλάς των, αλλά τους διαβεβαιώ ότι εγενόμην Ευαγγελικός πολύ πριν έλθω εις Αθήνας, εκ πεποιθήσεως σχηματισθείσης διά πολυχρονίαν και περιεσκεμμένης μελέτης των Γραφών [...]

Εν Αθήναις την 23 Απριλίου 1879

Λ. Π. Ραυτόπουλος».⁸⁵

Ο ιδρυτής της *Διαπλάσεως* συνεχίζει τις ανακριτικές εργασίες και σε επόμενα άρθρα του *Τηλεγράφου*, προσπαθώντας να αποδείξει ότι το περιοδικό του Καλοποθάκη λειτουργεί ως όργανο προσπλυτισμού.⁸⁶ Το τελευταίο άρθρο που εντοπίσαμε αναδημοσιεύει εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, η οποία φέρει τον τίτλο «Περί της Ενταύθα προ Πολλού Ενεργουμένης Ετεροδιδασκαλίας παρά των εν Αθήναις Ιερα-

83. *Τηλέγραφος*, 20 Απριλίου 1879.

84. Στο *ίδιο*, 23 Απριλίου 1879.

85. Στο *ίδιο*, 24 Απριλίου 1879.

86. Στο *ίδιο*, 3 Μαΐου 1879.

ποστόλων Μ. Καλοποθάκη, Σακελλαρίου και Κωνσταντίνου». ⁸⁷ Η εγκύκλιος δημοσιεύτηκε στις 19 Μαΐου 1872 και εκφράζει τις διαμαρτυρίες της Ιεράς Συνόδου προς την πολιτεία, την οποία και κατηγορεί ότι δεν έλαβε κανένα μέτρο εναντίον τους. ⁸⁸ Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η εγκύκλιος δεν κάνει λόγο για την *Εφημερίδα των Παίδων*, αλλά ο Σπυλιόπουλος προσπαθεί με κάθε τρόπο να στηρίξει το κατηγορητήριό του, αναλαμβάνοντας ρόλο ανακριτή και πνευματικού ηγέτη.

Η *Εφημερίς των Παίδων* παρουσιάζεται ως απειλή εθνική, αλλά αναρωτιέται κανείς γιατί η *Διάπλασις* επέλεξε ως αντίπαλό της το περιοδικό του Καλοποθάκη και όχι το ανάλογο του Γ. Κωνσταντίνου, το οποίο ήταν επίσης ευαγγελικό και εκδιδόταν την ίδια περίοδο; Είναι άραγε παρακινδυνευμένο να υποθέσει κανείς ότι στη βάση αυτής της διαμάχης δε βρίσκονται θρησκευτικοί αλλά οικονομικοί λόγοι; Την εποχή που εκδίδεται η *Διάπλασις των Παίδων*, η *Εφημερίς των Παίδων* έχει ήδη διαγράψει μια δεκάχρονη πορεία συνεχούς εκδοτικής παρουσίας. Αν υπήρχε οποιαδήποτε απαγόρευση, αυτή θα είχε τον αντίκτυπό της και στην έκδοση του περιοδικού.

Ο ανταγωνιστικός αυτός διάλογος που ανατροφοδοτείται για έναν περίπου χρόνο αποτελεί ένδειξη του ενδιαφέροντος για την αγοραστική δύναμη του παιδιού και πρέπει να αναγνωσθεί στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των περιοδικών. Η *Διάπλασις*, πρωτοεμφανιζόμενο περιοδικό, μοιάζει να διεκδικεί μέρος του αναγνωστικού κοινού όχι στη βάση της δικής της ποιότητας, αλλά στη βάση υπεράσπισης της εθνικής θρησκείας. Αυτόκλητη, λαμβάνει τον ρόλο του «υπερασπιστή», χωρίς καν η ίδια να εντάσσεται στην κατηγορία του θρησκευτικού εντύπου. Ωστόσο, προσεκτική ανάγνωση του πρώτου έτους της *Διαπλάσεως* καταδεικνύει μια προσπάθεια μίμησης της *Εφημερίδος των Παίδων*, κυρίως ως προς τη θεματολογία, προσπάθεια η οποία πολύ γρήγορα εγκαταλείπεται καθώς η *Διάπλασις* χαράσσει πλέον τη δική της πορεία. ⁸⁹

87. Στο *ίδιο*, αρ. 993, 10 Μαΐου 1879.

88. Στο *ίδιο*. Παρόμοια εγκύκλιος δημοσιεύτηκε και στην εφημερίδα *Ειρήνη*, αρ. 93, 22 Νοεμβρίου 1875, όπου οι Καλοποθάκης, Κωνσταντίνου και Σακελλάριος κατηγορούνται ως «ψευδευαγγελικοί», η ευαγγελική εκκλησία χαρακτηρίζεται «σατανική φωλιά» με σκοπό «το αποκτείνειν ψυχάς διά της ψευδοδοξίας και ανατροπής του ευαγγελίου». Ωστόσο, και σε αυτή την εγκύκλιο δεν κατονομάζεται ρητά η *Εφημερίς των Παίδων*.

89. Μυθολογία, ζωολογία, παραβολές από το ευαγγέλιο, διαγωνισμός ερωτήσεων και ποίηση που προέρχεται από κοινούς δημιουργούς συνηγορούν στην υπόθεση ότι η *Διάπλασις* επιχειρεί να «αντιγράψει» την *Εφημερίδα των Παίδων*.

Επιπλέον, το γεγονός ότι η *Διάπλασις των Παίδων* προσπάθησε να πολεμήσει το περιοδικό του Μ. Δ. Καλοποθάκη, χρησιμοποιώντας ως όπλο τη θρησκεία, μπορεί να χρησιμεύσει και ως αντιπαράδειγμα της απήχησης που είχε η *Εφημερίς των Παίδων*. Μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη της επιτυχίας της, εφόσον αν αποτελούσε ένα ασήμαντο περιοδικό, δε θα απασχολούσε τους συντάκτες της *Διαπλάσεως*, ήδη από το πρώτο της τεύχος.

Στην επίθεση της *Διαπλάσεως* ο Μ. Δ. Καλοποθάκης κράτησε αμυντική στάση και υπερασπίστηκε το περιοδικό του σθεναρά, αλλά συγχρόνως με προσεκτικούς χειρισμούς, εφόσον το θέμα θα μπορούσε να πάρει διαστάσεις και να αναζωπυρώσει τη συζήτηση περί ετεροδοξίας. Δεν φαίνεται, όμως, η διένεξη μεταξύ των δύο περιοδικών να είχε αντίκτυπο στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Συνέχισε να εκδίδεται απρόσκοπτα για τα επόμενα δεκατέσσερα έτη, ακολουθώντας πιστά και απαρέγκλιτα την πορεία που χάραξε ο εκδότης της.⁹⁰

Οι επιστολές των αναγνωστών

Στη διάρκεια της μακρόχρονης παρουσίας της στον χώρο του παιδικού εντύπου η *Εφημερίς των Παίδων* φιλοξένησε δώδεκα επιστολές αναγνωστών, αριθμό υπερβολικά μικρό, αν λάβουμε υπόψη τη συνεχή εικοσιεξάχρονη έκδοση και τον αριθμό των συνδρομητών που φέρεται ότι είχε. Οι επιστολές εμφανίζονται σποραδικά στις σελίδες του περιοδικού και προέρχονται κυρίως από ενήλικες και μάλιστα πατέρες. Είναι δεδομένο, εξάλλου, ότι δε δημοσιεύονται όλες οι επιστολές των αναγνωστών.⁹¹

90. Ορισμένοι κριτικοί υποστηρίζουν ότι η διένεξη της *Εφημερίδος των Παίδων* με τη *Διάπλασιν των Παίδων* σήμανε την αρχή του τέλους για το περιοδικό του Μ. Δ. Καλοποθάκη, ένα τέλος όμως που σημειώθηκε με άνοιγμα δεκατεσσάρων ετών. Βλ. παραπάνω σ. 31-32, υποσημείωση 76.

91. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 4, έτος 1868, σ. 1 «Σπουδαία ειδοποίησις»: «Ἐχομεν ἤδη λάβει διάφορα ἀρθρα εκ διαφόρων επαρχιών διά την “Εφημερίδα των Παίδων” και τινας επιστολάς υποδεικνυούσας εις ημάς τον κατάλληλον τρόπον κατά τον οποίον οι συντάκται των επιστολών τούτων νομίζουσιν ότι η εφημερίς πρέπει να συντάσσεται [...] παρακαλώμεν τους πάντας να αφήσωσι την μικράν ταύτην φίλν της νεολαίας να βαδίση τον δρόμον, τον οποίον ο συντάκτης έχει χαράξει, βέβαιοι ὄντες ότι θα καταβληθῆ πάσα προσπάθεια ὡπως παρέχη διδασκαλίαν, ωφέλειαν και ευχαρίστησιν εις πάντας» και τχ. 74, έτος 1874, σ. 304: «Εκ των πολλών επιστολών, τας οποίας λαμβάνομεν καθ’ ἐκάστην πανταχόθεν, δημοσιεύομεν τας επομένας, ας αφίνωμεν να λαλήσωσιν αφ’ εαυτών [...]» και τχ. 98, 1876, σ. 496: «Σ.Σ. Εφ. Των

Κύριο γνώρισμα της επιστολογραφίας των συνδρομητών, ενηλίκων και παιδιών, είναι ο επαινετικός χαρακτήρας· «ηδύ έδεσμα» και «τερπνόν διασκέδασμα» χαρακτηρίζει την *Εφημερίδα των Παίδων* ένας ενήλικος συνδρομητής,⁹² ενώ ένας άλλος την αγοράζει «υπέρ της ηθικής προαγωγής και μορφώσεως της προσφιλούς εννεατούς θυγατρός [του]».⁹³ Ένας τρίτος αγοράζει την *Εφημερίδα των Παίδων* ως «ιατρικόν κατά του πείσματος» για τη δωδεκάχρονη κόρη του φίλου του.⁹⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επιστολή ενηλίκου που δημοσιεύεται για λόγους ιδεολογικούς και περιγράφει τις τελευταίες ώρες της ζωής ενός μικρού συνδρομητή – η εξοικείωση των παιδιών με τον θάνατο επιβάλλεται στο πλαίσιο του περιοδικού.⁹⁵ Οι επιστολές των ενηλίκων υπογραμμίζουν τον ηθοπλαστικό ρόλο του περιοδικού και την επίδρασή του στη διαμόρφωση του παιδικού χαρακτήρα. Διαφαίνεται μια πίστη στη δύναμη της «ανάγνωσης». Το κατάλληλο κείμενο, όπως η *Εφημερίς των Παίδων*, θεωρείται ότι μπορεί να «επηρεάσει» το παιδί, να το διαπλάσει, όπως ο ενήλικος το οραματίζεται. Εδώ φαίνεται ξεκάθαρα μία από τις πτυχές της αναγνωστικής θεωρίας που διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αι.: το κείμενο κατέχει δύναμη σχεδόν μαγική, ώστε μπορεί να στρέφει τον αναγνώστη προς συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση.⁹⁶

Ως προς τις επιστολές των παιδιών-συνδρομητών, ας σημειώσουμε ότι όλες εκφράζουν ευγνωμοσύνη στον συντάκτη του περιοδικού για την πνευματική τροφή που τους προσφέρει, ενώ κάποιες άλλες θέτουν το ζήτημα της δεκαπενθήμερης έκδοσης.⁹⁷ Εντύπωση προκαλεί η επιστολή μικρού αναγνώστη που υποβάλλεται σε αυτοέλεγχο και μετανοεί για κάποια «κακή» πράξη που διέπραξε, εκφράζοντας έτσι δημόσια την ταπείνωσή του· η επιστολή δημοσιεύεται, μάλλον, προς παραδειγματισμό:

«Δύο πράγματα απαιτεί η αληθινή ανδρεία· πρώτον να ομολογήση τις αμαρτίαν ή σφάλμα τι, και δεύτερον να πολεμήση κατ' αυτής. Την ακόλουθον επιστολήν, την οποίαν έγγραψεν παιδίον δεκαετής εις τον διδάσκαλόν του,

---

Παίδων. Είχον δίκαιον οι φίλοι εκείνοι, οι οποίοι εθεώρησαν την μη δημοσίευσιν τοιούτων επιστολών, οποία η άνωθι ως μη καλόν, αν και το ελατήριόν μας ήτο απλή μετριοφροσύνη».

92. Στο *ίδιο*, τχ. 74, έτος 1868, σ. 304.

93. Στο *ίδιο*, τχ. 104, έτος 1876, σ. 544.

94. Στο *ίδιο*, τχ. 243, έτος 1888, σ. 1656.

95. Στο *ίδιο*, τχ. 135, έτος 1879, σ. 786-787.

96. Περισσότερα στοιχεία για την αναγνωστική θεωρία που προωθεί η *Εφημερίς των Παίδων* βλ. σ. 203 κ.ε.

97. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 98, έτος 1876, σ. 495.

και περί της αληθείας της οποίας εγγυώμεθα, συνιστώμεν εις την προσεκτικὴν ἀνάγνωσιν ὅλων των μικρῶν μας φίλων.

Σεβαστέ μοι Διδάσκαλε.

Ἦμιν κακὸν παιδίον προχθές την Τρίτην· λυπούμαι δε, ὅτι πάσαν ἡμέραν κάμνω κάτι τι κακόν. Δεν περνά ἡμέρα, κατὰ την ὁποίαν να μη πράξω τι κακόν.

Προσπαθῶ να ἦμαι καλὸν παιδίον, ἀλλὰ με το ελάχιστον ἐμπόδιον, το ὁποῖον ἀπαντῶ, οργίζομαι. Εὐθύς ὁμως αισθάνωμαι, ὅτι ἡμάρτησα και λυπούμαι· ἡ οργή μου ἀφανίζεται και ἡ καλή διάθεσις ἐπανέρχεται.

Συγχώρησον την αταξίαν της Τρίτης – Ἐλπίζω δε ὅτι και ὁ Θεὸς ἐσυγχώρησε και αὐτὴν και ὅλας τας ἄλλας αμαρτίας μου και τας ἐξήλειπεν ἀπὸ το βιβλίον της ἐνθυμήσεώς του. Πόσον εὐτυχὴς θα ἦμαι, ὅταν ἐλευθερωθῶ ἐντελῶς ἀπὸ την ἐπιρροήν της κακίας!

Ὁ μετανοὸν και εὐγνώμων

Δ.Κ.»⁹⁸

Ἡ ἐπιστολή που καταχωρεῖται τελευταία στο περιοδικὸ προέρχεται ἀπὸ ἓνα κορίτσι μικρῆς ηλικίας, το ὁποῖο θα προσπαθῆσει να γίνῃ καλὸ «ἀπὸ τας καλὰς συμβουλὰς» της *Εφημερίδος των Παίδων*. Το κορίτσι ἀποκαλεῖ το περιοδικὸ «φίλη» και «ἀδελφοῦλα», χαρακτηρισμοὶ που υποδηλώνουν ὅτι το περιοδικὸ παραλληλίζεται με γυναικεῖο πρόσωπο:

«Σ.Σ. Εφημ. Παίδων· λυπούμεθα ὅτι ἡ ἐπομένη ἐπιστολή της μικρὰς συνδρομητρίας Ἐλένης ἐκ παραδρομῆς ἀφέθη ἐπὶ τοσούτον χρόνον ἀδημοσίευτος· ἡ σύνταξις της Εφ. των Παίδων χαίρει και εὐχαριστεῖ αὐτὴν διὰ την ἐκτίμησιν και ἀγάπην της, ἃς ἴναι δε βεβαία ὅτι ἀνταγαπάται *παρὰ της μικρὰς φιλαινάδας της*.

Χαλκίς Ἀπριλίου 22 1892

Ἀδελφοῦλα μου φιλτάτη Εφημερίς χαίρε.

Σήμερον ἔλαβον την τιμὴν και την εὐτυχίαν να σε γνωρίσω, πόσον εὐτυχεστέρα θα ἴμιν ἀν σε γνῶριζα ἀπὸ κερου πολλοῦ; θα ἦσουν ἡ καλῖτερί φίλι μου, ἀπὸ σήμερον σε ὀνομάζω Ἀδελφοῦλα μου, σε παρακαλὸ να με ἀγαπάς ὅπως και ἐγὼ, σε παρακαλὸ να με συγχωρήσ, δεν ξεύρο πολλὰ γράματα ἀλὰ ἡμε και μικρά, ἀλὰ θα προσπαθῆσω να γύνο καλή ἀπὸ τας καλὰς συμβουλὰς σου.

Σε γλικοασπάζομε ἡ Ἀδελφοῦλα σου

Ἐλένη Κ. Τσαλα.»⁹⁹

98. Στο *ἴδιο*, τχ. 94, ἔτος 1875, σ. 464 «Ἀνδρείον παιδίον».

99. Στο *ἴδιο*, τχ. 296, ἔτος 1892, σ. 2075. Ἡ ὀρθογραφία του ἀρχικοῦ κειμένου ἔχει

Απουσιάζουν εντελώς από τις σελίδες του περιοδικού επιστολές των συνδρομητών με αιτήματα, παράπονα ή αρνητική κριτική. Ο εκδότης-αυθεντία υποβάλλει σε λογοκρισία το λόγο των συνδρομητών, δημιουργώντας ένα μονόδρομο κανάλι επικοινωνίας, όπου όλα τα μηνύματα ακολουθούν την κατεύθυνση εκδότης-συντάκτης-αναγνώστης, χωρίς το περιοδικό να δέχεται ή μάλλον να «καλωσορίζει» την άσκηση κριτικής εκ μέρους των αναγνωστών του.¹⁰⁰

ΤΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

Το υλικό των παραρτημάτων λειτουργεί τόσο συμπληρωματικά όσο και παραπληρωματικά στο κυρίως σώμα του περιοδικού. Συμπληρωματικά, αφού ολοκληρώνει θέσεις που προβάλλονται στο περιοδικό, και παραπληρωματικά, καθώς το ενδιαφέρον στρέφεται σε θέματα που στο πλαίσιο του περιοδικού σκόπιμα παραμένουν αδιερεύνητα. Αναφερόμαστε στην πολιτική και κοινωνική στάση του περιοδικού.

Το 1873 ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων* Μ. Δ. Καλοποθάκης, ανταποκρινόμενος στην πίεση του αναγνωστικού κοινού για δεκαπενθήμερη έκδοση, προχώρησε όχι στην ικανοποίηση αυτού του αιτήματος, αλλά στο διπλασιασμό της ύλης: συνέχισε τη μηνιαία έκδοση του περιοδικού, το οποίο όμως από τετρασέλιδο έγινε οκτασέλιδο και ως τέτοιο διατηρήθηκε μέχρι το 1893, οπότε έπαψε οριστικά και η έκδοσή του.

Η τελευταία σελίδα κάθε τεύχους φιλοξενούσε τα *Ποικίλα* μαζί με αινίγματα, προβλήματα, γρίφους, ακροστιχίδες και τις ιερογραφικές ερωτήσεις. Επιπλέον, στη σελίδα αυτή καταχωρούνταν τα ονόματα των λυτών και οι ειδοποιήσεις του εκδότη προς τους συνδρομητές. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η τελευταία σελίδα του περιοδικού κατακλυζόταν από κάθε λογής υλικό. Έτσι, λόγω έλλειψης χώρου, πιθανόν να ανέκυψε η ανάγκη να αποχωριστεί αυτό το υλικό από το υπόλοιπο περιοδικό και να ενταχθεί στην ύλη των παραρτημάτων. Τα παραρτήματα, τα οποία ήταν δισέλιδα, έκαναν την εμφάνισή τους στα 1881 και διατηρήθηκαν ως τη διακοπή

διατηρηθεί. Γενικά, στον μεταφορικό λόγο της *Εφημερίδος των Παίδων* το περιοδικό παραλληλίζεται τις περισσότερες φορές με γυναικείο πρόσωπο, βλ. χαρακτηριστικά το εκτενές ποίημα της Κρυσταλίας Χρυσοβέργη, *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 289, έτος 1892, σ. 1927, όπου το περιοδικό παραλληλίζεται με κορίτσι, που έχει πλέον μεγαλώσει, και χαρακτηρίζεται «φιλόστοργος διδάσκαλος και φίλη τρυφερά».

100. Βλ. παραπάνω, σ. 131 υποσημείωση 6.

της έκδοσης. Τα κείμενα αυτά που αύξησαν τον αριθμό των σελίδων του περιοδικού σε δέκα, δεν πωλούνταν ανεξάρτητα, αλλά περιλαμβάνονταν στην ετήσια συνδρομή της μίας δραχμής. Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ειδοποίησε τους αναγνώστες για την επικείμενη αλλαγή: «ΕΠΕΙΔΗ αι λύσεις αιγιμάτων, γρίφων και ακροστιχίδων μετά των ονομάτων των λυτών καταλαμβάνουν χρόνον μεγαλείτερον παρ' όσος παρέχεται εις τα τοιαύτα υπό εφημερίδος μικράς μετ' εικόνων, η διεύθυνσις απεφάσισε να προσθήσῃ από του αρχομένου μηνός μίαν ετέραν σελίδα ειδικώς προς τον σκοπόν τούτον χωρίς ν' αυξήσῃ την συνδρομήν της Εφημερίδος».¹⁰¹

Τα παραρτήματα προσφέρονταν δωρεάν στον αναγνώστη, και παρείχαν την ευκαιρία στους αναγνώστες να δημοσιεύσουν τις πνευματικές τους δημιουργίες, εφόσον σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και οι συνεργασίες τους. Η πρώτη σελίδα κάθε παραρτήματος αφιερώνεται σε αυτές, ενώ στη δεύτερη απαντούν οι «ειδήσεις και ειδοποιήσεις».¹⁰² Ωστόσο, κατά παράδοξο τρόπο η οικονομική διάσταση, όπως αυτή σχολιάστηκε στην περίπτωση των επιστολών του εκδότη, υπεισέρχεται και στα παραρτήματα: «Η σελίς αυτή αφιερούται εις ειδοποιήσεις. Επειδή δε η "Εφημερίς των Παίδων" έχει ευρείαν κυκλοφορίαν εις τε το εσωτερικόν και το εξωτερικόν, αι δι' αυτής δημοσιευόμεναι ειδοποιήσεις θα περιέρχωνται εις γνώσιν μεγάλου αριθμού ανθρώπων, και ούτω θα εκπληρούται ο σκοπός των ειδοποιήσεων. Τιμή των ειδοποιήσεων ορίζεται δι' έκαστον στίχον 10 λεπτά, όταν δεν υπερβαίνη τους 10· στίχους διά περισσοτέρους των 10 στίχων η πληρωμή θα γίνεται κατ' αποκοπήν εις μετρίας τιμάς».¹⁰³

Επομένως, η σελίδα αυτή, παρόλο που δίνεται δωρεάν, μπορεί να αποφέρει και οικονομικά οφέλη στο περιοδικό. Σε μερικά παραρτήματα δημοσιεύονται αγγελίες για εύρεση εργασίας ή προβάλλονται συγκεκριμένα τυπογραφεία και βιβλιοπωλεία. Θα μπορούσε να γίνει λόγος για εμβρυακή μορφή διαφήμισης. Το γεγονός, όμως, παραμένει ένα: διανύουμε την εποχή

101. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 160, έτος 1881, σ. 414 «Ειδοποιήσεις». Από τα τρία διαφορετικά σώματα που εξετάστηκαν, μόνο στο ένα εντοπίστηκαν παραρτήματα, σχεδόν η πλήρης σειρά τους για τα έτη 1883-1893. Για τα έτη 1883-1891 ήταν δισέλιδα και μάλλον κυκλοφορούσαν χωρίς να είναι δεμένα στο τεύχος, γεγονός που δικαιολογεί την απουσία τους από κάποια σώματα. Σε αυτή την υπόθεση συνηγορεί και η έλλειψη σελιδαρίθμησης από τα παραρτήματα. Η έμφαση στο κείμενο.

102. Αρχικά ο τίτλος της δεύτερης σελίδας ήταν «Σελίς ειδοποιήσεων», αλλά από το 1887 και εξής η δεύτερη σελίδα τιτλοφορείται «Ειδήσεις και ειδοποιήσεις».

103. Παράρτημα Μαρτίου 1883.

κατά την οποία έχει ήδη αρχίσει η εμπορευματοποίηση του παιδικού εντύπου.

Συνδρομητές και αναγνωστικές προτάσεις

Τα παραρτήματα περιλαμβάνουν στοιχεία για τη σύνθεση και την προέλευση του αναγνωστικού κοινού, σχόλια του εκδότη για την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, κριτική για την ελληνική κοινωνία και βιβλιογραφικές προτάσεις. Οι σελίδες αυτές λειτουργούν ως ένα είδος αγωγού μέσω του οποίου διοχετεύεται ο λόγος του εκδότη. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, ο λόγος που αρθρώνεται στα παραρτήματα ακυρώνει το λόγο του εκδότη, όπως αυτός εμφανίζεται στο κύριο σώμα του περιοδικού και εδώ η αντίφαση αφορά κυρίως στην πολιτική και το μυθιστόρημα. Επιπλέον, το περιοδικό με τα παραρτήματα δημιουργεί «χώρο» για τους αναγνώστες του, αλλά η συμμετοχή τους τοποθετείται εκτός των ορίων του περιοδικού και περιορίζεται στην αποστολή γρίφων, ακροστιχίδων και γενικά ψυχαγωγικών ερωτημάτων. Η συμμετοχή τους δεν έχει θέση στο περιοδικό, ακριβώς γιατί πρόκειται για περιοδικό στο οποίο ισχύει ο λόγος του ενός: του εκδότη.

Μελετώντας τα παραρτήματα, αποκτούμε μια γενική εικόνα της γεωγραφικής υποδοχής του περιοδικού. Επιπλέον, τα παραρτήματα παρέχουν πληροφορίες για την κυκλοφορία διαφόρων εντύπων, όπως περιοδικών, σχολικών εγχειριδίων, θρησκευτικών εντύπων και βιβλίων για παιδιά. Παρόμοιες πληροφορίες αντλούνται και από το κύριο σώμα του περιοδικού, αλλά στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται μόνο ό,τι εντοπίστηκε στα παραρτήματα.¹⁰⁴ Τα έντυπα κατατάσσονται σε πίνακες στο τέλος της παρούσας εργασίας,¹⁰⁵ οι οποίοι καταδεικνύουν ότι η πρόταση ανάγνωσης που προωθείται από τον εκδότη διευρύνεται σιγά-σιγά, για να περιλάβει και κείμενα κοσμικού χαρακτήρα. Η Αγία Γραφή και κείμενα με συναφές περιεχόμενο εξακολουθούν να κατέχουν κυρίαρχη θέση, ενώ σταδιακά δημοσιεύονται και άλλα κείμενα με κοσμικό χαρακτήρα που θεωρούνται «κατάλληλα» προς ανάγνωση. Στα τελευταία συμπεριλαμβάνονται και τα «αναθεματισμένα» μυθιστορήματα.¹⁰⁶

104. Για τα υπόλοιπα κατάλληλα έργα, βλ. παράρτημα του παρόντος.

105. Βλ. παράρτημα του παρόντος.

106. Ένας από τους λόγους που ώθησαν τον Καλοποθάκη στην έκδοση της *Εφημερίδος των Παιδών* ήταν «η καθ' εκάστην αυξάνουσα κυκλοφορία εξαχρειωτικών μυθιστορημάτων μεταφραζομένων εξ άλλων γλωσσών», *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς

Η κατάταξη των έργων στους πίνακες καταδεικνύει ότι αυτά περιστρέφονται κυρίως γύρω από τη θρησκεία, την οικογένεια, το σχολείο και το παιδί. Οι τρεις πρώτοι άξονες θα λέγαμε ότι αυτοαναφέρονται στο παιδί: το μότο της *Εφημερίδος των Παίδων* ήταν «των τοιούτων είναι η βασιλεία των ουρανών», η οικογένεια δε νοείται χωρίς την ύπαρξη των παιδιών, και το ίδιο άλλωστε ισχύει και για το σχολείο. Το παιδί είναι το εργαλείο με το οποίο ορίζεται και δικαιολογείται, αν όχι η ύπαρξη της θρησκείας, τουλάχιστον η ύπαρξη της οικογένειας και των εκπαιδευτικών θεσμών. Ενώ λοιπόν σε επίπεδο ορισμού, «το παιδί» υπερέχει των άλλων εννοιών, στην πράξη «υποτάσσεται» και εντάσσεται στο πλαίσιό τους. Η οικογένεια και το σχολείο αποτελούν τους χώρους εντός των οποίων επιχειρείται η διάπλαση του παιδιού.

Τα προτεινόμενα έργα κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: ψυχαγωγικά, ιστορικά, παιδαγωγικά και θεολογικά. Οι πίνακες ομαδοποιούν κάπως αυθαίρετα τα έργα που παρουσιάζονται στα παραρτήματα, με μοναδικό κριτήριο κατάταξης το είδος, όπως αυτό συνάγεται από τον τίτλο αλλά και μέσω πληροφοριών που αντλούμε από δευτερογενείς πηγές. Ωστόσο, η κατηγοριοποίηση αυτή μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τι είδους έργα θεωρούνται κατάλληλα και ωφέλιμα για τον αναγνώστη του περιοδικού. Πρέπει να επισημάνουμε ότι τα έργα αυτά συνηγορούν στην υπόθεση πως το αναγνωστικό κοινό της *Εφημερίδος των Παίδων* περιλαμβάνει τόσο τα παιδιά όσο και τους ενήλικες. Επιπλέον, οι πίνακες φανερώουν ότι στην κορυφή των κατάλληλων αναγνωσμάτων τοποθετούνται η πρώτη και η τέταρτη κατηγορία του πίνακα, με τα θεολογικά να υπερτερούν έναντι οποιασδήποτε άλλης κατηγορίας.

Η κυριαρχία του θρησκευτικού λόγου είναι ενδεικτική του ιδεολογικού προσανατολισμού του περιοδικού, του οποίου η πρόταση τελικά μοιάζει να είναι η κατάκτηση της αιώνιας ευδαιμονίας, μέσω της πίστης και της αλλαγής στην καρδιά του ανθρώπου. Θεμέλιος λίθος αυτής της πρότασης είναι η εντύπωση στο Λόγο του Θεού, στην Αγία Γραφή, η οποία ανάγεται στο σημαντικότερο έργο που κάθε άνθρωπος, ενήλικος ή παιδί, οφείλει να διαβάσει. Στη βάση αυτή δικαιολογείται και η πρωτοκαθεδρία των θρησκευτικών αναγνωσμάτων, εφόσον η θρησκεία αποτελεί μία από τις βασικές συνιστώσες του περιοδικού.

τα Ελληνόπαιδα». Βλ. παρακάτω σ. 197 κ.ε., όπου αναλύεται διεξοδικότερα το θέμα της δαιμονοποίησης του μυθιστορήματος.

Από άποψη ποσοτική, την κατηγορία των θρησκευτικών εντύπων ακολουθεί η κατηγορία των εφημερίδων, περιοδικών, λεξικών και μυθιστορημάτων.¹⁰⁷ Και εδώ αναφύεται ένα πολύ σημαντικό στοιχείο: παρατηρείται μια διεύρυνση του καταλόγου των κατάλληλων αναγνώσμάτων, τα οποία όμως έχουν καθαρά κοσμικό χαρακτήρα. Η πρώτη κατηγορία κάθε πίνακα περιλαμβάνει και μια σειρά αντιφάσεων: «νομιμοποιείται» το μυθιστόρημα και το θέατρο, είδη που προηγουμένως απορρίφθηκαν από τον εκδότη. Ακόμα παρουσιάζονται δύο άλλα παιδικά περιοδικά: το *Παιδικόν Περιοδικόν* (1889) και η *Παιδική Ηχώ* (1889).

Ως προς το μυθιστόρημα, η «νομιμοποίηση» του είδους βασίζεται σε ένα παιχνίδι ορολογίας. Η παρουσίαση του μυθιστορήματος *Περικλής* είναι ενδεικτική: «[...] ούτως ονομάζεται μυθιστόρημα γραφέν εν πρωτοτύπω αγγλιστί, έχον υπόθεσιν ελληνικήν, εν αυτώ δε λαμβάνουσι μέρος Ασπασία η Μιλψία, ο Περικλής, Αναξαγόρας ο φιλόσοφος, ο Σωκράτης και άλλα διάσημα πρόσωπα της ελληνικής ιστορίας [...] Το βιβλίον τούτο δεν έπρεπε να ονομασθή μυθιστόρημα, διότι περιστρέφεται περί εικόνας, πράγματα και πρόσωπα, ήθη, έθιμα κλπ. της Αρχαίας Ελλάδος, ο δε τρόπος της εκθέσεως είναι σεμνός και αρμόζων εις πάντα λόγιον αναγνώστην».¹⁰⁸

Στην περίπτωση του *Θάνου Βλέκα* υπογραμμίζεται ότι «είναι ανάγνωσμα τερπνόν και αθών και ως τοιούτον άξιον αναγνώσεως».¹⁰⁹ Επομένως, η διαμάχη διεξάγεται σε επίπεδο ορολογίας. Σημασία δεν έχει ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως μυθιστόρημα, αλλά το περιεχόμενό του. Αν το περιεχόμενο ενός βιβλίου είναι σεμνό και αθώο, δεν ισχύει ο παραπάνω χαρακτηρισμός. Επομένως, το μυθιστόρημα εδώ έχει την έννοια του έργου που σκανδαλίζει και ως τέτοιο απορρίπτεται. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στον *Θάνο Βλέκα* και την καταχώρισή του στα κατάλληλα αναγνώσματα της παιδικής ηλικίας, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι, αν και βρίθεται από σκηνές ωμής βίας, προκρίνεται ως «αθών ανάγνωσμα», ίσως επειδή εκφράζει το όραμα μιας νέας Ελλάδας, αλλαγμένης, όπου θα ισχύει ο λόγος των πολλών, όπως συμβαίνει στην «ευνομούμενην πατρίδα του Ουασιγκτόνος

107. Η ένταξη τόσο διαφορετικών έργων στην ίδια κατηγορία είναι αυθαίρετη, αλλά με εξαίρεση τα λεξικά, τα υπόλοιπα έργα φέρουν ένα κοινό στοιχείο: η ανάγνωσή τους υποθετικά γίνεται στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου, έχουν δηλαδή ψυχαγωγικό χαρακτήρα.

108. Παράρτημα Ιουνίου 1883. Η έμφαση δική μου.

109. Παράρτημα Νοεμβρίου 1887.

και του Φραγκλίνου». ¹¹⁰ Ορισμένες μάλιστα πτυχές αυτού του οράματος εκφράζονται από έναν αμερικανό ιεραπόστολο, ο οποίος περιηγείται την Ελλάδα σκοπεύοντας, όπως λέει, «[...] να κηρύξει τον λόγον της αληθείας και να συντελέση εις την διάδοσιν της παιδείας [...]». ¹¹¹

Ο αντιρρητικός λόγος που αρθρώνεται στα παραρτήματα κατά του μυθιστορήματος, είναι συνέχεια της συζήτησης που ξεκίνησε στο κυρίως κείμενο της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ωστόσο, στο ίδιο περιοδικό καταχωρούνται μυθιστορήματα, αντί όμως του όρου μυθιστόρημα προκρίνονται όροι όπως «διήγημα αληθές», «ιστορία», προκειμένου να υπάρξει συμφωνία μεταξύ των εξαγγελιών του εκδότη και των πρακτικών που ακολουθεί. Πρόκειται όμως για επιφανειακή συμφωνία, εφόσον είναι δεδομένη η καταχώριση μυθιστορημάτων στις σελίδες του περιοδικού.

Ως προς τα παιδικά περιοδικά, ο εκδότης, σε αντίθεση με ό,τι δήλωσε κατά την έναρξη της *Εφημερίδος των Παίδων* –δήλωσε για έλλειψη κατάλληλων παιδικών αναγνωσμάτων και περιοδικών την εποχή της έναρξής της– με το πέρασμα του χρόνου παρουσιάζει δύο περιοδικά για παιδιά, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά για το δικό του περιοδικό. Για το *Παιδικόν περιοδικόν* ο Μ. Δ. Καλοποθάκης σημειώνει: «Έχομεν ανά χείρας τον πρώτον αριθ. του νέου τούτου περιοδικού διά τα παιδιά. – Η Εφημερίς των Παίδων χαίρει ότι τινές των μικρών αναγνωστών αυτής ηλικιωθέντες απεφάσισαν να χρησιμοποιήσωσι τας γνώσεις και την ικανότητα αυτών προς όφελος της ηλικίας, ην αφήκαν όπισθεν αυτών, και ήτις έχει πολλήν χρείαν ωφελίμων και καλών αναγνωσμάτων, οποίον είναι το *Παιδικόν Περιοδικόν*. Όθεν συνιστώμεν αυτό εις πάντας τους μικρούς μας φίλους, ευχόμενοι εις τους αναλαβόντας την έκδοσίν του επιτυχίαν και χρησιμότητα». ¹¹²

110. Π. Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα 1991, σ. 130.

111. Στο *ίδιο*.

112. Παράρτημα Φεβρουαρίου 1889. Οι εκδότες του *Παιδικού Περιοδικού* στο πρώτο τεύχος του σημειώνουν μεταξύ των άλλων: «Εν τη β' όμως εκδόσει της αγγελίας προσθήσαμεν ότι "κατά μίμησιν των αρίστων Γερμανικών και Γαλλικών περιοδικών" θέλομεν εκδίδει το περιοδικόν, αναγκασθέντες ν' απαντήσωμεν διά τούτου τρόπον τινά εις τινά ενταύθα εκδιδομένην *εφημερίδα*, ήτις μετ' αδικαιολογήτου, αν μη κακοβούλου σπουδής ώρισεν αντί της ζητηθείσης συστάσεως το *υπόδειγμα* του "Παιδικού Περιοδικού"! Η αθόρυβος σύστασις και διάδοσις τούτου εφάνη ημίν η ωφελιμωτέρα διασάλπιξις της εκδόσεώς του. Και τούτο, διότι διά ταύτης δεν διανοήθημεν να διαταράξωμεν ουδενός τους κύκλους, μόνην επιθυμίαν έχοντες να φανώμεν ωφέλιμοι τοις συνδρομηταίς ημών». Ο υπαινιγμός μάλλον αφορά στον εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων*.

Η παραπάνω βιβλιοκρισία υπονοεί ότι οι εκδότες του *Παιδικού Περιοδικού* ως παιδιά υπήρξαν συνδρομητές της *Εφημερίδος των Παίδων* και τώρα, ως ενήλικες, αναλαμβάνουν το εγχείρημα της έκδοσης ενός παιδικού περιοδικού, ορμώμενοι από την εμπειρία που απέκτησαν από την ανάγνωση της *Εφημερίδος των Παίδων*.¹¹³ Έμμεσα, λοιπόν, καταδεικνύεται η αξία και η απήχυσή της.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που χαρακτηρίζει τον λόγο του Μ. Δ. Καλοποθάκη είναι η πεποίθηση ότι η παιδική ηλικία έχει ανάγκη ωφέλιμων αναγνωσμάτων. Η άποψη αυτή που εδώ δηλώνεται απερίφραστα, υπονοείται και από την ίδια την έκδοση εντύπων για παιδιά, συμπεριλαμβανομένης και της *Εφημερίδος των Παίδων*. Το ενδιαφέρον του ενήλικου για το παιδί, ο οποίος αποβλέπει πάντα σε κάποιο σκοπό, είναι το κίνητρο για την ανάληψη τέτοιων εκδόσεων. Μια τέτοια προσπάθεια θεωρείται αξιόλογη, όταν προέρχεται από ενήλικους, διαπίστωση που σκιαγραφείται εύστοχα από την ακόλουθη κριτική: «Ελάβομεν τα δύο πρώτα φύλλα νέου περιοδικού ονομαζομένου *Παιδική Ηχώ*, και εκδιδομένου εν Αθήναις τρίς του μηνός. Χαίρομεν ότι τα παιδικά φύλλα πληθύνονται, αλλά παρατηρούμεν εις τον συντάκτην του νέου περιοδικού, όστις φαίνεται είναι νεαρός και άπειρος μαθητής, ότι οι δημοσιογραφικοί κανόνες απαιτούν να σημειώνη τις τα άρθρα τα οποία δανείζεται εξ άλλων φύλλων της αυτής γλώσσης. *Verbum sapienti sat*».¹¹⁴

Υπονοείται, επομένως, ότι η νεότητα αποτελεί μειονέκτημα, όταν αναλαμβάνει κανείς ένα εκδοτικό εγχείρημα. Η ηλικία και οι γνώσεις είναι απαραίτητες, όταν προχωρά κανείς στην έκδοση ενός παιδικού περιοδικού. Ένα άλλο θέμα που θίγεται είναι η δήλωση των πηγών ερανισμού: πρέπει να δηλώνονται μόνο οι ελληνικές πηγές, γεγονός που μας ωθεί να σκεφτούμε ότι ως προς τις ξένες πηγές υπάρχει απόλυτη ελευθερία.¹¹⁵

Το περιοδικό που προβάλλεται με τη μεγαλύτερη συχνότητα, όχι μόνο στα παραρτήματα αλλά και στο κύριο σώμα της *Εφημερίδος των Παίδων*, είναι ο *Αστήρ της Ανατολής*.¹¹⁶ Πρόκειται για το πρώτο περιοδικό που

113. Το *Παιδικόν Περιοδικόν* (1889-1891) εκδιδόταν από τους Μ. Ε. Κανακάκη και Ν. Α. Κοτσελόπουλο, βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός Τύπος* (1830-1914), σ. 116-124 και σ. 130-131.

114. Παράρτημα Οκτωβρίου 1889.

115. Στην *Εφημερίδα των Παίδων* δηλώνονται μόνο οι ελληνικές πηγές ερανισμού.

116. Άρχισε την έκδοσή του το 1858 και συνεχίστηκε μέχρι το 1886, οπότε ανεστάλη η

εξέδωσε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και το οποίο χαρακτηρίζει «εφημερίδα διά οικογενείας».¹¹⁷ Ο *Αστήρ της Ανατολής* αποτελεί την κύρια δηλωμένη πηγή ερανισμού για την *Εφημερίδα των Παιδών*. Ενώ λοιπόν, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης εκδίδει ένα περιοδικό για την οικογένεια, η οποία εξ ορισμού περιλαμβάνει και το παιδί ως δύναμη αναγνώστη, προχωρά και στην έκδοση ενός δεύτερου περιοδικού για παιδιά. Το γεγονός είναι ενδεικτικό του ενδιαφέροντος με το οποίο διάφορες ομάδες ενήλικων, συγγραφέων, παιδαγωγών, εκπαιδευτικών και θρησκευτικών αναμορφωτών, περιβάλλουν το παιδί. Το παιδί γίνεται το πεδίο, στο οποίο συναντώνται, διασταυρώνονται, αντιμάχονται ή διαλέγονται διαφορετικά ιδεολογήματα γύρω από την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση, τη θέση και το σκοπό της ύπαρξής του σε μια κοινωνία. Οπωσδήποτε, και η *Εφημερίς των Παιδών* καταθέτει μια πολύ συγκεκριμένη πρόταση περί παιδιού.

Μένει να αναρωτηθούμε ποια ήταν η σχέση της *Εφημερίδος των Παιδών* με τον *Αστέρα της Ανατολής*. Το παιδικό περιοδικό αποτελεί «αμβλυμένη» μορφή του οικογενειακού περιοδικού που εξέδιδε ο Καλοποθάκης.¹¹⁸ Ακολουθείται η ίδια ή τουλάχιστον παρόμοια γραμμή πλεύσης, απαλλαγμένη όμως από ό,τι θεωρείται ακατάλληλο για το παιδί, όπως η πολιτική ή οι θρησκευτικές αντιπαραθέσεις. Γεγονός πάντως παραμένει η προβολή του *Αστέρος της Ανατολής* από τις σελίδες της *Εφημερίδος των Παιδών*, ο οποίος διανέμεται δωρεάν σε όσους συμβάλλουν στη διάδοση της *Εφημερίδος των Παιδών*, εγγράφοντας περισσότερους των πέντε συνδρομητών· πρόκειται για σημαντικό εμπορικό εύρημα που ικανοποιεί το αίτημα της προβολής και των δύο εντύπων που εκδίδει ο Μ. Δ. Καλοποθάκης.

Η κατηγορία των ιστορικών βιβλίων έρχεται τρίτη σε συχνότητα εμφάνισης, ακολουθώντας τις κατηγορίες εντύπων που προαναφέρθηκαν.

έκδοσή του, για να ξαναρχίσει από το 1893 και έπειτα, μετά τη διακοπή της *Εφημερίδος των Παιδών*. Ο *Αστήρ της Ανατολής* με ορισμένες διακοπές κατά τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και την Απριλιανή Δικτατορία εξακολουθεί την έκδοσή του ως σήμερα. Βλ. Ι. Τσεβάς, *Να «Αστήρ της Ανατολής»*, Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α΄, σ. 308-309.

117. Παράρτημα Μαρτίου 1883.

118. Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης σημειώνει στον *Αστέρα της Ανατολής*, τχ. 671, έτος 1871, σ. 7167: «[...] χαιρόμεν δε από καρδίας, ότι [ο *Αστήρ της Ανατολής*] ου μόνον τα πλείστα των κωλυμάτων υπερνίκησε και με την υπόληψήν του ίδρυσεν ως εφημερίς αναγκαία και χρήσιμος εις οικογενείας, αλλά και την οδόν προετοίμασεν δι' έτερον φύλλον δι' οικογενείας, - την *Εφημερίδα των Παιδών* [...]».

Μελετώντας τα ιστορικά βιβλία που προτείνονται, παρατηρούμε ότι η αρχαιότητα είναι ο ένας άξονας γύρω από τον οποίο αυτά περιστρέφονται. Στο κύριο σώμα του περιοδικού η «ιστορία» που προβάλλεται είναι είτε η αρχαία είτε η θρησκευτική ιστορία, από τις οποίες η πρώτη μας ανάγει στον Διαφωτισμό, ενώ η δεύτερη στην προσήλωση της ευαγγελικής κίνησης στην Αγία Γραφή. Ωστόσο, η παρουσία ενός έργου, όπως η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι των Καθ' Ημάς* του Κ. Παπαρρηγόπουλου, μεταξύ των προτεινόμενων αναγνωσμάτων, διακόπτει την εικόνα συνέχειας της ιστορικής συνείδησης που αποκομίζουμε από το περιοδικό.¹¹⁹ Γενικά όμως, το ιστορικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην αρχαιότητα και την ιστορία βιβλικών τόπων.

Με τις βιβλιοκρισίες ή βιβλιοπαρουσιάσεις το περιοδικό διαρρηγνύει την περιοριστική αυτο-εικόνα που είχε στην αρχή της έκδοσής του –ως του μοναδικού κατάλληλου αναγνώσματος για παιδιά– και επιχειρεί ένα άνοιγμα στον βαθμό που του επιτρέπει η θρησκευτική του διάσταση. Εκείνο όμως που πρέπει να τονιστεί είναι ότι παρά τους ποικίλους περιορισμούς που θέτει, το περιοδικό προωθεί τη φιλαναγνωσία παιδιών και ενηλίκων και ενδιαφέρεται για την άνοδο της πνευματικής στάθμης του λαού.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΑΠΟΥΣΙΑ-ΠΑΡΟΥΣΙΑ

Την *Εφημερίδα των Παίδων* στη διάρκεια της μακράς πορείας της, ελάχιστα την απασχόλησε η σύγχρονη πραγματικότητα. Η στάση αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την εξαγγελία του εκδότη ότι δε θα ασχοληθεί με την πολιτική. Η τρέχουσα επικαιρότητα απουσιάζει από τις στήλες του περιοδικού, γιατί αυτή συνδέεται αναπόφευκτα και με μια πολιτική τοποθέτηση. Εφόσον η πολιτική εξοβελίζεται, μαζί της διαγράφεται και η σύγχρονη πραγματικότητα του περιοδικού. Ωστόσο, πρέπει να κάνουμε δύο παρατηρήσεις: πρώτον, στο σώμα του περιοδικού απαντούν κάποιοι υπαινιγμοί στη σύγχρονη πραγματικότητα –με την έννοια της κοινωνικής κριτικής– και δεύτερον, από το 1887 μέχρι και το 1891 η δεύτερη σελίδα των παραρτημάτων, με τίτλο «ειδήσεις» ή «ειδήσεις και ειδοποιήσεις», εστιάζει σε γεγονότα της τρέχουσας επικαιρότητας.¹²⁰

119. Στο περιοδικό η νεότερη Ελλάδα συνδέεται με την αρχαιότητα, ενώ το προτεινόμενο βιβλίο επιχειρεί τη γνωστή σύνδεση αρχαιότητα-Βυζάντιο-νεότερη Ελλάδα.

120. Για την κοινωνική κριτική που ασκείται βλ. ενδεικτικά *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 9, έτος 1868, σ. 34-35 «Χρησιμότης τεχνών»: «[...] και όμως εις την Ελλάδα αι τέχναι ακόμα

Πώς δικαιολογείται η απουσία της επικαιρότητας και γιατί παρατηρείται αλλαγή στάσης από το 1887 και εξής; Προφανώς, η διακοπή του *Αστέρος της Ανατολής* στα 1886 στερούσε τον εκδότη Μ. Δ. Καλοποθάκη από το μέσο εκείνο με το οποίο εκφραζόταν και η πολιτική του στάση. Επομένως, ελλείπει άλλου μέσου, αυτή διαχέεται στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Όμως, στη μεταστροφή αυτή ανιχνεύεται και μια αντιφατική στάση, η οποία διαπιστώνεται και σε άλλα θέματα, όπως η τοποθέτηση απέναντι στο μυθιστόρημα ή απέναντι στους «άλλους» (μη χριστιανούς).¹²¹ Η υπέρβαση αυτών των αντιφάσεων –συνειδητών ή ασυνειδών– πραγματοποιείται είτε με την αποσιώπησή τους, όπως στην περίπτωση της πολιτικής, είτε με την εισαγωγή εναλλακτικής ορολογίας, όπως στην περίπτωση του μυθιστορήματος.

Η πολιτική απορρίφθηκε από το πρώτο κιόλας τεύχος του περιοδικού στη βάση της ακαταλληλότητας και ασυμβατότητάς της με την παιδική ηλικία, κατά τα λεγόμενα του εκδότη: «αφού η εφημερίς θα ήναι διά παιδιά είναι πάντη περιττή πάσα διαβεβαίωσις, ότι δεν θα αναμιγνύεται εις τα πολιτικά [...]».¹²² Αν όμως η πρόταση που καταθέτει το περιοδικό για την παιδική ηλικία και τα παιδιά, απαιτεί έναν κοινωνικό σχηματισμό για να πραγματοποιηθεί και αν η ίδια η πρόταση για το παιδί συνιστά πολιτική στάση, διαπιστώνουμε ότι ο εκδότης έχει μετακινηθεί από την εξαγγελία του. Μια άλλη εναλλακτική ερμηνεία της αντιφατικής στάσης προς την πολιτική θα ήταν ότι ίσως η τελευταία νομιμοποιείται ως θέμα, όταν πλέον το περιοδικό έχει εδραιώσει την ύπαρξή του και είναι σε θέση να ασκήσει

περιφρονούνται, οι δε νέοι ζητούν να γείνουν ή επιστήμονες ή υπάλληλοι και ως μένου πτωχοί.» τχ. 13, έτος 1869, σ. 52 «Γλυκεία πατάτα» για την εισαγωγή της καλλιέργειας πατάτας· τχ. 15, έτος 1869, σ. 59 (χωρίς τίτλο): «Όταν οι υπουργοί της Ελλάδος φθάσωσιν εις τοιαύτην θέσιν, ώστε να αισθάνωνται την οποίαν ο της Πρωσίας ησθάνετο ευθύνην της υψηλής αυτού θέσεως, τότε, και μόνον τότε, θα ιδώμεν και εν Ελλάδι τα της παιδείας κάλλιον ή σήμερον διεπόμενα»· τχ. 18, έτος 1869, σ. 74-75 «Κινέζικα παιχνίδια» για τον Καραγκιόζη ως ακατάλληλο για τα παιδιά θέαμα τχ. 25, έτος 1870, σ. 99 «Μηχαναί» για την έλλειψη μηχανών· τχ. 26, έτος 1870, σ. 103 «Οικιακή ευχαρίστησις», κριτική για τους Έλληνες που ακολουθούν τον συρμό της «διεφθαρμένης» γαλλικής ανατροφής· τχ. 45, έτος 1871, σ. 179-180 «Χειρ του συρμού» για τις κυρίες με μακριά νύχια· τχ. 46, έτος 1871, σ. 184 «Αραβόσιτος» για την εισαγωγή της καλλιέργειας καλαμποκιού· τχ. 53, έτος 1872, σ. 210-211 «Οι μικροί αγγελιοφόροι του Θεού» για τις φυλακές που είναι γεμάτες παιδιά.

121. Βλ. παρακάτω, κεφάλαιο VI, σ. 284 κ.ε.

122. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

κοινωνική κριτική, χωρίς το φόβο συνεπειών ή ακόμα ότι η πολιτική περνά στη σφαίρα του κατάλληλου, γιατί το αναγνωστικό κοινό της *Εφημερίδος των Παιδων* δεν περιλαμβάνει μόνο παιδιά αλλά και ενήλικους. Προσπαθώντας να ερμηνεύσουμε τη στάση του εκδότη, βρισκόμαστε πάντα στη σφαίρα των υποθέσεων, του πιθανού.

Ο εκδότης παρατηρεί τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις της σύγχρονης πραγματικότητας και αρθρώνει ένα λόγο κριτικό που αναδεικνύει, έστω και αμυδρά, ένα κοινωνικό όραμα: εκείνο της Ελλάδας και του ελληνικού έθνους που θα έχει σημειώσει κοινωνική πρόοδο μέσα από μια προοπτική δικαιοσύνης, εντιμότητας, φιλανθρωπίας – γενικά μέσα από τη διάθλαση χριστιανικών αρετών στο πρίσμα του έθνους και του κράτους. Η εμπέδωση αυτών των αρχών είναι η βάση στην οποία δομείται το όραμα του σύγχρονου κράτους – ενός κράτους που θα είχε ως πρότυπό του την πρόοδο της Βρετανίας και της Αμερικής.¹²³ Εδώ, υπεισέρχεται και η έννοια της εθνικής ταυτότητας, ενώ το ερώτημα που αναφέρεται είναι αν το περιοδικό εστίασε ποτέ τις δυνάμεις του σε αυτό το θέμα. Στο σημείο αυτό δριμύτατη είναι η κριτική που άσκησε η Γ. Καζαντζάκη: «η λέξη Ελλάδα δε φάνηκε ποτέ στις σελίδες της [...]».¹²⁴ Προσεκτική προσέγγιση των παραρτημάτων φανερώνει ακριβώς το αντίθετο: ένα έντονο ενδιαφέρον για τις τύχες της Ελλάδας. Μολονότι στο καθαυτό περιοδικό η Ελλάδα παρουσιάζεται μόνο ιστορικά, μέσω της μυθολογίας και της αρχαιότητας, και εντοπίζονται ηγήματα αμβλυμμένης κοινωνικής κριτικής, δεν παρέχεται μια ολοκληρωμένη ή έστω αποσπασματική εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας. Ωστόσο, η εξαγγελία του εκδότη ότι δε θα αναμειχθεί στην πολιτική είχε και την έννοια της απουσίας της πολιτικής επικαιρότητας. Αντίθετα, στα παραρτήματα που κινούνται έξω από τα φυσικά όρια του περιοδικού – ίσως με ένα ενήλικο αναγνωστικό κοινό κατά νου – η σύγχρονη Ελλάδα γίνεται το κέντρο γύρω από το οποίο αυτά οργανώνονται. Επιπλέον, πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως η ελληνικότητά του ακολουθεί υπόγειους, παρά προφανείς δρόμους, για να εκδηλωθεί. Η ελληνικότητα στο περιοδικό προσδιορίζεται από τους

---

123. Είναι συχνές οι αναφορές σε πολιτικά πρόσωπα των δύο χωρών. Τις περισσότερες φορές, τα πρόσωπα που προβάλλονται έχουν συμβάλει σημαντικά στην πρόοδο της πατρίδας τους και η συμβολή τους ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της πίστης τους και της συνεχούς ανάγνωσης του ευαγγελίου.

124. Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Τι διαβάζουν τα παιδιά μας», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 3, Αθήνα 1913, σ. 220. Βλ. παρακάτω, κεφάλαιο VI, σ. 306 κ.ε.

εξής άξονες: θρησκεία, αρχαιότητα και σύγχρονη πολιτική. Η τελευταία, στη βάση της θρησκείας και με κληρονομιά την αρχαιότητα, ιδεαλιστικά, θα συνέβαλλε στην αλλαγή της Ελλάδας και την ανύψωσή της σε σύγχρονο κράτος κατά το πρότυπο της αμερικανικής δημοκρατίας.

Στα παραρτήματα της *Εφημερίδος των Παίδων* θρησκεία και πολιτική συνδυάζονται, ενσαρκώνοντας το όραμα του εκδότη για μια Ελλάδα σύγχρονη. Τα πολιτικά πρόσωπα αναδεικνύονται –υποθετικά πάντα– ως οι άνθρωποι εκείνοι που οφείλουν να στηρίξουν τη βελτίωση και την ανάπτυξη του έθνους και του κράτους. Αυτοί είναι που θα θέσουν τις βάσεις για να αναδειχθεί η Ελλάδα άξια «επισήμου θέσεως εν τη Ανατολή».¹²⁵ Ουσιαστικά, όμως, η σύγχρονη πραγματικότητα απογοητεύει τον εκδότη. Σχολιάζοντας τις επερχόμενες εκλογές του 1887, προσλαμβάνει το πολιτικό πρόβλημα στις πραγματικές του διαστάσεις: «Δυστυχώς η πάλη ήτις προμηνύεται σφοδρά, δεν είναι πάλη αρχών και πεποιθήσεων, αλλά κομματικών και ατομικών συμφερόντων, άλλως δεν δύναται εξηγηθώσιν οι μεταξύ των υπουργικών και αντιπολιτευομένων συνδυασμοί. Ημείς ελπίζομεν ότι ο λαός θα εκλέξη άνδρας, οι οποίοι θα μεριμνήσωσιν υπέρ της βελτιώσεως της αθλίας καταστάσεως του τόπου. Άλλως ας μη αιτιώμεθα άλλους αλλά ημάς αυτούς, και θα ήμεθα άξιοι της τύχης μας, και ανάξιοι επισήμου θέσεως εν τη Ανατολή».¹²⁶

Κάποιοι πολιτικοί δε μάχονται για το καλό του έθνους, αλλά για το προσωπικό συμφέρον τους και ο λαός είναι αυτός που έχει τη δύναμη να δώσει την εξουσία σε εκείνους που θα προωθήσουν το πρόγραμμα βελτίωσης του τόπου. Η παραπάνω δήλωση για τις δυνατότητες του λαού μοιάζει να υπονοεί ότι ο λαός υποθετικά έχει τη δύναμη να φέρει στην εξουσία άνδρες άξιους, αλλά στην πραγματικότητα δεν αντιλαμβάνεται αυτή τη δυνατότητά του ή αν την αντιλαμβάνεται, τη θυσιάζει στο βωμό των συμφερόντων, όπως θα διαφανεί παρακάτω και από άλλες δηλώσεις του εκδότη.

Οι εκλογές του Ιανουαρίου 1887 οδηγούν στην εξουσία θριαμβευτικά τον Χ. Τρικούπη, ο οποίος θα κυβερνήσει ως το 1891. Η πορεία της κυβέρνησής του και οι συνεχείς διαξιφισμοί με τον πολιτικό του αντίπαλο, τον Θ. Δεληγιάννη, είναι το σημείο στο οποίο εστιάζονται τα σχόλια του εκδότη. Τη νέα βουλή συνοδεύουν οι ευχές του εκδότη να αποβεί το έργο της ωφέλιμο για τις τύχες του τόπου: «Εις την Βουλὴν εξακολουθεί

125. Παράρτημα Ιανουαρίου 1887.

126. Στο *ιδιο*.

η συζήτηση της πολιτικής της Κυβερνήσεως και της αντιπολιτεύσεως. Το πρόγραμμα της Κυβερνήσεως είναι, αφού διά πασών των δυνατών να γείνωσι οικονομιών δεν δύναται να επέλθη ισοζύγιον εσόδων και εξόδων, ανάγκη επιβολής φόρων. Οι αντιπολιτευόμενοι απ' εναντίας προτείνουν την αναβολή της πληρωμής των τόκων εις τους μετόχους των δανείων, όπερ είναι ισοδύναμον με διακήρυξιν προσκαίρου χρεωκοπίας. Η Βουλή [ε]λπίζεται ότι θα κάμπ το δίκαιον και ωφέλιμον εις την [π]ατρίδα.

Ως φαίνεται άπαντα τα νομοσχέδια της Κυβερνήσεως με ελαχίστας τροποποιήσεις θα ψηφισθώσιν από της Βουλής. Ούτω το πρόγραμμά της θα έμβη ολόκληρον εις ενέργειαν. Ευχόμεθα να αποδειχθή σωτήριο όπως αύτη διατείνεται». ¹²⁷

Ευχές συνοδεύουν και την κυβέρνηση Δελιγιάννη μετά την πτώση του Τρικούπη, μόνο που στην περίπτωση αυτή οι ευχές δεν είναι άμεσες, αλλά στηρίζονται σε υποθέσεις: «Ημείς θα χαρώμεν, αν η νέα Κυβέρνησις φέρη τας απαιτουμένας βελτιώσεις εις τα οικονομικά, την διοίκησιν, την ασφάλειαν, την παιδείαν, διά τα οποία κατηγόρει τόσον σφοδρώς την πεσούσαν. Η μεγάλη πλειοψηφία, ην θα έχη εν τη Βουλή τη παρέχει ελεύθερον στάδιον ενεργείας ως προς τούτο, και ελπίζομεν, ότι θα επωφεληθή της χρυσής ταύτης ευκαιρίας υπέρ αυτής και του Κράτους». ¹²⁸

Σε όλη τη διάρκεια της κυβέρνησης Τρικούπη, ¹²⁹ ο Μ. Δ. Καλοποθάκης τηρεί στάση θετική, όχι κραυγαλέα, αλλά σαφώς κλίνουσα προς υπεράσπιση των προσπαθειών της για ανόρθωση του κράτους: «Κατά τον π. μήνα επίσημα συμβάντα έλαβον χώραν εν τη πόλει μας τα εξής - [...] Η λήξις των εργασιών της παρούσης βουλευτικής Συνόδου. - Οι υπουργικοί χαίρουν και μακαρίζουν το έθνος διά τα εθνοσωτήρια θεσπίσματα της Κυβερνήσεως, οι δε αντιπολιτευόμενοι κλαίουν και οικτίρουν το έθνος, προλέγοντες τελείαν και βεβαίαν καταστροφήν! Ημείς ευχόμεθα να μη πραγματοποιηθούν αι προρρήσεις των απαισιοδόξων, να αποδειχθούν δε ωφέλιμα άπαντα τα νομοθετήματα της Κυβερνήσεως». ¹³⁰

Αυτό που φαίνεται να απασχολεί τον εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων* είναι το ήθος του πολιτικού άνδρα και ως συνέπεια αυτού το όφελος για

127. Παράρτημα Απριλίου 1887.

128. Παράρτημα Νοεμβρίου 1890.

129. *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 30: «[...] ο Τρικούπης κυβέρνησε αδιάλειπτα από τις 6 Μαΐου 1886 ως τις 24 Οκτωβρίου 1890».

130. Παράρτημα Ιουνίου 1887.

τον λαό. Οι αλλεπάλληλες προσπάθειες της αντιπολίτευσης, όπως αυτή εκπροσωπείται από τον Θ. Δεληγιάννη και τους βουλευτές του, να στηλιτεύσει την πολιτική της κυβέρνησης, υπόκεινται σε κριτική. Ο εκδότης καταβάλλει προσπάθειες να μη δώσει την εντύπωση ότι πρόσκειται σε κάποιο κόμμα· τα λεγόμενά του φανερώνουν ότι τοποθετείται ευνοϊκά απέναντι στον Τρικούπη, ενώ η στάση της αντιπολίτευσης τον προβληματίζει.¹³¹ Η αντιπολίτευση είναι εκείνη που χρησιμοποιεί κάθε μέσο για να παρακωλύσει το έργο της κυβέρνησης Τρικούπη, το οποίο κρίνεται άκρως απαραίτητο και ωφέλιμο για τον λαό. Έμμεσα υποδηλώνεται ότι ο Δεληγιάννης και οι βουλευτές του δεν ενδιαφέρονται για τον λαό, αλλά για την εξουσία.

Όταν αρχίζει ο προεκλογικός πυρετός για τις εκλογές του 1890, ο Μ. Δ. Καλοποθάκης (επι)κρίνει την αλλαγή στρατοπέδων των πολιτικών, η οποία γίνεται με γνώμονα το προσωπικό συμφέρον, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο άμεσα ενδιαφερόμενος, δηλαδή ο λαός. Από την άλλη, όμως, και ο ίδιος ο λαός (επι)κρίνεται, γιατί δε χρησιμοποιεί τη δύναμη που διαθέτει, την ψήφο του, για να αλλάξει την κατάστασή του. Συνεπώς, και ο λαός, το δημοκρατικό σώμα των εκλογέων, φέρει βαρύτατη ευθύνη για τα δεινά στα οποία υποβάλλεται. Το πολιτικό όραμα που εκφράζεται δε στηρίζεται μόνο σε ηθικούς πολιτικούς άνδρες, αλλά και σε έναν λαό που δραστηριοποιείται για να αλλάξει τις τύχες του και έχει συνείδηση της δύναμης που διαθέτει. Ο εκδότης χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα όχι μόνο για τον Δεληγιάννη αλλά και για τον λαό. Μοιάζει να θεωρεί ότι ο λαός δεν έχει αφυπνιστεί, αλλά «χρησιμοποιείται» από τους πολιτικούς ανάλογα με τις διαθέσεις τους. Τα δεινά του, όμως, δεν είναι μόνο αποτέλεσμα εκμετάλλευσης από τους πολιτικούς, αλλά και συνέπεια της «απάθειάς» του:

«Εν Ελλάδι όμως, όπου αρχή εκάστου είναι το ατομικόν συμφέρον, έκαστος ζητεί πώς να εξασφαλίση την επιτυχίαν του, αδιαφορών περί των αρχών και των μέσων.

Σύ δε, δυστυχή λαέ της Ελλάδος, όστις κρατείς εις τας χείρας σου την εξουσίαν, κάθησαι και τους βλέπεις εν απαθεία διαχειριζομένους την

131. Παράρτημα Φεβρουαρίου 1890: «Η αντιπολίτευσις κατά μέγα μέρος συντελεί εις την παρακοήν των νόμων διά των αδιακόπων αυτής δικαίων τε και αδίκων κατακραυγών κατά της Κυβερνήσεως» και Παράρτημα Μαΐου 1890: «Ευχόμεθα η αντιπολίτευσις να μη παρεμβάλλη προσκόμματα εις την επιπήφισιν των υπολοίπων νομοσχεδίων της Κυβερνήσεως, άτινα είναι τόσον αναγκαία και τόσον ωφέλιμα διά την χώραν».

υφίστην των προνομίων σου, – την ψήφον σου, χωρίς καν να ερωτηθής – ουδέ καν να ληφθής υπ’ όψει ως εις τουλάχιστον των αναγκαίων παραγόντων εις το παιγνίδιον τούτο, το οποίον οι άνθρωποι ούτοι παίζουνσι προς βλάβην του έθνους σου και προς ζημίαν σου αυτού!»¹³²

Η πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη, τέλη του 1890, αφήνει έκπληκτο τον εκδότη. Η εκλογική αποτυχία, όμως, δεν αποδίδεται σε κακή άσκηση εξουσίας εκ μέρους του Τρικούπη, αλλά ως αίτιό της προβάλλεται η επικράτηση των προσωπικών συμφερόντων και ένα είδος φυσικής νομοτέλειας, η οποία ορίζει ότι κάθε πολιτική σταδιοδρομία έχει ένα τέλος, που οφείλεται κυρίως στον διακαή πόθο της αντίθετης παράταξης να αναλάβει την εξουσία. Ο Τρικούπης προβάλλεται ως ο πολιτικός άνδρας που υπηρέτησε την Ελλάδα και η πτώση του κάθε άλλο παρά αποτέλεσμα προσωπικής αποτυχίας θεωρείται. Το ακόλουθο απόσπασμα σκιαγραφεί πλήρως τις παραπάνω σκέψεις: «[...] Και όμως τα αποτελέσματα αυτών [των εκλογών] εξέπληξαν τους πάντας, συμπολιτευομένους τε και αντιπολιτευομένους. Τοιαύτην ετυμγορίαν του λαού κατά του κ. Τρικούπη, όστις ειργάσθη εν ειλικρινεία και υπερανθρώπως ίνα σώση την τιμήν και ανορθώση την καταπεπτωκυίαν πίστιν της χώρας, αδιάφορον πόθεν η κατάσταση αυτή προήλθεν, ήτο τι πρωτοφανές και ανέλπιστον, και δεν δύναται να ήναι απόρροια αρχής αλλά προσωπικών συμφερόντων. Εν Ελλάδι συνέβη ό,τι συμβαίνει εις όλα τα συνταγματικά και ελεύθερα Κράτη. Η εκτός των πραγμάτων μερίς αυξάνει καθ’ εκάστην διά της προσθήκης δυσπρεστημένων προσώπων, όσω δε περισσότερον χρόνον μένη εις την εξουσίαν η κρατούσα μερίς τόσω η πτώσις της θέλει είσθαι βαρυτέρα. Επταετής αδιάκοπος κάρπωσις των αγαθών της εξουσίας υπό μιας μερίδος ήτο πράγμα ανήκουστον εις την ιστορίαν μας. – Έπρεπε λοιπόν ο Τρικούπης να πέση και να πέση βαρέως και έπεσεν, όχι διότι επρόδωκε τα συμφέροντα της πατρίδος, ως κατηγορήθη, διότι τοιούτος άνθρωπος δεν υπάρχει μεταξύ των πολιτικών μας – ούτε διότι παρέλυσεν υπ’ αυτόν η διοίκησις του Κράτους, αν και πολλά εγένοντο λάθη ως προς τούτο ένεκα των σφαλερών πληροφοριών, τας οποίας τα όργανα της Κυβερνήσεως έδιδον αυτώ – ούτε διότι κατεσπαταλήθη ο δημόσιος πλούτος, αν και πολλοί των φίλων της Κυβερνήσεως επωφελήθησαν της εμπιστοσύνης του κ. Τρικούπη – αλλά διότι η αντίθετος μερίς επόθει, είχεν απόλυτον ανάγκην της εξουσίας και των εξ αυτής ωφελημάτων».¹³³

132. Παράρτημα Ιουλίου 1890. Η έμφαση στο κείμενο.

133. Παράρτημα Νοεμβρίου 1890. Η έμφαση στο κείμενο.

Τέτοιες δηλώσεις φανερόνουν σαφώς μια ευνοϊκή στάση απέναντι στον Τρικούπη, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν δείγμα μιας απλουστευμένης οπτικής, καθώς ο Μ. Δ. Καλοποθάκης δε λαμβάνει υπόψη ή τουλάχιστον δεν αφήνει να διαφανεί καθόλου η δυσαρέσκεια, που πολλές φορές οι αποφάσεις της κυβέρνησης Τρικούπη είχαν προκαλέσει, όπως για παράδειγμα η στάση της στο Κρητικό Ζήτημα, που αναζωπυρώνεται την περίοδο αυτή, καθώς και η επιβολή βαριάς φορολογίας, ώστε να τεθεί σε ισχύ το κοινωνικοοικονομικό της πρόγραμμα.

Όταν αναλαμβάνει την εξουσία ο Θ. Δεληγιάννης, η κριτική που ασκείται μέσω των παραρτημάτων του περιοδικού αποκαλύπτει μια αρνητική στάση απέναντι στην πολιτική του. Αιτία πια των πολιτικών αποτυχιών δεν είναι οι περιστάσεις αλλά τα πρόσωπα: «Λυπούμεθα ότι έχομεν να αναγράψωμεν και ημείς την έλλειψιν ασφαλείας εν τω Κράτει [...] η δε Κυβέρνησις ήτις κατεβόα κατά του κ. Τρικούπη ευρέθη με παρελυμένας τας χείρας ενώπιον της τρομεράς ταύτης καταστάσεως [...] Τι θα γίνωμεν, μόνος ο Θεός γινώσκει, και εις αυτόν πρέπει πάντες να κράζωμεν διά βοήθειαν. Είμεθα τω όντι εις οικτράν πολιτικήν και ηθικήν κατάστασιν».¹³⁴

«Η Βουλή κατά τον π. μήνα τούτον εψήφισε διάφορα νομοσχέδια, τα περισσότερα ανατρεπτικά άλλων νομοσχεδίων ψηφισθέντων επί Κυβερνήσεως του κ. Τρικούπη. Ούτως είναι πεπρωμένον, όσα κτίζει ο κ. Τρικούπης να χαλά ο κ. Δηλιγιάννης!»¹³⁵

Η απόφαση της κυβέρνησης Δεληγιάννη να παραπέμψει σε δίκη τον Τρικούπη και κάποιους από τους υπουργούς του θεωρείται «φατριαστική ανοψία», η οποία «είχεν ως αποτέλεσμα αφ' ενός τον ηθικόν θρίαμβον των κατηγορουμένων αφ' ετέρου δε τον εξευτελισμόν των κατηγορών απέναντι του Ελληνικού λαού».¹³⁶ Η προσαγωγή σε δίκη χαρακτηρίζεται «ανόητος».¹³⁷ Η απόδοση φιλοτρικουπικών αισθημάτων στον εκδότη της *Εφημερίδος των Παιδων* θα ήταν παρακινδυνευμένη, εφόσον απουσιάζει η μαρτυρία του ανθρώπου. Ωστόσο, ο λόγος του, όπως αρθρώνεται στα παραρτήματα, φανερόννει ότι ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ήταν φιλικά διακείμενος απέναντι στην κυβέρνηση του Τρικούπη και επικριτικός εκείνης του Δεληγιάννη. Στην περίπτωση μάλιστα του Δεληγιάννη ο προσωπικός χαρακτηρισμός

134. Παράρτημα Φεβρουαρίου 1891.

135. Παράρτημα Μαρτίου 1891.

136. Παράρτημα Απριλίου 1891.

137. Παράρτημα Μαΐου 1891.

είναι οξύτατος: «Ο Σιδηρόδρομος Μύλων-Τριπόλεως παρεδόθη τέλος εις την χράσιν του κοινού, το δε περιεργότατον πάντων είναι, ότι και αυτός ο άπιστος Θωμάς, ο νυν πρωθυπουργός, όστις, όταν επροτάθη το περι κατασκευής νομοσχέδιον, το εθεώρησεν ως παιδιάν του κ. Τρικούπη, ζητούντος να φενακίση δι' αυτούς τους απλοϊκούς Αρκάδας, ήτο παρών εις τα εγκαίνια αυτού, αλλά δεν εξεφώνησε λόγον».¹³⁸

Η παραμονή του Δεληγιάννη στην εξουσία δεν επιφέρει καμία βελτίωση στη ζωή του τόπου, αλλά, κατά τα λεγόμενα του εκδότη, έχει επέλθει παράλυση της κρατικής μηχανής και επικρατεί κατάσταση αναρχίας.¹³⁹ Η παραίτηση του Κ. Καραπάνου, Υπουργού Οικονομικών της κυβέρνησης Δεληγιάννη, εκλαμβάνεται ως «ανικανότητα [...] ως προς το ζωτικότερον των ζητημάτων διά παν έθνος – το οικονομικόν».¹⁴⁰ Η προσπάθεια ορισμένων στελεχών του κόμματος του Δεληγιάννη να δημιουργήσουν τρίτο κόμμα ερμηνεύεται ως ένδειξη «φιλοπροωτίας»¹⁴¹ και ως σημάδι ότι και «αυτοί οι φίλοι και υποστηρικταί του [...] μεγαλοφώνως κηρύττουσιν ότι έχασαν πάσαν ελπίδα όχι σωτηρίας, αλλ' ουδέ βελτιώσεως των κακώς κειμένων υπ' αυτού [του Δεληγιάννη]».¹⁴² Η δυνατότητα να συνταχθούν με τον Τρικούπη αποκλείεται γιατί «ο δε κατά του κ. Τρικούπη φθόνος και το μίσος των είναι τοιαύτα και τосαύτα, ώστε μη θέλοντες να υποχωρήσωσιν υπέρ ενός εξ αυτών, θα προτιμήσωσι να υποστηρίξωσι και πάλιν τον κ. Δεληγιάννην, τον οποίον κατακρίνουσιν ως ανίκανον και ολετήρα του έθνους, αντί να ίδωσιν επανερχόμενον εις την εξουσίαν τον άνδρα, καθ' ου τρέφουσι τοιαύτην έχθραν».¹⁴³

Τα σχόλια του Καλοποθάκη, όσο κι αν καταβάλλεται προσπάθεια να τηρηθεί ουδέτερο ύφος στον λόγο του, φανερόνουν ότι, ακόμα κι αν δεν ανήκε στην παράταξη του Τρικούπη, τουλάχιστον τον θεωρούσε υπόδειγμα πολιτικού άνδρα, εκείνου που θα ενσάρκωνε το όραμα του σύγχρονου κράτους. Πράγματι, ο Τρικούπης οραματίστηκε ένα σύγχρονο κράτος,

138. Παράρτημα Ιουλίου 1891. Η έμφαση στο κείμενο.

139. Παράρτημα Σεπτεμβρίου 1891: «[...] Η Κυβέρνησις περι ενός και μόνον, κατά το φαινόμενον, φροντίζει, πώς να διατηρηθή εν τη εξουσία. Εις χειροτέραν κατάστασιν ουδέποτε ευρέθη το δυστυχές έθνος μας. Παραλυσία βασιλεύει εις πάντας τους κλάδους της Κυβερνητικής μηχανής κατά την μαρτυρίαν και αυτών των υπουργικών εφημερίδων».

140. Στο *ίδιο*. Για τον Κ. Καραπάνο, βλ. *ΙΕΕ.*, τ. ΙΔ', σ. 31 και 166.

141. Παράρτημα Οκτωβρίου 1891.

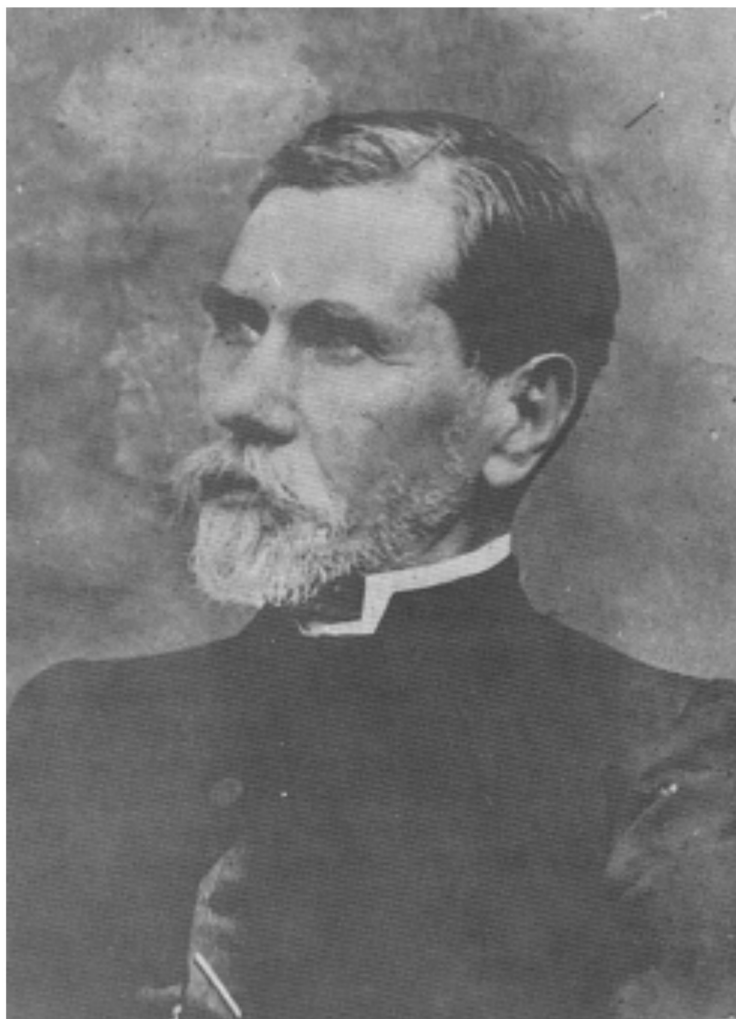
142. Στο *ίδιο*.

143. Στο *ίδιο*.

κατά τα πρότυπα του αγγλικού, το οποίο φαίνεται να θαύμαζε και ο Καλοποθάκης, καθώς είχε γνωρίσει από κοντά τόσο το αγγλικό όσο και το αμερικανικό κράτος.

Τα παραρτήματα, επομένως, στο σύνολό τους καταδεικνύουν ότι η πολιτική συνιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα για τον εκδότη της *Εφημερίδος των Παιδων* και ότι ο σχολιασμός της πολιτικής ζωής, όπως επιχειρείται στα παραρτήματα, αφορά πια το ενήλικο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού. Ωστόσο, στο πλαίσιο του κυρίως σώματος του περιοδικού ο εκδότης συστηματικά κράτησε τα παιδιά μακριά από την πολιτική, γιατί σκοπός του δεν ήταν να δημιουργήσει πολίτες ενός εφήμερου κρατικού μηχανισμού, αλλά πολίτες της αιώνιας βασιλείας του Θεού.

Ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παιδων*
και του *Αστέρος της Ανατολής*,
Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης

ΑΡΙΘ. 1319   ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 26 ΜΑΡΤΙΟΥ ΣΑΒΒΑΤΩ, 1883   ΕΤΟΣ ΚΣΤ΄.

ΟΡΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ.

Διὰ τούς ἐν Ἑλλάδι. . . . . φράγκα 6.—
 Διὰ τούς ἐξῆς: . . . . . 9.—
 Τιμὴ καταχωρίσεως δι' ἕκατον εἰς ἡμέρας 50
 *Ὅστις κἀμὲ 5 συνδρομητὰς λαμβάνει
 ἐν φύλλον ὀφειλὴν ἐπὶ ἐν ἔτος.

*Ἡ συνδρομὴ προκληρωτικῆ.
 *Ὁ Ἄστὴρ ἀνακατασκευάζεται μὴ
 πᾶσαν ἡμέραν καὶ
 περιούριον.

Ο

ΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ ΓΙΝΟΝΤΑΙ

Ἐν Ἀθήναις. ἐν ὄψφ' Αἰθίου ἀριθ. 39.
 Ἡ ἀποστολὴ τῶν συνδρομῶν τῶν ἐπαρχικῶν
 καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ γίνεται διὰ γραμματοῦ
 σήμων ἑλληνικῶν, γαλλικῶν, αὐστριακῶν
 καὶ ἀγγλικῶν.

*Ὁ Ἄστὴρ καταχωρίζεται δια-
 τριτὰς καὶ ἄρθρα σύμφωνα
 πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὸ
 πνεῦμά του.

ΑΣΤΗΡ

ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΑΠΑΞ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ.

(μὲ εἰκόνας)

Γραφεῖον ἐν ὄψφ' Αἰθίου ἀριθ. 39. | « Πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε. » | Τιμὴ ἑκάστου φύλλου λεπ. 10

ΑΙΩΝΙΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ.

*Ἐπειδὴ ἤματι δὲν ἵκανοῦνται εἰς τὰ βλεπόμενα, ἀλλ' εἰς τὰ μὴ βλεπόμενα· διότι τὰ βλεπόμενα εἶναι πρόσκαιρα, τὰ δὲ μὴ βλεπόμενα αἰώνια. » (Β'. Κορινθ. δ'. 18.)

1. Ὑπάρχει αἰώνια Κόλασις. Τόπος τιμωρίας οὐδέποτε παύσεως. Ἐν αὐτῷ τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ προσώπου οὐδέποτε φέγγει. Ἡ φωνὴ τοῦ ἔλεους οὐδέποτε ἀκούεται. Οἱ παλμοὶ τῆς ἐλπίδος οὐδέποτε γίνονται αἰσθητοί. Τὸ πᾶν εἶναι σκότος, ἀπελπισία καὶ θάνατος αἰώνιος. Ἡ φρίκη τοῦ τόπου ἔκεινου δὲν δύναται νὰ περιγραφῆ. Αἱ ἀγωνίαι τῶν ἀπολωλότων εἶναι ἀπερίγραπτοι — ἀκατανόητοι, ἰδίως τῶν ἀπορριπτῶν τῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀπολλομένων ἐν τῷ φωτὶ τῆς ἀληθείας.

«Ὁ μὴ πιστεύων θέλει κατακριθῆ.» Εἶναι ἤδη κατακεκρήμενος, διότι δὲν ἐπίστευσεν. Ὑπεφυγὴ ἀπὸ τῆς αἰώνιου κόλασεως δὲν ὑπάρχει· εἰμὴ διὰ Ἰησοῦ. Αὐτὸς εἶνε τὸ μόνον καταφύγιον ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς.

2. Ὑπάρχει αἰώνιος Οὐρανός. Αἰώνιος Παράδεισος. Τόπος αἰώνιου εὐδαιμονίας καὶ χαρᾶς. Τόπος, ὅπου κατοικεῖ εἰδικῶς πῶς ὁ Θεὸς

ἐν δόξῃ. Ὅπου ὁ Χριστὸς Βασιλεὺς ἐν ἀγάπῃ. Αἱ χαρὰὶ τοῦ Οὐρανοῦ εἶναι ἀνεκλάλητοι. Ἡ δόξα τοῦ Οὐρανοῦ εἶναι ἀκατανόητος. Ὁφθαλμοὶ δὲν εἶδε καὶ ὠτίον δὲν ἤκουσε καὶ ἐπὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀνέβη. Ἐκεῖ οἱ ἅγιοι συναναστρέφονται μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ πᾶς πιστὸς θέλει εἶσθαι διὰ παντὸς ἅγιος καὶ εὐτυχής. «Ὁ πιστεύων θέλει σωθῆ.» «Πίστευσον εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν καὶ θέλει σωθῆ.»

Ἀναγνώστα! Διὰ τῶν ἀγωνιῶν τῆς γέννησης, διὰ τῶν τρώμων καὶ βασάνων καὶ τῆς ἀπελπισίας τῶν κολασμένων, σὲ ἱκετεύω, ἐλθὲ πρὸς τὸν Ἰησοῦν. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπολεσθῆς, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέλθῃς εἰς τὸν Ἰησοῦν, ἐὰν θέλῃς νὰ σωθῆς.

Διὰ τῆς δόξης τοῦ Οὐρανοῦ, διὰ τῆς εὐδαιμονίας τῶν σεσωσμένων, διὰ τῶν οἰκτιρῶν τοῦ Χριστοῦ, ἱκετεύω σε, ἐλθὲ πρὸς τὸν Ἰησοῦν. Εἶναι ἱκανός, εἶναι ἔτοιμος νὰ σὲ σώσῃ ἀπὸ τῆς αἰώνιου κόλασεως. Εἶναι ἱκανός, εἶναι πρόθυμος νὰ σὲ ἀναστήσῃ καὶ σὲ εἰσαγάγῃ εἰς ἐνδοξον οὐρανόν· ὑπάκουσον—πίστευσον καὶ θέλει σωθῆ!

***

ΕΤΟΣ Α.
ΑΡΙΘ. 1.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1868.

Τιμή ἔτησια, λ 50
» ἑκάστ. φύλ. » 5

ΠΡΟΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΑ.

Μικροί μου φίλοι.

Ἐπάρχει καθιερωμένη συνήθεια ἔσοι ἐκδίδου-
σαι νέαν ἐφημερίδα νὰ προτάττωσι τὸ πρόγραμ-
μά των: νὰ δημοσιεύωσι δηλονότι τοὺς λόγους,
οἱ ἅποιοι τοὺς παρακινῶν ἢ ἀναδεχθοῦν τὴν ἔκ-
δοσίν της, νὰ γνωστοποιῶν τὰς ἀρχάς των καὶ
νὰ χαράττωσιν τὸν ὁρῶσαν, τὸν ἑποῖτον ἀκοπεύου
ἢ ἀκολουθήσωσι. Τοῦτο εἶναι καὶ χρέος των
καὶ δίκαιον: διότι τῶρα οἱ ἄνθρωποι θέλουσι νὰ
γνωρίζουσι πρῶτον τί τρέχει, καὶ ἔπειτα νὰ δώ-
σωσι τὰ χρήματά των.

Τὴν συνήθειαν ταύτην ἀκολουθῶν καὶ ὁ συν-
τάκτης αὐτῆς Ἐφημερίδος τῶν Παίδων γνωστο-
ποιεῖ εἰς τὰ ἀγῶρια καὶ κοράσια τῶν Ἑλλήνων,
ὅτι οἱ λόγοι, οἱ ἅποιοι συνήργησαν εἰς τὴν ἔκδο-
σιν τῆς ἐφημερίδος ταύτης: ἦσαν οἱ ἑξῆς:

α) Ἡ μετὰ τὸ ἔλθω τῶν τῶν τῶν τῶν τῶν τῶν τῶν
ἐπικρατοῦσα μεγίστη διψα πρὸς μάθησιν, ἥτις,
ἂν μὴ σβεσθῆ διὰ καθαροῦ καὶ ὀφεινοῦ διανοη-
τικοῦ ὕδατος, θὰ πληρωθῆ μὲ ἀκάθαρτον καὶ σε-
σηπῶς.

β) Ἡ παντελής ἔλλειψις καταλλήλων παιδι-
κῶν ἀναγνωσμάτων εἰς τὴν γλῶσσάν μας: καὶ

γ) Ἡ καὶ ἑκάστην αὐξάνουσα κυκλοφορία ἐ-
ξαχρεωτικῶν μυθιστορημάτων μεταφραζομένων
ἐξ ἄλλων γλωσσῶν χάριν κερδοσκοπίας.

Ὁ ἀκοπὸς δὲ τῆς ἐκδόσεως τοιοῦτου φύλλου

εἶναι νὰ θέσῃ ἐντὸς τῆς συλλήψεως παντὸς παι-
δίου τοιαύτην ἑλλην, ὅποια ἡμοῦ μὲ τὸ τερπνὸν
θὰ ἐνόησιν καὶ τὸ διδακτικὸν καὶ ὠφέλιμον, συνο-
δεύουσα πολλὰ τῶν δημοσιευομένων μὲ εἰκο-
νογραφίας πρὸς σαφήνειαν τῶν λεγομένων καὶ
τέρψιν τῶν μικρῶν ἀναγνωστῶν της, καὶ συνερ-
γοῦσα τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν κατὰ μικρὸν μόρ-
φωσιν ὀφεινοῦ δρέξεως πρὸς διδακτικὰ, πρακτικὰ
καὶ ὠφέλιμα ἀναγνώσματα.

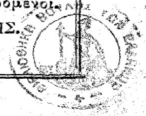
Ἄφου ἡ ἐφημερίς θὰ ἦναι διὰ παιδιὰ, εἶναι
πάντη περιττὴ πᾶσα διαθεβαίωσις, ὅτι δὲν θὰ
ἀναμιγνύεται εἰς τὰ πολιτικὰ, οὕτως θὰ δέχεται
διατριβὰς ἄλλας εἰμὴ τὰς συμφωνοῦσας ἀκριβῶς
μὲ τὸ πνεῦμα αὐτῆς Ἐφημερίδος τῶν Παίδων.
Ὁ ὁρῶμος της δὲ θὰ ἦναι καθαρώς τοιοῦτος ὅ-
ποῖον ἡ ὀνομασία της ὑποδηλοῖ.

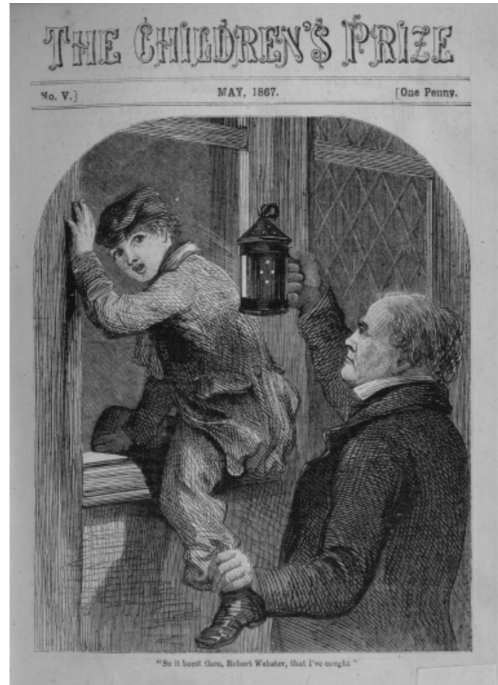
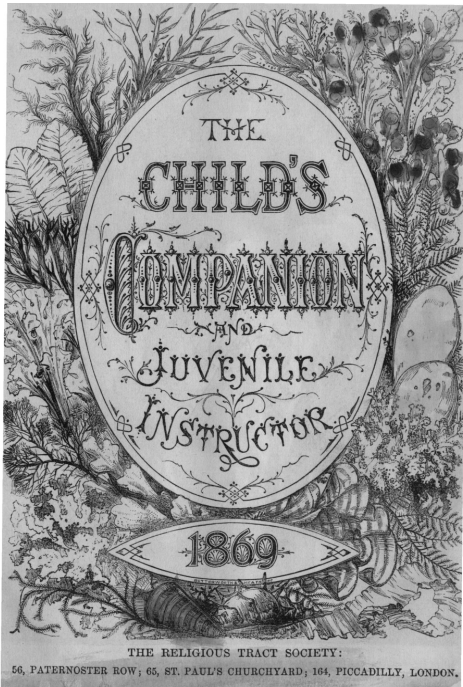
Ἡ ἐφημερίς τῶν Παίδων θὰ ἐκδίδεται ἅ-
π α ἔ τοῦ μηνὸς εἰς τὸ σχῆμα καὶ μέγεθος τοῦ
πρώτου ἀριθμοῦ. Διὰ νὰ ἡμπορῆ δὲ ἕκαστον
παιδίον νὰ τὴν ἀποκτήσῃ, ὀρίζεται ἡ μὲν ἔτησια
συνδρομὴ της εἰς 50 λεπτὰ, ἡ δὲ κατὰ φύλλον
εἰς πέντε.

Ἡ ἐφημερίς τῶν Παίδων δὲν δίδεται ἐπι-
πιστώσει εἰς κἀνένα, ἀλλ' ἀπαιτεῖ ἀπὸ πάντας
προπληρωμὴν.

Πᾶσα ἡ ἀλληλογραφία καὶ πάντα τὰ φορῶν-
τα ἐν γένει τὴν ἐφημερίδα τῶν παίδων εἶναι ἀ-
ναθεθεμένα εἰς τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς καὶ πρὸς
αὐτὴν πρέπει ν' ἀποτείνωνται οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Μ. Δ. ΚΑΛΟΠΘΑΚΗΣ.

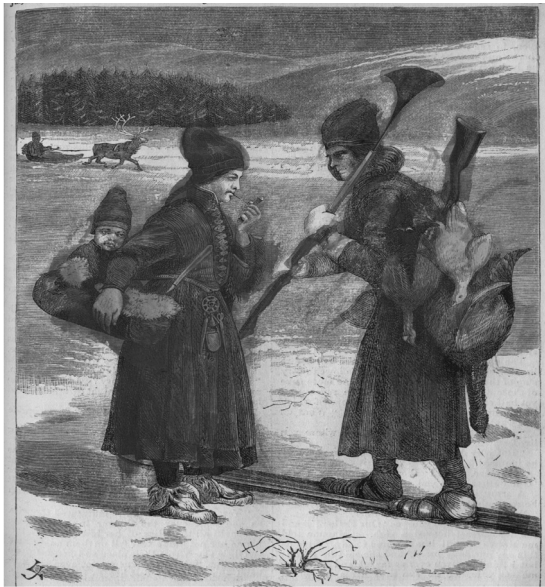

The Child's Companion and Juvenile Instructor,
Μάρτιος 1869

Εφημερίς των Παιδων,
τχ. 131, Νοέμβριος 1878

The Child's Companion and Juvenile Instructor,
Ιούλιος 1869

Εφημερίς των Παίδων,
τχ. 196, Απρίλιος 1884

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΔΙΑ ΠΑΙΔΙΑ

Αριθ. 29.

Παρακαλώ.

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΔΙΑ ΠΑΙΔΙΑ.

Αριθ. 11.

Πώς ή Άννα εβρε εύτυχίαν.

Ἄριθ. 2.

ΕΧΕΙΣ ΧΡΕΙΑΝ

ΑΠΟ ΦΙΛΟΝ;

*Ἐλθετε πρὸς ἐμὲ ὅσοι οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, καὶ ἐγὼ θέλω ὑμᾶς ἀναπαύσαι.—(Ματθ id, 28.)

ΚΕΛΟΣΙΣ ΤΡΙΤΗ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

• ΤΥΠΟΥΣ Α' ΑΚΩΝΙΑΣ •

—
1889.

Ἄριθ. 163.

ΤΟ ΒΙΒΑΙΟΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΝ.

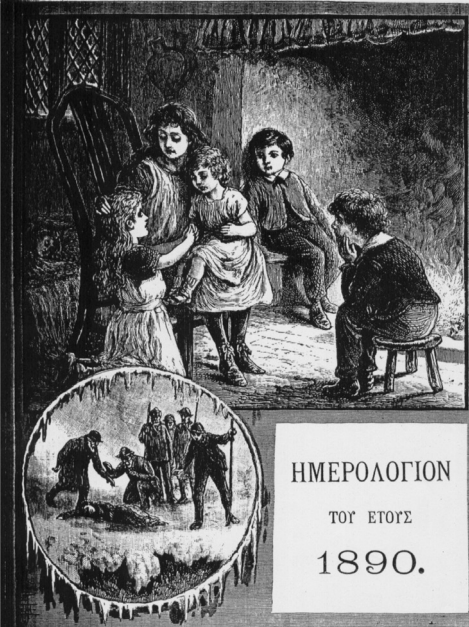
Πρὸ τινος καιροῦ ἔζη ἐν Λυδῶν τῆς Γαλλίας πτωχή τις χήρα, ἥτις εἶχεν ὑποφέρει πολλὰς θλίψεις καὶ στενοχωρίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρός της, ἦτο δὲ ἤδη πάμπτωχος. Δὲν εἶχεν ὅμως χάσει ἐντελῶς τὴν πίστιν της εἰς τὸν Θεόν, ὅστις «φροντίζει διὰ τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ, » ἀλλ' ἡ πίστις της αὐτῆ δὲν ἦτο πεφωτισμένη, ἀλλὰ σκοτεινῆ.

Μίαν ἡμέραν, ἐνῷ ἐκάθητο εἰς τὸ πενιχρὸν της δωμάτιον λυπηρῶς σκεπτομένη τὴν δυστυχίαν της, παρετήρησεν εἰς τὸν λευκὸν τοῖχον ἐξόγκωμά τι ὡσάν να ἦτο κεκρυμμένη θύρα ἐντὸς τοῦ τοίχου. Αἴφνης τῆς ἔρχεται ἡ ἰδέα ὅτι ἴσως εἶναι κανεὶς κεκρυμμένος ὀησαυρός. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις εἶχεν ἐκραγῆ, ὅταν αὐτῆ ἦτο μικρὸν κοράσιον, καὶ ἐνθυμήθη ὅτι πολλοὶ ἐκ φόβου εἶχαν κρύψει τὰ πολύτιμά των πράξι-

Θρησκευτικὰ φυλλάδια (*tracts*)

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ.

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1890.

ΤΙΜΑΤΑ ΛΕΠΤΩΝ 30.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1881 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ 475

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΩΝ ΛΗΣΤΩΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ.
(Με παραστάσεις εικονικά.)

Παρήκον καλὸν ἄνθρωπον καὶ ἄνεον ἄγρον τὸν ἄνεον ἀποκρίθη ἐν ἀποκρίσει τὸν πομπὴν ἀποκρίθη.

Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον.

Ὁ ἄνεον καλὸν ἄνθρωπον τὸν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1875 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ 443

τὸν ἄνεον καλὸν ἄνθρωπον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΕἰΣ ΤΟ ΠΑΝΘΡΩΠΟΝ.

Ἡ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον. Ὁ πομπὴν ἀποκρίθη τὸν ἄνεον καὶ ἀποκρίθη τὸν ἄνεον.

Το μυθιστόρημα στην Εφημερίδα των Παιδών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V ΤΑ «ΚΑΤΑΛΛΗΛΑ» ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ «ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑΣ» ΣΤΗΝ *ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*

Στα μέσα του 18ου αι., ο J. J. Rousseau, εκθέτοντας τις αρχές διαπαιδαγώγησης του Αιμίλιου, σημείωνε ότι το «διάβασμα είναι η μάστιγα της παιδικής ηλικίας και σχεδόν η μόνη απασχόληση που γνωρίζουμε να τους προσφέρουμε»,¹ απορρίπτοντας έτσι την «ανάγνωση» ως κατάλληλη για το παιδί ενασχόληση. Ωστόσο, στον τόσο αντιφατικό λόγο που συναντά κανείς στον *Αιμίλιο*, ο Rousseau, έχοντας απορρίψει τους μύθους του Lafontaine, υπαναχωρεί και χριζιέ τον *Ροβινσώνα Κρούσο* «θαυμαστό βιβλίο».² Δύο θέματα φαίνεται να απασχολούν τον Rousseau: η ασυμβατότητα της παιδικής ηλικίας με την «ανάγνωση» αρχικά και η καταλληλότητά της κατά δεύτερο λόγο. Το ζήτημα όμως της καταλληλότητας είναι διαχρονικό, αφού ακόμη και σήμερα η απαγόρευση βιβλίων για παιδιά δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο.³ Όσοι ενδιαφέρονται για το παιδί έχουν αποδεχθεί σιωπηρά τη σύμβαση ότι η «ανάγνωση» συνιστά κατάλληλη δραστηριότητα για την παιδική ηλικία και τους απασχολεί μόνο το δεύτερο σκέλος της ρουσσωϊκής αντίρρησης, η οποία σχετίζεται με τον προσδιορισμό της έννοιας «κατάλληλο ανάγνωσμα».

Ένα παράδειγμα της διαχρονικότητας που χαρακτηρίζει την «επιτήρηση» (λογοκρισία),⁴ που οι ενήλικοι επιβάλλουν στα αναγνώσματα των παιδιών

---

1. J. J. Rousseau, *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής*, (μτφ. Πολυτίμη Γκέκα), (Βιβλία I-III), Αθήνα 2001, σ. 148.

2. Στο *ίδιο*, σ. 243.

3. Στην Αμερική και τη Μεγάλη Βρετανία η απαγόρευση βιβλίων αποτελεί σύνθετο φαινόμενο. Παρά τη διαχρονικότητα που παρουσιάζει το θέμα της καταλληλότητας των παιδικών αναγνωσμάτων, η καταλληλότητα ενός έργου κρίνεται σε διαφορετική βάση ανάλογα με την εποχή, δηλαδή κάθε εποχή μοιάζει να εφαρμόζει τα δικά της κριτήρια, θρησκευτικά, ηθικά, ψυχολογικά κ.ά., οπωσδήποτε όμως συμβατά με τις κυρίαρχες αξίες.

4. Για την έννοια της λογοκρισίας βλ. M. West "Censorship", P. Hunt (επιμ.) *International companion encyclopedia of children's literature*, σ. 498-507.

συνιστά και η *Εφημερίς των Παίδων*. Από το πρώτο κιόλας τεύχος, ο εκδότης-συντάκτης αναφέρεται στην «παντελή έλλειψιν καταλλήλων παιδικών αναγνωσμάτων» και την «καθ' εκάστην αυξάνουσα[ν] κυκλοφορία[ν] εξαχρειωτικών μυθιστορημάτων μεταφραζομένων εξ άλλων γλωσσών χάριν κερδοσκοπίας».⁵ Η φιλαναγνωσία και εδώ εκλαμβάνεται ως δεδομένη: ενυπάρχει η σιωπηρή συμφωνία ότι τα παιδιά πρέπει να διαβάζουν. Η αντίρρηση αφορά στο είδος των αναγνωσμάτων, τα οποία πρέπει να είναι κατάλληλα για το παιδί, και ως τέτοια δε νοούνται τα «εξαχρειωτικά μυθιστορήματα».

Ο λόγος του Μ. Δ. Καλοποθάκη εγγράφεται στο πλαίσιο μιας συζήτησης που διατρέχει τον 19ο αι. και συνδέεται με την πολεμική κατά του μυθιστορήματος. Όταν κρίνεται η καταλληλότητα ενός αναγνώσματος κατά τον 19ο αι., το πρώτο κριτήριο που εφαρμόζεται είναι το ειδολογικό: αποτελεί το ανάγνωσμα μυθιστόρημα; Ο αντιρρητικός λόγος κατά του μυθιστορήματος, που ανιχνεύεται στα παιδικά περιοδικά και γενικά σε αναγνώσματα για παιδιά –γιατί η *Εφημερίς των Παίδων* δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα– κάνει την εμφάνισή του αρχικά στα αναγνώσματα ενηλίκων και στη συνέχεια, καθώς οι εκδόσεις για παιδιά και νέους πληθαίνουν, εντάσσεται και σε αυτές.

Η πολεμική κατά του μυθιστορήματος κατέχει σημαντική θέση στα ελληνικά περιοδικά του 19ου αι. που προορίζονται για ενήλικο αναγνωστικό κοινό.⁶ Οι αιτιάσεις κατά του μυθιστορήματος το συνδέουν με τη φαντασία: το δίπολο φαντασία-μυθιστόρημα εξισώνεται με την ηθική διαφθορά, από την οποία κινδυνεύουν οι γυναίκες, οι νέοι και ο λαός, όχι όμως και οι ενήλικοι [άνδρες] που τις περισσότερες φορές αρθρώνουν και τον αντιρρητικό λόγο. Παραδείγματα τέτοιας κριτικής μπορεί να αναφέρει κανείς πολλά: περιοριζόμαστε σε σποραδικές αναφορές που διατρέχουν τον 19ο αι.: *Αποθήκη των Ωφελίων Γνώσεων*,⁷ *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*,⁸ *Νέα Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*,⁹

5. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα». Η έμφαση δική μου.

6. Ειδικότερα, η δαιμονοποίηση του μυθιστορήματος αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των ευαγγελικών περιοδικών, παιδικών και μη, αλλά αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι στην πορεία πολλά από αυτά δημοσιεύουν μυθιστορήματα υπό προϋποθέσεις.

7. *Αποθήκη των Ωφελίων Γνώσεων*, τχ. 39, Ιούλιος 1839, σ. 106-107 «Μέθοδος του αναγινώσκειν».

8. *Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*, τχ. 17, Νοέμβριος 1848, σ. 243-246 «Περί του ορισμού της μυθιστορίας (*roman*)» υπό Α. Διαμαντοπούλου.

9. *Νέα Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*, τχ. 1, 12 Σεπτεμβρίου 1859, σ. 2 «Περί αναγνώσεως» και η συνέχεια του άρθρου τχ. 2, 26 Σεπτεμβρίου 1859, σ. 1-3, τχ. 3, 10

Πανδώρα,¹⁰ το *Σύμπαν*,¹¹ *Μύρια Όσα*.¹² Ο κατάλογος θα μπορούσε να επιμυθισθεί· ωστόσο, το γεγονός παραμένει ένα: η αποδοκιμασία του μυθιστορήματος αποτελεί στοιχείο που εμφανίζεται ξανά και ξανά στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αι.¹³

Η αντιμυθιστορηματική εκστρατεία, η οποία εντείνεται μετά το 1860,¹⁴ δεν περιορίζεται στα έντυπα ενηλίκων, αλλά μεταφέρεται και στα παιδικά έντυπα. Η λογοκρισία που επιβάλλεται στο μυθιστόρημα ως είδος γραφής για παιδιά εντοπίζεται σε διάφορα κείμενα του 19ου αι., δεν πρέπει όμως να εκλαμβάνεται ως ενιαία, γιατί στη βάση της υπάρχουν διαφορετικοί,

---

Οκτωβρίου 1859, σ. 1-4 και τχ. 6, 30 Νοεμβρίου 1859, σ. 7-9. Στα κατάλληλα αναγνώσματα εντάσσονται τα βιβλία ιστορίας και φυσικών επιστημών, οι βιογραφίες και η Βίβλος. Για το μυθιστόρημα και την επιβλαβή επιρροή του στους νέους βλ. επίσης *Νέα Αποθήκη των Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*, τχ. 3, 10 Οκτωβρίου 1859, σ. 17-19: «Ότι επιβλαβής καθόλου τοις νέοις η των μυθιστορημάτων ανάγνωσις», όπου επιχειρείται η σύνδεση φαντασίας και μυθιστορήματος και δηλώνεται ότι «η ανάγνωσις του μυθιστορήματος αντίκειται εις την πρόοδον της καλής αγωγής».

10. *Πανδώρα*, τ. Ζ', τχ. 150, 15 Ιουνίου 1856, σ. 136-140 «Κρίσεις περί Πανδώρας», όπου ο Ν. Δραγούμης υπερασπίζεται τη μυθιστορία με την ευκαιρία ενός επικριτικού άρθρου που δημοσιεύτηκε στην *Αθηνά* για την *Πανδώρα* και τ. Κ', τχ. 460, 15 Μαΐου 1869, σ. 72-76 «Περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού επί τα εν Ελλάδι ήθη» υπό του Κ. Α. Ζανετάκη Στεφανοπούλου.

11. *Σύμπαν* (1887-1889) στον πρόλογο του οποίου σημειώνεται: «Δεν σκοπούμεν ουδέ έχομεν την αξίωσιν να εισέλθωμεν εις πάσας τας λεπτομερείας ενός μυθιστορήματος».

12. *Μύρια Όσα*, τχ. 1, Ιανουάριος 1868, σ. 1: «τέλος θα εκλέγωμεν αντί φρούδων μυθιστορημάτων ηθικά διηγήματα».

13. Ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει καλύτερα την εξέλιξη αυτής της συζήτησης στο Π. Μουλλάς, *Η παλαιότερή μας πεζογραφία. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. Α' (εισ.), Αθήνα 1998, όπου στο παράρτημα συγκεντρώνεται πλήθος διαφωτιστικών μαρτυριών, κυρίως από έντυπα που απευθύνονται σε ενηλίκους. Για την πορεία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα υπάρχει αξιόλογη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εισαγωγή του Α. Αγγέλου, «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», Γρ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα 1989· Σοφία Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott*, Αθήνα 1994· Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο 1997· Α. Αγγέλου, «Το διαφυγόν μυθιστόρημα, 2», *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 51-65· Η. Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, (μτφ. Μαρίνα Καραμάνου), Αθήνα 2001· Π. Μουλλάς, «Ελληνικός 19ος αιώνας: Το μυθιστόρημα στο στόχαστρο», *Εστία*, 1779 (Ιούνιος 2005), σ. 981-1000 και του ίδιου, *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007.

14. Π. Μουλλάς, *Η παλαιότερή μας πεζογραφία*, σ. 186.

κατά περίπτωση, λόγοι.¹⁵ Στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά ένα από τα πρωιμότερα κείμενα, το οποίο συνιστά στα παιδιά να προσέχουν τα αναγνώσματά τους και να αποφεύγουν τα μυθιστορήματα, είναι ο *Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας* του Λέοντος Μελά, γνωστού παιδαγωγού του 19ου αι.¹⁶ Ο αφηγητής επικρίνει τα μυθιστορήματα, εκθέτοντας τις συνέπειες που επιφέρει η ανάγνωσή τους: «Τα περισσότερα εκ των νεωτέρων βιβλίων συγγράφονται χάριν χρηματολογίας των συγγραφέων, και ουχί χάριν ωφελείας των αναγινωσκόντων. Δι' αυτό επλημμύρισαν την Ευρώπην αι Μυθιστοριαί, αίτινες ως επί το πλείστον σκοπόν κρύφιον έχουν την διαφθοράν των ηθών.

Αι μυθιστοριαί συνήθως, μας επρόσθεσεν ο Γεροστάθης, γραφόμεναι προς διασκέδασιν των αργών και οκνηρών, εμψυχόνουν ούτω την αργίαν και οκνηρίαν· εξάπτουν προσέτι την φαντασίαν των νέων αναγνώστων και επομένως ελαττόνουν την κρίσιν αυτών· διεγείρουν τα φθοροποιά πάθη, και διαφθείρουν ούτω την καρδίαν· κακοσυνειθίζουν τον νουν εις την ελαφράν και ζωηράν ανάγνωσιν, και καθιστούν αυτόν ανίκανον σπουδαίας και ωφελίμου αναγνώσεως και μελέτης. Επί τέλους αι μυθιστοριαί καταστρέφουν ανωφελώς και επιζημιώς το πολυτιμότερον κτήμα του ανθρώπου, δηλαδή τον καιρόν του».¹⁷

Το ίδιο θέμα επανεμφανίζεται και σε μεταγενέστερο έργο του Λ. Μελά, στο *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, όπου επιχειρείται ο συνδυασμός φαντασίας-μυθιστορήματος. Η φαντασία αποτελεί χαρακτηριστικό του παιδιού και μπορεί να εξελιχθεί αρνητικά ή θετικά, ανάλογα με την παρέμβαση του ενήλικου. Για να μην «κατασταθή [η φαντασία παρεκτρεπομένη] επιβλαβεστάτη, οφείλομεν ν' απαγορεύωμεν εις τα παιδιά τα φθοροποιά μυθιστορήματα [...]».¹⁸ Το παραπάνω έργο κυκλοφορεί λίγα

15. Για παράδειγμα, η λογοκρισία κατά του μυθιστορήματος στην *Εφημερίδα των Παίδων* επιβάλλεται για λόγους θρησκευτικούς, ενώ στην περίπτωση της *Αθηναϊδος*, επειδή υποτίθεται ότι καθιστά τα κορίτσια ευάλωτα στη διαφθορά των ανδρών.

16. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο αυτό βλ. Βασιλική Κοντογιάννη, «Simon de Nantua και Γεροστάθης. Από τη στοιχειώδη διδασχί του γαλλικού λαού σε μια φιλόδοξη εκπαίδευση των ελληνοπαίδων», *Νέα Εστία*, 153/1752 (2003), σ. 93-117.

17. Λ. Μελάς, *Ο Γεροστάθης ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, τ. Γ', εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1858, σ. 178-182: «Ο Γερμανός μυθιστοριογράφος».

18. Λ. Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1871. Για τις συνέπειες που έχει η φαντασία, όταν

χρόνια αργότερα ως διασκευή για παιδιά, συνοδευόμενη από εικονογράφηση, με τον τίτλο *Παιδαγωγικόν εγκόλπιον των Ελληνοπαιδων*. Η στροφή από το αντικείμενο της παιδαγωγικής (παιδί στο οποίο εφαρμόζονται οι αρχές της) προς το υποκείμενο (ενεργό παιδί) είναι σαφής. Η οδηγία όμως για την αποφυγή μυθιστορημάτων επαναλαμβάνεται αυτούσια και σε αυτήν την έκδοση.¹⁹ Αντίθετα, προτείνεται στα παιδιά να μελετούν «περιγραφάς ζωηράς και ωραίας του φυσικού και ηθικού κόσμου, γεγονότα ιστορικά άξια λόγου, και ταξίδια περίεργα και συγχρόνως διδακτικά»,²⁰ δίνοντας έμμεσα το στίγμα του κατάλληλου αναγνώσματος, εκείνου που δεν οξύνει τη φαντασία και επομένως δεν την καθιστά «αχαλίνωτο[v], παράφορο[v] και ολεθρία[v]».²¹

Στον *Μέντορα*, με την ευκαιρία της δημοσίευσης του μυθιστορήματος *Η Ζηνοβία, ελληνική μυθιστορία πρωτότυπος*, ο μυθιστοριογράφος εκθέτει τις απόψεις του, οι οποίες, όμως, μας φέρνουν μπροστά σε μια αντίφαση: «Πόσον αι λέξεις εξαπατώσι τον άνθρωπον! Εκ της παιδικής ημών ηλικίας ησθάνθημεν αποστροφήν προς τας μυθιστορίας και οίκτον προς τους δαπανώντας τον πολύτιμον αυτών καιρόν εις την τούτων ανάγνωσιν.

[...] Αλλ' εν τοσούτω πόσον τις μεταβάλλει την γνώμην, όταν αναγνώση την άνωθι μυθιστορίαν "η Ζηνοβία"! Αμέσως αναγκάζεται να είπη ή ότι το σύγγραμμα εκείνο δεν πρέπει να ονομασθή μυθιστορία, ή ότι η λέξις μυθιστορία έχει την μαγικήν δύναμιν του να παρουσιάζεται οτέ μεν ως δαίμων αλιπήριος, οτέ δε ως σάλπιξ αληθειών και ευαγγελικών παραινέσεων».²²

Το μυθιστόρημα τοποθετείται στη διαχωριστική γραμμή, στο κατώφλι μεταξύ καλού και κακού, μεταξύ κατάλληλου και ακατάλληλου, και ανάλογα με

παρεκτρέπεται, αναφέρει τα εξής: «Παρεκτρεπομένη αχαλίνωτος η φαντασία δύναται να κατασπαράξη ανιλεώς την καρδίαν μας, να γεννήση τα πλέον αποτρόπαια πάθη, να παρουσιάση το μέλλον υπό τα ψευδέστερα και απατηλότερα χρώματα, να μας ωθήση επομένως εις τας αισχροτέρας επιχειρήσεις, ή να μας αποτρέψη από τα αγιώτερα έργα· και εν γένει η φαντασία, διαστρέφουσα την κρίσιν, και μακράν της αληθείας και της πραγματικότητος κατακρατούσα ημάς δύναται να μας διατηρή εντός απατηλής και φθοροποιάς ατμοσφαιρας», σ. 156.

19. Λ. Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγκόλπιον των Ελληνοπαιδων. Μετά 40 εικονογραφιών εξ αρχαίων πρωτοτύπων*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1879, σ. 207.

20. Στο *ίδιο*.

21. Στο *ίδιο*.

22. *Ο Μέντορ*, τ. ΚΓ', Ιούλιος 1871, σ. 338 κ.ε. «Η Ζηνοβία ελληνική μυθιστορία πρωτότυπος υπό Ζ. Υπανδρευμένου». Παρόμοια στάση κρατά και ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, όταν στα παραρτήματα της *Εφημερίδος των Παιδων* προτείνει την ανάγνωση του μυθιστορήματος *Περικλής*, βλ. παραπάνω σ. 171.

το περιεχόμενό του μπορεί να βρίσκεται στη μία ή την άλλη πλευρά. Από τη μια, λοιπόν, παρατηρούμε την απόρριψη του μυθιστορήματος και από την άλλη, πολλές φορές στο πλαίσιο του ίδιου περιοδικού, δημοσίευση μυθιστορημάτων. Στο θέμα της νομιμοποίησης του μυθιστορήματος, του λογοτεχνικού είδους που αποτέλεσε το λίθο του αναθέματος κατά τον 19ο αι., και των προϋποθέσεων που νομιμοποιούν την παρουσία του στην *Εφημερίδα των Παιδών* θα επανέλθουμε παρακάτω.²³

Σε άρθρο της *Αθηναΐδος* που απευθύνεται σε μια νέα, γραμμένο από ανδρική πένα, αποδίδεται στην ανάγνωση διττός ρόλος: «απόκτησιν γνώσεων και ιδεών» και «διαμόρφωσιν ηθικήν και πάσαν αγωγήν χρήσιμον προς αποκατάστασιν νεάνιδος».²⁴ Αναγνωρίζεται ο παιδευτικός ρόλος της ανάγνωσης και στη συνέχεια ο συντάκτης του άρθρου προσδιορίζει τον όρο «κατάλληλα βιβλία», στρέφοντας τα βέλη του κατά του μυθιστορήματος: «Η ανάγνωσις των μυθιστορημάτων ελαττοί και αδυνατεί την πίστιν, την αρετήν και τον προς τα καλά έρωτα. Η φαντασία και ο νους πλανάται και παρασύρεται υπό διεφθαρμένα αξιώματα, ολεθρίας αρχάς, και εγκληματικούς περιγραφάς [...] λέγω μόνον ότι νέοι επίβουλοι και ασυνείδητοι κατώρθωσαν διαστρέψαι τας αρετάς νεανίδων, αφ' ου παρέσχον αυταίς προς ανάγνωσιν μυθιστόρημα [...] η νέα κόρη φθειρομένη εκ της αναγνώσεως των κακών βιβλίων μαραίνεται εκ της πικρίας και λύπης. Η τοιαύτη ουδένα προώρισται ίνα καταστήση ευτυχή [...] Απόφευγε λοιπόν, τέκνον μου, την ανάγνωσιν παντός μυθιστορήματος [...] Αναγίνωσκε λοιπόν, προσφιλές μοι τέκνον, βιβλία ηθικής διδασκαλίας, τα οποία εγκρίνωσιν οι γονεΐς, οι ειλικρινείς συγγενείς, και οι αληθείς φίλοι, εάν τύχωσι τοιούτοι».²⁵

Παρόλο που το άρθρο αφορά στους «νέους» και όχι τα παιδιά, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο βασικός φόβος του ενήλικου αρθρογράφου (άνδρα) είναι η ηθική διαφθορά της νέας και ως επακόλουθο αυτής η αδυναμία της να καταστήσει ευτυχή κάποιον άνδρα· είναι ξεκάθαρα γραμμένο από μια ανδροκρατική οπτική. Τέλος, υποστηρίζεται ότι οι κατάλληλες αναγνώσεις καθορίζονται από τα ενήλικα πρόσωπα του περιβάλλοντος, στα οποία αποδίδεται γνώση την οποία αγνοεί η νέα.

Η Διάπλασις των Παιδών δε μένει έξω από τη συζήτηση αυτή, δημοσιεύοντας όμως συγχρόνως μυθιστορήματα στις σελίδες της. Όταν ο λόγος αφορά στα

23. Παρά την οξύτατη κριτική που ασκήθηκε στο μυθιστόρημα κατά τον 19ο αι., η περίοδος αυτή συμπίπτει με την άνθηση του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος.

24. *Αθηναΐς*, τχ. 1, Ιανουάριος 1878, σ. 1-2 «Συμβουλαί προς νεάνιδας» (Ι. Π. Πύρλας).

25. Στο *ίδιο*.

επιβλαβή βιβλία, τότε αυτομάτως η κριτική στρέφεται κατά του μυθιστορήματος: «Τα κακά βιβλία έχουν μέσα δηλητήριο, το οποίον ολίγον κατ' ολίγον ποτίζει και διαφθείρει την καρδίαν μας, εξάπτει την φαντασίαν μας και διαστρέφει το πνεύμα μας. Τα μυθιστορήματα προ πάντων μας κάμνουν περισσότερον ευαισθήτους αφ' ότι πρέπει, μας συνειθίζουν να βλέπωμεν τον κόσμον όχι όπως είνε, αλλ' όπως δεν είνε. Η νέα κόρη η οποία έχει το δυστύχημα να αναγνώσκη μυθιστορήματα ευρίσκεται εις τον δρόμον ο οποίος φέρει εις την καταστροφήν [...] δεν ημπορώ να εννοήσω τι ευχαρίστησιν ευρίσκουν μερικοί εις την ανάγνωσιν πραγμάτων από τα οποία τίποτε δεν είναι αληθές, ούτε πιθανόν πολλάκις, και πώς ημπορούν να ενδιαφέρονται διά πράγματα όλως διόλου πλαστά. Τότε λοιπόν διατί, αντί να αναγνώσκουν, δεν κλείουν τους οφθαλμούς και δεν αφίνουν την φαντασίαν των να ονειροπολή; Η ίδια ωφέλεια θα προέλθη και από αυτό, διότι τα μυθιστορήματα τίποτε άλλο δεν είνε παρά όνειρα και πολλάκις, αλλοίμονον! κακά όνειρα.»²⁶

Το ενδιαφέρον στοιχείο που προστίθεται στη συζήτηση είναι η διάκριση αληθούς-ψευδούς, πραγματικού-φανταστικού, ρεαλιστικού-μυθοπλαστικού. Καθίσταται φανερό ότι το μυθιστόρημα θα προκρινόταν ως κατάλληλο είδος ανάγνωσης, αν απηχούσε όψεις της πραγματικότητας – μόνο που η πραγματικότητα δεν είναι απαραίτητα ηθική. Η συντάκτης του άρθρου απαιτεί ρεαλιστικά αναγνώσματα για τα παιδιά, κυρίως όμως για τα κορίτσια, για τα οποία ο κίνδυνος που εγκυμονεί μοιάζει μεγαλύτερος, χωρίς όμως να εξηγείται η αιτία.²⁷

Στη μάχη της καταλληλότητας συμμετέχει και η *Εφημερίς των Παίδων*, ο εκδότης της οποίας εκθέτει εκτενέστερα τις απόψεις του για το μυθιστόρημα και από τις στήλες του *Αστέρος της Ανατολής*. Η *Εφημερίς των Παίδων* καταθέτει τις δυνάμεις της για την ενίσχυση της φιλιαναγνωσίας, δημοσιεύοντας πλήθος άρθρων με ποικίλα θέματα σχετικά με την ανάγνωση, όπως το είδος των καλών βιβλίων, το ρόλο του αναγνώστη, τον τρόπο κατάρτισης βιβλιοθήκης, τις κατηγορίες αναγνωστών και τον τρόπο ανάγνωσης.

Παρέχει μια συστηματοποιημένη θεωρία ανάγνωσης, σύμφωνα με την οποία το άτομο πρέπει να διαβάξει συγκεκριμένα είδη βιβλίων, με συγκεκριμένο τρόπο και με συγκεκριμένο σκοπό. Το κείμενο προβάλλεται ως κλειστό σύστημα με παγιωμένο νόημα, το οποίο επιδέχεται μία (μοναδική) ερμηνεία.

26. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1884, σ. 138-139 «Ωφέλιμα και επιβλαβή βιβλία» από την Α. Κ. Σταματίνα.

27. Μήπως ο φόβος που υφέρπει σε όλη αυτή τη συζήτηση, η οποία συνδέει τα κορίτσια με το μυθιστόρημα, είναι ένας φόβος που σχετίζεται με ένα πρόωρο ξύπνημα της σεξουαλικότητας;

Η δυνατότητα πολλαπλής ερμηνείας αποκλείεται από τα δεδομένα του περιοδικού. Το βιβλίο θεωρείται ότι αποτυπώνει την ψυχή του συγγραφέα, η οποία επενεργεί στον αναγνώστη και τον ωφελεί ή τον βλάπτει, ανάλογα με το αν είναι καλή ή κακή: «Ο συγγραφέας ή ο συντάκτης ομιλεί εις σε μικρό μου αναγνώστη και είναι ο σύντροφός σου επί τινα καιρόν· εάν δε είναι κακός σύντροφος βεβαίως θα σε βλάψη».²⁸ Το κείμενο δεν έχει αυτόνομη ζωή, δε γεννά ποικίλες ερμηνείες, και έτσι ο αναγνώστης υφίσταται την άμεση επίδραση του συγγραφέα. Επιπλέον, κάτοχος της σωστής ερμηνείας είναι ο ενήλικος, τον οποίο το παιδί οφείλει να συμβουλευέται, αρχικά, για την επιλογή του κειμένου, και, κατά δεύτερο λόγο, για την κατανόσή του.²⁹ Ο ενήλικος με ερωτήσεις ή επεξηγήσεις φροντίζει να διαπιστώνει αν το παιδί έγινε κάτοχος της συγκεκριμένης «σωστής» ερμηνείας. Το παιδί-αναγνώστης παροτρύνεται να κρατά σημειώσεις, όταν διαβάσει, και να μιμείται τους χαρακτήρες των βιβλίων ή να αποφεύγει τη μίμησή τους: «Η συνήθεια αυτή ουχί μόνον θέλει σας ωφελήσει, αλλά και θέλει σας κάμει να εννοήσετε καθαρώτερον, ότι σεις μεν αντανακλάτε τους χαρακτήρας άλλων, οι ιδικοί σας δε χαρακτήρες αντανακλώνται εις άλλους».³⁰ Το παιδί θεωρείται ότι ταυτίζεται με τους ήρωες των βιβλίων που διαβάσει και επομένως προσπαθεί να τους μιμηθεί. Η ταύτιση και η μίμηση ανάγονται στις δύο βασικές αρχές της αναγνωστικής θεωρίας που κατασκευάζει η *Εφημερίς των Παιδων*.³¹

Η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας ευθυγραμμίζεται με τις γενικές αρχές της ευαγγελικής ιδεολογίας, μόνο που η φιλαναγνωσία δεν ορίζεται γενικά και αόριστα, αλλά παίρνει μορφή συγκεκριμένης πρότασης, από την οποία όμως αρχικά το μυθιστόρημα αποκλείεται, γιατί δεν πληροί τις προδιαγραφές της ηθικότητας:

«[...] Τοσούτον επλήθυνον παρ' ημίν αι μεταφράσεις μυθιστορημάτων και μετά τοσαύτης απληστίας καταβιβρώσονται υπό της νεολαίας αι φθοροποιαί αυτών διδασκαλίας, ώστε άνευ υπερβολής δύναται τις να είπη ότι

28. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 32, έτος 1870, σ. 128 «Βιβλία και εφημερίδες έχουσι ψυχήν».

29. Στο ίδιο.

30. Στο ίδιο, τχ. 131, έτος 1878, σ. 758-759.

31. Το ίδιο φαίνεται να υποστηρίζουν ακόμα και σήμερα πολλοί μελετητές παιδικών αναγνωσμάτων, ξεχνώντας όμως ότι «διαφορετικά» παιδιά έχουν και «διαφορετικές» αντιδράσεις στο ίδιο βιβλίο, βλ. παρακάτω σ. 261.

πλησιάζομεν να καταποντισθώμεν υπό του χειμάρρου της διαφθοράς, την οποίαν ταύτα *ανεπαισθήτως* εισάγουσι και υποθάλλουσι.³²

[...] Εάν εξετάσωμεν μετά προσοχής άπαντα τα μέχρι τούδε δημοσιευθέντα μυθιστορήματα θέλομεν εύρει, ότι σκοπός αυτών άνευ ουδεμιάς εξαιρέσεως είναι να ηδύνωσι. Προς τον σκοπόν τούτον ουδέποτε διδάσκουσιν επιστήμην τινά, και διαστρέφουσι την ιστορίαν, ή αντικαθιστάνουσιν αυτήν διά μύθων.³³

[...] ερχόμεθα ήδη να δώσωμεν και τους λόγους, δι' ους θεωρούμεν επιβλαβή την ανάγνωσιν αυτών εις άπαντας μεν ανεξαιρέτως, ιδίως δε τους νέους, και εκ τούτων πάλιν κατ' εξοχήν τας νέας.

1) Διότι η κλίσις αυτών είναι προς το πονηρόν [...] Ο κλέπτης, ο πειρατής, και ιδίως ο άσωτος, παρίστανται συχνάκις, ως επιτυχείς, ευπρεπείς και ευδαίμονες. Τα μυθιστορήματα γέμουσι ασέμνων και βλασφημών αναφορών ή εκφράσεων. Ακολασία, υπερηφάνια, θυμός και αισχρός έρωσ, εισί τα στοιχεία των πλείστων εξ αυτών [...] Εν αυτοίς το ρομαντικόν και φανταστικόν πλεονάζει και υπερέχει του αληθούς.

2) Διότι τα μυθιστορήματα γεννώσι ματαίαν τινά κλίσιν εν τω νω [...] Ποίος έλαβέ ποτε κλίσιν προς την προσευχήν και την δοξολογίαν διά της αναγνώσεως μυθιστορηματός τινος της εποχής ημών;

3) Διότι οι άνθρωποι δαπανώσι κατ' έτος μεγάλας ποσοτήτας χρημάτων.

4) Διότι η ανάγνωσις μυθιστορημάτων είναι ματαία σπατάλη χρόνου.

5) Διότι τα αποτελέσματα της αναγνώσεως μυθιστορημάτων εισί καταστρεπτικά των ηθών.

6) Διότι η ανάγνωσις των μυθιστορημάτων δεν είναι υγιεινή αναψυχή, - Δεν είναι παντελώς αναψυχή.³⁴

7) Διότι η ανάγνωσις των μυθιστορημάτων ουδένα κάμψι σοφώτερον, ή καλλίτερον, ή ευτυχέστερον.

32. Το μυθιστόρημα φέρεται να έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις συνειδήσεις των παιδιών ή των νέων «ανεπαισθήτα», χωρίς να το αντιλαμβάνονται, με αποτέλεσμα να υποκύπτουν στη διαφθορά. Ο ενήλικος, όμως, μοιάζει να μένει αλώβητος, καθώς ο ίδιος και αντιλαμβάνεται και αποφεύγει τη διαφθορά, παρά το γεγονός ότι διαβάζει το φθοροποιό ανάγνωσμα, για να το κρίνει ως τέτοιο. Η έμφαση δική μου.

33. *Ασπίρ της Ανατολής*, τχ. 139, 10 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 1105-1106 «Τα κακά αποτελέσματα της αναγνώσεως των μυθιστορημάτων».

34. Στο παράθεμα που προηγήθηκε το μυθιστόρημα απορρίπτεται, γιατί σκοπό έχει να «ηδύνη», να ευχαριστήσει τον αναγνώστη. Στο παρόν όμως παράθεμα, εντοπίζεται πάλι μία αντίφαση: το μυθιστόρημα, ενώ «ηδύνει» τον αναγνώστη, δεν είναι «αναψυχή».

[...] Προσέχετε λοιπόν, γονείς, οποία βιβλία τα τέκνα υμών αναγινώσκουσι.
[...] Προσέξατε, νέοι, οποία βιβλία αναγινώσκετε».³⁵

Το απόσπασμα αυτό συμπυκνώνει τους λόγους απόρριψης του μυθιστορήματος: πονηρό, βλάσφημο, φθοροποιό, ρομαντικό (αισχρός έρωτας), πλαστό, ανθυγιεινή αναψυχή, σπατάλη χρόνου και χρήματος και, κυρίως, ανάγνωσμα που δε συμβάλλει καθόλου στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του νεαρού ατόμου. Ο ενήλικος, ο γονιός ή ο εκδότης, είναι σε θέση να επιλέξει το κατάλληλο ανάγνωσμα, επιλογή, όμως, η οποία προϋποθέτει την ανάγνωση του ακατάλληλου βιβλίου. Επομένως, ο ενήλικος ή παραμένει αδιάφορος από την ανάγνωση του φθοροποιού εντύπου ή και αν ακόμα διαφθαρεί, διατηρεί τη δυνατότητα να υποδείξει το σωστό ανάγνωσμα, χωρίς όμως να μεταδώσει τη διαφθορά. Έτσι, ο ενήλικος παρουσιάζεται να κατέχει ένα υψηλότερο ηθικό ή ιδεολογικό επίπεδο.³⁶

Τα μυθιστορήματα στην *Εφημερίδα των Παίδων* κρίνονται ακατάλληλα για τα παιδιά, γιατί «όχι μόνον δεν διδάσκουσι, - δεν ωφελούν, αλλά και βλάπτουσι τους αναγνώστας».³⁷ Ο λόγος της αυθεντίας επιστρατεύεται για να αποδείξει την αλήθεια αυτών των λόγων: «Άλλοτε πάλιν, Γερμανόπαις καθημένος πλησίον του παραθύρου ανεγίνωσκε με ενδιαφέρον μυθιστόρημά τι. Αίφνης διακόπτει την ανάγνωσιν. “Τούτο δεν πάει!” ανεφώνησεν. “Αυτό το μυθιστόρημα μου επήρε τον νουν μου! Με κάμνει άνω κάτω! Δεν ημπορώ να μελετήσω εξαιτίας του. Έξω λοιπόν! Και με τούτο πετά το βιβλίον έξω εις τον ποταμόν. Ο παις ούτος ήτον ο Φίχτε, ο μέγας εκείνος φιλόσοφος της Γερμανίας”».³⁸

Ωστόσο, ο Walter Scott αποκαλείται «μέγας μυθιστοριογράφος του αιώ-
νος μας»,³⁹ ενώ η Mme de Staël βιογραφείται στο περιοδικό, αλλά η ιδιότητά

35. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 140, 17 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 1113-1114. Η έμφαση στο κείμενο.

36. Karin Lesnik-Oberstein, *Children's literature: criticism and the fictional child*, σ. 71. Η συγγραφέας επισημαίνει, επιπλέον, ότι ενώ αρχικά η επιλογή στηριζόταν στο κριτήριο της κοινωνικο-οικονομικής τάξης -αποφασίζει για το κατάλληλο ανάγνωσμα αυτός που κατέχει την υψηλότερη κοινωνική θέση- με την πάροδο του χρόνου η επιλογή γίνεται με βάση το κριτήριο της ηλικίας, αποφασίζει δηλαδή πλέον ο ενήλικος προς όφελος του παιδιού.

37. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 82, έτος 1874, σ. 362 «Αστρονομικά».

38. Στο ίδιο, τχ. 222, έτος 1886, σ. 1878-1479 «Σπουδαία εποχή».

39. Αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδεται στον W. Scott στην *Εφημερίδα των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 4 «Συμβουλή Ουάλτερ Σκωτ προς τον υιόν του». Ωστόσο, στον *Αστέρα της*

της ως μυθιστοριογράφου αποσιωπάται: «[...] κατά τον χρόνον των δυστυχιών της συνέγραψε τα καλλίτερα συγγράμματά της, την Κόρινναν, Δελφίναν κλπ.».⁴⁰ Τα έργα που χαρακτηρίζονται ως «καλλίτερα συγγράμματα» είναι μυθιστορήματα, όπως μυθιστορήματα είναι και κάποια από τα έργα που προτείνει ή δημοσιεύει το περιοδικό. Ο εκδότης μετακινείται από την αρχική του θέση, αλλά τα μυθιστορήματα που προτείνονται ή δημοσιεύονται είναι ή ιστορικά ή γραμμένα από ευαγγελικούς συγγραφείς. Αυτές εξάλλου είναι και κάποιες από τις σιωπηρές προδιαγραφές σύμφωνα με τις οποίες τα μυθιστορήματα εντάσσονται στην *Εφημερίδα των Παίδων* ή προτείνονται ως κατάλληλα αναγνώσματα.⁴¹

Όταν αρχίζει η δημοσίευση μυθιστορημάτων στο περιοδικό, αυτά σχεδόν ποτέ δε χαρακτηρίζονται ως τέτοια, αλλά φέρουν χαρακτηρισμούς, όπως «διήγημα τερπνόν και διδακτικόν»,⁴² «ανέκδοτον συγκινητικόν και περιέργον»,⁴³ «ωραίον και διδακτικόν ιστόρημα».⁴⁴ Εξάλλου, ο χαρακτηρισμός σύντομων ιστοριών ως διηγημάτων⁴⁵ στην *Εφημερίδα των Παίδων* φανερώνει ότι η χρήση των όρων διήγημα-μυθιστόρημα δεν ανταποκρίνεται στην ειδολογική διάκριση, όπως νοείται σήμερα. Ο όρος διήγημα είναι γενικός και μοιάζει να καλύπτει την έννοια της αφήγησης μιας ιστορίας, σύντομης ή εκτεταμένης. Ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως «διηγήματος» δεν αντιστοιχεί στο λογοτεχνικό είδος, αλλά αναφέρεται περισσότερο στη λειτουργία του λόγου: εκείνη της αφήγησης. Το μοναδικό έργο που φέρει το χαρακτηρισμό του μυθιστορήματος

Ανατολής, τχ. 140, 17 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 1113-1114, ασκείται αρνητική κριτική στο έργο του W. Scott: «Έτι και αυτοί οι κάλλιστοι μύθοι του Ουάλτερ Σκωτ εγράφησαν επί τω σκοπώ να περιπαίξωσι τους αγαθότερους άνδρας και να δικαιολογήσωσι και υπερυψώσωσι τους αισχίστους ανθρώπους της εποχής των. Ο Σκωτ, ήτο ως ο Χιούμ, υπέρμαχος συνήγορος τυράννων».

40. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 114, έτος 1877, σ. 621 «Η κυρία δε Στάελ».

41. Για τις αναγνωστικές προτάσεις της *Εφημερίδος των Παίδων* βλ. παράρτημα του παρόντος.

42. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 125, έτος 1878, σ. 712 «Ειδοποιήσεις».

43. Στο *ίδιο*, τχ. 120, έτος 1877, σ. 666 «Ο Αδελφός και η αδελφή».

44. Στο *ίδιο*, τχ. 110, έτος 1877, σ. 586-587 «Τα παιδιά εις το πανέριον». Εξάλλου, στον πίνακα περιεχομένων του έτους 1893, μια από τις κατηγορίες είναι εκείνη των διηγημάτων, στα οποία εντάσσεται και το μυθιστόρημα *Η Μαύρη Ωραιότης*.

45. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 169, έτος 1881, σ. 473 «Ο μικρός υποδηματοκαθαριστής. Διήγημα αληθές», τχ. 258, έτος 1889, σ. 1774-1775 «Δόλος αντί δόλου. Διήγημα περσικόν» και τχ. 293, έτος 1892, σ. 1964-1965 «Η οδός προς τον ουρανόν. Αληθές διήγημα».

στην *Εφημερίδα των Παίδων* είναι *Το σπύλαιον των ληστών*. «Μυθιστόρημα. Έχον βάσιν αληθή γεγονότα».⁴⁶ Ο χαρακτηρισμός μυθιστόρημα –γέννημα της φαντασίας– αμβλύνεται από την προσθήκη της φράσης «έχον βάσιν αληθή γεγονότα», που υπονοεί ότι το έργο είναι ρεαλιστική περιγραφή βιωμένης πραγματικότητας. Ο όρος διήγημα σταθερά συνοδεύεται από το επίθετο «αληθές», προκρίνοντας έτσι τη ρεαλιστική έναντι της μυθοπλαστικής γραφής. Τα μυθιστορήματα που δημοσιεύει ή προτείνει το περιοδικό, από ειδολογική άποψη, είναι ιστορικά μυθιστορήματα ή παιδικά μυθιστορήματα της ευαγγελικής παράδοσης λόγου.⁴⁷ Κοινή παράμετρο και των δύο ειδών αποτελεί ο ρεαλιστικός χαρακτήρας.⁴⁸

Μένει να ορίσουμε με βάση την ύλη της *Εφημερίδος των Παίδων* τι θεωρείται κατάλληλο ανάγνωσμα για το παιδί και να ερμηνεύσουμε τη δημοσίευση μυθιστορημάτων, παρά τις αντίθετες εξαγγελίες του συντάκτη της. Στα πρώτα έτη έκδοσης του περιοδικού τα προτεινόμενα αναγνώσματα περιλαμβάνουν την ύλη της *Εφημερίδος των Παίδων* και την Αγία Γραφή.⁴⁹ Δύο είναι λοιπόν οι άξονες της αναγνωστικής πρότασης: ο κοσμικός (*Εφημερίς των Παίδων*) και ο θρησκευτικός (Αγία Γραφή). Ο τελευταίος όμως διαπερνά τον πρώτο και κρατά την πρωτοκαθεδρία.⁵⁰ Τρίτο προτεινόμενο ανάγνωσμα από άποψη συχνότητας είναι *ο Αστήρ της Ανατολής*, στον οποίο οι αναγνώστες παραπέμπονται πολλές φορές. Προτείνεται ως οικογενειακό

46. Στο *ίδιο*, τχ. 157, έτος 1881, σ. 954 «Το σπύλαιον των ληστών».

47. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας τον *Θάνο Βλέκα* και ως παράδειγμα της δεύτερης κατηγορίας *Το σπύλαιον των ληστών*.

48. **Jaqueline Rose**, *The case of Peter Pan or the impossibility of children's fiction*, σ. 65. Η J. Rose υποστηρίζει ότι ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία είναι ένας τύπος γραφής, ο οποίος επιχειρεί να ελαχιστοποιήσει τη γνώση ότι το κείμενο είναι γλώσσα, ώστε να το εκλάβουμε ως αληθινό (έτσι νοείται η ταύτιση). Όμως, και ο ρεαλισμός συνιστά λογοτεχνική σύμβαση, όπως και τα άλλα είδη λογοτεχνικής γραφής.

49. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 53, έτος 1872, σ. 210-211 «Οι μικροί αγγελιοφόροι του Θεού», όπου ο εννοούμενος αναγνώστης παροτρύνεται να δανείζει και σε άλλα παιδιά ωφέλιμα αναγνώσματα «ως λ.χ. η *Εφημερίς των Παίδων*, εάν θέλουν να συνεργήσουν εις την μόρφωσιν καλών πολιτών και την σωτηρίαν των ψυχών πολλών κακών παιδίων».

50. Η Αγία Γραφή είναι το «υπόστρομα» πάνω στο οποίο θεμελιώνεται ο λόγος του περιοδικού. Ένας μεγάλος αριθμός άρθρων έχει ως θέμα το ιερό βιβλίο, αλλά ακόμα και σε άρθρα που δεν πραγματεύονται θρησκευτικά ή ηθικά θέματα, οι έμμεσες αναφορές στην Αγία Γραφή είναι εύκολα ανιχνεύσιμες. Επιπλέον, πολλά άρθρα παραπέμπουν σε βιβλία της Αγίας Γραφής ή παρακινούν τους αναγνώστες να ανατρέξουν σε συγκεκριμένο βιβλίο της και να το διαβάσουν.

ανάγνωσμα σε όλη την πορεία της *Εφημερίδος των Παίδων*.⁵¹ Το ίδιο ισχύει και για τα περιοδικά ή τα ημερολόγια της εποχής, από τα οποία ερανίζεται υλικό.

Με βάση το υλικό του κυρίως σώματος του περιοδικού συγκροτήθηκε ένας κατάλογος «κατάλληλων αναγνωσμάτων», που εμπλουτίζει τους καταλόγους οι οποίοι καταρτίστηκαν με βάση τα παραρτήματα του περιοδικού.⁵² Ο κατάλογος αυτός σε συνδυασμό με τις βιβλιοπαρουσιάσεις ή αναγνωστικές προτάσεις των παραρτημάτων του περιοδικού, φανερώνει ότι το περιοδικό συμμετείχε ενεργά στον αγώνα για την ενίσχυση της φιλαναγνωσίας, επιβάλλοντας όμως λογοκρισία για λόγους θρησκευτικούς. Κάνοντας λόγο για κατάλληλα αναγνώσματα, δεν πρέπει να παραλείψουμε και τη δημοσίευση πολλών μύθων στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Αυτοί καταχωρούνται στο περιοδικό γιατί «[...] όλοι οι μικροί παιδιά αρέσκονται, ως πιστεύομεν εις μύθους».⁵³ Πρόκειται για μύθους του Αισώπου και του Lafontaine, μύθους από τις παραδόσεις ξένων λαών και μύθους αρχαιοελληνικούς, έμμετρους ή σε πεζό λόγο.⁵⁴ Η έννοια του μύθου χρησιμοποιείται για να σηματοδοτήσει όλες τις

51. Το ίδιο φυσικά ισχύει και αντίστροφα. Από τις σελίδες του *Αστέρος της Ανατολής* προβάλλεται η *Εφημερίς των Παίδων* ως κατάλληλο ανάγνωσμα σε όλη τη διάρκεια της κοινής εκδοτικής τους πορείας (1868-1886).

52. Βλ. παράρτημα IV και παράρτημα V του παρόντος. Ο εκδότης δεν προτείνει πάντα ρητά τα βιβλία που καταγράφονται, αλλά εφόσον ερανίζεται υλικό από αυτά, είναι αδύνατο να θεωρούνται ανήθικα ή ακατάλληλα.

53. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 51, έτος 1872, σ. 203-204 «Καφές». Η ίδια άποψη διατυπώνεται και αλλού, βλ. στο *ίδιο*, τχ. 53, έτος 1872, σ. 210-211 «Οι μικροί αγγελιοφόροι του Θεού»: «Επειδή τα μικρά παιδιά αγαπώσι πολύ τους μύθους και τας ιστορίας ιδού έρχομαι κι εγώ να σας είπω μίαν περί τριών μικρών κορασίων [...]».

54. *Εφημερίς των Παίδων*, έτος 1869, τχ. 22, σ. 84 «Γερμανικός μύθος»: τχ. 63, έτος 1873, σ. 252 «Μύθος χρυσαλλίς και μέλισσα» (Παναγ. Ι. Φέρμπος. *Φιλόστοργος Μήτηρ*): τχ. 67, έτος 1873, σ. 262 «Ο μήρμηξ και ο τέτιξ», που χαρακτηρίζεται «Σοφός μύθος του Αισώπου»: τχ. 111, έτος 1877, σ. 594 «Η Δήμητρα» (μυθολογία υπό του καθηγητού Κ. Νεστορίδου): τχ. 132, έτος 1878, σ. 766-767 «Η θεά Εστία» (υπό του Κ.Ν.): τχ. 138, έτος 1879, σ. 810 «Μύθος ινδικός»: τχ. 159, έτος 1881, σ. 404 «Αλώπηξ και τράγος» (μύθος κατ' Αισώπον, εκ του *Αστέρος της Ανατολής* του 1858, Ν. Σπάθης): τχ. 168, έτος 1881, σ. 470 «Το μεγάλο ψάρι τρώει το μικρό» (εκ των *Μύθων και διαλόγων* του Δ. Γρ. Καμπούρογλου): τχ. 175, έτος 1882, σ. 1111 «Καρφίτσα και βελόνη» (μύθος): τχ. 198, έτος 1884, σ. 1291 «Η συνέντευξις δύο βατράχων» (μύθος ιαπωνικός): τχ. 201, έτος 1884, σ. 1315-1316 «Μύθος γερμανικός»: τχ. 209, έτος 1885, σ. 1382-1383 «Το χρυσό ψωμί» (μύθος ουγγρικός), το οποίο αν και χαρακτηρίζεται μύθος, είναι παραμύθι: τχ. 262, έτος 1889, σ. 1803 «Πρόσκαιρος ευτυχία» (μύθος κατά το γαλλικόν): τχ. 267, έτος 1890, σ. 1846

παραπάνω κατηγορίες, αλλά και τα παραμύθια του Άντερσεν⁵⁵ καθώς και πολλές ιστορίες, οι οποίες από ειδολογική άποψη δε φέρουν τα χαρακτηριστικά του μύθου.⁵⁶ Χρησιμοποιείται ένας όρος-αναλυτική κατηγορία για να χαρακτηριστούν διαφορετικά είδη αφηγήσεων. Τα παραμύθια του Άντερσεν χαρακτηρίζονται ως μύθοι, γιατί τα παραμύθια δεν εντάσσονταν στα αναγνώσματα που ενέκριναν οι ευαγγελικοί.⁵⁷ Εύλογα ανακλύπτει το ερώτημα γιατί περιλαμβάνονται οι μύθοι στην *Εφημερίδα των Παιδών*. Δε συνδέονται με τη φαντασία; Δεν είναι πλαστοί; Την ένταξή τους στο περιοδικό δικαιολογεί το γεγονός ότι οι μύθοι αυτοί κλείνουν πάντα με ένα επιμύθιο, υπαγορεύοντας στα παιδιά την επιθυμητή συμπεριφορά.⁵⁸ Σε ό,τι αφορά στην αρχαιοελληνική μυθολογία, δηλώνεται: «Η σπουδή της Μυθολογίας ωφελεί 1) διότι δεικνύει εις ημάς την τυφλότητα των εθνικών, μεταξύ των οποίων ήσαν και οι προπάτορες ημών, καίτοι είχαν φθάσει εις ύψιστον βαθμόν πολιτισμού και αναπτύξεως, εις την οποίαν οφείλομεν τοιαύτα αγαθά 2) χωρίς της μυθολογίας δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν τους αρχαίους ποιητάς και συγγραφείς, τα έργα της πλαστικής και της ζωγραφικής και εν γένει τα υπό της καλλιτεχνίας συμβολικώς παριστώμενα. Εκτός τούτου η μυθολογία είναι, ως παν άλλο είδος μυθιστορήματος, θελκτική και επαγωγός».⁵⁹

Στην ερώτηση αν «είναι η [αρχαιοελληνική] Μυθολογία διδακτικόν μάθημα», η απάντηση είναι ότι αποτελεί διδακτικό μάθημα «διότι διδάσκει την

«Τα κλαπέντα σκόρδα» (μύθος κινεζικός): τχ. 306, έτος 1893, σ. 2067-2068 «Η σφύρα του Θορ» (νορβηγικός μύθος): τχ. 271, έτος 1890, σ. 1873 «Ευφυΐα ποντικών» (Lafontaine).

55. Στο *ίδιο*, τχ. 200, έτος 1884, σ. 1310-1311 «Τι είδεν η σελήνη», εκ των μύθων του Άντερσεν.

56. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα της εναλλακτικής χρήσης του όρου μύθος: *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 21, έτος 1869, σ. 84 «Μύθος γερμανικός» (πρόκειται για ιστορία), τχ. 36, έτος 1870, σ. 144 «Διατί αι γαλαί (γάται) νίπτονται το πρόσωπον;» (μύθος) και τχ. 45, έτος 1871, σ. 177 «Μύθος» (ο αρχαιοελληνικός μύθος της Αρετής και της Κακίας).

57. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 215, έτος 1885, σ. 1427-1428 «Ο αγών», όπου απορρίπτεται τόσο το μυθιστόρημα όσο και η *Χαλιμά*. Η *Οδύσσεια* όμως σε άλλο σημείο χαρακτηρίζεται το «ωραιότερον παραμύθιον του κόσμου», βλ. στο *ίδιο*, τχ. 212, έτος 1885, σ. 1403-1404 «Ο Οδυσσεύς και ο Κύκλωψ».

58. Σχετικά με τους μύθους στα ελληνικά παιδικά περιοδικά, βλ. Μαριάνθη Καπλάνογλου, *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Τα παραμύθια στα περιοδικά για παιδιά και νέους (1836-1922)*, σ. 71-100.

59. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 110, έτος 1877, σ. 586 «Μυθολογία» Κ. Νεστορίδης. Άλλη μία αντίφαση, σχετική με την απόρριψη του μυθιστορήματος. Η έμφαση δική μου.

ύπαρξιν άλλης ζωής, όπου η κακία τιμωρείται και η αρετή ανταμείβεται». ⁶⁰ Πολλοί από τους μύθους της *Εφημερίδος των Παίδων* κλείνουν με αποστροφή προς τον αναγνώστη, διατυπώνοντας και το ηθικό δίδαγμα: «Και τώρα μικροί μου φίλοι, μάθετε ότι η ελπίς είναι αρετή. Η ελπίς είναι πολύτιμον και γλυκύν δώρον· χωρίς αυτής η παρούσα ζωή είναι κόλασις· ολίγη λοιπόν υπομονή ακόμη και η άνοιξις έρχεται, άνοιξις αιώνιος, καθ' ην πάντες οι κοιμωμένοι εν Κυρίω θα εγερωθήσιν άφθαρτοι, διά να ανθήσιν εν τη βασιλεία, ήτις δεν έχει τέλος και προσπαθείτε να ζήτε, όπως αυτή θέλει». ⁶¹

Ο μύθος δηλοί! Ελπίζομεν δε ότι ουδείς των μικρών μας αναγνωστών και αναγνωστριών θα πράξη ποτέ τόσον ανόητα, όσον εκείνα τα δύο αγόρια, τα οποία παρήκουσαν την καλήν συμβουλήν του κυρίου των και εχάθησαν». ⁶²

Η ανάγνωση του ευαγγελίου προτείνεται σε όλη την πορεία του περιοδικού ως η καλύτερη ενασχόληση, ενώ το ευαγγέλιο χαρακτηρίζεται «βιβλίον των βιβλίων», ⁶³ «ξίφος του πνεύματος», ⁶⁴ «οδηγός του αμαρτωλού εις τον ασφαλή λιμένα της αιωνίου ζωής», ⁶⁵ «προφυλακτικόν μέσον», ⁶⁶ «ο κάλλιστος καθρέπτης», ⁶⁷ «λυδία λίθος», ⁶⁸ και «πολύτιμος θησαυρός». ⁶⁹ Το περιοδικό βρίθκει από άρθρα που επιχειρούν να ωθήσουν τον εννοούμενο αναγνώστη να εντρυφήσει στην ανάγνωση του ευαγγελίου, προβάλλοντας συγχρόνως και τα θετικά αποτελέσματά της. ⁷⁰ Πολλά είναι και τα ποιήματα με θέμα την Αγία Γραφή που λειτουργούν προς την ίδια κατεύθυνση. Στην τακτική προώθησης ανάγνωσης της Βίβλου εντάσσεται και ο διαγωνισμός των ιερογραφικών ερωτήσεων. ⁷¹

60. Στο *ιδιο*.

61. Στο *ιδιο*, τχ. 151, έτος 1880, σ. 915 «Ποντίκιον και δύο βολβοί» (μύθος).

62. Στο *ιδιο*, τχ. 170, έτος 1882, σ. 1066-1067 «Τα τρία χρυσά οψάρια».

63. Στο *ιδιο*, τχ. 3, έτος 1868, σ. 9-10 «Ο λευκός μύρμηξ».

64. Στο *ιδιο*, τχ. 9, έτος 1868, σ. 33 «Εδουάρδος 4ος και τα ξίφη».

65. Στο *ιδιο*, τχ. 115, έτος 1877, σ. 632 «Ποικίλα».

66. Στο *ιδιο*, τχ. 122, έτος 1878, σ. 683-684 «Αθωότης και ενοχή».

67. Στο *ιδιο*, τχ. 139, έτος 1879, σ. 821-822 «Ο κάλλιστος καθρέπτης».

68. Στο *ιδιο*, τχ. 166, έτος 1881, σ. 462 «Ποικίλα».

69. Στο *ιδιο*, τχ. 216, έτος 1885, σ. 1440 «Ποικίλα».

70. Πρόκειται για άρθρα τα οποία έχουν ως θέμα τους τη Γραφή. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και όλες οι έμμεσες αναφορές ή νύξεις, που απαντούν σταθερά σε άρθρα ή ιστορίες με άλλα θέματα.

71. Βλ. παραπάνω σ. 123 κ.ε.

Η σύνδεση του περιοδικού με την Αγία Γραφή είναι φανερή ακόμα και από το παράθεμα που το συνόδευε στα πρώτα χρόνια της έκδοσής του: «Των τοιούτων είναι η βασιλεία των ουρανών».⁷² Πρόκειται για παράθεμα που συνδέει τα παιδιά με την Αγία Γραφή και μέσω αυτής με τη βασιλεία των ουρανών. Χαρακτηριστική είναι επίσης η προμετωπίδα του περιοδικού με την εικόνα του Ιησού Χριστού ως καλού ποιμένος και ενός κοριτσιού, που επιδίδεται στην ανάγνωση μιας εφημερίδας.

Η μελέτη της Αγίας Γραφής ανάγεται σε πρωταρχικό μέλημα των αναγνωστών της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ένα από τα στοιχεία που προσδιορίζουν την ταυτότητα του αναγνώστη της *Εφημερίδος των Παίδων* είναι ότι αυτός πρέπει απαραίτητα να μελετά τη Γραφή, που παρουσιάζεται ως έργο υπερεθνικό, αταξικό, κατάλληλο για κάθε ηλικία, «κοινή κληρονομιά παντός υιού και πάσης θυγατρός του Αδάμ».⁷³ Συνιστά το μοναδικό παράδειγμα γραφής, στο οποίο επιτρέπεται να έχουν πρόσβαση τα παιδιά, χωρίς να έχει προηγηθεί λογοκρισία. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι η πρόταση για ανάγνωση της Γραφής ισοπεδώνει κάθε διαφοροποιητικό παράγοντα που σχετίζεται με την ηλικία, το φύλο, την τάξη και παρόμοιες συνιστώσες, οι οποίες σε άλλες περιπτώσεις καθορίζουν τις αναγνωστικές επιλογές.

Η αξία της Αγίας Γραφής έγκειται στο ότι «ενήργησεν [...] προς μόρφωσιν του ατόμου, προς τελειοποίησιν και καλλωπισμόν της οικιακής ζωής, προς καθαρισμόν της κοινωνίας, προς εισαγωγήν νόμου και τάξεως μεταξύ των εθνών, προς ίδρυσιν δικαίων και καλών κυβερνήσεων, προς διάδοσιν των αρχών της κοινωνικής και θρησκευτικής ελευθερίας· και εγνωστοποίησε την παγκόσμιον αδελφότητα του ανθρώπου».⁷⁴ Εκφράζεται το βασικό όραμα του προτεσταντικού λόγου: η διαμόρφωση ενός κόσμου δίκαιου και καλού (ηθικού), ο οποίος θα στηρίζεται στον ευαγγελικό λόγο. Επιπλέον, η Αγία Γραφή ως «καθρέπτis του εσωτερικού ανθρώπου» έχει τη δυνατότητα «να δεικνύη τα σφάλματα του ανθρώπου – την κατάστασιν της καρδίας, το πώς δύναται να τα διορθώση [και] να προλέγη την τύχην του».⁷⁵

Τα παιδιά οφείλουν να τη διαβάζουν, γιατί είναι αμαρτωλά, αλλά και γιατί το όνομά τους «τέκνα», «μικρά τέκνα» και «παιδες» απαντά σε πολλά σημεία

72. Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον, ΙΘ', εδάφιο 14.

73. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 47, έτος 1871, σ. 185 «Η αξία της Αγίας Γραφής εις την ανθρωπότητα» (εκ του *Αστέρος της Ανατολής*).

74. Στο *ίδιο*.

75. Στο *ίδιο*, τχ. 139, έτος 1879, σ. 821-822 «Ο κάλλιστος καθρέπτis».

της.⁷⁶ «Η παιδική και νεανική ηλικία είναι η καταλληλότερη περίοδος προς απόκτησιν [...] θρησκευτικής πίστεως, και η Αγία Γραφή το προσφορότερον μέσον προς χορηγίαν αυτής».⁷⁷ Τα παιδιά πρέπει να τη χρησιμοποιούν ως «κανόνα διαγωγής και πίστεως [...] εάν θέλωσι να ζήσωσι καλώς και χρησίμως εις τον κόσμον τούτο και να προετοιμασθώσι κάλλιον διά τον μέλλοντα». Θεωρείται ότι τα παιδιά αρέσκονται στην ανάγνωσή της «επειδή άλλη τοιαύτη βιβλος εμπεριέχουσα τόσα θαυμάσια διηγήματα δεν υπάρχει».⁷⁸ Επιπλέον, λειτουργεί ως «προφυλακτικόν μέσον» για το παιδί, «διότι χιλιάδες παιδίων προετοιμάζονται διά κατασχύνην και θάνατον εις αυτήν την τρυφεράν και αθάαν ηλικίαν».⁷⁹ Παρέχονται και οδηγίες ανάγνωσης, οι οποίες αφορούν στον τρόπο, τον χρόνο και τον σκοπό ανάγνωσης της Αγίας Γραφής:

«Πώς πρέπει να μεταχειρίζεται τις την Γραφήν.

Πρέπει να την αναγινώσκωμεν, να την σπουδάζωμεν, και την υπακούωμεν.

Πώς να την αναγινώσκωμεν;

Ολόκληρον και κατά σειράν αρχίζοντες από την Γένεσιν και τελειώνοντες με την Αποκάλυψιν.

Μάλιστα τα μέρη, όπου λέγεται ο τρόπος κατά τον οποίον πρέπει να ζώμεν και να σωθώμεν.

Πάσαν ημέραν.

Με ζέσιν, με σκέψιν, και με σέβας ως τον λόγον του Θεού.

Πώς να τη σπουδάζωμεν;

Αποστηθίζοντες τα εκλεκτότερα μέρη της.

Συγκρίνοντες τα διάφορα μέρη της.

Με προσοχήν εις τον Θεόν διά την βοήθειαν του Αγίου Πνεύματος.

Προς ποίον σκοπόν πρέπει να αναγινώσκηται και να σπουδάξηται;

Διά να την υπακούωμεν.

Διά να γείνωμεν ως ο Χριστός.

Διά να νικήσωμεν τα σφάλματά μας.

76. Στο *ιδιο*, τχ. 36, έτος 1870, σ. 144 «Το όνομά σου εν τη Γραφή».

77. Στο *ιδιο*, τχ. 92, έτος 1875, σ. 443 «Είναι σπουδαίον διά πάντα άνθρωπον να μορφώση εις εαυτόν σταθεράν θρησκευτικήν πίστιν».

78. Στο *ιδιο*, τχ. 37, έτος 1871, σ. 146-147 «Χαρακτήρες ή παραδείγματα της Νέας Διαθήκης».

79. Στο *ιδιο*, τχ. 122, έτος 1878, σ. 683-684 «Αθωότης και ενοχή». Ο βασικός φόβος του θανάτου αναδύεται και εδώ. Πρόκειται, όμως, για φόβο που σχετίζεται με την κατάλληλη ή μη προετοιμασία να αντιμετωπίσει κανείς την ώρα της Κρίσης.

Διά να κάμνωμεν καλόν εις τους άλλους.

Διά να γεινώμεθα ημείς καλλίτεροι πάσαν ημέραν.

Διά να προετοιμασθώμεν διά τον θάνατον και την αιωνιότητα».⁸⁰

Δεν πρόκειται, δηλαδή, για απλή παρότρυνση του αναγνώστη να διαβάσει τη Βίβλο, αλλά για μια συγκροτημένη και «κλειστή» από κάθε άποψη πρόταση ανάγνωσης, όπου κάθε παράμετρος έχει μελετηθεί προσεκτικά. Προτείνεται στα παιδιά, ακολουθώντας το παράδειγμα παιδιών σε άλλες χώρες, να σχηματίσουν «Βιβλικόν σύνδεσμον των παιδών» με σκοπό «την ενθάρρυνσιν της τακτικής και συστηματικής αναγνώσεως των Αγίων Γραφών».⁸¹ Οι σύνδεσμοι αυτού του είδους τυπώνουν καταλόγους με αποσπάσματα από την Αγία Γραφή για καθημερινή ανάγνωση. Οι κατάλογοι περιλαμβάνουν και ερωτήσεις στο δεδομένο απόσπασμα:

«Όπισθεν εκάστου καταλόγου είναι τυπωμένοι διάφοροι ερωτήσεις, τας οποίας πρέπει έκαστον παιδίον να κάμη εις εαυτό μετά την ημερησίαν ανάγνωσιν της Γραφής· μεταξύ τούτων είναι οι εξής:

Α΄. Τι ανέγνωσα σήμερον περί του Χριστού και εμαυτού;

Β΄. Τι ανέγνωσα σήμερον, με το οποίον πρέπει, διά της Θείας Βοηθείας, να προσπαθήσω να συμμορφωθώ;

Γ΄. Περί ποίων αμαρτιών ανέγνωσα σήμερον, τας οποίας πρέπει να αποφεύγω;

Δ΄. Έχω αναγνώσει σήμερον καμμίαν υπόσχεσιν του Θεού προς εμέ;

Ε΄. Υπάρχει καμμία προσευχή εν τω χωρίω, το οποίον ανέγνωσα, την οποίαν να δύναμαι να απευθύνω προς τον Θεόν με πίστιν; κ.τλ. κ.τλ.

Αι ερωτήσεις αύται ουδέν άλλον σκοπούν εμμή το να βοηθούν τα παιδιά, να ωφελώνται αφ' όσα αναγινώσκουν εκ των Θείων Γραφών».⁸²

Η ελεύθερη πρόσβαση στη Βίβλο περιορίζεται κατά κάποιον τρόπο από την παρέμβαση του ενήλικου, που επιλέγει όχι μόνο το απόσπασμα από την Αγία Γραφή αλλά και τις ερωτήσεις, που πρέπει τα παιδιά να απαντήσουν, προκειμένου να ωφεληθούν.

Η Αγία Γραφή αποτελεί τόσο σε μακροσκοπικό όσο και σε μικροσκοπικό επίπεδο το θεμέλιο λίθο της αναγνωστικής πρότασης που καταθέτει το περιοδικό. Λειτουργεί πάντα ως «διακεείμενο», που τέμνει προς κάθε κατεύθυνση

80. Στο *ιδιο*, τχ. 266, έτος 1890, σ. 1839 «Πώς πρέπει να μεταχειρίζεται τις την Γραφήν».

81. Στο *ιδιο*, τχ. 176, έτος 1882, σ. 1120 «Βιβλικός σύνδεσμος των παιδών».

82. Στο *ιδιο*.

το λόγο της *Εφημερίδος των Παίδων*. Συνοψίζοντας, στο πλαίσιο του περιοδικού «κατάλληλα αναγνώσματα» για το παιδί θεωρούνται η *Εφημερίς των Παίδων*, ο *Αστήρ της Ανατολής*, η Αγία Γραφή, τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*) και γενικά όλα εκείνα τα έργα στα οποία αναφέρεται ο Μ. Δ. Καλοποθάκης άμεσα ή έμμεσα. Με την πάροδο του χρόνου, η αναγνωστική πρόταση που καταθέτει το περιοδικό διευρύνεται, περιλαμβάνοντας και έργα που δεν εκδίδονται από τον Μ. Δ. Καλοποθάκη. Πρόκειται, όμως, για διεύρυνση ελεγχόμενη από το λόγο της αυθεντίας, για άνοιγμα που επιχειρείται πάντα στη βάση της θρησκείας και της ηθικής.

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΑ ΕΙΔΗ ΠΟΥ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Έχοντας παρουσιάσει τους περιορισμούς που θέτει η *Εφημερίς των Παίδων* στις αναγνώσεις των παιδιών, στην ενότητα αυτή πραγματευόμαστε το ζήτημα των γραμματειακών ειδών που εμφανίζονται στις σελίδες της. Διακρίνουμε δύο πολύ γενικές κατηγορίες: τη λογοτεχνική ή λογοτεχνίζουσα και την επιστημονική γραφή. Θα μπορούσαμε ίσως να κάνουμε λόγο και για θρησκευτική γραφή, αλλά, εφόσον η θρησκευτική διάσταση είναι στενά συνυφασμένη με το περιοδικό και διαπερνά όλα σχεδόν τα είδη λόγου, περιοριζόμαστε στην παραπάνω διάκριση.

Λογοτεχνική / λογοτεχνίζουσα γραφή

Στο πλαίσιο της λογοτεχνικής ή λογοτεχνίζουσας γραφής, εξετάζονται τα μυθιστορήματα, τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*) και η ποίηση, ενώ συγχρόνως παρατίθενται και στοιχεία για τις σύγχρονες ιστορίες που δημοσιεύονται στο περιοδικό.

Μυθιστορήματα

Ο αριθμός των μυθιστορημάτων που δημοσιεύονται στο περιοδικό δεν είναι αμελητέος. Στη διάρκεια της εικοσιεξαέχρονης πορείας της, η *Εφημερίς των Παίδων* δημοσίευσε τα ακόλουθα μυθιστορήματα: *Ο Μαρτίνος και ο Ουάλτερ. Διήγημα Αναφερόμενον εις την πολιορκίαν του Στρασβούργου* (εκ του γερμανικού),⁸³ *Τα παιδιά εις το πανέριον ή η κυρά Καλή και η παρακαταθήκη της*,⁸⁴ *Ο αδελφός και η αδελφή. Ανέκδοτον συγκινητικόν και περιέργον*

83. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 77, έτος 1874, σ. 321-322 ως το τχ. 84, έτος 1874, σ. 378-379.

84. Στο ίδιο, τχ. 92, έτος 1875, σ. 445-446 ως το τχ. 110, έτος 1877, σ. 586-587. Το μυθιστόρημα αυτό εκδόθηκε και αυτόνομα.

περί της Ιεράς Εξετάσεως (εκ του αγγλικού υπό της δεσποινίδος Μ.Χ.Κ.),⁸⁵ *Οι ενταφιεσθέντες ζώντες. Διήγημα ελβετικόν. Περί των ορέων της Γιούρας και των κατοίκων αυτής* (μετάφρασις ελευθέρα εκ του αγγλικού),⁸⁶ *Το σπήλαιον των ληστών. Μυθιστόρημα. Έχον βάσιν αληθή γεγονότα* (μετάφρασις ελευθέρα εκ του αγγλικού),⁸⁷ *Ο μικρός στρατηγός* (εκ του γερμανικού υπό Φ.Δ.Κ.),⁸⁸ *Ο μικρός κόμης* (εκ του αγγλικού),⁸⁹ *Η ολισθηρά οδός* (εκ του γαλλικού),⁹⁰ *Ο μικρός πλοηγός* (κατά μίμησιν του αγγλικού),⁹¹ *Η Χαίδη* (κατ' επιτομήν εκ του γερμανικού),⁹² *Μύρτις. Διήγημα του πρώτου αιώνου μ.Χ.*,⁹³ *Η Μαύρη Ωραιότης ή η αυτοβιογραφία ενός ίππου*,⁹⁴ *Οι τρεις ήρωες* (διά την Εφ. των Παίδων, εκ του γαλλικού υπό Ζ.)⁹⁵

Δεν πρόκειται για πρωτότυπη παραγωγή μυθιστορήματος, αλλά για μεταφράσεις, διασκευές, παραφράσεις ή επιτομές ξένων έργων από τα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Τα αρχικά κείμενα δεν αναφέρονται ρητά· ο μόνος δείκτης εντοπισμού τους είναι η αναφορά στη χώρα καταγωγής τους. Για ορισμένα από τα παραπάνω μυθιστορήματα γνωρίζουμε τόσο τον τίτλο όσο και τον συγγραφέα του αρχικού κειμένου.⁹⁶ *Το σπήλαιον των ληστών*

85. Στο *ίδιο*, τχ. 120, έτος 1877, σ. 666 ως το έτος 1879, τχ. 133, σ. 775.

86. Στο *ίδιο*, τχ. 141 έτος 1879, ως το τχ. 156, έτος 1880, σ. 944-955.

87. Στο *ίδιο*, τχ. 157, έτος 1881, σ. 954 ως το τχ. 172, έτος 1882, σ. 1085-1087. Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος αναφέρει ότι το μυθιστόρημα αυτό κυκλοφόρησε με τη μορφή βιβλίου στα 1893, βλ. *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία*, σ. 97.

88. Στο *ίδιο*, τχ. 184, έτος 1883, σ. 1178-1179 ως το τχ. 211, έτος 1885, σ. 1394-1395. Ίσως να έχει μεταφραστεί από το γιο του Καλοποθάκη, Φράνσις Δημήτριο Καλοποθάκη.

89. Στο *ίδιο*, τχ. 193, έτος 1884, σ. 1254-1255 ως το τχ. 208, έτος 1885, σ. 1370-1371.

90. Στο *ίδιο*, τχ. 212, έτος 1885, σ. 1402-1403 ως το τχ. 229, έτος 1887, σ. 1539-1540.

91. Στο *ίδιο*, τχ. 217, έτος 1886, σ. 1442-1444 ως το τχ. 222, έτος 1886, σ. 1482-1483.

92. Στο *ίδιο*, τχ. 217, έτος 1886, σ. 1444-1447 ως το τχ. 264, έτος 1889, σ. 1818-1819.

93. Στο *ίδιο*, τχ. 261, έτος 1889, σ. 1799-1800 ως το τχ. 295, έτος 1892, σ. 1977.

94. Στο *ίδιο*, τχ. 298, έτος 1892, σ. 2004-2005 ως το τχ. 308, έτος 1893, σ. 2080, οπότε διακόπτεται η δημοσίευσή του, λίγους μήνες πριν από την οριστική διακοπή της *Εφημερίδος των Παίδων*, με την ακόλουθη σημείωση του συντάκτη: «Επειδή η παρούσα αυτοβιογραφία της Μαύρης Ωραιότητος είναι βιβλίον πολυσέλιδον αλλά και διδακτικώτατον, απεφασίσθη να δημοσιευθή ολόκληρον διά μιας αντί ολίγον κατ' ολίγον διά της "Εφ. των Παίδων," θα τεθή δε η τιμή του τόσον ευθηνή, ώστε όλοι οι συνδρομηταί της "Εφ. των Παίδων" να δύνανται να το αγοράσωσιν. Όθεν διακόπτεται η περαιτέρω δημοσίευσίς του διά της "Εφ. των Παίδων"».

95. Στο *ίδιο*, τχ. 308, έτος 1893, σ. 2170 ως το τχ. 312, έτος 1893, σ. 2120. Το έργο αυτό μένει ανολοκλήρωτο λόγω της διακοπής του περιοδικού, η οποία ανακοινώνεται στο ίδιο τεύχος.

96. Για τα υπόλοιπα ξένα παιδικά μυθιστορήματα, τα οποία παρουσιάζονται ως

είναι πιθανόν μεταφορά του αγγλικού *The robber's cave* της A.L.O.E., γνωστής ευαγγελικής συγγραφέως.⁹⁷ Η *Χάιδη* είναι το γνωστό έργο για παιδιά της Johanna Spyri, ενώ η *Μαύρη Ωραιότης ή η αυτοβιογραφία ενός ίππου* είναι το βιβλίο για παιδιά *The Black Beauty* της Anna Sewell, συγγραφέως που ασπαζόταν το δόγμα των κουακέρων.⁹⁸ Ωστόσο, δε μπορούμε να αποφανθούμε αν πρόκειται για μετάφραση, παράφραση, διασκευή ή επιτομή του αρχικού έργου, εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες δηλώνεται.⁹⁹

Οι πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων είναι παιδιά ή νέοι και επομένως από την άποψη των ηρώων μπορούν να χαρακτηριστούν «αναγνώσματα για παιδιά». Ωστόσο, οι ήρωες των περισσότερων μυθιστορημάτων είναι αγόρια και η δράση οργανώνεται γύρω από τις περιπέτειές τους. Επιπλέον, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ήρωες προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και υποβάλλονται σε δοκιμασίες, που δεν αποσκοπούν στην εξασφάλιση υλικών αγαθών· οι δοκιμασίες αποτελούν περιστάσεις στις οποίες κρίνεται ο εσωτερικός άνθρωπος, ο χαρακτήρας του ήρωα, ο οποίος, ακόμα κι αν αμφιταλαντεύεται αρχικά ανάμεσα στο καλό και το κακό, εν τέλει κατορθώνει να υπερβεί τις δυσκολίες και να καταστεί πρότυπο καλής συμπεριφοράς. Αξίζει να σημειώσει κανείς τη μανιχαϊστική διάκριση καλού και κακού, η οποία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο βρίσκει θέση στα έργα αυτά. Μεταξύ καλού και κακού δεν υφίσταται διαβάθμιση και οι ήρωες ανήκουν είτε στη μία είτε στην άλλη πλευρά, έχοντας, όμως, τη δυνατότητα για αλλαγή.

Επιπλέον, όλα τα μυθιστορήματα είναι ρεαλιστικά· δεν πρόκειται για μυθοπλασίες οι οποίες μεταφέρουν τον αναγνώστη σε φανταστικούς κόσμους, αλλά για έργα στα οποία τόσο οι ήρωες όσο και το περιβάλλον αποδίδουν όψεις της πραγματικότητας. Σε κανένα από τα έργα αυτά δεν εντοπίζεται απομάκρυνση από την πραγματικότητα.¹⁰⁰ Η παρατήρηση αυτή είναι καίριας

«κατάλληλα» προς ανάγνωση, ο συγγραφέας και ο τίτλος του πρωτοτύπου δίνονται στους σχετικούς πίνακες, που παρουσιάζουν τα κατάλληλα αναγνώσματα, βλ. παράρτημα του παρόντος.

97. Ψευδώνυμο της Charlotte Tucker.

98. Για το δόγμα των κουακέρων βλ. J. D. Douglas, *The new international dictionary of the Christian Church*, σ. 393.

99. Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί ποια έργα παιδικής λογοτεχνίας μεταφράζονται στα παιδικά περιοδικά του 19ου αι.

100. Ας σημειώσουμε, για λόγους ακρίβειας, ότι η χρήση του όρου «πραγματικότητα» δεν αναφέρεται σε δεδομένη, βιωμένη πραγματικότητα, αλλά χρησιμοποιείται για να

σημασίας για την *Εφημερίδα των Παιδών* και το είδος των εντύπων –της ευαγγελικής παράδοσης λόγου– στα οποία αυτή ανήκει. Η φυγή από την πραγματικότητα προϋποθέτει σύνδεση με τη φαντασία, αλλά αυτή δεν έχει θέση σε ένα ευαγγελικό έντυπο. Σύμφωνα με την Pat Pinset, «Οι προτεστάντες, οποιαδήποτε ομολογία και αν ασπάζονταν, μοιράζονταν την πεποίθηση ότι ο καταλληλότερος τρόπος για να ωθήσει κανείς τα παιδιά προς την ηθικότητα και την αποδεκτή πίστη (η οποία περιελάμβανε την απόρριψη του ρωμαιοκαθολικισμού) ήταν μέσω της χρήσης ρεαλιστικών ιστοριών».¹⁰¹ Το *σπύλιον των ληστών* χαρακτηρίζεται «Μυθιστόρημα. Έχον βάσιν αληθή γεγονότα»,¹⁰² ενώ στο μυθιστόρημα *Οι ενταφιασθέντες ζώντες* ο τριτοπρόσωπος αφηγητής ξεκινά την αφήγηση με το εξής σχόλιο: «Το ακόλουθον διήγημα πιθανόν να φανή εις πολλούς των μικρών αναγνωστών παραδοξώτερον ή ώστε να πιστευθή· αλλ' όμως ο συγγραφεύς αυτού βεβαιοί, ότι εγράφη επί τη βάσει πραγματικών γεγονότων, και διά τούτο κατά τα κυριώτατα αυτού μέρη είναι αληθές».¹⁰³ Είναι φανερό ότι καταβάλλεται προσπάθεια να δοθεί έμφαση στη ρεαλιστική διάσταση αυτών των αφηγημάτων.

Ο ρεαλισμός των περισσότερων μυθιστορημάτων συνδέεται και με τον ιστορικό χαρακτήρα τους. Η πλοκή σε κάποια από αυτά εκτυλίσσεται σε τόπο και χρόνο ιστορικά προσδιορισμένο. *Ο Μαρτίνος και Ουάλτερ* αναφέρεται στον πόλεμο της Πρωσίας εναντίον της Γαλλίας, ενώ *Τα παιδιά εις το πανέριον ή η κυρά Καλή και η παρακαταθήκη της* εκτυλίσσονται στον αμερικανικό νότο, την εποχή της εξέγερσης των δούλων. Η δράση στο μυθιστόρημα *Ο αδελφός και η αδελφή* λαμβάνει χώρα στην Ισπανία την εποχή

επισημάνει «την αληθοφανή μεταφορά κάποιας πραγματικότητας που θα μπορούσε να είχε βιωθεί». Η διατύπωση του R. Barthes «το μεγαλύτερο κατόρθωμα του ρεαλισμού του 19ου αιώνα, είτε στη λογοτεχνία είτε στον κοινωνικό σχολιασμό, ήταν ότι υποκατέστησε κατά έναν αδιόρατο τρόπο μια ήδη κειμενοποιημένη εικόνα του κόσμου με ένα κείμενο που προσποιούνταν ότι αναπαριστά τη συγκεκριμένη πραγματικότητα» σκιαγραφεί καλύτερα το συλλογισμό μας, βλ. H. White, «Το πλαίσιο αναφοράς του κειμένου: Μέθοδος και ιδεολογία στη διανοητική ιστορία», *Διανοητική Ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, σ. 167.

101. Pat Pinset, "The varieties of British Protestant children's fiction. Severe moralising versus flights of fancy", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, σ. 125-144.

102. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 157, έτος 1881, σ. 954.

103. Στο *ίδιο*, τχ. 141, έτος 1879, σ. 834.

της Ιεράς εξέτασης.¹⁰⁴ Ο μικρός στρατηγός διαδραματίζεται την εποχή των σιλεσιανών πολέμων, τους οποίους διεξάγει η Πρωσία εναντίον της Αυστρίας. Τέλος, η *Μύρτις. Διήγημα του πρώτου μ.Χ. αιώνας* εντάσσεται στο ιστορικό πλαίσιο των διωγμών που υπέστησαν οι χριστιανοί από τους ρωμαίους. Εκτυλίσσεται τον 1ο μ.Χ. αι. στη Ρώμη και την Αθήνα, την εποχή που αυτοκράτορας ήταν ο Νέρων και ο Απόστολος Παύλος βρισκόταν αιχμάλωτος στη Ρώμη, ενώ στην Αθήνα οι πρώτοι Χριστιανοί συσπειρώνονταν γύρω από τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη.

Αν η δημοσίευση μυθιστορημάτων στην *Εφημερίδα των Παίδων* μπορεί να ερμηνευθεί ως υπαναχώρηση του εκδότη από τις αρχικές του θέσεις, ο ιστορικός και ρεαλιστικός χαρακτήρας των μυθιστορημάτων αίρει την αντίφαση στο λόγο του: το μυθιστόρημα δεν είναι πλέον «εξαχρειωτικών», επειδή ακριβώς δε συνδέεται με τη φαντασία ή δεν έχει ερωτικό θέμα. Εξάλλου, στην τελευταία σελίδα του *Ημερολογίου του έτους 1890*, το οποίο εκδίδεται τέλη του 1889, προβάλλεται η *Εφημερίς των Παίδων* και μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Έκαστον φύλλον σύγκειται από 8 μεγάλας σελίδας. Ωραία εικόνες, ύλη ποικίλη και διδακτική, μυθιστορήματα τερπνά και ηθικά, ποιήματα – αληθής εγκυκλοπαιδεία». Ο φόβος κατά του μυθιστορήματος έχει κατασιγάσει και το μυθιστόρημα από αναθεματισμένο είδος ανάγεται σε είδος που συμβάλλει τόσο στην ψυχαγωγία (τερπνά) όσο και στην ηθικοποίηση (ηθικά).¹⁰⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι όλα τα μυθιστορήματα έχουν αίσιο τέλος, παρά τις αντίζοες συνθήκες μέσα στις οποίες δρουν οι ήρωες. Στο τέλος κάθε έργου η τάξη, η οποία, για διαφορετικό σε κάθε μυθιστόρημα λόγο είχε διασαλευθεί, αποκαθίσταται, με τον ήρωα να έχει κατακτήσει

104. Στο μυθιστόρημα αυτό συμπλέκονται τόσο η ιστορική όσο και η θρησκευτική διάσταση. Σε ό,τι αφορά στην τελευταία, το μυθιστόρημα καταπιάνεται με ένα σημαντικό θέμα της ιστορίας της καθολικής εκκλησίας: την Ιερά Εξέταση. Παρουσιάζεται, όμως, η Ιερά Εξέταση στο μυθιστόρημα αυτό σε άμεση σχέση με τους ευαγγελικούς: κάποιιοι από τους ήρωες κινδυνεύουν από την πυρά της Ιεράς Εξέτασης, λόγω των θρησκευτικών (ευαγγελικών) τους πεποιθήσεων.

105. Ήδη έχουν συμπληρωθεί είκοσι χρόνια από την έναρξη έκδοσης της *Εφημερίδος των Παίδων* και αυτή η «αλλαγή» στάσης προς το μυθιστόρημα πρέπει να αναγνωσθεί και στο πλαίσιο της ευρύτερης διάδοσης που γνωρίζει πλέον το είδος, κυρίως μέσα από μεταφράσεις, στα παιδικά περιοδικά της εποχής. Εξάλλου, μόλις στα 1891 δημοσιεύεται η *Αδελφούλα μου* του Γρ. Ξενόπουλου, έργο που διεκδικεί τον τίτλο του πρώτου ελληνικού παιδικού μυθιστορήματος.

πλέον ανώτερο ηθικό επίπεδο από εκείνο που κατείχε στην αρχή του έργου. Επιπλέον, το παιδί-ήρωας είναι ο φορέας της ηθικής τάξης, αυτός που αποκαθιστά την ηθική ισορροπία που είχε διαταραχτεί, ενώ ο ενήλικος περιορίζεται σε ρόλο θεατή.

Μια άλλη διαπίστωση που αφορά στο μυθιστόρημα είναι η σύνδεσή του με τη θρησκεία, η οποία επιτυγχάνεται σε δύο επίπεδα: είτε η θεματική του μυθιστορήματος σχετίζεται άμεσα με τη θρησκεία και ειδικότερα με τον προτεσταντισμό (π.χ. *Ο αδελφός και η αδελφή*, η *Μύρτις*) είτε το μυθιστόρημα περιλαμβάνει αναφορές στο ευαγγέλιο, τα καθήκοντα του χριστιανού και τη θρησκευτική πίστη (π.χ. *Η κυρά Καλή, ο μικρός στρατηγός*, η *Χάιδη*).¹⁰⁶ Η σύνδεση με τη θρησκεία ανάγει αυτομάτως τη μυθιστορηματική γραφή στη σφαίρα του ηθικού.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η παρουσία του θανάτου. Στο μυθιστόρημα *Μαρτίνος και Ουάλτερ* ο αγαθός ήρωας Ουάλτερ πεθαίνει έχοντας υπηρετήσει την πατρίδα του· η κυρά Καλή στο ομώνυμο μυθιστόρημα πεθαίνει, αφού έχει εκτελέσει το χρέος της απέναντι στους ευεργέτες της· στο μυθιστόρημα *Οι ενταφιασθέντες ζώντες* ο αγαθός παππούς του ήρωα πεθαίνει, ενώ βρίσκονται αποκλεισμένοι, λόγω σφοδρής χιονόπτωσης, σε μια καλύβα στο βουνό και ο μικρός ήρωας αντιμετωπίζει στωικά τον θάνατό του· στο *Μικρό στρατηγό* πεθαίνει ο ευεργέτης του «μικρού στρατηγού», ενώ στην *Μύρτιδα* πεθαίνει ο Ρωμαίος φιλόσοφος Βιργίνιος Ρούφος, αφού προηγουμένως ασπάζεται τον χριστιανισμό. Πρόκειται κυρίως για το θάνατο δευτερευόντων ηρώων, οι οποίοι όμως σκιαγραφούνται θετικά.¹⁰⁷ Ο θάνατός τους δεν παρουσιάζεται ως απώλεια, αλλά ως λύτρωση. Το θέμα του θανάτου παρεισφρεί σε αυτά τα μυθιστορήματα, καθώς η λογοτεχνία του 19ου αι., που απευθύνεται σε παιδιά, δε θεωρεί το θέμα του θανάτου απαγορευμένο και, επιπλέον, ο θάνατος ως ιδέα είναι στενά συνυφασμένος με την ευαγγελική ιδεολογία.

Το μυθιστόρημα εισάγεται στην *Εφημερίδα των Παίδων* και προτείνεται ως κατάλληλο ανάγνωσμα για παιδιά και στα παραρτήματα του περιοδικού, αλλά με τον όρο να έχει ρεαλιστικό, ιστορικό, θρησκευτικό ή ευαγγελικό

106. Στην περίπτωση μάλιστα της *Χάιδη* παρεμβάλλονται στο κυρίως κείμενο ύμνοι θρησκευτικοί, καθώς και η παραβολή του Ασώτου Υιού, την οποία διαβάζει η ηρωίδα σε εικονογραφημένο βιβλίο.

107. Εξαίρεση αποτελεί ο θάνατος του Μαυροθοωρή, του κακού τσιγγάνου, στο *Σπίλαιον των ληστών*.

χαρακτήρα ή να αποτελεί αμάλγαμα των παραπάνω. Η δημοσίευση μυθιστορημάτων στο περιοδικό και οι αναγνωστικές προτάσεις που αυτό καταθέτει, ευθυγραμμίζονται πλήρως με τους παραπάνω σιωπηρούς όρους. Ωστόσο, το μυθιστόρημα ως είδος έχει ήδη αρχίσει να αποδαιμονοποιείται, κατακτώντας μια θέση μεταξύ των αναγνωσμάτων για παιδιά. Η αρχή έχει γίνει και ο δρόμος για τη συγγραφή πρωτότυπων μυθιστορημάτων για παιδιά έχει πλέον ανοίξει.¹⁰⁸

Το ζήτημα της αφηγηματικής δομής των μυθιστορημάτων στην *Εφημερίδα των Παιδών* παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μας απασχολεί κυρίως η έννοια του αφηγητή.¹⁰⁹ Ο αφηγητής είναι ένα πλαστό πρόσωπο, το οποίο μεταφέρει την ιστορία στον αναγνώστη και δεν πρέπει να συγχέεται με τον συγγραφέα του κειμένου: «Ο συγγραφέας είναι ένα ιστορικό και όχι κειμενικό δεδομένο. Αντίθετα, ο αφηγητής αποτελεί μέρος του πλασματικού κόσμου και δεν ανήκει στην πραγματική ζωή».¹¹⁰ Σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα που προαναφέρθηκαν, ο αφηγητής είναι ένα πρόσωπο ξένο προς την αφήγηση, δηλαδή δε συμμετέχει στην εξέλιξη της πλοκής. Αθέατος, παρακολουθεί τη δράση των ηρώων, μεταφέροντας τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Πρόκειται για έναν παντογνώστη αφηγητή, ο οποίος όμως είναι υποκειμενικός, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις δεν αρκείται στην απλή μεταφορά των γεγονότων, αλλά προβαίνει και σε σχολιασμό των πράξεων των ηρώων, κάνοντας έστω και για λίγο αισθητή την παρουσία του. Είναι ο αφηγητής-θεός, κάτοχος της απόλυτης γνώσης όχι μόνο των εξωτερικών γεγονότων, αλλά και των κινήτρων της δράσης των ηρώων. Εξάιρεση, σε αυτή

108. Για την πορεία της παιδικής πεζογραφίας κατά τον 19ο αι., βλ. Κ. Ντελόπουλος, «Από τα πεζογραφήματα για παιδιά στην παιδική πεζογραφία. Τα χρόνια των ψηλαφήσεων και των σχηματισμών», Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, σ. 227-234.

109. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη του αφηγηματικού χρόνου και του χρόνου της ιστορίας. Μια παρατήρηση ως προς τον χρόνο είναι ότι συνήθως η ιστορία δεν είναι γραμμική, αλλά ξεκινά από ένα προχωρημένο σημείο και ο αναγνώστης αποκτά τη συνέχεια της ιστορίας μέσω της αναδρομής του αφηγητή στο παρελθόν (*Ο αδελφός και η αδελφή, Η ολισθηρά οδός*). Από αφηγηματική άποψη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μυθιστόρημα *Οι ενταφιασθέντες ζώντες*, το οποίο υποτίθεται ότι μεταφέρει ο αφηγητής, βασιζόμενος στο ημερολόγιο που είχε κρατήσει ο Ιάκωβος, ο μικρός ήρωας.

110. C. Angelet - J. Herman, «Αφηγηματολογία», Delcroix M. - Hallyn F. (επιμ.) *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου*, σ. 203 και Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994, σ. 128-149.

τη γενική παρατήρηση σχετικά με τον παντογνώστη αφηγητή, αποτελεί το μυθιστόρημα *Μαύρη Ωραιότης*: εδώ η μεταφορά της αφήγησης γίνεται από έναν πρωτοπρόσωπο αφηγητή, τον ήρωα της ιστορίας, ένα άλογο, που μιλά και εκθέτει τις εμπειρίες του.

Ο κανόνας, όμως, που ισχύει στην *Εφημερίδα των Παιδών*, όχι μόνο για τα μυθιστορήματα αλλά και για τις ιστορίες-σε-συνέχειες,¹¹¹ είναι η χρήση τριτοπρόσωπου αφηγητή, ο οποίος εκφέρει το λόγο της αυθεντίας. Ο τριτοπρόσωπος αφηγητής δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης των λόγων του. Η εμπειρία του μοιάζει καθολική, σε αντίθεση με τον πρωτοπρόσωπο αφηγητή, ο οποίος γνωρίζει μόνο ό,τι βλέπει, ακούει και αισθάνεται ο ίδιος. Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις ο τριτοπρόσωπος αφηγητής μετατρέπεται στο τέλος του μυθιστορήματος ή των ιστοριών-σε-συνέχειες σε αφηγητή πρώτου προσώπου, ο οποίος δίνει συμβουλές στον εννοούμενο αναγνώστη:

«Ελπίζομεν ότι η ιστορία του παιδός της Γραφής θέλει οδηγήσει πολλούς των μικρών αναγνωστών μας προς μίμηση του παραδείγματός του.¹¹²

Και τώρα, μικροί μου φίλοι, ελπίζω ότι η ωραία ιστορία, ήτις τελειώνει με το παρόν φύλλον, εκτός της ευχαριστήσεως, την οποίαν σας έδωκε κατά μήνα, θα χρησιμεύση και ως μέσον του να μιμηθήτε το ευσεβές παράδειγμα του Ιακώβου.¹¹³

Και τώρα, μικροί μου αναγνώσται, ο Θεός σας έδωκεν οφθαλμούς διά να βλέπτε, και τούτο χωρίς να υποφέρετε παντελώς πόνον· σας έπλασεν ικανούς και ν' ακούετε, και να οσφραίνεσθε, και να κινήσθε, και να συλλογίζεσθε, και να αισθάνεσθε· η αγαθότης αυτού είναι πολύ περισσοτέρα από του καλού ιατρού προς την Λουκίαν. Αγαπάτε λοιπόν και ακούετε αυτόν».¹¹⁴

111. Έτσι χαρακτηρίζουμε τα ακόλουθα έργα που δημοσιεύονται στο περιοδικό, η έκτασή τους όμως δεν μας επιτρέπει να τα εντάξουμε στην κατηγορία των μυθιστορημάτων: *Η φωλιά των πιπνών*, τχ. 75, έτος 1874, σ. 307 έως τχ. 79, έτος 1874, σ. 342· *Ο παις της Γραφής*, διήγημα αμερικανικόν εκ του Αστέρος της Ανατολής, τχ. 90, έτος 1875, σ. 426 έως τχ. 94, έτος 1875, σ. 458-459· *Η καλλίστη εκδίκησις* (υπό Μ. Κ.), τχ. 128, έτος 1878, σ. 735 έως τχ. 130, έτος 1878, σ. 746-747· *Η τυφλή Λουκία*, τχ. 175, έτος 1882, σ. 1106 έως τχ. 180, έτος 1882, σ. 1146-1147· *Η φιλόδοξος τριανταφυλλιά* (κατ' επιτομήν εκ του αγγλικού), τχ. 213, έτος 1885 σ. 1413 έως τχ. 215, έτος 1885, σ. 1426-1427 και *Ο βολβός ενός κρίνου* (διήγημα περί ενός εξορίστου), τχ. 240, έτος 1887, σ. 1627 έως τχ. 240, έτος 1888, σ. 1659.

112. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 94, έτος 1875, σ. 459 «Ο παις της Γραφής».

113. Στο *ίδιο*, τχ. 156, έτος 1879, σ. 955 *Οι ενταφιασθέντες ζώντες*.

114. Στο *ίδιο*, τχ. 180, έτος 1882, σ. 1147 *Η τυφλή Λουκία*. Στο σύντομο αυτό αφήγημα η αναφορά στον Θεό απουσιάζει παντελώς. Μόνο στο τέλος της ιστορίας η παραπάνω

Ο πρωτοπρόσωπος όμως αυτός αφηγητής εξακολουθεί να βρίσκεται έξω από τα όρια της ιστορίας που διηγήθηκε, καθώς δεν αποτελεί έναν από τους ήρωές της. Με την αλλαγή στο πρόσωπο της αφήγησης η «φωνή» που ακούγεται γίνεται πιο ισχυρή, το πρόσωπο που αφηγείται προσποιείται ότι πλησιάζει τον αναγνώστη, με σκοπό να του μεταφέρει το μήνυμα που έχει κατά νου. Το «εγώ» ή «εμείς» του πρώτου προσώπου δεν περιορίζεται στη δική του εμπειρία, αλλά φαίνεται να κατέχει μια γνώση, η οποία πρέπει να μεταδοθεί και στους «μικρούς φίλους» ή «μικρούς αναγνώστες». Αυτή η αλλαγή φαίνεται να εξυπηρετεί και έναν άλλο σκοπό: να αμβλύνει την πλασματικότητα της ιστορίας και να άρει τη λογοτεχνική ψευδαίσθηση.¹¹⁵ Πρόκειται για μορφή αφήγησης που προσομοιάζει την τριτοπρόσωπη αφήγηση, παραδοσιακά συνδεδεμένη με διδακτικές προθέσεις.

Διηγήματα, θρησκευτικά φυλλάδια (tracts) και σύντομες ιστορίες

Τα *Διηγήματα διά Παιδιά* και τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*), έντυπα που συνόδευαν την *Εφημερίδα των Παιδών*, εντάσσονται στην ευαγγελική παράδοση γραφής για παιδιά. Πρόκειται για μεταφρασμένα κείμενα, τα οποία προέρχονταν από την R.T.S. του Λονδίνου.¹¹⁶ Η έρευνα είχε εντοπίσει την ύπαρξή τους, αλλά η σύνδεσή τους με τον Μ. Δ. Καλοποθάκη και η κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους δεν είχε επιτευχθεί προηγουμένως. Η μελέτη μας κατέδειξε τις καταβολές αυτών των κειμένων, χαρτογραφώντας μια άγνωστη περιοχή της παιδικής λογοτεχνίας.

Τα *Παιδικά Διηγήματα* ή αλλιώς *Διηγήματα διά Παιδιά* ήταν τετρασέλιδα φυλλάδια και σύμφωνα με τον εκδότη εκτυπώθηκαν τρεις σειρές, από οκτώ φυλλάδια η καθεμία.¹¹⁷ Ο αριθμός όμως των φυλλαδίων που έχουν

αποστροφή προς τον εννοούμενο αναγνώστη, με τη μορφή διδάγματος, εντάσσει και πάλι την ιστορία σε ένα πλαίσιο θρησκευτικό. Το έργο αυτό εμφανίζεται και στον κατάλογο των βιβλίων που μετέφρασε ή φρόντισε να μεταφραστούν ο J. King.

115. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία*, σ. 139.

116. *Biographical sketch*.

117. *Ημερολόγιον του έτους 1890*, τελευταία σελίδα. Αυτό το δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο εντοπίστηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Τα παραρτήματα του περιοδικού, το *Ημερολόγιον* του 1890, τα *Διηγήματα διά Παιδιά* και τα θρησκευτικά φυλλάδια (*tracts*), επειδή μάλλον κυκλοφορούσαν ξεχωριστά από το κυρίως σώμα του περιοδικού, ήταν πολύ εύκολο να χαθούν ή να καταστραφούν, γεγονός που ερμηνεύει και τη δυσκολία ανεύρεσής τους.

εντοπιστεί ξεπερνά τα είκοσι τέσσερα.¹¹⁸ Η πρώτη σελίδα φέρει ολοσέλιδη εικονογράφηση, η οποία συνοδεύει συνήθως την πρώτη ιστορία του φυλλαδίου. Κάποιες από τις εικόνες είναι έργα γνωστών Άγγλων εικονογράφων (ή χαρακτών), όπως των Kate Greenaway,¹¹⁹ R.V.E. Taylor,¹²⁰ Charles Oliver Murray¹²¹ και Williams Small.¹²² Όλα τα φυλλάδια στην τελευταία τους σελίδα φέρουν την ένδειξη: «Όλα τα ανέκδοτα τα ενταύθα δημοσιευόμενα είναι αληθή». Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, γιατί για μία ακόμη φορά υπογραμμίζεται η προτίμηση προς τον ρεαλισμό, ενώ συγχρόνως ωθείται ο εννοούμενος αναγνώστης να εκλάβει τα λεγόμενα σε αυτά τα φυλλάδια ως «αληθινά», σε αντίστιξη με τα «μυθοπλαστικά, φανταστικά».

Τα *Διηγήματα διά Παιδιά* περιλαμβάνουν από τρία ως πέντε σύντομα κείμενα. Ο τίτλος τους δεν αφήνει αμφιβολία ότι ο εννοούμενος αναγνώστης είναι το παιδί. Το γεγονός ότι εκδίδονται από την «Ειδική Φυλλαδική Εταιρία προς Όφελος των Παιδίων», συνηγορεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Η διαπίστωση αυτή δεν αποκλείει και ένα ενήλικο αναγνωστικό κοινό, αλλά τόσο οι παραπάνω ενδείξεις όσο και το γεγονός ότι οι περισσότεροι ήρωες των ιστοριών, που περιλαμβάνουν τα *Διηγήματα*, είναι παιδιά, ενισχύουν την υπόθεση ότι είναι γραμμένα για αναγνωστικό κοινό παιδιών.

Ο τίτλος *Διηγήματα διά Παιδιά* μπορεί να ερμηνευθεί και από άλλη άποψη. Μας απασχόλησε μόνο το δεύτερο μέρος του τίτλου που προσδιορίζει το αναγνωστικό κοινό. Ως προς τον όρο «διηγήματα», αυτός δε χρησιμοποιείται ως δηλωτικός του είδους, όπως εξάλλου συμβαίνει και με το μυθιστόρημα, αλλά αναφέρεται μάλλον στη λειτουργία της αφήγησης. Διαπιστώσαμε ήδη ότι ο όρος «διήγημα» στην *Εφημερίδα των Παιδών* περιλαμβάνει το μυθιστόρημα, τις σύντομες ιστορίες και τα *Διηγήματα διά Παιδιά*: σε καμία περίπτωση, όμως, δεν αναφέρεται στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος για παιδιά, το οποίο καλλιεργείται στην Ελλάδα μετά το 1880.¹²³

118. Ο Κ. Ντελόπουλος είχε εντοπίσει μόνο τα οκτώ πρώτα *Διηγήματα διά Παιδιά*, αλλά η έρευνά μας κατέδειξε ότι ο αναγνώστης μπορεί να βρει στην βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α. είκοσι τρία φυλλάδια αυτού του τύπου (λείπει ο αριθμός 6). Συνολικά έχουν εντοπιστεί έξι σειρές *Παιδικών Διηγημάτων* (48 φυλλάδια). Η πλήρης σειρά απόκειται στο αρχείο Ι. Τσεβά. Για τους τίτλους των φυλλαδίων βλ. παράρτημα του παρόντος.

119. *Διηγήματα διά Παιδιά* αρ. 4.

120. Στο *ίδιο*, αρ. 5, 14 και 23.

121. Στο *ίδιο*, αρ. 7.

122. Στο *ίδιο*, αρ. 20.

123. Βλ. Τερέζα Πεσμαζόγλου, *Το ηρωϊκό παραμύθι της Π.Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό*

Ὡς προς το εἶδος των ιστοριῶν που δημοσιεύονται σε αυτά τα φυλλάδια, παρατηρούμε ὅτι μερικές ιστορίες εκτυλίσσονται γύρω ἀπὸ πρόσωπα και καταστάσεις της ζωῆς και παρουσιάζουν υποτυπώδη πλοκή. Ἄλλα κείμενα ὁμως δεν ἔχουν πλοκή, ἀλλὰ συνιστοῦν τυπική θρησκευτική διδασκαλία, βασισμένη σε εδάφια του ευαγγελίου. Ὁ λόγος και στους δύο τύπους κειμένων χρησιμοποιεῖ ὡς υπόστρωμα και ἔναυσμα ερωτήματα, που σχετίζονται με τη θρησκεία και, κυρίως, με το ρόλο που διαδραματίζει το παιδί σε σχέση με αὐτήν. Ὅλες οι ιστορίες των *Διηγημάτων διὰ Παιδιά* βρίθουν ἀπὸ αναφορές σε κεφάλαια της Ἁγίας Γραφῆς ἢ μεταφέρουν αὐτούσια εδάφια ἀπὸ τα επιμέρους βιβλία της, πάνω στα οποία στηρίζεται κατόπιν η θρησκευτική διδασκαλία. Με τα κείμενα αυτά βρίσκόμεσθε ξεκάθαρα στην περιοχὴ του θρησκευτικού λόγου· σε αὐτὸ συνίσταται, ἐξάλλου, η διαφορά τους ἀπὸ το σύνολο του περιοδικού. Εκεί ὁ θρησκευτικός λόγος ἀποτελεῖ το υπόστρωμα, ἐδῶ ὁ θρησκευτικός λόγος βρίσκεται στο προσκήνιο. Στο περιοδικὸ ὁ θρησκευτικός λόγος ἦταν η κατάληξη των ιστοριῶν, στα *Διηγήματα* εἶναι η ἀφετηρία και η κατάληξη. Στην *Εφημερίδα των Παιδῶν* οι διάφορες ιστορίες λειτουργοῦσαν ὡς υπόβαθρο για την υποστήριξη της θρησκευτικῆς διδασκαλίας, ἐνῶ στα φυλλάδια αυτά οι ιστορίες που δημοσιεύονται ἔχουν ἀμεση σχέση και σύνδεση με τη θρησκεία. Στο περιοδικὸ, το ηθικοθρησκευτικὸ δίδαγμα ἐρχόταν να συμπληρώσει στο τέλος την ιστορία, στα παραπάνω ὁμως κείμενα το επίκεντρο δεν εἶναι η ιστορία, ἀλλὰ το θρησκευτικὸ μήνυμα που πρέπει να μεταδοθεῖ στον ἀναγνώστη, το οποίο δεν τοποθετεῖται στο τέλος της ιστορίας, ἀλλὰ διαχέεται σε ὅλο το κείμενο. Ὁ ἀφηγητὴς σε ὅλη τη διάρκεια της ἀφήγησης ἀσχολεῖται με κάποιο θρησκευτικὸ ζήτημα, το οποίο τίθεται με ἀφορμὴ την ιστορία. Θα μπορούσε να πει κανεῖς ὅτι η ιστορία κατασκευάζεται με βάση το ευαγγελικὸ μήνυμα που ἐπιδιώκει να μεταφέρει ὁ ἀφηγητὴς.

Εφόσον οι ιστορίες των *Διηγημάτων* εἶναι θρησκευτικὰ προσανατολισμένες, ποια εἶναι τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται; Βασικὸς θεματικὸς ἀξονας των ιστοριῶν, ὁ οποίος μας ὁδηγεῖ στο κέντρο της ευαγγελικῆς ιδεολογίας, εἶναι η συζήτηση περὶ «σωτηρίας». Σημεῖο ἐκκίνησης της σωτηριολογικῆς συζήτησης εἶναι η παραδοχὴ της ἐγγενούς ἀμαρτωλῆς κατάστασης του ἀνθρώπου: «Σεις και ἐγὼ φίλοι ἀναγνώσται, εἴμεθα ἐντὸς του δάσους της ἀμαρτίας, ευτυχεῖς και ἀμέριμνοι, ἀν και η ὀργὴ του Θεοῦ επικρέμαται ἐπὶ της κεφαλῆς μας.¹²⁴

ἀπὸ τις ἀπαρχές στην ὀριμότητα της νεοελληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1991, σ. 38 και 43.

124. *Διηγήματα διὰ Παιδιά*, ἀρ. 7, «Χαμένος!»

Της είπον ότι ο Χριστός ήλθε εις τον κόσμον διά να σώσῃ τους αμαρτωλούς και ότι πάντες – μικροί και μεγάλοι, νέοι και γέροντες – ήσαν αμαρτωλοί.¹²⁵

Φίλοι αναγνώσται, και σεις και όλοι οι άνθρωποι είμεθα αμαρτωλοί έχοντες ανάγκην σωτηρίας».¹²⁶

Κάθε άνθρωπος, νέος ή γέρος, φτωχός ή πλούσιος, άνδρας ή γυναίκα είναι αμαρτωλός και έχει ανάγκη σωτηρίας. Η καταλληλότερη εποχή να προσπαθήσει κανείς να σωθεί είναι «η πλαστική εποχή της νεότητος»,¹²⁷ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σωτηρία είναι αδύνατο να επιτευχθεί αργότερα· σε πολλά από τα παραπάνω κείμενα η σωτηρία επέρχεται λίγες στιγμές πριν από το θάνατο του κεντρικού ήρωα.¹²⁸

Ένα άλλο θέμα που σχετίζεται άμεσα με τη σωτηρία του ανθρώπου είναι η απόκτηση «νέας καρδίας»,¹²⁹ βασική συνιστώσα πολλών ιστοριών. Το θέμα της «αναγέννησης», της «αναμόρφωσης», της «νέας καρδίας» είναι ο βασικός πόλος τους: «Και μετά την μεγάλην εκείνην εσωτερικήν μεταβολήν, την οποίαν το Ευαγγέλιον καλεί αναγέννησιν της ψυχής ή Επιστροφήν, έχεις χρείαν της μικράς ταύτης προσευχής, διότι έχεις ανάγκην της θείας βοήθειας κατά πάσαν ώραν της ζωής σου, εναντίον των πειρασμών και των αμαρτιών του καθημερινού βίου».¹³⁰

Εναγώνιες προσπάθειες των ηρώων να αλλάξουν την καρδιά τους ή συνεχής αναβολή της «αλλαγής» γίνονται η αφετηρία της ευαγγελικής θρησκευτικής διδασκαλίας. Η «αναγέννησις» είναι η εσωτερική μεταβολή της ψυχής, η αναγνώριση εκ μέρους του ανθρώπου όχι μόνο της αμαρτωλής του κατάστασης, αλλά και της αδυναμίας του να επιτύχει αφ' εαυτού τη σωτηρία, η οποία καθίσταται δυνατή, εφόσον ο άνθρωπος αποδεχτεί συνειδητά τις δύο αυτές προϋποθέσεις. Ο Χριστός είναι ο Σωτήρας του ανθρώπου, εκείνος που με τη θυσία του επάνω στον σταυρό πλήρωσε το τίμημα για τη σωτηρία του ανθρώπου, η οποία δεν εξαγοράζεται με κανένα αντάλλαγμα.

125. Στο *ίδιο*, αρ. 17, «Η κόρη του ακταιωρού».

126. Στο *ίδιο*, αρ. 18, «Ευχαριστώ, κύριε λοχαγέ!» και «Το ψευδές όνομα», όπου συνάγεται από την ιστορία ότι το αληθινό όνομα κάθε ανθρώπου είναι «αμαρτωλός».

127. Στο *ίδιο*, αρ. 3, «Αποφάσισον σήμερον».

128. Στο *ίδιο*, αρ. 15, «Η καλύβη του ακταιωρού». Η κόρη του ακταιωρού πεθαίνει γαλήνια, καθώς λίγες μέρες πριν από τον θάνατό της έχει μετανοήσει χάρη σε μια ευσεβέστατη φίλη, «η οποία πολλάκις της έκαμνε λόγον περί θρησκευτικών πραγμάτων».

129. Στο *ίδιο*, αρ. 2, «Το ωρολόγιόν μου» και αρ. 13, «Ο επιτήδειος ωρολογοποιός».

130. Στο *ίδιο*, αρ. 5, «Προσευχή εκ τριών λέξεων».

Η μόνη οδός που οδηγεί στη σωτηρία είναι ο Χριστός, ενώ τα καλά έργα δεν αρκούν. Ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να επιτύχει μόνος του τη σωτηρία, η οποία είναι το δώρο του Ιησού προς τον μετανοημένο αμαρτωλό: «Όχι, τέκνον μου, ουδέποτε θα δυνηθής με τα καλά σου έργα να υπάγης εις τον ουρανόν. Αλλ' ούτε το απαιτεί ο Θεός, διότι ειξεύρει ότι δεν είσαι ικανή να το κατορθώσης – διά τούτο προσδιώρισεν άλλον μέσον. Είχεν ένα Υιόν [...] Ειξεύρεις πώς ονομάζεται;»¹³¹

Εν πολύτιμον δώρον πολύ μεγαλείτερον από κάθε σπωρικόν της γηΐνου ηδονής, ηγοράσθη δι' ημάς, και προσφέρεται διά χειρός φιλοστόργου Θεού – το δώρον της αιωνίου ζωής, το οποίον ηγόρασε διά του χυθέντος αίματος του αγαπητού Αυτού Υιού, και διά του οποίου μας προσκαλεί να συνδιαλλαγώμεν με Αυτόν».¹³²

Η γνωριμία με τον Χριστό επιτυγχάνεται μέσω της ανάγνωσης του ευαγγελίου, το οποίο κάθε παιδί πρέπει να έχει και να διαβάζει σε καθημερινή βάση με την ανάλογη περίσκεψη: «Τον Χριστόν, τον οποίον ουδέποτε είδομεν, δυνάμεθα να αγαπήσωμεν διά μέσω της αναγνώσεως της επιστολής αυτού, δηλαδή του Ευαγγελίου, το οποίον μας δεικνύη πόσον καλός είναι και πόσον αληθινός. Ευτύχημα θα ήναι εις όλους σας, εάν η ανάγνωσις η καθημερινή του λόγου του Θεού σας διδάξη να γνωρίζητε τον Χριστόν καλλίτερον και να τον αγαπάτε περισσότερον.»¹³³

Μικρέ μου αναγνώστα, έχεις συ Γραφήν; Βεβαίως θα έχης. Πώς όμως την μεταχειρίζεσαι; Την αναγνώσκεις τακτικώς ή την παραμελής; Εάν την αναγνώσκεις, ευρίσκεις εις αυτήν καθεκάστην ημέραν κάτι ωφέλιμον και εφαρμόσιμον εις τον εαυτόν σου;»¹³⁴

Επιπλέον, χρέος κάθε παιδιού που έχει πετύχει τη μεταστροφή του είναι να δείξει τον δρόμο της σωτηρίας και στους άλλους «αδελφούς»: «Πόσον σπουδαίον είναι διά πάντα Χριστιανόν να πράττη ό,τι δύναται διά τον φωτισμόν των άλλων! Το δε ωραίον και σπουδαίον παράδειγμα του παιδός τούτου μας διδάσκει ότι ουδείς δικαιούται να προφασίζηται ότι είναι πολύ μικρός ή ταπεινός ή ασήμαντος, όπως υπηρετήση τον Χριστόν φέρων την αλήθειάν του εις γνώσιν των μη γνωριζόντων αυτών.»¹³⁵

131. Στο *ιδιο*, αρ. 8, «Τα καλά έργα».

132. Στο *ιδιο*, αρ. 23, «Το καλήθιον των μίλων».

133. Στο *ιδιο*, αρ. 12, «Αγαπάς τον Χριστόν;»

134. Στο *ιδιο*, αρ. 10, «Έχεις Αγίαν Γραφήν;»

135. Στο *ιδιο*, αρ. 9, «Το κατόρθωμα του Κινεζόπαιδος».

Ιδού τι δύναται να κάμῃ μικρόν κοράσιον διά πατέρα ἀθηρσκον και κακόν, οἱοῖς ἦτο ο πατήρ της Ξανθούλας, ὅταν αγαπά τον Χριστόν, ὅπως και ὅσον πρέπει.¹³⁶

Υπάρχουν ἀδελφαί και ἀδελφοί πορευόμενοι διά της πλατείας οδοῦ του κόσμου εις την Πόλιν της καταστροφῆς [...] πρέπει να λάμπωμεν ὡς τα φώτα. Πού; Εἰς τον κόσμον».¹³⁷

Ο κόσμος, οἱ κοσμικοὶ φίλοι, οἱ πδονές, το χρήμα, η πολυτέλεια, τα αξιώματα και γενικά ὅ,τι συνδέεται με την υλική πλευρά της ζωῆς απορρίπτονται, εφόσον ὅλα αυτά δεν εξασφαλίζουν την αἰώνια ζωή: «Εάν αποκτάτε φίλους εκ του κόσμου μόνον – κοσμικοὺς φίλους και κοσμικάς ευχαριστήσεις – αυτοὶ δεν θα σας βοηθήσουν εν ὥρα θλίψεως ἢ κατά την ὥραν του θανάτου.¹³⁸

Ο θησαυρός του ἦτο γίνινοσ – η καρδιά του ἦτο προσπλωμένη εις τα ταπεινά και ευτελή του κόσμου τούτου».¹³⁹

Καθίσταται φανερό ἀπό τα παραπάνω παραθέματα ὅτι οἱ ιστορίες των *Διηγημάτων διά Παιδιά*, που παρουσιάζουν το παιδί, ὅπως και κάθε ἄνθρωπο, να ἔχει ἀνάγκη σωτηρίας, δε διαφοροποιούν το παιδί ἀπό τον ἐνήλικο. Και στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια σημαντική διαφορὰ της ευαγγελικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας ἀπό ἄλλες παραδόσεις γραφῆς για παιδιά: το παιδί δεν εἶναι η ενσάρκωση της αθωότητος, και η ἐπιστροφή στην παιδικὴ ηλικία δεν ἀποτελεῖ το ὄραμα του ἐνηλίκου-νοσταλγοῦ μιας εποχῆς που ἔχει παρέλθει.¹⁴⁰ Ἐνα ἄλλο σημαντικό στοιχείο που ἀναδύεται εἶναι η ἀναγνώριση της ἀτομικότητος του παιδιοῦ. Ο λόγος των *Διηγημάτων διά Παιδιά* ἀποκαλύπτει ἐντονο ἐνδιαφέρον για το ἄτομο, το παιδί, ἐνῶ ἀναγνωρίζεται η δυνατότητά του να δράσει και να «ἀλλάξει». Το παιδί ἐμφανίζεται ὡς ενεργὸ ὑποκείμενο, που δρα και ἀποφασίζει για τον εαυτό του. Ο ευαγγελικὸς λόγος, ὅπως ἀρθρώνεται σε αυτά τα κείμενα, λειτουργεῖ προς την κατεύθυνση ἀναγνώρισης της ἀτομικότητος και της δυνατότητος του παιδιοῦ για δράση, ἔστω κι αν ἀυτὴ η παραδοχὴ γίνεται για καθαρὰ θρησκευτικοὺς σκοποὺς.

Τα θρησκευτικὰ φυλλάδια (*tracts*) ἐντάσσονται στο πλαίσιο της ευαγγελικῆς παράδοσης λόγου και ἀποστέλλονταν ὡς δῶρο με την *Εφημερίδα των*

136. Στο *ἴδιο*, ἀρ. 12, «Διατί κοράσιόν τι ἐπεθύμει ν' ἀποθάνη».

137. Στο *ἴδιο*, ἀρ. 22, «Η ἐσφαλμένη ἀμαξοστοιχία».

138. Στο *ἴδιο*, ἀρ. 4, «Ο Γάλλοσ βαρώνοσ».

139. Στο *ἴδιο*, ἀρ. 22, «Πού εἶνε ο θησαυρός σου;»

140. Η ἐπιστροφή στην εποχὴ της αθωότητος, η ὁποία ταυτιζόταν με την παιδικὴ ηλικία, υπῆρξε τυπικὸ ὄραμα του ρομαντισμοῦ.

Παίδων. Σε αντίθεση με τα *Διηγήματα διά Παιδιά*, στα θρησκευτικά φυλλάδια ο εννοούμενος αναγνώστης πλέον δεν είναι μόνο το παιδί, αλλά ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Ένα άλλο στοιχείο που διαφοροποιεί τα θρησκευτικά φυλλάδια από τα *Διηγήματα διά Παιδιά* είναι ότι στα πρώτα η πλοκή είναι ακόμα πιο υποτυπώδης, ενώ το ευαγγελικό μήνυμα ξεκάθαρο. Στα *Διηγήματα διά Παιδιά* η ευαγγελική διδασκαλία χρησιμοποιεί ως υπόστρωμα κάποια υποτυπώδη ιστορία –με ήρωες συνήθως παιδιά– στα θρησκευτικά φυλλάδια όμως η ευαγγελική διδασκαλία είναι άμεση, χωρίς το επίχρυσμα κάποιας ιστορίας. Αν κάνουμε λόγο για διαβάθμιση της ευαγγελικής διδασκαλίας, τότε μπορούμε να πούμε πως αυτή είναι πιο έντονη στα θρησκευτικά φυλλάδια, ακολουθούν τα *Διηγήματα διά Παιδιά* και τέλος η *Εφημερίς των Παίδων*, στην οποία το ευαγγελικό μήνυμα παρουσιάζεται στην πιο αμβλυμένη του μορφή. Κοινό στοιχείο στα θρησκευτικά φυλλάδια και στα *Διηγήματα διά Παιδιά* είναι η έντονη χρήση του συνδηλωτικού λόγου. Πράγματα και καταστάσεις από το περιβάλλον του ανθρώπου παραλληλίζονται με θρησκευτικά ιδεολογήματα ευαγγελικού χαρακτήρα.¹⁴¹ Επιπλέον, η χρήση παραδειγμάτων είναι κοινή και στα δύο είδη. Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για την *Εφημερίδα των Παίδων*.

Αν προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε τη δομή των θρησκευτικών φυλλαδίων, πρέπει να πούμε ότι συνήθως είναι ρεαλιστικές ή βιβλικές ιστορίες, ακολουθούμενες από θρησκευτικό κήρυγμα, που καταπιάνεται με ζωτικά ζητήματα της ευαγγελικής ομολογίας. Έτσι, η μετάνοια,¹⁴² ο θάνατος,¹⁴³

141. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά παραδείγματα: Ο Χριστός είναι «ο λιμνί του Ελέους», «ο λύχνος που φωτίζει αυτούς που κινδυνεύουν» (*Διηγήματα διά Παιδιά*, αρ. 1 και 12), η καρδιά του ανθρώπου μοιάζει με χαλασμένο ελατήριο ρολογιού που πρέπει να «αλλάξει» (*Διηγήματα διά Παιδιά*, αρ. 2) και η τυφλή γριά παραλληλίζεται με τον άνθρωπο που είναι ηθικά τυφλός και έχει ανάγκη οδηγού (του Χριστού) (φυλλ. 218, «Οδηγών τον τυφλόν»).

142. Η μετάνοια συνιστά τον απαραίτητο όρο προετοιμασίας για την αιωνιότητα και διακρίνεται στη μετάνοια φόβου και στην πραγματική μεταβολή της καρδιάς. Η πρώτη δεν εξασφαλίζει την αιώνια ζωή, γιατί πηγάζει από τον φόβο της τιμωρίας, βλ. φυλλ. 214, «Ενθυμού ότι, αν αναλάβω, όλον τούτο είναι χαμένον» και φυλλ. 221, «Είμαι Χριστιανός», σ. 3: «Γνωρίζεις τι είνε η επιστροφή εις τον Θεόν; έχεις νέαν καρδίαν, μετανοημένην και συντετριμμένην διά τας παρελθούσας αμαρτίας; Εμπιστεύεσαι εις τον Χριστόν μόνον, ως την μόνην ελπίδα και καταφύγιον;»

143. Φυλλ. 215, «Αι δύο ζωαί», σ. 8: «Εκάστη ημέρα ημπορεί να είνε η τελευταία σου ημέρα επί της γης, ζης καθ' εκάστην ημέραν διά τον Χριστόν και διά την αιωνιότητα; Εις τας ερωτήσεις ταύτας σκέφθητι και αποκρίθητι ως άνθρωπος, όστις εντός ολίγου θα κληθής να δώσης λόγον των πεπραγμένων εν τω σώματι, είτε καλών, είτε κακών, και πράξε ό,τι ο λόγος και το συμφέρον σου υπαγορεύουν».

η επίγεια και η ουράνια ζωή,¹⁴⁴ η πίστη στον Χριστό, ο ρόλος του ως μεσίτη μεταξύ Θεού και ανθρώπου,¹⁴⁵ συνιστούν τα θέματα που πραγματεύονται τα θρησκευτικά φυλλάδια. Είναι τα ίδια εκείνα θέματα που συναντά ο αναγνώστης στα *Διηγήματα διά Παιδιά*, με τη διαφορά ότι η ευαγγελική ιδεολογία στα φυλλάδια αυτά δε συγκαλύπτεται χάρη σε κάποια υποτυπώδη ιστορία, αλλά τοποθετείται στο επίκεντρο του αφηγηματικού ενδιαφέροντος. Με τα θρησκευτικά φυλλάδια βρισκόμαστε στην περιοχή του καθαρά θρησκευτικού λόγου, ο οποίος αποσκοπεί να διδάξει τις ευαγγελικές αλήθειες στο παιδί-αναγνώστη.

Σε ό,τι αφορά στις σύντομες ιστορίες-άρθρα που δημοσιεύει το περιοδικό,¹⁴⁶ αυτές είναι κείμενα μικρής έκτασης με ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, τα οποία, μέσω μιας υποτυπώδους, ανύπαρκτης σχεδόν πλοκής, επιχειρούν να νουθετήσουν τον εννοούμενο αναγνώστη.¹⁴⁷ Προβάλλονται καταστάσεις, στις οποίες πιθανόν θα μπορούσε να εκτεθεί ο εννοούμενος αναγνώστης, όπως κλοπή,¹⁴⁸ ανυπακοή στους γονείς,¹⁴⁹ ψεύδος,¹⁵⁰ προσευχή¹⁵¹

144. Στο *ίδιο*, σ. 1: «Ο άνθρωπος είναι δημιούργημα προωρισμένον διά δύο διαφόρους καταστάσεις υπάρξεως, ή μάλλον, διά δύο διαφόρους ζωάς. Η πρώτη αυτού ζωή είνε βραχεία και διαβατική, αλλ' η δευτέρα είνε μόνιμος και διαρκής», σ. 2: «Φροντίζομεν διά την παρούσαν ζωήν, ως εάν μη είχε ποτέ τέλος, και διά την άλλην ζωήν σκεπτόμεθα ως να μη είχε ποτέ αρχήν» και σ. 7: «Πας συντετός άνθρωπος θα θεωρήση την παρούσαν ζωήν μόνον καθ' όσον αύτη ημπορεί να συντελέση εις την ευτυχίαν της μελλούσης, και με χαράν θέλει θυσιάσει τα πράγματα της βραχείας ταύτης ζωής δι' εκείνα της αιωνιότητος».

145. Φυλλ. 223, «Πού είσαι», σ. 2-3: «Αυτός ανέστη και ζη διά να μεσιτεύη δι' ημάς εν τη δεξιά του Θεού» και φυλλ. 224, «Η τρικυμία εν τη θαλάσση», σ. 4: «Δεν θέλεις να δεχθής την εύσπλαχνον Αυτού προσφοράν και να αφήσης Αυτόν να σε οδηγή εν τη ζωή ταύτη προετοιμάζων σε διά την καλλιτέραν εκείνην και μέλλουσαν; Παρακάλεσε λοιπόν Αυτόν να δώση εις σε το Άγιον Αυτού Πνεύμα διά να σε διδάσκη και να σε ενδυναμώνη, και ούτω σε εξασφαλίση από της μελλούσης οργής».

146. Τα ονόματα των ηρώων, όπως και των τόπων όπου διαδραματίζεται η πλοκή, είναι σε πολλές από αυτές τις ιστορίες ξένα, κυρίως αγγλικά, γεγονός που συνηγορεί στην υπόθεση ερασιμισμού από διάφορες πηγές – οπωσδήποτε ξένες.

147. Ενδιαφέρον θα είχε να μελετήσει κανείς το είδος της παραινετικής γλώσσας που χρησιμοποιείται, βλ. ενδεικτικά *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 5, έτος 1868, σ. 18-19 «Τιμάτε τους γονείς σας»· τχ. 13, έτος 1869, σ. 51 «Αγαπάτε τους εχθρούς σας»· τχ. 40, έτος 1871, σ. 159-160 «Λέγε πάντοτε την αλήθειαν».

148. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 18, έτος 1869, σ. 72 «Μέγα αποτέλεσμα εκ μικράς αιτίας».

149. Στο *ίδιο*, τχ. 24, έτος 1869, σ. 96 «Το παρήκοον παιδίον».

150. Στο *ίδιο*, τχ. 13, έτος 1869, σ. 50 «Το ψεύδος μένει».

151. Στο *ίδιο*, τχ. 12, έτος 1868, σ. 46-47 «Ο Ινδός παις».

και παρόμοια ηθικά ζητήματα, τα οποία παρέχουν στον αφηγητή την ευκαιρία να εξαγάγει ένα ηθικό δίδαγμα για τους αναγνώστες του. Από θεματική άποψη, ασχολούνται κυρίως με ζητήματα που μας εισάγουν στο χώρο της θρησκευτικής ηθικής. Το ενδιαφέρον, όμως, έγκειται στην αφηγηματική τους διάρθρωση, η οποία είναι σχεδόν τυπική για το είδος αυτών των κειμένων. Ένας τριτοπρόσωπος κατά κανόνα αφηγητής (μια απρόσωπη, απόμακρη φωνή) μεταφέρει την ιστορία στον εννοούμενο αναγνώστη και αφού ολοκληρώσει την αφήγηση των γεγονότων, εμφανίζεται στο προσκήνιο (χρήση πρώτου πληθυντικού προσώπου), για να ερμηνεύσει την ιστορία που μόλις αφηγήθηκε. Η ιστορία ως πλοκή και η ερμηνεία του αφηγητή διαρθρώνονται έτσι, ώστε είναι ξεκάθαρο για τον αναγνώστη πού σταματά η πλοκή και πού αρχίζει η ερμηνεία. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για δύο τύπους ιστοριών ως προς την ερμηνεία που επιχειρείται από τον αφηγητή:

α) ιστορίες στις οποίες το ηθικό δίδαγμα διατυπώνεται στο τέλος με μορφή αποφθέγματος και β) ιστορίες στις οποίες η πλοκή λειτουργεί ως παράδειγμα, ως περίπτωση, η οποία παραλληλίζεται με ανάλογη ηθικοθρησκευτική κατάσταση. Για να γίνει σαφής η παραπάνω διάκριση παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα:

«α) Πόσον κακόν πράγμα είναι η αμαρτία! κάμνει τον άνθρωπον δυστυχή και εις αυτόν τον κόσμον και εις τον άλλον. Αποφεύγετε, λοιπόν αυτήν, μικροί μου φίλοι, εάν θέλετε το καλόν σας.¹⁵²

As μη λησμονώμεν λοιπόν ότι πρέπει πάντοτε να προσευχώμεθα διά πάντας τους ανθρώπους και να μην αποκάμνωμεν. (Λουκ. ιστ', 1).¹⁵³

Μικροί μου αναγνώσται, λέγετε πάντοτε την αλήθειαν.¹⁵⁴

β) Και όμως, μικροί μου αναγνώσται, τοιαύτην θέλει είσθαι η θέσις παντός αμετανοήτου αμαρτωλού κατά την ημέραν της Κρίσεως. Άπασαι αι κρύφιοι πράξεις του και αυτοί ακόμη οι ενδότατοι διαλογισμοί της καρδίας του θέλουσιν αποκαλυφθή εις όλον τον κόσμον· αιώνιον δε αίσχος θέλει καλύψει αυτόν. Μόνον το αίμα του Κυρίου και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού δύναται να εξαλείψη πάσας τας αμαρτίας μας εάν τώρα αγαπήωμεν Αυτόν και υπακούωμεν εις τας εντολάς του.¹⁵⁵

152. Στο *ίδιο*, τχ. 7, έτος 1868, σ. 27 «Ο Παύλος και το γατάκι».

153. Στο *ίδιο*, τχ. 14, έτος 1869, σ. 53-54 «Η ευσεβής υπηρέτρια και ο ληστής».

154. Στο *ίδιο*, τχ. 40, έτος 1871, σ. 159-160 «Λέγε πάντοτε την αλήθειαν».

155. Στο *ίδιο*, τχ. 16, έτος 1869, σ. 61 «Ελέφας αποκαλύπτων την κλοπίν του τροφοδότου», όπου ένας υπηρέτης κλέβει την τροφή του ελέφαντα και αυτός αποκαλύπτει την κλοπή

Πόσον ωραία η περίπτωση αυτή παραδειγματίζει τον τρόπον της εισαγωγής του αμαρτωλού εις την Ουράνιον Μεγαλειότητα! (Ιωάν. δ' 6)». ¹⁵⁶

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο, από αφηγηματική άποψη, είναι ότι στην περίπτωση που ο αφηγητής διατυπώνει το ηθικό δίδαγμα, συχνά κάνει λόγο για μίμηση, για παράδειγμα, για διδασκαλία, για εφαρμογή όσων διηγήθηκε:

«Δεν δύναται άρά γε τις να εφαρμόση το διήγημα τούτο εις πολλούς εκ των μικρών αναγνωστών και αναγνωστριών της “Εφημερίδος των Παίδων”»; ¹⁵⁷

Φαντασθήτε, μικροί μου φίλοι, οποιός πρέπει να ήτο ο θαυμασμός του ανθρώπου εκείνου και πόσον διδακτικά πρέπει να ήναι τα τοιαύτα παραδείγματα εις όλους, μάλιστα εις τα παιδιά, ώστε να συνειθίζουν ενωρίς εις την αγαθοεργίαν, η οποία έχει την μισθαποδοσίαν της και εις τούτον τον κόσμον και εις τον άλλον. ¹⁵⁸

Η βραχεία αυτή ιστορία ας ήναι ως παράδειγμα εις όλους τους μικρούς μου φίλους, οι οποίοι πρέπει να ενθυμώνται τι λέγει η Αγία Γραφή διά την αμαρτίαν, “ότι εις το τέλος δαγκάνει ως όφισ και κεντρόνει ως ασπίς”, και να την αποφεύγουν πάντοτε. ¹⁵⁹

Ας μάθωμεν λοιπόν και εκ του πίθηκος να ήμεθα ευγνώμονες όχι μόνον προς τους ανθρώπους, αλλά και προς τον Θεόν τον μέγιστον του ανθρώπου ευεργέτην. ¹⁶⁰

Αναγνώστα! Θεώρησον την όπισθεν εικονογραφίαν, και μιμήθητι το πτωχόν αλλ' ευσεβές παιδίον. ¹⁶¹

[...] ελπίζομεν ότι το ευσεβές παράδειγμα της μικράς Μαρίας θα χρησιμεύση ως μάθημα σωτήριο εις αυτά [τα παιδιά]. ¹⁶²

Το μικρόν τούτο ανέκδοτον ας διδάξη όλους τους μικρούς μας αναγνώστας

μπροστά στα μάτια της κυρίας του, η οποία διώχνει τον υπηρέτη. Οι συνέπειες της κλοπής παραλληλίζονται με την ημέρα της Κρίσεως.

156. Στο *ίδιο*, τχ. 51, έτος 1872, σ. 204 «Ο πρίγκιψ της Ουαλίας και το μικρόν παιδίον», όπου ο πρίγκιπας Αλβέρτος οδηγεί στη βασίλισσα Βικτωρία ένα μικρό παιδί που επιθυμούσε να την δει. Ο παραλληλισμός με τον Χριστό που οδηγεί τους αμαρτωλούς στον Ουράνιο Πατέρα είναι πρόδηλος.

157. Στο *ίδιο*, τχ. 2, έτος 1868, σ. 5-6 «Ο λογαριασμός του Κωστή».

158. Στο *ίδιο*, τχ. 7, έτος 1868, σ. 25-26 «Ινδική ευγνωμοσύνη».

159. Στο *ίδιο*, τχ. 7, έτος 1868, σ. 26-27 «Ο όφισ εις τον θάμνον».

160. Στο *ίδιο*, τχ. 17, έτος 1869, σ. 66 «Ο ευγνώμων πίθηξ».

161. Στο *ίδιο*, τχ. 27, έτος 1870, σ. 105-106 «Ηρωϊκόν παιδίον».

162. Στο *ίδιο*, τχ. 41, έτος 1871, σ. 161-162 «Ευσεβής συνήθεια».

και ακόμη τους γονείς αυτών να μη φέρωνται και ομιλώσι με κακόν τρόπον προς τα πτωχά και κακοενδυμένα παιδιά.¹⁶³

Ελπίζομεν, ότι όλαι αι μικραί αναγνώστριαι θα μιμηθώσι την μικράν εκείνην κόρην, ήτις εστάθη τοσούτου καλού πρόξενος εις τον πτωχόν Αλέξανδρον».¹⁶⁴

Τα παραθέματα που προηγήθηκαν δεν είναι τα μοναδικά που απαντούν στο περιοδικό. Οι περισσότερες ιστορίες κλείνουν με ανάλογο τρόπο, γεγονός που μας ωθεί να σκεφτούμε περισσότερο γύρω από τη θεωρία ανάγνωσης, που κατασκευάζει το περιοδικό σε σχέση με το παιδί.¹⁶⁵ Η υπόθεση που μοιάζει να στέκεται πίσω από τις αποστροφές του αφηγητή προς τον εννοούμενο αναγνώστη είναι ότι το κείμενο, ο λόγος, μπορεί να επηρεάσει τις συνειδήσεις και τις στάσεις των παιδιών. Και η επίδραση που ασκεί ο λόγος γίνεται δυνατή μέσω της μίμησης των χαρακτήρων που εμφανίζονται στις ιστορίες.

Η μίμηση ανάγεται στο βασικό μηχανισμό, μέσω του οποίου το κείμενο ασκεί επιρροή στον αναγνώστη. Το κείμενο παρουσιάζεται ως εργαλείο στα χέρια του ενήλικου που προσπαθεί να «κατασκευάσει» το ιδεατό υποκείμενο-παιδί. Ωστόσο, οι αποστροφές του αφηγητή κάνουν λόγο για μίμηση θετικών προτύπων, παρόλο που πολλές φορές τα κείμενα προβάλλουν και αρνητικά σκιαγραφημένους ήρωες. Η ερμηνεία του αφηγητή καταλήγει ως απαίτηση για συμμόρφωση προς το θετικό πρότυπο, χωρίς ποτέ να τίθεται το ερώτημα αν η μίμηση δε θα μπορούσε να λειτουργήσει και προς την κατεύθυνση του αρνητικού προτύπου. Επιπλέον, η προτροπή του αφηγητή για μίμηση μόνο προς τη θετική κατεύθυνση είναι ενδεικτική του περιορισμού της ερμηνείας του κειμένου: το κείμενο διδάσκει «αυτό» και ο αναγνώστης οφείλει να κάνει πράξη τη διδασκαλία του κειμένου, μιμούμενος αποκλειστικά το θετικό πρότυπο. Η εμφάνιση του πρωτοπρόσωπου αφηγητή στο τέλος του κειμένου «καθοδηγεί» τον αναγνώστη για τον τρόπο ανάγνωσης του κειμένου, αλλά συγχρόνως μπορεί να θεωρηθεί και ως φροντίδα να

163. Στο *ίδιο*, τχ. 50, έτος 1872, σ. 197 «Δεν ελπισμόνησε την μητέρα του».

164. Στο *ίδιο*, τχ. 54, έτος 1872, σ. 214-215 «Το ζητιανόπουλον και τα άνθη».

165. Η ίδια αποστροφή προς τον εννοούμενο αναγνώστη να μιμηθεί τους ήρωες απαντά και σε ορισμένα μυθιστορήματα στο περιοδικό, βλ. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 156, έτος 1880, σ. 955, *Οι ενταφιασθέντες ζώντες*: «Και τώρα, μικροί μου φίλοι, ελπίζω, ότι η ωραία ιστορία, ήτις τελειώνει με το παρόν φύλλον, εκτός της ευχαριστήσεως την οποίαν σας έδωκε κατά μήνα, θα χρησιμεύση και ως μέσον του να μιμηθήτε το ευσεβές παράδειγμα του μικρού Ιακώβου». Η έμφαση δική μου.

αποφευχθεί η «παρερμηνεία». Αυτή η μέριμνα για την ορθή μεταβίβαση του νοήματος συνιστά και μια πρακτική ιδεολογικού ελέγχου, που επιβάλλει ο αφηγητής στον εννοούμενο αναγνώστη.

Η εμμονή του αφηγητή στη μίμηση, τη διδασκαλία και τον παραδειγματισμό μάς επαναφέρει στο θέμα της κατάλληλότητας. Το κατάλληλο ανάγνωσμα επαναπροσδιορίζεται ως κείμενο που προβάλλει θετικά πρότυπα, που διδάσκει, που μορφώνει, ως κείμενο με σαφές μήνυμα, ως κείμενο που δεν επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες, γιατί τότε υφέρπει φόβος ο αναγνώστης-παιδί να οδηγηθεί στην εσφαλμένη ερμηνεία και, μέσω της υποτιθέμενης μίμησης, να επηρεαστεί αρνητικά. Ο φόβος λοιπόν της μίμησης είναι αυτός που στέκεται πίσω από τη συζήτηση για το «κατάλληλο ανάγνωσμα» και κυρίως για το μυθιστόρημα.

Η θεωρία ανάγνωσης που εξάγεται από τα κείμενα της *Εφημερίδος των Παίδων* δεν αποτελεί προνόμιο του 19ου αι., αλλά ακόμη και σήμερα βρίσκει θέση στη θεωρητική συζήτηση που αφορά στην επίδραση των αναγνωσμάτων στα παιδιά.¹⁶⁶ Επιπλέον, η συζήτηση αυτή φανερώνει και μια θεώρηση του παιδιού, ως ατόμου που χρήζει καθοδήγησης στην εξελικτική του πορεία· η τελευταία καθορίζεται από τις αμέτρητες «διορθωτικές» παρεμβάσεις του ενήλικου, οι οποίες στην περίπτωση της *Εφημερίδος των Παίδων* είναι θρησκευτικά προσανατολισμένες, αλλά συγχρόνως και ηθικά προσδιορισμένες.¹⁶⁷

Συνοψίζοντας, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι τόσο τα κείμενα «εντός» του περιοδικού όσο και τα κείμενα που βρίσκονται «εκτός» δημιουργούν ένα σύνολο λόγου, που διακρίνεται για τη συνοχή του και την προσπάθεια να «εκθέσει» τον εννοούμενο αναγνώστη στον αυστηρά περιχαρακωμένο και ασφαλή χώρο της «κατάλληλης» ανάγνωσης.

166. Βλ. για παράδειγμα Β. Bettelheim, *Η γοητεία των παραμυθιών*, (μτφ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα 1995· Μένι Κανατσούλη, *Ιδεολογικές διαστάσεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, σ. 123· Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα 1988, σ. 60. Για έναν αντίλογο στο θέμα της ταύτισης, βλ. Μ. Barker, *Comics: Ideology, power and the critics*, Μάντσεστερ 1989, κυρίως το κεφάλαιο με τίτλο: "The vicissitudes of identification", σ. 92-116.

167. Κοινή συνιστώσα του θρησκευτικού και κοσμικού λόγου περί παιδιών είναι η ανησυχία για την ηθική τους κατάσταση, μόνο που στην περίπτωση του θρησκευτικού λόγου η ανησυχία δεν είναι συγκαλυμμένη, αλλά προβάλλεται φανερά.

Η ποίηση

Η ποίηση ως λογοτεχνικό είδος στον ελληνικό χώρο καλλιεργήθηκε νωρίτερα από άλλα είδη, προορισμένα για ανάγνωση από τα παιδιά. Ενώ στον χώρο της πεζογραφίας παρατηρήθηκε μια αργή εξέλιξη –με εξαίρεση τα παιδικά περιοδικά– η ποίηση για παιδιά καλλιεργήθηκε ήδη από τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους με αξιόλογους εκπροσώπους.¹⁶⁸ Έτσι, όταν εκδίδεται η *Εφημερίς των Παιδών*, η ποίηση ως είδος έχει ήδη διαγράψει μια πορεία. Η βασική διαφορά μεταξύ ποιητικού και πεζού λόγου στην *Εφημερίδα των Παιδών* είναι ότι στην περίπτωση της ποίησης έχουμε να κάνουμε με πρωτότυπη (ελληνική) και όχι μεταφρασμένη παραγωγή. Ωστόσο, πολλά ποιήματα είναι προϊόν ερανισμού από άλλα έντυπα, δηλαδή δεν έχουν γραφεί για να δημοσιευτούν αποκλειστικά στο περιοδικό.¹⁶⁹

Τα ποιήματα που δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα των Παιδών* προέρχονται τόσο από πολύ γνωστούς ποιητές όσο και από άλλους, με τους οποίους μέχρι σήμερα ελάχιστα έχει ασχοληθεί η κριτική. Ανάμεσα στους πρώτους συγκαταλέγονται οι: Σαπφώ Λεοντιάς, Παναγιώτης Ι. Φέρμπος, Ιωάννης Καρασούτσας, Παναγιώτης Σούτσος, Αλέξανδρος Σούτσος, Αχιλλεύς Παράσχος, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Θεόδωρος Ορφανίδης, Αλέξανδρος Κατακουζηνός, Ανδρέας Λασκαράτος, Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Κωστής Παλαμάς, ενώ στους «άγνωστους ποιητές της παιδικής ηλικίας» εντάσσονται οι Αγάπη Λαμπίση, Νικόλαος Αναστασίου, Ανδρέας Α. Μιαούλης, Κ. Νεστορίδης, Εμμανουήλ Στρατουδάκης, Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, Μαριέττα Μπέτσου, Κρυσταλία Χρυσοβέργη, Γεώργιος Μαρτινέλλης, Αλέξανδρος Βυζάντιος και Ανδρέας Μαρτζώκης.¹⁷⁰ Πολλοί από τους παραπάνω ποιητές ανήκουν στους μείζονες εκπροσώπους του ελληνικού ρομαντισμού, όπως αυτός αποκρυσταλλώθηκε την περίοδο 1830-1880.¹⁷¹

168. Για τους Έλληνες ποιητές του 19ου αι., οι οποίοι έγραψαν για παιδιά βλ. Τερέζα Πεσμαζόγλου, *Το ηρωϊκό παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα*, σ. 17-64· Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου, *Το θαυμαστό ταξίδι. Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 1997, σ. 15-24 και 40-50.

169. Ενδεικτικά, αναφέρουμε μερικά παραδείγματα ερανισμού ποιημάτων: *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 42, έτος 1871, σ. 168 «Το ρόδο» (εκ του *Μέντορος*)· τχ. 63, έτος 1873, σ. 252 «Χρυσάλλις και μέλισσα», Π. Ι. Φέρμπος (*Φιλόστοργος Μήτηρ*)· τχ. 159, έτος 1881, σ. 404 «Αλώπηξ και τράγος», Ν. Σπάθης (Μύθος κατ' Αισώπου, εκ του *Αστέρος της Ανατολής* του 1858)· τχ. 179, έτος 1882, σ. 1136 «Αι ελπίδες» (εκ των *Μύθων* Δ. Γρ. Καμπούρογλου).

170. Σχετικά με τους λιγότερο γνωστούς ποιητές, βλ. παράτημα του παρόντος.

171. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1987, σ. 269-309

Στο περιοδικό δημοσιεύονται και ποιητικές δοκιμές συνδρομητών, οι οποίες αποτελούν ένα είδος έμμεσης αναγνώρισης της προσφοράς του εκδότη και του περιοδικού του.¹⁷² Διατρέχοντας το περιοδικό και εξετάζοντας μόνο τα ποιήματα που δημοσιεύει, αποκτά κανείς μια εικόνα της συνέχειας κάποιων συνεργασιών. Έτσι, από τις επώνυμες συνεργασίες ποιητών ο Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, η Κρυσταλία Χρυσοβέργη και η Μαριέττα Μπέτσου εντάσσονται, με σχετική βεβαιότητα, στο δυναμικό του περιοδικού.¹⁷³

Ποιήματα δημοσιεύονται στο περιοδικό από τον πρώτο χρόνο έκδοσής του μέχρι και τη διακοπή του. Ωστόσο, ο αριθμός των ποιημάτων που καταχωρούνται στις σελίδες του σημειώνει αύξηση τα χρόνια 1879-1891. Το πύκνωμα αυτό φανερώνει μια αργή αλλά σταθερή μετάβαση προς ένα νέο προσανατολισμό: το περιοδικό φιλοξενεί όλο και περισσότερα «λογοτεχνία», ποίηση ή μυθιστόρημα, ενώ ελαττώνονται τα άρθρα γνωστικού περιεχομένου. Επίσης, η ποίηση, σε αντίθεση με το μυθιστόρημα, εισάγεται στο περιοδικό από την αρχή της κυκλοφορίας του, γεγονός που υπονοεί ότι η ποίηση δεν αποτελεί «εξαχρειωτικόν είδος».

Από άποψη περιεχομένου, αδρομερώς διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες ποιημάτων: εκείνα που ασχολούνται με θρησκευτικά θέματα και εκείνα που μετακινούνται από το καθαρά θρησκευτικό πλαίσιο και ασχολούνται με θέματα της παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, κοινή συνιστώσα και στις δύο ομάδες ποιημάτων, στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι η πρόθεση του αφηγητή να μεταδώσει ένα μήνυμα στον αναγνώστη, να τον διδάξει. Διαφοροποιούνται, όμως, τα ποιήματα από την άποψη της γλώσσας: εκείνα που σχετίζονται με θρησκευτικά θέματα είναι γραμμένα σε άκαμπτη καθαρεύουσα, ενώ εκείνα που πραγματεύονται θέματα από τη ζωή των παιδιών είναι γραμμένα σε γλώσσα που προσομοιάζει στη νεοελληνική κοινή. Προκειμένου να γίνει κατανοητή αυτή η διαφοροποίηση, παραθέτουμε ενδεικτικά ένα παράδειγμα από κάθε κατηγορία:

και *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα 1994, κυρίως το κεφάλαιο «Η ελληνική ποίηση στον δέκατο ένατο αιώνα», σ. 167-220.

172. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 85, έτος 1875, σ. 385-386 «Το 1875» (Συνδρομητές τινες της *Εφημερίδος των Παιδων* ευγνωμοσύνης τεκμήριον): τχ. 108, έτος 1876, σ. 575: «Τους εξής στίχους ελάβομεν εκ τινος των εν Προύση συνδρομητών μας Α. Α.».

173. Συνέχεια παρουσιάζει και η συνεργασία με άλλους ποιητές, οι οποίοι όμως δεν αναφέρονται, γιατί υπογράφουν μόνο με τα αρχικά τους, γεγονός που καθιστά δύσκολη την ταύτισή τους.

Η Γέννησις του Σωτήρος

Ναι! Μετά της Οικουμένης και ημείς μικροί μου φίλοι
 ας χαρώμεν γηθοσύνως μετά πάντων των πιστών,
 Κι ασπασζόμενοι αλλήλων τα προσμειδιώντα χείλη,
 ας δοξάσωμεν τον Πλάστην και Σωτήρα μας Χριστόν.¹⁷⁴

Η Ανθούλα

[...] αλήθεια είναι ζωηρά
 Τρελλούτσικη λιγάκι
 Πλην και καλή νοικοκυρά
 και γνωστικό παιδάκι.¹⁷⁵

Από θεματολογική άποψη, η ποίηση στην *Εφημερίδα των Παίδων* παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Η εξύμνηση του Πλάστη, ο θάνατος, η Αγία Γραφή, η ομορφιά της φύσης κατά τις διάφορες εποχές, η προσευχή, η ανάμνηση της παιδικής ηλικίας και η νοσταλγία του ενήλικου γι' αυτήν, η αγάπη προς τους γονείς και τα αδέρφια, η εργατικότητα, η ελεημοσύνη, η ευγνωμοσύνη προς τον Θεό είναι ενδεικτικά μόνο μερικά από τα θέματα που πραγματεύονται τα ποιήματα της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ωστόσο, πολλά από αυτά αποτελούν όχι μόνο θέματα της ευαγγελικής παράδοσης λόγου, αλλά και της ρομαντικής γραφής, με κυρίαρχο το θέμα του θανάτου και των μεταφυσικών αναζητήσεων. Επιπλέον, καθώς τα περισσότερα από τα παραπάνω θέματα βρίσκονται στην καρδιά του ευαγγελικού λόγου και, λαμβάνοντας υπόψη την παρουσία τους στον ποιητικό λόγο του περιοδικού σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι ποιητές –κάποιοι τουλάχιστον από αυτούς– πληρώνονταν, δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι γράφονταν κατά παραγγελία του εκδότη της.¹⁷⁶

Δε θα προχωρήσουμε σε λεπτομερή ανάλυση του ποιητικού λόγου, αλλά θα ασχοληθούμε με δύο ζητήματα, τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον και αλληλοσυμπληρώνονται: το πρώτο είναι η εμμονή στη σύνδεση παιδιού-φύσης και το δεύτερο, επακόλουθο του πρώτου, η μετακίνηση από το αυστηρό πρότυπο της παιδικής ηλικίας, όπως αυτό παρουσιάζεται στον πεζό λόγο της *Εφημερίδος των Παίδων*, προς το ρομαντικό πρότυπο του αθώου

174. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 204, έτος 1884, σ. 1337-1338 «Η γέννησις του Σωτήρος» Δ.Κ.Σ.

175. Στο *ίδιο*, τχ. 248, έτος 1888, σ. 1694 «Η Ανθούλα» Κρυσταλία [Χρυσοβέργη].

176. Για την πληρωμή των ποιητών, βλ. σ. 111, υποσημείωση 64.

παιδιού. Σε ό,τι αφορά στο πρώτο θέμα, παρατηρούμε έναν έντονο παραλληλισμό του παιδιού και της ζωής του με φυσικά φαινόμενα, ο οποίος επιτυγχάνεται με τη χρήση συνδηλωτικού λόγου. Ένας μεγάλος αριθμός ποιημάτων έχει ως θέμα τη φύση ή το παιδί, το οποίο συχνά παραλληλίζεται με άνθος.¹⁷⁷ Η ποίηση συνιστά το λογοτεχνικό είδος στο οποίο απαντά κατά κόρον η σύνδεση παιδιού-φύσης. Αν προσπαθήσει κανείς να αναζητήσει τις ρίζες αυτής της αναλογίας στον ποιητικό λόγο, ένας πρώτος σταθμός θα ήταν σίγουρα οι Άγγλοι ρομαντικοί ποιητές του 19ου αι., με κυριότερους εκπροσώπους, για το θέμα που πραγματευόμαστε, τους W. Wordsworth, S. T. Coleridge και W. Blake, οι οποίοι με την ποίησή τους κληροδότησαν στον δυτικό κόσμο τη ρομαντική αντίληψη περί παιδιού. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται το παράδοξο στην *Εφημερίδα των Παιδών*: με την ποίηση που θεμελιώνει τον δεσμό του παιδιού με τη φύση, απομακρυνόμαστε από το αυστηρό προτεσταντικό πρότυπο του αμαρτωλού παιδιού, όπως αυτό κατασκευάζεται στον πεζό λόγο του περιοδικού.¹⁷⁸ Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η ποίηση του Νικόλαου Γ. Ιγγλέση και κυρίως της Κρυσταλίας Χρυσοβέργη, οι οποίοι αρχίζουν να συνεργάζονται με το περιοδικό από το 1879 και 1883 αντίστοιχα.¹⁷⁹

Η αναλογία παιδιού-φύσης μοιάζει να υπονοεί ότι ο λόγος περί παιδιού, όταν θεμελιώνεται στη φύση, πολύ δύσκολα μπορεί να αναιρεθεί, γιατί η φύση δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, θεωρείται η ύψιστη αλήθεια, το μέτρο με το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να κρίνει την πραγματικότητα, η μοναδική πηγή έγκυρης γνώσης.¹⁸⁰ Έτσι, και το παιδί ανάγεται σε μέτρο της επιθυμητής πραγματικότητας, όχι της πραγματικότητας στην οποία ενυπάρχει, αλλά εκείνης την οποία το ίδιο θα θεμελιώσει, ακολουθώντας τις υποδείξεις των ενηλίκων.

177. Άλλες πάλι φορές παραλληλίζεται με πουλάκι ή πεταλούδα, αλλά κυρίως με φυτό, όπως ρόδο, αγράμπελη.

178. Αυτή η έμφαση στον δεσμό του παιδιού με τη φύση απαντά και στα μυθιστορήματα του περιοδικού, κυρίως στον *Μικρό Κόμην*, στη *Χάιδη* και στη *Μαύρη Ωραιότητα*. Ειδικότερα, η *Χάιδη* μπορεί να αναγνωσθεί και σε αναλογία με τον *Αιμίλιο* του Rousseau, εφόσον πρόκειται για την ιστορία ενός κοριτσιού που αρχικά μεγαλώνει κοντά στη φύση, μακριά από τον πολιτισμό και τη θρησκεία, για να εισαχθεί σταδιακά στον κόσμο του πολιτισμού και της θρησκείας.

179. Η ποίησή τους δημοσιεύεται συγχρόνως με ποιήματα που πληρούν τις ιδεολογικές (θρησκευτικές κυρίως) προδιαγραφές της *Εφημερίδος των Παιδών*.

180. Ludmilla Jordanova, "Children in history: concepts of nature and society", G. Scarre (επιμ.) *Children, parents and politics*, Καίμπριτζ 1989, σ. 3-24.

Τα παιδιά παρουσιάζονται κατ' αναλογία με τα φυτά ή τα ζώα, υπονοώντας ότι αποτελούν και αυτά αντικείμενα της φύσης, τα οποία μπορούν να μελετηθούν. Σε μερικές περιπτώσεις αποτελούν αισθητικά αντικείμενα, που θαυμάζονται για την ομορφιά και την τελειότητά τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις πίσω από το σύνδεσμο φύσης-παιδιού υφέρπει ο φόβος μήπως το παιδί εκδηλώσει τις ανεπιθύμητες συμπεριφορές των προσωποποιημένων φυσικών αντικειμένων (φυτών ή ζώων). Σε όλες όμως τις περιπτώσεις, αυτή η αναλογία επενδύεται με ηθικές αξίες. Για παράδειγμα, όταν το παιδί παραλληλίζεται με όμορφο φυτό που μπορεί να έχει και αγκάθια, ολοφάνερα υπογραμμίζεται ο ρόλος της ανατροφής στην «εξάλειψη των αγκαθιών».

Η σύνδεση παιδιού-φύσης εγκαινιάστηκε στη δυτική σκέψη με τον *Αιμίλιο* του Rousseau, ο οποίος υποστήριξε τη φυσική αγαθότητα του παιδιού και τη διαφθορά που θα μπορούσαν να επιφέρουν στο παιδί ορισμένα είδη κοινωνικής εκπαίδευσης.¹⁸¹ Η κοινωνία, σε αντίθεση με τη φύση, αποτελούσε για τον διανοητή την πηγή των προβλημάτων της παιδικής ηλικίας. Σε αυτό το σημείο, παρατηρείται σύγκλιση με τους ευαγγελικούς, οι οποίοι απέρριπταν τον κόσμο, ενώ η απόκλισή τους έγκειται στο ότι ο πρώτος αποδίδει τα «αθώα» παιδιά στη φύση, ενώ οι δεύτεροι τα «αμαρτωλά» παιδιά στον Θεό.

Αυτό που επιχειρεί να καταδείξει αυτή η περιδιάβαση, με αφορμή την ποίηση, είναι ότι από τη στιγμή που τονίζεται εμφατικά ο δεσμός παιδιού-φύσης, το ιδεολόγημα της αμαρτωλής φύσης του παιδιού μοιάζει να ολισθαίνει. Τα ποιήματα αυτής της κατηγορίας συνυπάρχουν με εκείνα που ασχολούνται με θρησκευτικά θέματα και η διαπίστωση αυτής της έντασης, αυτής της αντίφασης, μπορεί να εκληφθεί ως ερμηνευτικό προϊόν των θεωρητικών μας αναγνώσεων.¹⁸²

181. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του ζεύγους παιδί-φύση σε σχέση με την παιδική λογοτεχνία, βλ. Karin Lesnik-Oberstein, "Children's literature and the environment", N. Sammells - R. Kerridge (επιμ.), *Writing the environment*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997, σ. 208-217.

182. Ο δυτικός κόσμος είναι κληρονόμος μιας ιδεολογίας περί παιδιού, η οποία διαμορφώθηκε από τους ρομαντικούς και τους ευαγγελικούς: οι πρώτοι μάς κληροδότησαν τον συναισθηματισμό με τον οποίο είναι επενδεδυμένη η έννοια του παιδιού, ενώ οι δεύτεροι, με την επιμονή τους στην «αλλαγή» του παιδιού και τις αρχές της εργασίας, της πειθαρχίας και του οικογενειακού ιδεώδους, υπήρξαν εισηγητές της παρέμβασης του ενήλικου στη ζωή των παιδιών με σκοπό την «αλλαγή» του παιδιού, αλλά όχι πλέον σε θρησκευτικό επίπεδο. Το ακόλουθο ποίημα από την *Εφημερίδα των Παιδών* με τίτλο «Ανατροφή» (εκ του *Απόλλωνος*) τχ. 194, έτος 1884, σ. 1257 σκιαγραφεί καλά τον συλλογισμό μας: «[...] Τι αξίζει ο μέγας πλούτος, η ψευδής τιτλοφορία,/Όταν λείπει από τα τέκνα η χρηστή παιδαγωγία;/ Όλα θρύβαλ' αποβαίνουν κονιορτός παραλυσία,/Και εν τέλει των γονέων καταστρέφεται»

Τα ακόλουθα ποιήματα συνιστούν αντιπροσωπευτικό δείγμα των δύο κατηγοριών:

*Αιτία και θεραπεία της διαφθοράς
της φύσεως, και της καρδιάς
των ανθρώπων*

Πόσον διεφθάρ' η φύσις,
Των ανθρώπων παντελώς
Κ' η καρδιά των επίσης
Δολερά είναι εντελώς
Ένεκεν της αμαρτίας
Των Προγόνων της φρικτής,
Της αυτών παρανομίας
Θείας εντολής ρητής.

Άρα η κληρονομία
Είναι Προπατορική
Πάσι δε κοινή, ομοία
τοις ανθρώποις γενική.
Τις λοιπόν θα απαλλάξη
Τους δυσμοίρους εξ αυτής;
Ποίος θα αποτινάξη
Τον βαρύν ζυγόν αυτής;

Άνθρωπος ουδείς βεβαίως
Είν' εις τούτο ικανός,
Πάθει τω κοινώ μοιραίως
Ων και ούτος κοινωνός·
Ουδ' Αρχάγγελος επίσης
Δύναται να πράξη τι,
Κ' η των Αρχαγγέλων φύσις
Εις τούτο αδυνατεί.

Το λευκόν ρόδον

Σ' ωραίον κήπον,
Υπάρχει ρόδον αγνόν λευκόν
Κ' ευωδίαν στα πέριξ χύνον
Τέρπει αισθήσεις και οφθαλμόν.

Η αθωότης είν' η στολή του
Κ' η καλλονή του η νοερά
Κόσμημα είναι λαμπρόν του κήπου
Και των ανθέων πολλή χαρά.

Το ρόδον τούτο, συ, κόρη, είσαι
Ρόδον ωραίον μαγευτικόν,
Έδη παιδίον έτι καλείσαι
Πλάσμα αθών και αγαπτητόν,

Άφροντις ήδη κόρη γλυκεία
Άφροντις ήδη και χαρωπή
Την παιδικήν σου την ηλικίαν
Περνάς με βήμα σπεύδον ταχύ!

Ταχύς ο χρόνος, πλην θα παρέλθη,
Και το παιδίον έτι γυνή
Θα ενθυμείται αυτά τα έτη
Και είθε, είθε να μη πονή.

η οικία/Άρα πρώτιστον καθήκον του προσκαιρου τούτου βίου/Των γονέων, διδασκάλων, Κυβερνήσεως, του Κλήρου/Είνε, φίλε, η των τέκνων αγωγή μ' επιστασίαν./Ήτις σώζει, και προάγει τους λαούς εις ευτυχίαν [...] Το παιδί, καθώς ηξεύρεις, είνε εύθραυστον φυντάνι/ Το οποίον με τον χρόνον προοδεύει και αυξάνει/Αν λοιπόν ο κηπουρός του αμερίμνωσ το αφήσει/Εις τον κήπον με τριβόλους και ακάνθας να αυξήση./Θα φθαρή αναμφιβόλως, την ικμάδα του θα χάσπ./Όσον ούτω θα στεγνώσπ, ολοκλήρως θα χαλάσπ.».

Μόνος ο Θεός το πράττει
 Ο των όλων ποιητής,
 Τους δυσπίστους απαλλάττει
 Καταδίκης της φοικτής,
 Ναι, το Πνεύμα του Κυρίου
 Τους βροτούς αναγεννά
 Τους ποιεί φωτός του θείου
 Τέκνα, κτίσματα καινά.

Ώθεν δεύτε δεπθώμεν
 Του Πατρός ημών Θεού,
 Ώπως ελευθερωθώμεν,
 Του δεινού, σκληρού ζυγού,
 Χάριτί τε και αξία
 Τη του Ιησού Χριστού
 Και Αυτού τη μεσιτεία
 Του ενδόξου Λυτρωτού.¹⁸³

Απ' τας πικρίας αυτού του βίου
 Ω, είθε τέκνον αγαπητόν,
 Να σ' απαλλάττη χειρ του Κυρίου
 Κι' αυτόν να έχης ως βοηθόν.¹⁸⁴

Το ποίημα του Γεωργίου Καζάκου ευθυγραμμίζεται πλήρως με το θρησκευτικό λόγο των ευαγγελικών, ενώ το ποίημα της Κρυσταλίας Χρυσοβέργη συνιστά απομάκρυνση από τον αυστηρά περιχαρακωμένο θρησκευτικό λόγο, τονίζοντας έμμεσα, με την αναλογία παιδιού-λευκού ρόδου, την αθωότητα του παιδιού.¹⁸⁵ Στο ποίημα αυτό είναι εμφανής και η νοσταλγία του ενηλίκου για τη σύντομη παιδική ηλικία· η νοσταλγία για την αθωότητα της παιδικής ηλικίας μάς απομακρύνει από το ευαγγελικό ιδεώδες, που θέλει το παιδί να

183. Στο *ίδιο*, τχ. 240, έτος 1887, σ. 1267 Γ. Καζάκος, Διά την προσφιλή μοι «Εφ. των Παίδων», «Αιτία και θεραπεία της διαφθοράς της φύσεως, και της καρδίας των ανθρώπων».

184. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 192, έτος 1883, σ. 1247-1248 «Το λευκόν ρόδον» Κρυσταλία Δ. Χ.[ρυσοβέργη].

185. Η αθωότητα αυτή διατρέχει τον κίνδυνο διαφθοράς στην περίπτωση των κοριτσιών, λόγω του έρωτα. Μόνο σε δύο ποιήματα του περιοδικού εντοπίζεται η αναφορά αυτού του κινδύνου και οι νέες παραλληλίζονται πάλι με άνθη, που μπορεί να χάσουν την «παρθενία» τους, βλ. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 166, έτος 1881, σ. 462 «Συμβουλαί προς τας νέας» και τχ. 183, έτος 1883, σ. 1169 «Η αγράμπελη» (Συμβουλή προς τας νέας), Α. Βαλαωρίτης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο παραλληλισμός του περιοδικού με παιδί ή κορίτσι στην ποίηση της *Εφημερίδος των Παίδων*, βλ. ενδεικτικά το ποίημα της Κρυσταλίας Χρυσοβέργη «Εικοσιπενταετηρίς της Εφημερ. των Παίδων», τχ. 289, έτος 1892, σ. 2017, το οποίο αποτελεί ύμνο στην *Εφημερίδα των Παίδων* και συμπυκνώνει τα χαρακτηριστικά του περιοδικού: αναγνωστικό κοινό από όλες τις κοινωνικές τάξεις τόσο εντός της Ελλάδας όσο και στη «δούλη μας πατρίδα», ωφέλιμη και τερπνή ύλη, ευτελής συνδρομή, με «λαμπράς εικόνας» και «το θείον Ευαγγέλιον ως μόνον οδηγόν».

διέρχεται αυτήν τη φάση της ζωής του, προσπαθώντας να «αναγεννηθεί», να αποκτήσει «νέαν καρδίαν». Η ποίηση, επομένως, όπως αυτή της Κ. Χρυσοβέργη, διακόπτει τη θεματική και ιδεολογική συνέχεια του περιοδικού, συνδυάζοντας δύο φαινομενικά αντίθετες θεωρήσεις του παιδιού. Μία νέα διάσταση υπεισέρχεται πλέον στη θεώρηση του παιδιού: το παιδί μπορεί να είναι όχι μόνο αμαρτωλό, αλλά και αθώο, καταφύγιο της νοσταλγίας του ενήλικου ή πεδίο στο οποίο επενδύεται το μέλλον, όπως ο ίδιος ο ενήλικος το οραματίζεται. Η μόνη διέξοδος του ενήλικου προς έναν καλύτερο κόσμο μοιάζει να είναι το παιδί, το οποίο ανάγεται σε κύριο μοχλό αυτής της «αλλαγής».

Η ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η *Εφημερίς των Παιδων* εστίασε τις δυνάμεις της και στην προβολή της επιστημονικής γνώσης. Παρείχε στο αναγνωστικό της κοινό ευρύ φάσμα ιστορικών, γεωγραφικών, φυσιογνωστικών και αστρονομικών γνώσεων, επιχειρώντας τη διάχυση της επιστημονικής γνώσης.¹⁸⁶ Η επιστημονική σκέψη συνδέεται άμεσα με τον ορθό λόγο, βασική παράμετρο της ιδεολογίας του διαφωτισμού, ο οποίος αντικατέστησε τη θρησκεία με τη λογική. Πώς λοιπόν, ένα παιδικό περιοδικό, το οποίο υπήρξε απότοκο μιας θρησκευτικής κίνησης, δίνει τόση έμφαση σε ένα θέμα, που απομακρύνει τον αναγνώστη από τη θεολογική ερμηνεία του κόσμου; Τόσο η επιστήμη όσο και η φιλοσοφία αποτελούν πρόκληση για τον θρησκευτικό λόγο, καθώς προσφέρουν μια εναλλακτική ερμηνεία του κόσμου. Η επιστήμη αποτελεί ένα είδος νεωτερισμού, μία επανάσταση, μία τομή για την ανθρώπινη σκέψη. Και καθώς προσφέρει μια «άλλη» ερμηνεία για τον κόσμο που μας περιβάλλει και για ό,τι σχετίζεται με αυτόν, γίνεται αιτία να γεννηθεί και μια θρησκευτική «λογοτεχνία» για τέτοιου είδους θέματα.

Η επιστήμη κατά τον 19ο αι. παύει να αποτελεί κτήμα των λίγων και επιχειρείται εκλαΐκευση της γνώσης, η οποία σε πολλές περιπτώσεις διαχέεται μέσω των περιοδικών. Η επιστήμη κατέχει εξέχουσα θέση σε περιοδικά όπως

186. Η *Εφημερίς των Παιδων* δεν αποτελεί το μοναδικό παιδικό περιοδικό που περιλαμβάνει και άρθρα γνωστικού περιεχομένου. Την αρχή στον τομέα παροχής γνώσεων έκανε ο Δ. Πανατζής τόσο με την *Παιδική Αποθήκη* όσο και με την *Εφημερίδα των Μαθητών*. Από την άποψη της ύλης, η *Εφημερίς των Παιδων* αποτελεί ένα όριο, ένα μεταίχμιο, ανάμεσα στα περιοδικά που προηγήθηκαν και σε εκείνα που ακολούθησαν, δηλαδή ανάμεσα στα περιοδικά του Πανατζή και τη *Διάπλασιν των Παιδων* ή το *Παιδικόν Περιοδικόν*, καθώς η *Εφημερίς των Παιδων* συνδύασε τη γνώση με τη λογοτεχνία.

η *Πανδώρα* και ο *Παρνασσός*.¹⁸⁷ Εκτός από τα οικογενειακά περιοδικά, κυκλοφορούν και περιοδικά αφιερωμένα στην επιστήμη. Από το πεδίο των ενήλικων αναγνωστών αναφέρουμε την *Ανάπλασιν* και τον *Προμηθέα*,¹⁸⁸ ενώ για τα παιδιά/νέους το *Σύμπαν* αποτελεί ανάλογη περίπτωση διάχυσης της επιστημονικής γνώσης.¹⁸⁹

Η *Εφημερίς των Παίδων* προβάλλει την επιστημονική γνώση και αυτή η προβολή εντάσσεται στο πλαίσιο που περιγράφηκε παραπάνω. Ωστόσο, ένας άλλος λόγος, λιγότερο ισχυρός, για τον οποίο η επιστήμη βρίσκει θέση σε ένα περιοδικό αυτού του τύπου είναι και η προσπάθεια για ευρύτερη διάδοση των εγκύκλιων γνώσεων. Έτσι, έμμεσα εξυπηρετείται η θρησκεία, καθώς ο άνθρωπος, εξοικειωμένος πλέον με την ορθολογική ερμηνεία του κόσμου, θεωρείται ότι απαλλάσσεται από τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες, οι οποίες συνιστούν αιτία απομάκρυνσης από τη θρησκευτική πίστη. Στην *Εφημερίδα των Παίδων* παρατηρείται σύγκλιση θρησκείας-επιστήμης. Θρησκεία και επιστήμη δεν παρουσιάζονται στη βάση μιας ανταγωνιστικής σχέσης, με σκοπό να ανατρέψει η μία την άλλη, αλλά σε βάση σύγκλισης, όπου όμως ηγετικό ρόλο διαδραματίζει ο θρησκευτικός λόγος (βιβλικός λόγος), επιβεβαιωμένος από τα επιστημονικά πορίσματα. Τα επιτεύγματα της επιστήμης, οι διάφορες ανακαλύψεις, ερμηνεύονται ως απόδειξη της καλοκαγαθίας και παντοδυναμίας του Θεού.

187. Στο πλαίσιο του συλλόγου «Παρνασσός» διοργανώνονταν διαλέξεις και με επιστημονικά θέματα, οι οποίες κατόπιν δημοσιεύονταν στο ομώνυμο περιοδικό. Τέτοιες διαλέξεις έδωσε και ο εκδότης της *Εφημερίδος των Παίδων*, βλ. παραπάνω, σ. 97.

188. Th. Kritikos, "Science and religion in Greece at the end of the nineteenth century", *Historein*, 1 (1999), σ. 35-50, όπου παρατίθεται πληθώρα πηγών του 19ου αι. σχετικά με το δίπολο επιστήμη-θρησκεία.

189. Βλ. παραπάνω, σ. 88. Το *Σύμπαν* δεν μπορεί να θεωρηθεί αμιγώς παιδικό περιοδικό, αλλά στο αναγνωστικό του κοινό περιλαμβάνονται και οι μαθητές, όπως φαίνεται από την εγκύκλιο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό, τχ. 34, έτος 1888, σ. 1: «Προς τους κ.κ. γυμνασιάρχας, διευθυντάς διδασκαλείων, σχολάρχας, διευθυντάς ελληνικών σχολείων και δημοδιδασκάλους. Εν Αθήναις εκδίδεται προ πολλού κατά Κυριακήν ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ, φύλλον, εν ω πολλά ωφέλιμα εκ των φυσικών επιστημών καταχωρίζονται. Το περιοδικόν τούτο, δυνάμενον να χρησιμεύσει εις τους παρ' υμίν μαθητάς ως τερπνόν άμα και ωφέλιμον ανάγνωσμα, συνιστώμεν υμίν. Ο Υπουργός Π. Μανέτας». Η έμφαση στο κείμενο. Στις προγραμματικές δηλώσεις το περιοδικό χαρακτηρίζεται «φύλλον δημώδους Αστρονομίας, Φυσικής και Μετεωρολογίας», βλ. *Το Σύμπαν*, τχ. 1, έτος 1887, σ. 1.

Επειδή λοιπόν η επιστημονική γνώση μοιάζει να θέτει σε κίνδυνο τη θρησκευτική ερμηνεία του κόσμου, το περιοδικό δε βάλλει κατά της επιστήμης, αλλά την υιοθετεί, θέτοντάς την, στο βαθμό που μπορεί, στην υπηρεσία της θρησκείας. Ο ενοφθαλμισμός της επιστήμης στην *Εφημερίδα των Παίδων* αποτελεί ενδιαφέρον θέμα, καθώς αποτελεί ένα από τα λίγα παιδικά περιοδικά του 19ου αι. που περιλαμβάνουν τέτοιο εύρος γνώσης. Το «άνοιγμα» προς τη γνώση και την επιστήμη μπορεί να αναγνωσθεί και στο πλαίσιο του «εκμοντερνισμού» του θρησκευτικού λόγου κατά τον 19ο αι., με σκοπό το άνοιγμα προς την κοινωνία. Στο ζήτημα της επιστήμης, η διδασκαλία, ένας από τους σκοπούς για τους οποίους συστάθηκε η *Εφημερίς των Παίδων*, εκπληρώνεται διττά: μετάδοση γνώσης για τον κόσμο, διδασκαλία που σχετίζεται με τη συσσώρευση γνώσης, αλλά συγχρόνως και θρησκευτική διδασκαλία που απορρέει απ' αυτό το πρώτο επίπεδο γνώσης. Ο εννοούμενος αναγνώστης, έχοντας κατακτήσει την απαιτούμενη γνώση του πρώτου επιπέδου, καλείται να αναγνωρίσει τη Δύναμη που κρύβεται πίσω από την πολυπλοκότητα ή τη φαινομενική απλότητα του κόσμου.

Οι γνώσεις που παρέχει το περιοδικό, εντάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: φυτολογία, ζωολογία, ιερά γεωγραφία, ιερά ιστορία, βιογραφίες, αστρονομία, γεωλογία. Η δημοσίευση άρθρων φυσιογνωστικού χαρακτήρα εγκαινιάζεται ήδη από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού. Σύντομα άρθρα με πληροφορίες για περίεργα φυτά και ζώα, που απαντά κανείς σε χώρες μακρινές, συνοδευόμενα από σχετική εικονογράφηση, αποτελούν τον κανόνα για την *Εφημερίδα των Παίδων*, καθιστώντας την μια εγκυκλοπαιδεία του φυτικού και ζωικού βασιλείου.¹⁹⁰ Πολλά από τα άρθρα αυτής της κατηγορίας κλείνουν με τη χαρακτηριστική υπενθύμιση προς τον εννοούμενο αναγνώστη ότι όλα αυτά τα φυτά και τα ζώα αποτελούν δείγμα της αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο και της σοφίας του Δημιουργού. Την πραγματική, όμως, πρόκληση στο θρησκευτικό λόγο αποτελούν κυρίως

190. Βλ. ενδεικτικά *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 3, έτος 1868, σ. 10-11 «Καγγαρού»· τχ. 4, έτος 1868, σ. 15-16 «Κρεμέζο»· τχ. 7, έτος 1868, σ. 27-28 «Η Γορίλα»· τχ. 11, έτος 1868, σ. 42 «Ελέφας»· τχ. 15, έτος 1869, σ. 60 «Ουάλρος»· τχ. 20, έτος 1869, σ. 79 «Γούτα Πέρκα»· τχ. 26, έτος 1870, σ. 103-104 «Κόνδωρ»· τχ. 43, έτος 1871, σ. 170-171 «Η Μελισσίτις Σαπφώ»· τχ. 46, έτος 1871, σ. 184 «Αραβόσιτος»· τχ. 52, έτος 1872, σ. 207 «Βουτυροφόρα, αρτοφόρα και γαλακτοφόρα δένδρα»· τχ. 74, έτος 1874, σ. 298 «Το κωνοράμφον στρουθίον» (εκ της παιδικής ζωολογίας)· τχ. 87, έτος 1875, σ. 404 «Τασμάνειος λύκος»· τχ. 153, έτος 1880, σ. 934-935 «Η Στρουθοκάμπλος»· τχ. 166, έτος 1881, σ. 459-460 «Αφρικανοί πελαργοί».

όσα άρθρα σχετίζονται με την αστρονομία, τη γεωλογία και κυρίως με τη βιολογία.¹⁹¹

Στα 1874 δημοσιεύεται σειρά άρθρων που αφορούν στην αστρονομία.¹⁹² Ο αφηγητής παρέχει κάποιες εξηγήσεις σχετικά με την παρουσία τέτοιων άρθρων σε ένα παιδικό περιοδικό: «Ίσως απορήσωσιν οι πρεσβύτεροι και γελάσωσιν οι μικροί μας αναγνώσται αναγινώσκοντες την επιγραφὴν ταύτην. Τι! αστρονομικά εἰς τὴν Εφημερίδα τῶν Παίδων; Αστρονομία διὰ μικρὰ παιδιά! Καὶ διατί ὄχι αστρονομίαν διὰ τὰ παιδιά; μήπως τὰ παιδιά δὲν εἶναι ὄντα λογικά; δὲν ἔχουσιν νουν δυνάμενον νὰ συλλαμβάνῃ καὶ νὰ καταλαμβάνῃ καὶ αστρονομίαν; Βεβαίως καὶ αὐτὰ τὰ παιδιά δύνανται νὰ μάθωσι πολλὰ πράγματα αναφερόμενα εἰς τὴν Αστρονομίαν, ἀρκεῖ νὰ εκτεθῶσιν εἰς αὐτὰ εἰς γλώσσαν ἀπλήν καὶ κατὰ τρόπον ἀρμόζοντα εἰς τὰς διανοητικὰς αὐτῶν δυνάμεις, ὥστε νὰ δύνανται νὰ τὰ ἐννοώσιν.»¹⁹³

Εἰς τὸ ἐπόμενο φύλλον θέλομεν προβῆ εἰς τὴν ἐξέτασιν ἄλλης τινὸς μεγάλης τάξεως ουρανίων σωμάτων, αποτελούντων μέρος τοῦ πλιακοῦ μας συστήματος, τῶν κομητῶν. Ἐν τῷ μεταξύ παραγγέλομεν τοὺς μικροὺς ἡμῶν συνοδοιπόρους νὰ ἐπαναλάβωσιν ὅσα μέχρι τούδε ἐξετέθησαν, ὅπως δυνηθῶσιν νὰ ἐννοήσωσιν κάλλιον τὰ ὅσα μέλλουν νὰ ἐκτεθῶσιν ἐνώπιον αὐτῶν.»¹⁹⁴

Ο αφηγητής θεωρεῖ ὅτι τὰ ἀρθρα αὐτὰ θὰ προκαλέσωσιν τὴν ἀπορία τῶν ἐνήλικων ἀναγνωστῶν τῆς *Εφημερίδος τῶν Παίδων* καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ επιχειρηματολογεῖ γιὰ τὴν σχέση ἀστρονομίας-παιδιῶν. Ἀπὸ τὸν πρόλογό του, διαφαίνεται ὅτι θεωρεῖ τὰ παιδιά ἔλλογα ὄντα, ἀλλὰ χωρὶς πλήρως ἀναπτυγμένες διανοητικὲς δυνάμεις, ἐφόσον ἡ κατανόηση δύσκολων ἐνοιῶν, ὅπως αὐτὲς που σχετίζονται με τὴν αστρονομία, προϋποθέτει κατάλληλο τρόπο παρουσίας καὶ εὐληπτὴ γλώσσα. Ἐπιπλέον, ἡ ἐπανάληψη τῆς

191. Ἡ βιολογία ἐιδικότερα, με τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου, που γνώρισε εὐρεία διάδοσιν κατὰ τὸν 19ο αἰ., συνιστᾷ μείζον πρόβλημα γιὰ τὸ θρησκευτικὸν λόγο. Θὰ δούμε παρακάτω ποῖα ἦταν ἡ στάσις τοῦ περιοδικοῦ ἀπέναντι στὴν δαρβινεὴν θεωρίαν. Γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸ α' μισὸ τοῦ 19οῦ αἰ., βλ. E. J. Hobsbawm, *Ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων 1789-1848*, ἐιδικὰ τὸ κεφάλαιον ε' «Οἱ Ἐπιστήμες», σ. 357-380.

192. *Εφημερίς τῶν Παίδων*, τχ. 80, ἔτος 1874, σ. 346-347 «Ἀστρονομικά», βλ. καὶ τὴν ομιλίαν τοῦ Μ. Δ. Καλοποθάκη ἐνώπιον τοῦ συλλόγου «Παρνασσός» με τίτλον *Ἀστρονομία καὶ θρησκεία*, ἐν Αθήναις, ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ τυπογραφείου Ν. Γ. Ἰγγλέσιου (Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Θεσ/νίκης) 1893, ὅπου ὁμῶς ἐξαίρεται ὁ χριστιανισμὸς ὡς ἡ μόνη ἀληθινὴ θρησκεία καὶ ἡ Ἁγία Γραφή ὡς ἡ μόνη πηγὴ ἀληθινῆς γνώσεως.

193. *Εφημερίς τῶν Παίδων*, τχ. 80, ἔτος 1874, σ. 346-347.

194. Στὸ ἴδιον, τχ. 104, ἔτος 1876, σ. 514-515 «Ἀστρονομικά».

παρεχόμενης γνώσης αποτελεί εχέγγυο για την καλύτερη κατανόηση των μυστηρίων του σύμπαντος.

Σε επόμενο τεύχος του περιοδικού ο αφηγητής εκθέτει και τους λόγους, για τους οποίους δημοσιεύονται αυτού του είδους τα άρθρα: «[...] Οι πλείστοι των μικρών αναγνωστών μας και αυτοί πιθανόν οι ηλικιωμένοι δεν ήκουσαν, ούτε ανέγνωσαν ποτε τα γενόμενα περί φωτός πειράματα και ανακαλύψεις, διότι δυστυχώς τοιαύτα επιστημονικά και ωφέλιμα πράγματα δεν δημοσιεύονται παρ' ημίν, όπως και ο λαός μανθάνη ό,τι αι επιστήμαι ανακαλύπτουσι καθ' εκάστην προς διδασκαλίαν και ευχαρίστησιν του ανθρώπου· αλλ' αι δημοσιεύσεις συνίσταντο ως επί το πλείστον εις μυθιστορήματα, τα οποία όχι μόνον δεν διδάσκουσι, - δεν ωφελοῦσιν, αλλά και βλάπτουσι τους αναγνώστας.¹⁹⁵

[...] Το πώς και διατί (το φως “αλλάζει όψιν και αναφαίνεται υπό άλλην μορφήν”) η Εφημερίς των Παίδων αφίνει εις τους καθηγητάς κ.κ. Στρούμπον, Κοκκίδην και Παππαδάκην να αναπτύξουν εις τους ακροατάς των.

[...] Ημείς, όπως εις την αρχήν των άρθρων μας τούτων είπομεν, δεν σκοπεύομεν να δώσωμεν τον λόγον, το διατί, την εξήγησιν όλων των αστρονομικών και φυσικών φαινομένων, πειραμάτων και παρατηρήσεων, αλλ' απλώς να κάμωμεν γνωστάς εις τον λαόν τας κυριωτέρας ανακαλύψεις της επιστήμης προς γνώσιν και ευχαρίστησιν, και, καθώς πιστεύομεν, προς ωφέλειαν αυτού, αφήνοντες τα περαιτέρω εις εκείνους εις τους οποίους ανήκει το έργον τούτο».¹⁹⁶

Ο φωτισμός του λαού, η διδασκαλία του, η παροχή γνώσεων και η τέρψη προβάλλονται ως λόγοι δημοσίευσης αυτών των άρθρων στην *Εφημερίδα των Παίδων*.¹⁹⁷ Τα άρθρα αυτού του τύπου είναι ωφέλιμα, με την έννοια

195. Στο *ίδιο*, τχ. 82, έτος 1874, σ. 362-363 «Αστρονομικά. Περί φωτός».

196. Στο *ίδιο*, τχ. 87, έτος 1875, σ. 401-402 «Αστρονομικά. Η Γη».

197. Παρόμοια στάση υιοθετεί και το *Σύμπαν*, στις προγραμματικές δηλώσεις του οποίου, μεταξύ άλλων, αναφέρονται και τα ακόλουθα: «Όθεν η έκδοσις περιοδικού εν ευλίπτω γλώσση περί του σύμπαντος πραγματευομένου και η διάδοσις αυτού εις πάσας τάξεις της κοινωνίας θα ήτο εν έτι βήμα προς ηθικήν και διανοητικόν εξύψωσιν του ελληνικού πνεύματος [...] Δεν σκοπούμεν ουδέ έχομεν αξίωσιν να εισέλθωμεν εις πάσας τας λεπτομερείας ενός μυθιστορήματος. Θα προσπαθήσωμεν να καταστήσωμεν ικανούς τους αναγνώστας ημών όπως αναγνώσκωσι και αυτοί εν τω βιβλίω της φύσεως και να εκτιμήσωσι τα βήθη του απείρου ούτω ο σκοπός ημών διά τους πολλούς επιτυγχάνεται. Όπως δε επιτευχθή ευκολώτερον ο σκοπός του “Σύμπαντος” θα εκθέσωμεν τα γεγονότα εν είδει διαλόγου, και μάλιστα θα λάβωμεν ως ένα εκ των διαλεγομένων προσώπων

της διδασκαλίας, σε αντίθεση με τα μυθιστορήματα, τα οποία είναι βλαβερά. Επομένως, η δημοσίευση αστρονομικών γνώσεων μπορεί να θεωρηθεί και ως ένα είδος αντίστασης στο διαβρωτικό είδος του μυθιστορήματος.¹⁹⁸ Η επιστημονική γνώση διαχέεται στο λαό –παιδιά και ενήλικες– αλλά η εξήγηση των φαινομένων δεν εμπίπτει στη δικαιοδοσία του αφηγητή. Κατά τα λεγόμενά του, πρόκειται για απλή παράθεση γνώσης, η εξήγηση της οποίας επαφίεται στους ειδικούς. Ωστόσο, επιχειρείται εξήγηση των φαινομένων, αλλά πρόκειται για εξήγηση που συνδέει το υπό εξέταση φαινόμενο με τον Πάνσοφο Δημιουργό: «Επί του παρόντος, αφίνομεν τους αναγνώστας μας να σκεφθώσι επί του νέου τούτου φαινομένου [περί αστεροειδών], το οποίον η μικρά Εφημερίς ανοίγει σήμερον ενώπιον των διά της βραχείας περιγραφής των αστεροειδών, ελπίζοντες, ότι και η θέα αύτη της ωραίας διατάξεως των πολυπληθών τούτων πλανητών, θέλει ανυψώσει τον νουν των εις Εκείνον, όστις εδημιούργησε τα πάντα με σοφίαν και αγαθότητα, και κινήσει αυτούς ου μόνον προς θαυμασμόν της δυνάμεως και σοφίας, αλλά και προς υπακοήν του αποκεκαλυμμένου αγίου αυτού θελήματος».¹⁹⁹

Ο ερασιμός δηλώνεται ως πρακτική δημοσίευσης των επιστημονικών άρθρων με κριτήριο την ωφέλεια των αναγνωστών και την κρίση του συντάκτη: «Σ.Σ. Τα περί γεωλογίας ταύτα άρθρα δημοσιεύονται χάριν των μικρών συνδρομητών της “Εφημερίδος των Παιδών” και διά τον λαόν, διά τούτο και εκτίθενται διά γλώσσης αρμοζούσης εις τας διανοητικές δυνάμεις και την διανοητικήν αυτών κατάστασιν.

Τούτου ένεκα δεν ηθελήσαμεν ν’ ακολουθήσωμεν ωρισμένον τι σύστημα περί γεωλογίας, αλλ’ ηρανίσθημεν εκ πάντων παν ό,τι ενομίσασμεν κατάλληλον προς τον σκοπόν μας: του να δώσωμεν δηλονότι μικράν τινα ιδέαν των

άνθρωπον του λαού, το δε έτερον θα ήναι αυτή η Επιστήμη, ώστε αφ’ ενός μεν η ανάπτυξις θα ήναι απλή και εις αναελευμένην γλώσσαν ίνα εννοή και ο ελάχιστος εργάτης, αφ’ ετέρου δε θα παρέχεται ούτως ευκαιρία να παρεμβάλλωνται μετά των σοβαρών και αστεία ίνα η ανάγνωσις ποικίλληται και καθίσταται εις πάντας εύαρεστος πιστεύομεν δε ότι θα κατορθώσωμεν να παρεντίθενται και σχήματα προς ευκολωτέραν αντίληψιν των λεγομένων», βλ. *Το Σύμπαν*, τχ. 1, έτος 1887, σ. 1. Ας σημειώσουμε ότι το παιδί και ο λαός παρουσιάζονται να έχουν ανάγκη φωτισμού, ο οποίος γίνεται εφικτός με τη χρήση κατάλληλης γλώσσας.

198. Βλ. παραπάνω, σ. 197 κ.ε. για την ακαταλληλότητα του μυθιστορήματος ως αναγνώσματος τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικους.

199. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 95, έτος 1875, σ. 465-466 «Αστρονομικά. Περί αστεροειδών».

αφορώντων την σπουδαίαν και ωφέλιμον ταύτην επιστήμην υπό πρακτικήν μάλλον έποψιν. Εάν δε και κατά μικρόν επιτύχωμεν του σκοπού τούτου, θέλομεν θεωρεί εαυτούς ευτυχείς, ότι συντείναμεν και ημείς το καθ' εαυτούς εις την διάδοσιν μεταξύ του λαού των τοιούτων γνώσεων και την εξ' αυτών την βελτίωσιν των ημετέρων συμπολιτών και ομογενών, των μη δυναμένων άλλως πώς να συνοικειωθώσι με την επιστήμην ταύτην».²⁰⁰

Η δημοσίευση επιστημονικών άρθρων προϋποθέτει εξοικείωση του συντάκτη με τη σχετική βιβλιογραφία. Συχνές είναι οι αναφορές σε επιστημονικά εγχειρίδια της εποχής, στα οποία παραπέμπονται οι αναγνώστες για ευρύτερη πληροφόρηση.²⁰¹

Τα άρθρα γνωστικού περιεχομένου που σχετίζονται με φυσικά φαινόμενα ή με ζωντανούς οργανισμούς σκοπό έχουν όχι μόνο να εξοικειώσουν τον αναγνώστη με την επιστημονική γνώση, αλλά και να αποδείξουν ότι ο κόσμος αποτελεί δημιούργημα της σοφίας του Θεού και ότι μεταξύ επιστημονικού λόγου και Αγίας Γραφής υπάρχει σύγκλιση.²⁰² Επομένως, η δημοσίευση τέτοιων άρθρων μπορεί να ερμηνευτεί και ως ένα είδος ιδεολογικού ελέγχου που ασκείται στον εννοούμενο αναγνώστη: ο αναγνώστης του περιοδικού αποκτά γνώσεις για τη φύση, αλλά σε ό,τι αφορά στην ερμηνεία τους ο συντάκτης και η Αγία Γραφή συνιστούν τις ύψιστες αυθεντίες: «Οι παρευρεθέντες εις τοιαύτας περιστάσεις [σεισμών] ομολογούν, ότι το αποτέλεσμα

200. Στο *ίδιο*, τχ. 109, έτος 1877, σ. 578 «Γεωλογία. Αιτία μεταβολών, αλλοιώσεων και τροποποιήσεων του φλοιού της Γης». Ο ερασιμός ως πρακτική αφορά πολλά είδη λόγου στην *Εφημερίδα των Παιδών*.

201. Στο *ίδιο*, τχ. 113, έτος 1877, σ. 611-612 «Ηφαίστεια εις την σελήνην»: «Ο παρ' ημίν και παρ' αστρονόμοις διάσημος αστρονόμος κ. Σμιθ εδημοσίευσεν εσχάτως μονογραφίαν τινά περί της Σελήνης, η οποία εξετυπώθη δι' εξόδων του αυτοκράτορος της Γερμανίας και είναι η καλλίστη και ακριβεστάτη περιγραφή, της Σελήνης την οποίαν έχομεν»· τχ. 119, έτος 1877, σ. 657: «Τους θέλοντας να μάθωσι περισσότερα περί των διαφόρων τούτων στρωμάτων της Γης και της συμφωνίας αυτών προς τας εξ ημέρας της υπό του Μωυσέως ιστορουμένης δημιουργίας παραπέμπομεν εις το εξαίρετον βιβλίον του Μακαρίτου επισκόπου Αργολίδος Πετρούλια, ευρισκόμενον εν τω καταστήματι των Αγίων Γραφών».

202. Στις αναγνωστικές προτάσεις του περιοδικού συγκαταλέγεται και το βιβλίο *Περί γενέσεως του ανθρώπου. Αρμονίαν χριστιανισμού και επιστήμης*· υπό Ι. Σκαλτσούνη, τύποις Α. Κωνσταντινίδου, δρ. 7. Το συνιστώμεν εις πάντα νέον και πάσαν οικογένειαν, βλ. *Εφημερίς των Παιδών*, τχ. 305, έτος 1893, σ. 2152. Βλ. επίσης τη διάλεξη του Μ. Δ. Καλοποθάκη ενώπιον του συλλόγου «Παρνασσός», *Αι αξιώσεις του Χριστιανισμού κυρούμεναι υπό της επιστήμης*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού τυπογραφείου Ν. Γ. Ιγγλέση (Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσ/νίκης) 1893.

των σεισμών επί τον νουν του ανθρώπου είναι τρομερόν. Εάν μικραί δονήσεις της γης προξενούσι τοιούτον τρόμον εις τον άνθρωπον, οποίος πρέπει να ήνε ο τρόμος των ασεβών κατά την δευτέραν παρουσίαν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, ότε τα στοιχεία κινούμενα θέλουσι διαλυθή και η γη παρέλθη μετά συριγμών.

Αγαπητά μοι τέκνα, σπουδάσατε να εξασφαλίσετε τα αιώνια συμφέροντά σας διά του Ι. Χριστού, ώστε όταν ταύτα συμβώσι να σωθήτε με αιωνίαν σωτηρίαν!²⁰³

Ο σχηματισμός του ανθρακοφόρου στρώματος αποδεικνύει δύο μεγάλα αληθείας 1) την αγαθήν του Θεού πρόνοιαν υπέρ του ανθρώπου, προετοιμάσασαν και εναποταμιεύσασαν την τοσούτον χρήσιμον ταύτην διά τας ανάγκας και την ανάπτυξιν αυτού ύλην και 2) το θεόπνευστον της Αγίας Γραφής, διότι αναγινώσκομεν εις το πρώτον κεφάλαιον της Γενέσεως, ότι φως και βλάστησις (δένδρα, χόρτα κ.λπ.) υπήρχον πολύ πριν φανούν ο ήλιος και η Σελήνη εν τω στερεώματι· όχι διότι ταύτα δεν υπήρχον, αλλά διότι δεν εφαινοντο ένεκα των ατμών και της ομίχλης, τα οποία εσκεπαζον την επιφάνειαν της Γης, και επειδή ο ήλιος δεν εφαινετο, τα φυτά της εποχής εκείνης ήσαν μόνον σαρκώδη, διότι, ως προείπον, μόνον διά της επιρροής των ακτίνων αυτού σχηματίζεται το ξυλώδες μέρος των δένδρων, ώστε η γεωλογία αντί να αναιρέση, *επιβεβαιοί* την Γραφήν».²⁰⁴

Η επιστημονική θεωρία όμως που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων και συζητήσεων κατά τον 19ο αι. ήταν η θεωρία του Δαρβίνου.²⁰⁵ Η *Εφημερίς των Παίδων* μπορεί να μην ασχολήθηκε άμεσα με τη θεωρία της εξέλιξης, διατυπωμένη στα μέσα του αιώνα, ωστόσο περιέλαβε στις σελίδες της τη βιογραφία του Δαρβίνου.²⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δημοσιεύεται

203. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 113, έτος 1877, σ. 609-610 «Γεωλογία».

204. Στο *ίδιο*, τχ. 125, έτος 1878, σ. 705-706 «Γεωλογία είτε γεωλογικά. Στρώμα ανθρακοφόρων. Συσχετισμός επιστήμης και Αγίας Γραφής».

205. Κ. Κριμπάς, «Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα. Τα πρώτα βήματα: η αλληλογραφία Χελδράιχ-Δαρβίνου», *Τα Ιστορικά*, 1/2 (1984), σ. 335-348.

206. Η πρώτη αναφορά του ονόματος του Δαρβίνου απαντά στα ποικίλα της *Εφημερίδος των Παίδων*, τχ. 131, έτος 1878, σ. 759: «Αφήσατέ μοι τους προγόνους μου εις τον κήπον της Εδέμ, ανεφώνησεν ιερεύς τις της Αγγλικανικής εκκλησίας, κηρύττων ποτέ κατά του Δαρουινισμού, - και εγώ είμαι ευχαριστημένος να σας αφήσω τους ιδικούς σας εις τον Ζωολογικόν κήπον!» Έμμεση όμως αναφορά στη δαρβίνειο θεωρία βρισκουμε ήδη στο τχ. 64, έτος 1873, σ. 255 «Ο άνθρωπος και ο πίθηκος»: «Οι πίθηκοι είναι παράξενοι γελοιογραφίαι ανθρώπων - τινες μάλιστα σήμερα δοξάζουν και διδάσκουν, ότι ο άνθρωπος κατάγεται από

σύνοψη της δαρβίνειας θεωρίας και ο αφηγητής διατείνεται ότι «την θεωρίαν αυτήν διαστρέφοντες οι υλισταί και άπιστοι, λέγουν [...]»²⁰⁷ ότι ο Θεός είναι ύλη και ο άνθρωπος απόγονος του πιθήκου. Ο αφηγητής θεωρεί μια τέτοια άποψη παραλογισμό και δίνει ο ίδιος μια ερμηνεία της θεωρίας της εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία τα όντα και τα φαινόμενα μπορεί να προήλθαν από την ανόργανη ύλη, αλλά αυτό κατέστη δυνατό χάρι στην επέμβαση της δύναμης του Θεού. Η δαρβίνειας θεωρία δεν απορρίπτεται, αλλά παρουσιάζεται υπό το πρίσμα της θρησκείας. Ο ίδιος ο Δαρβίνος σκιαγραφείται θετικά, «άνθρωπος απλούς το ήθος και την ζωήν και ταπεινόφρων και ευγενής και φιλόφρων την συμπεριφοράν»,²⁰⁸ ενώ ο συντάκτης του άρθρου επισημαίνει ότι «αφίνοντες κατά μέρος την διαστροφήν της θεωρίας ταύτης λέγομεν, ότι ο Δαρουίνος εισήγαγε νέαν εποχήν εις την σπουδήν των φυσικών επιστημών, αι δε θεωρίαί του φαίνονται προωρισμένοι να γείνουν πρόξενoi μεγάλων καλών εις την ανθρωπότητα».²⁰⁹ Η θεωρία του Δαρβίνου θεωρείται «καλή», αλλά λαθεμένα είναι η ερμηνεία την οποία επιχειρούν οι «άλλοι», οι άθεοι και οι υλιστές.²¹⁰

τον πίθηκον! Ο σκοπός μου ενταύθα δεν είναι να σας αποδείξω, μικροί μου φίλοι, ότι σεις δεν είσθε απόγονοι των πιθήκων, αλλά να σας είπω κάτι τι περί των περιέργων τούτων ζώων». Για τη βιογραφία του Δαρβίνου, βλ. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 191, έτος 1883, σ. 1235-1237 «Δαρουίνος», η οποία συνοδεύεται από την προσωπογραφία του Δαρβίνου, έργο του Μ. Νικολαΐδη. Επιπλέον, δημοσιεύεται και ένα ποίημα με τίτλο «Νέα θεωρία εξελίξεως», τχ. 305, έτος 1893, σ. 2060-2061, όπου σατιρίζεται η δαρβίνειας θεωρία.

207. Στο *ίδιο*, τχ. 191, έτος 1883, σ. 1235-1237 «Δαρουίνος».

208. Στο *ίδιο*.

209. Στο *ίδιο*. Στο τέλος αυτού του άρθρου ο αναγνώστης παραπέμπεται στον *Αστέρα της Ανατολής* της 8ης Οκτωβρίου 1883, για να αντλήσει περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα.

210. Η θεωρία της εξέλιξης αποτέλεσε και θέμα διάλεξης του Μ. Δ. Καλοποθάκη, ενώπιον των μελών του συλλόγου «Παρνασσός», στις 10 Μαΐου 1890, επειδή «πολλοί [την] μετεχειρίσθησαν [...] προς υπονόμωσιν των θεμελίων της χριστιανικής πίστεως». Διακρίνει τη θεωρία αυτή σε θειστική και αθειστική και καταλήγει ότι «η θεωρία της εξελίξεως [...] είναι απλή υπόθεσις άνευ επιστημονικής υποστάσεως και επομένως αναξία της θέσεως ην αξιοί να κατέχη εν τη υπολήψει και αποδοχή των ευ φρονούντων». Η ομιλία αυτή, όπως φαίνεται, τυπώθηκε και κυκλοφόρησε σε χωριστό φυλλάδιο. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί ο Μ. Δ. Καλοποθάκης στην προσπάθειά του να πείσει το κοινό ότι ο άνθρωπος δεν είναι προϊόν εξέλιξης της ύλης, χρησιμοποιεί την επιστολή ενός τυφλού κοριτσιού, της Έλεν Κέλλερ, προς τον ομογενή δάσκαλο τυφλών κ. Μιχ. Αναγνωστόπουλο, βλ. Μ. Δ. Καλοποθάκης, *Η θεωρία της εξελίξεως υπό καθαρώς επιστημονικόν έλεγχον*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, 1891.

Σημαντική θέση στο περιοδικό κατέχουν και τα άρθρα που αφορούν στην ιστορία. Δεν είναι όμως ούτε η πρόσφατη ιστορία της απελευθέρωσης ούτε η βυζαντινή ιστορία. Είναι είτε η ιερά ιστορία είτε η ιστορία της αρχαιότητας ή καλύτερα ελληνική αρχαιολογία,²¹¹ με την έννοια ότι παρουσιάζονται μνημεία της αρχαιότητας. Ως προς την ιερά ιστορία, αυτή πηγάζει από την Αγία Γραφή και οι φιλαναγνώστες παραπέμπονται στα αντίστοιχα κεφάλαιά της στο τέλος κάθε άρθρου.²¹² Παρουσιάζονται επίσης ψήγματα της ιστορικής πορείας του προτεσταντισμού.²¹³ Στενά συνυφασμένη με την ιερά ιστορία, παρουσιάζεται και η ιερά γεωγραφία, η παρουσίαση πόλεων από την Αγία Γραφή.²¹⁴ Οι γεωγραφικές πληροφορίες δεν περιορίζονται στην Αγία Γραφή, αλλά πολλές προέρχονται από περιηγητικά κείμενα συγχρόνων (Δ. Μπτσάκης-περιήγηση Αιθιοπίας,²¹⁵ Δ. Καλοποθάκης-κατάβαση του Ρήνου)²¹⁶ ή αφορούν ήθη και έθιμα άλλων λαών, όπως για παράδειγμα Ινδών και Κινέζων.²¹⁷ Τέλος, σημαντική θέση κατέχουν και οι βιογραφίες στην *Εφημερίδα των Παιδων*. Βιογραφούνται κυρίως πρόσωπα της Αγίας Γραφής και μεγάλες μορφές του Προτεσταντισμού.²¹⁸ Και στις δύο όμως περιπτώσεις η

211. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 78, έτος 1874, σ. 334-335 «Ο Παρθενών ανακαινισθείς», όπου για μια ακόμα φορά παρεισφύει το σχόλιο του αφηγητή: «Η κατάσταση του Παρθενώνος, εις τον οποίον εδαπανήθησαν υπέρ τα δύο εκατομμύρια λίρ. και πάσα η ελληνική ευφυΐα, επικυροί το της Γραφής, “Ματαιότης ματαιοτήτων, τα πάντα ματαιότης”»· τχ. 104, έτος 1876, σ. 543 «Ο ναός της Αρτέμιδος εν Εφέσω»· τχ. 205, έτος 1885, σ. 1345-1346 «Αι αρχαιότητες των Αθηνών».

212. Στο *ίδιο*, τχ. 62, έτος 1873, σ. 245 «Πολιορκία και εκπόρθησις Ιερουσαλήμ»: «Την καταστροφήν ταύτην προείπε και προέγραψε λεπτομερώς ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός και την προφητείαν και περιγραφήν ταύτην ευρίσκουσιν οι μικροί μας αναγνώσται εις το κατά Λουκάν Ευαγγ. Κεφ. Κα' και το κατά Ματθ. τα οποία συνιστώμεν εις την ανάγνωσίν των».

213. Στο *ίδιο*, τχ. 59, έτος 1872, σ. 233-234 «Η σφαγή των Ουγενότων», που αναφέρεται στη σφαγή των διαμαρτυρομένων στο Παρίσι από τους παπικούς στις 24 Αυγούστου 1572· τχ. 67, έτος 1872, σ. 266-267 «Το προς τιμήν του Λουθήρου ανεγερθέν μεγαλοπρεπές μνημείον».

214. Στο *ίδιο*, τχ. 78, έτος 1874, σ. 333-334 «Βηθλεέμ»· τχ. 83, έτος 1874, σ. 374 «Γεωγραφικοϊστορικά. Βαβυλών».

215. Στο *ίδιο*, τχ. 177, έτος 1882, σ. 1126-1127 «Περί Αιθιοπίας» (εκ της περιηγήσεως του Έλληνος Προξένου κ. Δ. Μπτσάκη το 1879).

216. Στο *ίδιο*, τχ. 275, έτος 1890, σ. 1910-1911 «Ταξείδιον επί του Ρήνου».

217. Στο *ίδιο*, τχ. 80, έτος 1874, σ. 349 «Γεωγραφικοϊστορικά. Ασία»· τχ. 86, έτος 1875, σ. 393-395 «Γεωγραφικοϊστορικά. Ινδοστάν ή Ινδία»· τχ. 95, έτος 1875, σ. 467-468 «Πεκίνον».

218. Στο *ίδιο*, τχ. 37, έτος 1871, σ. 146-147 «Χαρακτήρες ή παραδείγματα της Νέας Διαθήκης»· τχ. 79, έτος 1874, σ. 343-344 «Μη απελπίζου», όπου παρουσιάζεται η ιστορία του Adam Clarke, θεολόγου και σχολιαστή πολύ γνωστής ερμηνείας της Αγίας Γραφής ως

βιογραφία ως είδος συνδέεται στενά με τη θρησκεία, η οποία λειτουργεί ως καταλύτης για την ύλη του περιοδικού.

Όλα τα είδη γνώσης ευθυγραμμίζονται πλήρως με τις εξαγγελίες του εκδότη ότι σκοπός της *Εφημερίδος των Παιδών* ήταν να διδάξει τους αναγνώστες της. Μία από τις έννοιες που προσλαμβάνει η «διδασκαλία» είναι και η παροχή γνώσεων στο παιδί. Μια δεύτερη έννοια που θα μπορούσε να αποδώσει κανείς στον όρο είναι εκείνη της θρησκευτικής διδασκαλίας, η οποία παρουσιάζεται με αφορμή την κοσμική γνώση.²¹⁹

Ως προς την αφηγηματική τεχνική των άρθρων γνωστικού περιεχομένου, η γνώση μεταφέρεται μέσω ενός τριτοπρόσωπου αφηγητή, που κατά κανόνα, στο τέλος του άρθρου, μεταβάλλεται σε πρωτοπρόσωπο αφηγητή, ο οποίος εξυμνεί τον Θεό και προτρέπει τον εννοούμενο αναγνώστη να ερμηνεύσει τα φυσικά φαινόμενα ως απόδειξη της μεγαλοδυναμίας του Θεού. Επιχειρείται λοιπόν, διάχυση της γνώσης μέσω του περιοδικού, αλλά συγχρόνως μέσω της γνώσης επιχειρείται και διάχυση του θρησκευτικού ιδανικού: πίστη στον Ύψιστο Θεό, που έπλασε τόσο θαυμαστά δημιουργήματα για χάρη του αμαρτωλού ανθρώπου. Η γνώση του περιβάλλοντος κόσμου γίνεται η αφετηρία για τη θρησκευτική διδασκαλία. Ένα άλλο στοιχείο, που αξίζει να αναφέρουμε, είναι ότι η αλλαγή σε αφηγητή πρώτου προσώπου σημειώνεται συνήθως στο τέλος του άρθρου, γεγονός που καθιστά εύκολη τη διάκριση μεταξύ γνώσης και διδασκαλίας: «Πόσον αγαθός ο Πλάστης μας! Έκαμεν ανεξαντλήτους προμηθείας όχι μόνον διά τας ανάγκας μας αλλά και διά την ευχαρίστησιν της καλαισθησίας μας.

Μικροί μου φίλοι, οσάκις βλέπετε το κόκκινο χρώμα, το οποίον τα μικρά παιδιά τόσον πολύ αγαπούν, μη λησμονείτε ότι ο Θεός το έκαμεν

παράδειγμα προσπάθειας που ανταμείβεται· τχ. 110, έτος 1877, σ. 589-590 «Ο Παύλος»· τχ. 119, έτος 1877, σ. 657 «Ελισάβετ Φράν» [Elizabeth Fry], η οποία ασπαζόταν το δόγμα των κουακέρων και ανέπτυξε σημαντική φιλανθρωπική δράση στην Αγγλία· τχ. 124, έτος 1878, σ. 702-703 «Μαρτίνος Λούθηρος»· τχ. 138, έτος 1879, σ. 812-813 «Εθνικοί ηγεμόνες μνημονεύμενοι εν ταις Γραφαίς»· τχ. 199, έτος 1884, σ. 1300 «Ο Δόκτωρ Δόδριτζ» [Doddridge Philip], ο οποίος υπήρξε διάσημος ιεροκήρυκας· τχ. 251, έτος 1888, σ. 1719 «Ευτυχής κατάσταση», στο οποίο αναφέρεται το όνομα του J. Wesley, εισηγητή του μεθοδισμού· τχ. 263, έτος 1889, σ. 1813-1814 «Γουλιέλμος Τύνδεϋλ» [Tyndale William], μεταφραστής της Βίβλου.

219. Η γνώση γίνεται εργαλείο για την καλλιέργεια της θρησκευτικότητας στο παιδί. Για τη σύνδεση θρησκευτικής αγωγής και γνώσης (γεωγραφικής, ιστορικής, επιστημονικής), βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, σ. 76-77.

επίτηδες προς ευχαρίστησίν σας και αγαπάτε και υπακούετέ Τον πάντοτε.²²⁰

Η περίστασις αύτη της χελιδόνας μας υπενθυμίζει την του ευσεβούς χριστιανού, όστις απέρχεται του κόσμου τούτου των θλίψεων, και μεταβαίνει εις τον ουρανόν, ένθα βασιλεύει αιώνιος χαρά, ειρήνη και αγαλλίασις.²²¹

Όσα [όντα] μέχρι τούδε ηδυνήθη ο άνθρωπος να ίδη και να εξετάση, έχουσι τοιούτον θαυμαστόν μηχανισμόν, ώστε δεικνύουσι την παντοδυναμίαν, πανσοφίαν και αγαθότητα του Θεού, όστις εδημιούργησε όλα τα κτίσματά του τέλεια και τοιαύτα, ώστε να ευρίσκωσιν ευχαρίστησιν εις το είδος της υπάρξεως, εις το οποίον εδημιουργήθησαν».²²²

Η ύλη της *Εφημερίδος των Παίδων*, τόσο εκείνη που αντιπροσωπεύει τη λογοτεχνική/λογοτεχνίζουσα γραφή όσο και εκείνη που προάγει τη γνώση, στο πλαίσιο της προτεινόμενης «ανάγνωσης», δικαιολογεί τους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στο περιοδικό: παιδικό, ερασιγιστικό, θρησκευτικό, εγκυκλοπαιδικό, φανερώνοντας έτσι τον πολυφωνικό του χαρακτήρα, σε αντίθεση με το μονοφωνικό λόγο του εκδότη του. Εξετάζοντας την ύλη του περιοδικού, διαπιστώνουμε ένα άνοιγμα προς ποικίλες κατευθύνσεις: ποίηση, λογοτεχνία, γνώση επιστημονική, ιστορική και γεωγραφική. Τα όρια όμως όλων αυτών των ειδών διαγράφονται πάντα με κριτήριο τη θρησκεία: οτιδήποτε δεν είναι σύμφωνο με τη θρησκεία απορρίπτεται και αυτομάτως εξοβελίζεται από τις στήλες του περιοδικού. Η θρησκεία, δηλαδή, ανάγεται σε βασικό παράγοντα λογοκρισίας της αναγνωστικής ύλης που προσφέρεται στο παιδί. Ακόμα όμως και με τους περιορισμούς που έθετε η θρησκεία, η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε ένα περιοδικό που βρέθηκε στο μεταίχμιο, στο όριο μιας μεταβατικής περιόδου ή καλύτερα υπήρξε το περιοδικό που σηματοδότησε αυτή τη μετάβαση: τη μετάβαση από το περιοδικό γνώσεων, όπως η *Εφημερίς των Μαθητών*, στο περιοδικό που συνδυάζει ποικιλία θεμάτων με έμφαση στη λογοτεχνία (μυθοπλασία), όπως η *Διάπλασις των Παίδων* ή το *Παιδικόν Περιοδικόν*. Η *Εφημερίς των Παίδων* αποτελεί παράδειγμα της επερχόμενης αλλαγής στα αναγνώσματα των παιδιών. Οι αντιφάσεις που εντοπίστηκαν στο λόγο του περιοδικού καταδεικνύουν τη σταδιακή αλλαγή ιδεών σχετικά με την ύλη ενός παιδικού περιοδικού. Καθώς η *Εφημερίς των Παίδων* πλησιάζει προς

220. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 4, έτος 1868, σ. 15-16 «Κρεμέζο», όπου παρουσιάζεται το φυτό κρεμέζο.

221. Στο *ίδιο*, τχ. 60, έτος 1872, σ. 238-239 «Χελιδών».

222. Στο *ίδιο*, τχ. 88, έτος 1875, σ. 411 «Πολύζωα».

το τέλος της εκδοτικής της πορείας, παρατηρούμε ότι τα ποιήματα και τα μυθιστορήματα πληθαίνουν, ενώ αντίθετα ο αριθμός των άρθρων γνωστικού περιεχομένου μειώνεται, γεγονός που μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη της μετακίνησης προς μια νέα μορφή παιδικού περιοδικού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΣΜΟΣ, ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ, ΤΑΥΤΙΣΗ-ΜΙΜΗΣΗ

Το θέμα της ιδεολογίας στην παιδική λογοτεχνία έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης τόσο στην ελληνική όσο και την ξένη βιβλιογραφία-κριτική. Οι μελέτες που διαθέτουμε καλύπτουν διάφορες πτυχές της ιδεολογίας: κάποιες ασχολούνται με τη θεωρητική διερεύνησή της σε ένα παιδικό ανάγνωσμα, ενώ άλλες προσπαθούν να ανιχνεύσουν την ιδεολογία, μελετώντας τη γλώσσα και τα χαρακτηριστικά του κειμένου. Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους έρευνας υφίσταται συνήθως μεγάλο κενό, καθώς απουσιάζει η γεφύρωση θεωρίας και κριτικής ανάλυσης των κειμένων.

Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει από τη μια τον τρόπο μελέτης της ιδεολογίας στην αγγλόφωνη, κυρίως, βιβλιογραφία και από την άλλη, τη θεώρησή της στο πλαίσιο της ελληνικής βιβλιογραφίας.¹ Καταθέτει, επίσης, ορισμένες θεωρητικές σκέψεις γύρω από το θέμα της ιδεολογίας και, τέλος, θέτει τις προϋποθέσεις προσέγγισης της ιδεολογίας στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος έγκειται στον κίνδυνο να περιοριστεί κανείς στην απλή παράθεση απόψεων, αδυνατώντας να προχωρήσει στις επιμέρους συνδέσεις ή να ασκήσει κριτική στον τρόπο με τον οποίο το θέμα της ιδεολογίας προσεγγίζεται από τους μελετητές.

Πριν προχωρήσουμε σε μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας, απαιτούνται κάποιες διευκρινίσεις. Για ποια ιδεολογία κάνουμε λόγο; Την ιδεολογία του κειμένου, την ιδεολογία της κριτικής ή τις θεωρίες για το θέμα αυτό; Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου ασχολούμαστε με τις θεωρητικές μελέτες περί ιδεολογίας στην παιδική λογοτεχνία – ελληνικές και ξένες. Στο δεύτερο, παρουσιάζουμε επιμέρους πτυχές της ιδεολογίας στην *Εφημερίδα των Παίδων*, όπως το θέμα του εννοούμενου αναγνώστη,

---

1. Ασχολούμαστε με την αγγλόφωνη βιβλιογραφία, επειδή οι περισσότερες ελληνικές μελέτες αντλούν στοιχεία από αυτήν.

του παιδιού το οποίο το περιοδικό προσδοκά να έχει ως αναγνώστη, το θέμα του παιδικού θανάτου, το ζήτημα του «εξωτισμού», δηλαδή της θεώρησης του «άλλου», το είδος της γλώσσας που υιοθετεί το περιοδικό και τέλος το θέμα της υποδοχής του περιοδικού από την κριτική της εποχής του. Τα ζητήματα αυτά δεν αποτελούν τις μοναδικές πτυχές που συναρτώνται με την ιδεολογία στην *Εφημερίδα των Παίδων*, αλλά η διερεύνησή τους κρίθηκε αναγκαία, καθώς συνιστούν το απαραίτητο υλικό για την κατασκευή της «ιστορίας» μας για το περιοδικό.²

Στο πλαίσιο της αγγλικής κριτικής το ζήτημα της ιδεολογίας στην παιδική λογοτεχνία εντάσσεται στο γενικότερο θεωρητικό προβληματισμό που προήλθε από τις μαρξιστικές θεωρίες της λογοτεχνίας των ενήλικων, αν και ο μαρξισμός, ως ρεύμα σκέψης, ποτέ δεν παράγαγε ένα ολοκληρωμένο σύστημα λογοτεχνικής θεωρίας. Η έννοια, όμως, της ιδεολογίας αποτέλεσε πηγή γενικότερου προβληματισμού και σημείο πολλών αντιπαραθέσεων μεταξύ διάφορων μαρξισμών.³

Στην αγγλόφωνη κριτική της παιδικής λογοτεχνίας, το άρθρο του P. Hollindale «Η ιδεολογία και τα βιβλία των παιδιών» αποτέλεσε το έναυσμα για την ενασχόληση πολλών κριτικών με το θέμα της ιδεολογίας και μέχρι σήμερα αποτελεί σημείο αναφοράς για πολλούς μελετητές. Ο P. Hollindale διακρίνει τρία είδη ιδεολογίας και προχωρά σε ενδεικτική αναφορά των τρόπων με τους οποίους η ιδεολογία εγγράφεται σε ένα παιδικό ανάγνωσμα. Βασική θέση του άρθρου είναι ότι η ιδεολογία διαπερνά το κείμενο τόσο με συνειδητό όσο και με ασύνειδο τρόπο και είναι εγγεγραμμένη στη γλώσσα όχι μόνο των κειμένων για παιδιά αλλά και των κριτικών κειμένων που αφορούν στα παιδικά αναγνώσματα. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η ιδεολογία δεν είναι κάτι που μεταφέρεται στα παιδιά σαν να αποτελούσαν αυτά άδεια δοχεία, αλλά κάτι που τα παιδιά ήδη κατέχουν και προέρχεται από ένα σύνολο εμπειριών, πολύ πιο ισχυρών από τη λογοτεχνία.⁴ Τέλος, αποφαίνεται ότι

2. Άλλα θέματα που θα μπορούσαν να μελετηθούν στο πλαίσιο της ιδεολογίας στην *Εφημερίδα των Παίδων* είναι η σύγκρισή της με το λόγο άλλων περιοδικών της εποχής της ή με τα αγγλικά και αμερικανικά παιδικά περιοδικά της ευαγγελικής παράδοσης, καθώς επίσης και η παρουσία ανδρικών και γυναικείων προτύπων.

3. E. Balibar και P. Macherey, "On literature as an ideological form", F. Mulhern (επιμ.), *Contemporary marxist literary criticism*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1992· L. Althusser, "Ideology and ideological state apparatuses", J. Rivkin - M. Ryan (επιμ.), *Literary theory: an anthology*, Λονδίνο 1998, 693-702· T. Eagleton, *Marxism and literary criticism*, Λονδίνο 2001.

4. P. Hollindale, *Ideology and the children's book*, Stroud 1988, σ. 17.

η ιδεολογία δεν μπορεί να αναχθεί σε ορατά επιφανειακά χαρακτηριστικά του κειμένου και ότι εκείνο που πρέπει να ενδιαφέρει τον μελετητή δεν είναι τόσο *τι* διαβάζουν τα παιδιά, αλλά κυρίως *πώς* διαβάζουν. Το *τι* αφορά στο είδος του κειμένου, ενώ το *πώς* στον τρόπο ανάγνωσης. Σε αυτό το σημείο η ένστασή μας αφορά στο *πώς* μπορεί κανείς να έχει πρόσβαση σε αυτού του είδους τη γνώση, *πώς* δηλαδή μπορεί να εξακριβώσει με μετρήσιμες διαδικασίες τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί διαβάζει.

Το θέμα της ιδεολογίας έχει απασχολήσει και τον P. Hunt, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ιδεολογία ενός κειμένου είναι «κρυμμένη» και ότι ο λόγος των κριτικών είναι και ο ίδιος ιδεολογικά φορτισμένος και σε καμία περίπτωση «αθώος» ή ουδέτερος. Προσεγγίζει την ιδεολογία σε σχέση με την πολιτική, τον ρατσισμό, τη στάση απέναντι στο φύλο και την κοινωνική τάξη, συνδέοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ιδεολογία με μείζονα θέματα της εποχής μας,⁵ αφήνοντας όμως ένα κενό σε ό,τι αφορά στη θεώρηση της ιδεολογίας που σχετίζεται με κείμενα του παρελθόντος, τα οποία πλέον δε διαβάζονται από παιδιά. Δηλαδή, υιοθετεί μια οπτική, η οποία του επιτρέπει να εξετάζει την ιδεολογία μόνο σε σχέση με σύγχρονα θέματα. Στο ίδιο πλαίσιο, εγγράφεται και η προσέγγιση της ιδεολογίας από την Pat Pinsent, η οποία εξετάζει την ιδεολογία, εστιάζοντας σε θέματα σύγχρονου προβληματισμού, όπως το φύλο, ο ρατσισμός και η πολιτική, αλλά καθώς δεν τη συσχετίζει με κείμενα του 19ου αι., την αναγάγει σε θέμα που αφορά κείμενα μόνο της σημερινής εποχής.⁶

Οι Murray Knowles και Kirsten Malmkjaer πραγματεύονται το ίδιο ζήτημα, ξεκινώντας από τη θέση ότι η παιδική λογοτεχνία είναι φορέας ιδεολογίας και προχωρούν σε γλωσσολογική ανάλυση παιδικών αναγνωσμάτων, προκειμένου να καταδείξουν με ποιους τρόπους η γλώσσα παράγει ιδεολογία. Η διαφορά της προσέγγισής τους από τους προηγούμενους μελετητές έγκειται στο ότι προσπαθούν να συνδέσουν τη θεωρία περί ιδεολογίας με την ανίχνευσή της σε συγκεκριμένα παιδικά αναγνώσματα μέσω της ανάλυσης της δομής του λόγου.⁷

---

5. P. Hunt, *Criticism, theory and children's literature*, Λονδίνο 1991, κυρίως το κεφάλαιο "Politics, ideology, and children's literature", σ. 138-154.

6. Pat Pinsent, *Children's literature and the politics of equality*, Λονδίνο 1997.

7. Murray Knowles - Kirsten Malmkjaer, *Language and control in children's literature*, Λονδίνο 1996, κυρίως το κεφάλαιο "Literature as a carrier of ideology: children's literature and control", σ. 41-80.

Ο J. Stephens σε μια εκτενή μελέτη, με τίτλο «Γλώσσα και ιδεολογία σε μυθοπλασίες για παιδιά», εξετάζει το θέμα της ιδεολογίας από ποικίλες απόψεις. Ιδεολογία και ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά, ιδεολογία και είδος αφηγητών, ιδεολογία και εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο, ιδεολογία και γλώσσα είναι ενδεικτικά κάποια από τα θέματα που πραγματεύεται, μέσα από τη διερεύνηση των οποίων παρέχει ένα παράδειγμα συνδυασμού θεωρίας και κειμενικής ανάλυσης. Η μεθοδολογία του συνδυάζει τη γλωσσολογία με τη σύγχρονη λογοτεχνική θεωρία και πρακτική.⁸

Ο Ch. Sarland συνδέει τη μελέτη της ιδεολογίας με μια μαρξιστική θεωρία της λογοτεχνίας και προτείνει διάφορες οπτικές από τις οποίες μπορεί να μελετηθεί ένα παιδικό ανάγνωσμα στο πλαίσιο της ιδεολογίας: συνθήκες παραγωγής του παιδικού αναγνώσματος, κατασκευή του αναγνώστη, μειονότητες, φύλο και προκαταλήψεις συνιστούν μερικά από τα θέματα με τα οποία καταπιάνεται στο άρθρο του.⁹

Το ενδιαφέρον της ελληνικής βιβλιογραφίας για την ιδεολογία στην παιδική λογοτεχνία είναι σχετικά όψιμο¹⁰ και η σχετική βιβλιογραφία φέρει επιρροές από τους Άγγλους θεωρητικούς. Με το θέμα της ιδεολογίας έχουν ασχοληθεί οι Μένη Κανατσούλη,¹¹ Αναστασία Οικονομίδου¹² και Β. Αναγνωστόπουλος.¹³ Οι δύο πρώτες, με καταβολές από τη θεωρία περί ιδεολογίας στον αγγλόφωνο χώρο, ακολουθούν σε πολλά σημεία τις θεωρίες των P. Hollindale και J. Stephens, ενώ ο Β. Αναγνωστόπουλος προχωρά σε καθαρά θεματολογική προσέγγιση της ιδεολογίας, χωρίς προηγουμένως να έχει ορίσει το περιεχόμενο του όρου «ιδεολογία». Κοινή θέση των παραπάνω μελετητών είναι ότι τα παιδικά αναγνώσματα αποτελούν το πεδίο στο οποίο εγγράφεται η ιδεολογία, τις περισσότερες φορές σκόπιμα, καθώς απώτερος σκοπός της παιδικής λογοτεχνίας είναι να εξασφαλίσει

8. J. Stephens, *Language and ideology in children's fiction*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1992.

9. Ch. Sarland, "Ideology", Hunt P. (επιμ.) *International encyclopedia of children's literature*, σ. 41-57.

10. Η πρώτη μελέτη στα ελληνικά γύρω από την ιδεολογία στην παιδική λογοτεχνία, που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε, είναι η εργασία του Ηρ. Καλλέργη, «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 1995, σ. 137-153.

11. Μένη Κανατσούλη, *Ιδεολογικές διαστάσεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000.

12. Αναστασία Οικονομίδου, «Πίσω από τις λέξεις, ανάμεσα στις γραμμές: η λειτουργία της ιδεολογίας σε ένα παιδικό ανάγνωσμα», *Διαδρομές*, 51 (1998), σ. 209-214.

13. Β. Αναγνωστόπουλος, *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 2001.

μέσω των παιδιών ένα καλύτερο μέλλον, προδιαγεγραμμένο με βάση τις προσδοκίες των ενηλίκων.

Ο ορισμός που προτείνει για την ιδεολογία ο P. Hollindale, «ιδεολογία είναι ένα σύστημα αντιλήψεων [μάλλον παγιωμένων και αποδεκτών από ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά], βάσει των οποίων αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο», γίνεται αποδεκτός από τους περισσότερους από τους παραπάνω μελετητές. Πρόκειται για ένα γενικό ορισμό στον οποίο πρέπει να προσθέσουμε ότι η ιδεολογία ως σύστημα αντιλήψεων βρίσκει έκφραση σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτισμού: γλώσσα, μουσική, τέχνη, ένδυση, πολιτική, κοινωνία και θρησκεία, για να αναφέρουμε μόνο μερικά από τα πεδία στα οποία εγγράφεται η ιδεολογία. Η ιδεολογία, επομένως, συνιστά το σύνολο των ιδεών, αντιλήψεων, αξιών που διαπερνούν ένα «κείμενο», το οποίο απαρτίζεται από «σημεία» –οπωσδήποτε όχι μόνο γλωσσικής φύσης– και αποσκοπεί στην ενστάλαξη ή την υπονόμηση ή την αλλαγή κυρίαρχων αντιλήψεων σε δεδομένο χωροχρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Εξειδικεύοντας τον παραπάνω ορισμό σε συνάρτηση με την παιδική λογοτεχνία, οφείλουμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ της ιδεολογίας του παιδικού αναγνώσματος και της ιδεολογίας της κριτικής. Σε ό,τι αφορά στην ιδεολογία του κειμένου πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξή της λόγω της γλωσσικής φύσης του κειμένου, υπό την αίρεση όμως ότι η πρόσβαση σε αυτήν είναι προϊόν ερμηνείας. Σε ό,τι αφορά στην ιδεολογία της κριτικής πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τόσο το θεωρητικό υπόβαθρο του μελετητή όσο και την ιδεολογία που προσγράφει σε ένα κείμενο, την «κατασκευασμένη» δηλαδή ιδεολογία (υποτιθέμενη) που συνάγεται από το προς μελέτη κείμενο.¹⁴ Η ιδεολογία που καταλήγει να εγγράφει στο κείμενο ο μελετητής-κριτικός βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις προθέσεις του, τις πηγές που επιλέγει να χρησιμοποιήσει και γενικότερα τις θεωρητικές του καταβολές και αναζητήσεις.

Η διαπίστωση μιας συγκεκριμένης έκφρασης της ιδεολογίας σε ένα κείμενο είναι όχι μόνο προϋπάρχουσα, εξαιτίας της γλώσσας, αλλά και κατασκευασμένη, όχι μόνο ενσυνείδητη αλλά και ασύνειδη, όχι μόνο φανερή αλλά και συγκαλυμμένη, προϊόν όχι μόνο των προθέσεων του δημιουργού του κειμένου –θα μπορούσε ποτέ να έχει κανείς άμεση και πλήρη πρόσβαση σε αυτές;– αλλά κυρίως παράγωγο της «αποσκευής» του μελετητή. Ανάλογα δηλαδή με την εθνικότητα, το φύλο, τις εμπειρίες, τη θρησκεία,

14. Ακόμα και η ίδια η επιλογή του κειμένου ενέχει ιδεολογική φόρτιση.

τις θεωρητικές αναγνώσεις και αναζητήσεις, και γενικά ανάλογα με οτιδήποτε δομεί την «υποκειμενικότητά» του, ο μελετητής-αναγνώστης κατασκευάζει «μια» ιδεολογία του κειμένου, όπως την προσλαμβάνει ο ίδιος. Η θεώρηση της ιδεολογίας ως προϋπάρχουσας ή κατασκευασμένης πηγάζει από δύο διαφορετικές αναγνωστικές θεωρίες· η πρώτη θεωρεί την «ανάγνωση» ως ανακάλυψη του νοήματος ενός κειμένου, ενώ η δεύτερη εκλαμβάνει την ανάγνωση ως κατασκευή αυτού του νοήματος.¹⁵ Η πρώτη θεωρία λειτουργεί περιοριστικά, εφόσον υπονοεί ότι το νόημα σκόπιμα τοποθετείται σε ένα κείμενο, προσδοκώντας τη σωστή ερμηνεία. Αντίθετα, η δεύτερη είναι ελαστικότερη και αφήνει περιθώρια για πολλαπλές αναγνώσεις.

Ως προς τον τρόπο μελέτης της ιδεολογίας σε ένα παιδικό ανάγνωσμα, αυτή μπορεί να εξεταστεί από ποικίλες απόψεις· ιδεολογία σε σχέση με τη θεματική ενός κειμένου, ιδεολογία και εννοούμενος αναγνώστης, ιδεολογία και είδη κειμένων, ιδεολογία σε σχέση με το είδος του αφηγητή και τη γλώσσα, το είδος της ιδεολογίας (θρησκευτική, πολιτική, κοινωνική), η ιδεολογική πρόσληψη ή απόρριψη ενός κειμένου. Επιπλέον, μπορεί να μελετήσει κανείς και τον τρόπο προσέγγισης της ιδεολογίας στην παιδική λογοτεχνία, να εξετάσει δηλαδή το είδος της «μεταγλώσσας» που χρησιμοποιείται τόσο από τους κριτικούς όσο και από τους συγγραφείς παιδικής λογοτεχνίας, όταν αυτοί ασχολούνται με τις εκφάνσεις της ιδεολογίας σε ένα κείμενο για παιδιά. Ένα δηλαδή από τα desiderata της έρευνας στην παιδική λογοτεχνία είναι και μια ιστορία της κριτικής, η οποία θα διερευνά ποιους ιδεολογικούς σκοπούς εξυπηρετεί η μελέτη της ιδεολογίας σε ένα παιδικό ανάγνωσμα και θα καταδεικνύει τους όρους που χρησιμοποιούν οι κριτικοί, όταν αναφέρονται σε ένα έργο παιδικής λογοτεχνίας.¹⁶

Η μελέτη της ιδεολογίας περιλαμβάνει και επιμέρους θέματα, υποσυστήματα αντιλήψεων, τα οποία δεν μπορούν να μελετηθούν, αν αποσυνδεθούν από το γενικότερο θέμα της ιδεολογίας. Όροι, όπως λογοκρισία, επίδραση, ταύτιση-μίμηση, διδακτισμός, καλό και κακό ανάγνωσμα, τέρψη-ψυχαγωγία, χρησιμοποιούνται συχνά από τους κριτικούς της παιδικής λογοτεχνίας

---

15. M. Benton, "Reader-response criticism", Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, σ. 71-88.

16. Ένας από τους λόγους για τους οποίους ο ενήλικος ενδιαφέρεται για την ανίχνευση της ιδεολογίας σε ένα παιδικό ανάγνωσμα είναι και ο φόβος μήπως τελικά το κείμενο, με τις αξίες και τα πρότυπα που προβάλλει, επηρεάσει αρνητικά το παιδί και το οδηγήσει να γίνει κάτι άλλο από αυτό που ο ίδιος φαντάζεται, προσδοκά και επιθυμεί.

και εγγράφονται στο πλαίσιο της ιδεολογίας. Αποτελούν δομικά στοιχεία της ιδεολογίας που ο ενήλικος, κυρίως ο κριτικός, προσγράφει σε ένα κείμενο, ώστε να το εντάξει στον «κανόνα» της παιδικής λογοτεχνίας ή να το διαγράψει ως ακατάλληλο, να επιβεβαιώσει την αισθητική του αξία ή να αποφανθεί ότι στερείται αισθητικής αξίας και ως τέτοιο να το αποκλείσει από τα «κατάλληλα» αναγνώσματα.

Πριν κλείσουμε αυτήν την εισαγωγή, θα ασχοληθούμε με τους όρους λογοκρισία, ταύτιση-μίμηση και διδακτισμός, επειδή οι όροι αυτοί αποτελούν τους θεμέλιους λίθους της αναγνωστικής θεωρίας που κατασκευάζει η *Εφημερίς των Παιδών*. Η λογοκρισία συνιστά ιδεολόγημα, το οποίο συνδέεται άμεσα με την έννοια της δυσμενούς επίδρασης, αφού το ανάγνωσμα που απορρίπτεται ή απαγορεύεται, υποτίθεται ότι έχει αρνητικό αντίκτυπο στους αναγνώστες-παιδιά, κατά την κρίση πάντα των ενηλίκων. Στην περίπτωση αυτή, η ιδεολογία του κειμένου προσλαμβάνεται ως επιβαλλόμενη στα παιδιά-αναγνώστες και όχι ως προϊόν διαλόγου μεταξύ αναγνώστη και κειμένου. Μια τέτοια θεώρηση της ιδεολογίας προϋποθέτει ότι εκείνοι στους οποίους επιβάλλεται –τα παιδιά– δεν έχουν απολύτως καμία εμπλοκή, αλλά θεωρούνται «άδεια δοχεία», που θα γεμίσουν με συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο. Αν το τελευταίο κριθεί επικίνδυνο με βάση τα δεδομένα των ενηλίκων, τότε το συγκεκριμένο βιβλίο ή το συγκεκριμένο είδος αναθεματίζεται και αποκλείεται από τα «κατάλληλα» αναγνώσματα.¹⁷

Η λογοκρισία επομένως συνδέεται άμεσα με το ιδεολόγημα της ταύτισης-μίμησης: ο αναγνώστης-παιδί διαβάζει ένα κείμενο και έχει την εντύπωση ότι ο ήρωας/ηρωίδα είναι ο εαυτός του και αντιδρά με τον ίδιο ή κατά ανάλογο τρόπο.¹⁸ Το δίπτυχο ταύτιση-μίμηση υπονοεί ότι το παιδί ως

17. Βλ. παραπάνω σ. 197 κ.ε. Ας σημειώσουμε ότι, όταν ο κριτικός προσπαθεί να εντοπίσει τους τρόπους με τους οποίους ένα κείμενο ασκεί επίδραση στο παιδί, θετική ή αρνητική, και ανάλογα το προκρίνει ή το καταδικάζει, συνήθως το παιδί δεν προσλαμβάνεται στην ατομική του διάσταση, αλλά ως αναλυτική κατηγορία που οδηγεί σε γενικεύσεις για όλα τα παιδιά-αναγνώστες, σαν να είχαν όλα τα παιδιά την ίδια αντίδραση στο συγκεκριμένο κείμενο.

18. J. Stephens, *Language and ideology in children's fiction*, σ. 68 και 81. Ο Stephens υποστηρίζει ότι η ταύτιση με έναν χαρακτήρα μέσω του οποίου βλέπει ο αναγνώστης (*focalizer*) είναι μία από τις μεθόδους που χρησιμοποιεί η παιδική λογοτεχνία για την κοινωνικοποίηση των παιδιών, καθώς, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης, η «υποκειμενικότητα» (*selfhood/subjectivity*) του αναγνώστη «χάνεται» και ο αναγνώστης εσωτερικεύει τις αντιλήψεις και στάσεις του κειμενικού χαρακτήρα και έτσι ανασυγκροτείται ως «υποκείμενο» μέσα στο

αναγνώστη δεν αντιλαμβάνεται την κειμενική δημιουργία ενός πλαστού χαρακτήρα ή σύμπαντος, δεν είναι σε θέση να διακρίνει το «γεγονός» από τη μυθοπλασία, το «κείμενο» από την πραγματικότητα¹⁹ και κατά συνέπεια μπορεί να οδηγηθεί προς συγκεκριμένη κατεύθυνση ερμηνείας: αυτής που επιβάλλεται από τον ενήλικο. Με άλλα λόγια, το ιδεολόγημα της ταύτισης-μίμησης αγνοεί την πιθανότητα διαμεσολάβησης του παιδιού ως κριτικού αναγνώστη μεταξύ κειμένου και ερμηνείας, καθώς θεωρεί το παιδί αναγνώστη που εύκολα μπορεί να χειραγωγηθεί.

Αν δεχτούμε το μοντέλο της ταύτισης-μίμησης, τότε εύκολα εξηγείται η λογοκρισία που επιβάλλεται στα παιδικά αναγνώσματα. Το μοντέλο αυτό προϋποθέτει ότι το παιδί είναι «ευάλωτο» σε επιδράσεις και ότι ο ενήλικος, ως κάτοχος μιας γνώσης ανώτερης, επειδή ακριβώς είναι ενήλικος, προστατεύει το παιδί από την αρνητική επίδραση του ακατάλληλου αναγνώσματος, επιβάλλοντας λογοκρισία. Επομένως, η ταύτιση, θεωρούμενη υπ' αυτό το πρίσμα, αποτελεί μέρος ενός πολιτικού μοντέλου: κάποιοι διατρέχουν κίνδυνο και κάποιοι άλλοι αναλαμβάνουν το ρόλο του σωτήρα. Οι ενήλικοι δηλαδή είναι σε θέση να αντιστρέψουν αυτήν την κατάσταση: μπορούν να καθορίσουν την «ασφαλή ανάγνωση», αποσοβώντας τον κίνδυνο της κακής επίδρασης. Ακολουθώντας αυτήν τη συλλογιστική, καταλήγουμε στη θεώρηση του ενήλικου ως γιατρού, ο οποίος μοιράζει συνταγές «καλών αναγνωσμάτων», αλλά σε ασθενείς που πάσχουν από τελείως διαφορετικές ασθένειες (αναγνώστες με διαφορετικά ενδιαφέροντα και ανάγκες). Επιπλέον, η ταύτιση, για να υφίσταται ως ιδεολόγημα, προϋποθέτει τη στατική ανάγνωση του κειμένου: το κείμενο έχει «ένα μήνυμα», «μια ερμηνεία» και στη βάση τους προωθείται η έννοια της ταύτισης-μίμησης. Αντίθετα, αν υιοθετήσουμε τη θέση ότι το κείμενο επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις, τότε η ταύτιση ως μοντέλο ανάγνωσης αυτομάτως καταρρέει.

κείμενο. Η ταύτιση-μίμηση είναι ένα μοντέλο που παρεισφρέει στον λόγο του παραπάνω κριτικού, χωρίς να εξηγείται ο τρόπος με τον οποίο αυτή επιτυγχάνεται – αν επιτυγχάνεται. Ο όρος μοιάζει να χρησιμοποιείται πάντα συμπερασματικά, χωρίς επεξηγήσεις της λειτουργίας του. Ωστόσο, ο Stephens αναγνωρίζει ότι η ταύτιση, έτσι όπως την παρουσιάζει, αποτελεί επικίνδυνο ιδεολογικό μέσο. Το μοντέλο της ταύτισης-μίμησης μεταφυσεύτηκε, κάπως άκριτα, από τον χώρο της ψυχολογίας στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους κριτικούς.

19. Βλ. Karin Lesnik-Oberstein, *Children's literature: criticism and the fictional child*, σ. 116-117.

Στενά συνυφασμένη με το ιδεολόγημα της λογοκρισίας και της ταύτισης είναι και η έννοια του διδακτισμού. Ο διδακτισμός σχετίζεται άμεσα με την καταλληλότητα του παιδικού αναγνώσματος και έρχεται ως απάντηση σε δύο ερωτήματα: πρώτον, τι πρόκειται να διδάξει το ανάγνωσμα στο παιδί, και δεύτερον, αν του προσφέρει κατάλληλα μοντέλα, ώστε να εμπλουτίσει τη γνώση του για τον κόσμο. Ο διδακτισμός προσβλέπει στη διάπλαση του παιδιού με βάση προδιαγεγραμμένο σχέδιο, το οποίο καταρτίζεται από τον ενήλικο. Αυτό συνεπάγεται ότι κάθε συγγραφέας ανάλογα με την εποχή και την κοινωνία στην οποία ζει και την «αποσκευή» που κουβαλάει, καταθέτει τη δική του «διδασκτική» πρόταση περί παιδιού.

Συνηθίζεται στην ελληνική βιβλιογραφία, όταν γίνεται λόγος για διδακτισμό, να αναπαράγονται δύο αντιλήψεις μακράν εγγεγραμμένες στον κριτικό λόγο της παιδικής λογοτεχνίας: α) ο διδακτισμός είναι χαρακτηριστικό του κειμένου και ιδεολόγημα που επιβάλλεται έξωθεν στο κείμενο και β) ο διδακτισμός αποτελεί ζήτημα του παρελθόντος.²⁰ Στην πρώτη περίπτωση, ο χαρακτηρισμός ενός κειμένου από τους κριτικούς ως αντιπροσωπευτικού δείγματος διδακτισμού, ποτέ δε συνοδεύεται από ανάλυση του τρόπου με τον οποίο εκλαμβάνεται ο διδακτισμός στο συγκεκριμένο κείμενο. Το γεγονός αυτό εξομοιώνει όλα τα κείμενα του 19ου αι. ως διδακτικά – ο ίδιος διδακτισμός ανιχνεύεται σε όλα τα παιδικά αναγνώσματα. Όταν, επομένως, ένα κείμενο χαρακτηρίζεται διδακτικό, ανακύπτουν ερωτήματα του τύπου: πώς δικαιολογείται αυτός ο χαρακτηρισμός και τι είδους διδακτισμός διαπερνά το υπό μελέτη κείμενο; Πρόκειται για πολιτικό, κοινωνικό, εκπαιδευτικό ή θρησκευτικό διδακτισμό ή για συνδυασμό των παραπάνω; Στη δεύτερη περίπτωση, τείνουμε να προσλαμβάνουμε τον διδακτισμό ως χαρακτηριστικό παλαιότερων κειμένων και κυρίως εκείνων του 19ου αι. Η χρονική απομάκρυνση από το 19ο αι. και η προσέγγιση προς τη σύγχρονη εποχή εκλαμβάνεται πάντα ως βελτίωση των παιδικών αναγνώσμάτων. Ο διαχωρισμός 19ος αι.-διδασκτισμός versus σύγχρονη εποχή-καινοτομίες-απόρριψη διδακτισμού είναι επικίνδυνος, γιατί υπονοεί ότι σήμερα τα παιδιά είναι αποδέκτες μιας λογοτεχνίας «ελεύθερης» επιβαλλόμενων ιδεών, ενώ τα παιδιά παλιότερων εποχών ήταν δέσμια των ιδεών που μετέφεραν τα αναγνώσματα που διάβαζαν. Όσο όμως ο ενήλικος ελέγχει τη διαδικασία συγγραφής, διανομής, επιλογής και «κανονικοποίησης» του «λόγου» που απευθύνεται στα παιδιά δεν μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε για

20. Η ίδια αντίληψη περί διδακτισμού απαντά και σε μεγάλο μέρος της αγγλικής βιβλιογραφίας.

απουσία διδακτισμού. Ο διδακτισμός, εξ ορισμού, είναι εγγεγραμμένος στην παιδική λογοτεχνία, εφόσον μέσω της τελευταίας ο ενήλικος επιχειρεί να διδάξει, να πείσει το παιδί για την αξία ή όχι των ιδεών που ένα παιδικό ανάγνωσμα προβάλλει.

Ίσως, θα μπορούσε να γίνει λόγος για αλλαγή στον τρόπο πρόσληψης του διδακτισμού από τους κριτικούς και για μεταβολή των τρόπων μετάδοσής του, όχι όμως για απάλειψη του διδακτισμού. Ο ισχυρισμός ότι η λογοτεχνία για παιδιά του 19ου αι. είναι διδακτική εξυπηρετεί και αυτός έναν ιδεολογικό σκοπό: συνιστά έναν τρόπο για να υπογραμμιστεί η «πρόοδος», η «βελτίωση» της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας. Είναι ένας τρόπος που μας καθησυχάζει και επιβεβαιώνει ότι τα παιδιά της σημερινής εποχής απολαμβάνουν μεγαλύτερη ελευθερία αναγνώσεων, ότι δεν υποβάλλονται στη διαδικασία διδασκαλίας και ενστάλαξης των κυρίαρχων ιδεών και αξιών του δυτικού πολιτισμού, μέσω των αναγνώσεών τους.

Η εγγραφή του διδακτισμού στα κείμενα του 19ου αι. αποτελεί σε μεγάλο βαθμό προϊόν της κριτικής ανάγνωσης: ο κριτικός προσεγγίζοντας ένα παιδικό ανάγνωσμα αυτής της περιόδου επιβάλλει το σχήμα τέρψη-διδακτισμός, προβάλλοντας την εκδοχή της σημερινής παιδικής ηλικίας στο παρελθόν και καθώς η λογοτεχνία αυτή μοιάζει να μην ασκεί καμία έλξη στον σύγχρονο αναγνώστη, ο διδακτισμός γίνεται το όχημα που εξηγεί τη μη αναγνωσιμότητά της.²¹ Η έννοια του διδακτισμού γίνεται το μέτρο με το οποίο κρίνεται όχι η παραγωγή του 19ου αι., αλλά κυρίως η σημερινή. Τα ανάγνωσμα του 19ου αι. για παιδιά, αποτελούν το αντιπαράδειγμα με το οποίο επιβεβαιώνεται η «εξέλιξη» στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας. Ο διδακτισμός, όμως, στο πλαίσιο της δικής μας θεώρησης προσλαμβάνεται όχι μόνο ως εγγενές γνώρισμα του κειμένου,²² αλλά και ως προϊόν της δικής μας ανάγνωσης.

Το τρίπτυχο λογοκρισία, ταύτιση-μίμηση, διδακτισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο και στον ιδεολογικό προσανατολισμό της *Εφημερίδος των Παίδων*.

---

21. Η μη αναγνωσιμότητα αυτών των κειμένων οφείλεται όχι στον ακραίο διδακτισμό τους, αλλά στο γεγονός ότι γράφτηκαν σε διαφορετική εποχή για να εξυπηρετήσουν διαφορετικές ιδεολογικές και κοινωνικές ανάγκες.

22. Ήδη από το πρώτο τεύχος του περιοδικού, ένας από τους στόχους που τίθενται είναι η διδασκαλία των παιδιών, με τη διπλή έννοια του όρου: τόσο της διδασκαλίας ως διαδικασίας μάθησης, εμπλουτισμού γνώσεων για τον κόσμο όσο και ως διαδικασίας ηθικής διαπαιδαγώγησης και θρησκευτικής διάπλασης.

Η λογοκρισία, χωρίς να κατονομάζεται ως τέτοια, συνέβαλε στο μερικό τουλάχιστον αποκλεισμό του μυθιστορήματος από τις σελίδες της και αποτέλεσε το ιδεολόγημα, βάσει του οποίου κρίθηκαν κατάλληλα κάποια είδη λόγου για παιδιά, ενώ άλλα απορρίφθηκαν. Η διδασκαλία, –ο «διδασκισμός»– αποτέλεσε το κριτήριο της καταλληλότητάς τους: αν δηλαδή τα αναγνώσματα αυτά είχαν να «διδάξουν» κάτι στο παιδί –να του προσφέρουν γνώσεις για τον περιβάλλοντα κόσμο ή να το ηθικοποιήσουν στο πλαίσιο της ευαγγελικής μεταφυσικής– εντάσσονταν στα επιτρεπόμενα αναγνώσματα. Τέλος, το μοντέλο της ταύτισης-μίμησης υπήρξε το κυρίαρχο στοιχείο της αναγνωστικής θεωρίας που πρότεινε το περιοδικό: αν το παιδικό ανάγνωσμα παρουσίαζε θετικούς ήρωες και θετικά πρότυπα, όπως αυτά προσλαμβάνονταν από τον ενήλικο, ενέπιπτε στα κατάλληλα αναγνώσματα· αντίθετα, αν κυριαρχούσαν οι αρνητικοί ήρωες, το έργο αποκλειόταν, εξαιτίας της ταύτισης-μίμησης, η οποία παρουσιαζόταν να έχει τη «μαγική» ιδιότητα να αναπαραγάγει την ηθική ποιότητα/αξία –αρνητική ή θετική– στο μυαλό των παιδιών-αναγνωστών.

Γίνεται φανερό, από όσα προηγήθηκαν, ότι η κριτική θεώρηση της ιδεολογίας στο πλαίσιο της μελέτης μας δεν περιορίζεται στο παρόν κεφάλαιο, αλλά διαπερνά οριζόντια όλα τα προηγούμενα κεφάλαια. Εδώ εξετάζονται κάποιες επιπλέον πτυχές της.²³ Έχοντας διαγράψει τα όρια της ελευθερίας που παρέχει η θεωρία ανάγνωσης την οποία ενστερνιζόμαστε, προχωρούμε στην ερμηνεία του κειμένου της *Εφημερίδος των Παίδων*, σε σχέση με τα ζητήματα που τέθηκαν. Η ανάγνωσή μας διαφοροποιείται από άλλες αναγνώσεις, καθώς δε στηρίζει την ερμηνεία σε εξωκειμενικά στοιχεία, αλλά κυρίως σε στοιχεία του ίδιου του κειμένου. Δε γενικεύουμε σχετικά με την ιδεολογία, υιοθετώντας την άποψη ότι το κείμενο αντικατοπτρίζει τη γενικότερη ιδεολογία της εποχής του σχετικά με το παιδί, αλλά αντίθετα προσπαθούμε να διαπιστώσουμε τι «λέει» το κείμενο σε εμάς σχετικά με την ιδεολογία περί παιδιού, πώς το ίδιο το κείμενο κατασκευάζει «μία» θεωρία διαπαιδαγώγησης και ηθικής καθοδήγησης του παιδιού, καθώς πραγματεύεται τις έννοιες του θανάτου, της διδασκαλίας, της ηθικής και του ιδανικού παιδιού-αναγνώστη. Εξετάζοντας το κείμενο της *Εφημερίδος των Παίδων*, δεν αντλούμε πληροφορίες για το πραγματικό παιδικό

---

23. Για παράδειγμα, η μελέτη της πολιτικής ή της στάσης του περιοδικού απέναντι στη φιλαναγνωσία εντάσσεται στα ιδεολογικά συμφραζόμενα του περιοδικού και έχει επιχειρηθεί σε προηγούμενα κεφάλαια.

αναγνωστικό κοινό του περιοδικού, μάλλον μαθαίνουμε ποιες ήταν οι προσδοκίες των ενήλικων από τα παιδιά της εποχής και πώς ο ενήλικος πρόβαλε στο παιδί το δικό του όραμα για το μέλλον. Κοντολογίς, καταγράφουμε το όραμα της *Εφημερίδος των Παιδών* για τους αναγνώστες της.

Ο ΕΝΝΟΟΥΜΕΝΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ

Ο όρος εννοούμενος αναγνώστης, όπως και άλλοι όροι-εργαλεία κριτικής ανάλυσης της παιδικής λογοτεχνίας, προέρχεται από τη θεωρία της λογοτεχνίας των ενήλικων και συγκεκριμένα από τη θεωρία του W. Iser.²⁴ Πρόκειται για όρο ιδιαίτερα προσφιλή στις θεωρίες πρόσληψης, οι οποίες μετατοπίζουν το κέντρο βάρους από το κείμενο στον αναγνώστη. Το κείμενο στις θεωρίες αυτές δε νοείται πλέον ως ερμητικά κλειστό σύστημα με κωδικοποιημένο το μήνυμά του, αλλά ανοιχτό προς ανάγνωση από «διαφορετικούς» αναγνώστες, οι οποίοι ανάλογα με την «αποσκευή» τους, το θεωρητικό τους υπόβαθρο, θα κατασκευάσουν με το υλικό του κειμένου τα νοήματά του. Βασική αρχή των θεωριών πρόσληψης είναι ότι το ίδιο το κείμενο κατασκευάζει αναγνωστικές θέσεις: προσδοκά να διαβαστεί από συγκεκριμένο αναγνώστη.

Ο J. Stephens υποστηρίζει ότι ο εννοούμενος αναγνώστης είναι μια κατασκευή εντός του κειμένου, η οποία έχει μικρή, αν όχι καμία, αφηγηματική λειτουργία, αλλά λειτουργεί, κυρίως, ως φορέας κοινωνικών πρακτικών και ιδεολογικών θέσεων που αποσιωπώνται.²⁵ Η έννοια του εννοούμενου αναγνώστη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο κριτικής ανάλυσης του κειμένου, ώστε να αναδυθούν οι υποθέσεις εκείνες που κάνουν τις κοινωνικές πρακτικές και τις ιδεολογικές θέσεις ενός κειμένου να φαίνονται παγιωμένες και εντός της κοινής λογικής.

Ο εννοούμενος αναγνώστης δεν ταυτίζεται με τον πραγματικό αναγνώστη. Είναι ο υποθετικός-ιδεατός αναγνώστης, τα χαρακτηριστικά του οποίου μπορεί να συγκροτηθούν βάσει των πληροφοριών που προσφέρει το κείμενο, οι οποίες μπορεί να αφορούν στο φύλο, την ηλικία, την κοινωνική

24. F. Schurewegen, «Θεωρίες της πρόσληψης», Delcroix M. - Hallyn F. (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας*, σ. 386-406.

25. J. Stephens, *Language and ideology in children's fiction*, σ. 21. Ας σημειώσουμε ότι η αποσιώπηση εκλαμβάνεται όχι ως απουσία ή ως αλήθεια κρυμμένη που έχει ανάγκη ανακάλυψης, αλλά ως παρουσία που στηρίζεται σε αδιερεύνητες υποθέσεις.

τάξη και το μορφωτικό του επίπεδο. Φορέας αυτών των πληροφοριών είναι ο αφηγητής, ο οποίος είναι δυνατό, κυρίως στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας, όχι μόνο να προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά του εννοούμενου αναγνώστη, αλλά επιπλέον να εκφράζει και τις προσδοκίες που έχει από αυτόν.

Η μελέτη του εννοούμενου αναγνώστη στην *Εφημερίδα των Παίδων* κρίνεται απαραίτητη, όχι γιατί παρέχει πληροφορίες για τους πραγματικούς αναγνώστες της, αλλά γιατί αποτελεί το όχημα μέσω του οποίου διαφαίνονται οι προσδοκίες του ενήλικου αφηγητή από το παιδί.²⁶ Παράλληλα, μέσω αυτής της διερεύνησης, καταδεικνύονται και ορισμένες συνιστώσες της ευαγγελικής ιδεολογίας για το παιδί, όπως αυτή εκφράστηκε στην *Εφημερίδα των Παίδων*.

Ο εννοούμενος αναγνώστης του περιοδικού είναι πρωτίστως το παιδί και το νεαρό άτομο και δευτερευόντως ο ενήλικος γονιός (κυρίως η μητέρα).²⁷ Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί και ο τίτλος του περιοδικού, «*Εφημερίς των Παίδων*»: μια «εφημερίδα», προορισμένη να διαβαστεί από παιδιά.²⁸ Πώς όμως ορίζεται ο ασαφής και γενικός όρος «παιδί» στην *Εφημερίδα των Παίδων*; Με τον όρο «παιδί» νοούνται τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια, όπως εξάλλου διαφαίνεται και από τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη.²⁹ Το φύλο δε χρησιμοποιείται ως διαφοροποιητικός παράγοντας για τις αναγνωστικές συνήθειες κοριτσιών ή αγοριών. Στα όρια που χαράσσει η *Εφημερίς των Παίδων* γύρω από τον χώρο της ανάγνωσης, η πρόσβαση είναι δυνατή και για τα δύο φύλα.

Ως προς την εθνικότητα του αναγνώστη είναι η ελληνική, καθώς η *Εφημερίς των Παίδων* προορίζεται για «τα αγόρια και τα κοράσια των Ελλήνων». Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι το περιοδικό δεν απευθύνεται μόνο στα ελληνόπουλα που ζουν εντός των εδαφικών ορίων της Ελλάδας, όπως αυτή

26. Βλ. σ. 221 κ.ε. και 231 κ.ε. για το είδος του αφηγητή στην *Εφημερίδα των Παίδων* και στα διάφορα έντυπα που τη συνόδευαν.

27. Μας απασχολεί κυρίως ο εννοούμενος αναγνώστης-παιδί. Στην επιστολή του έτους 1869, τχ. 13, σ. 49-50, ο συντάκτης απευθύνεται στον εννοούμενο αναγνώστη του περιοδικού: «Έλα τώρα συ χαροποιόν και εύθυμον παιδίον ή κοράσιον, ή συ ζωηρέ και ενθουσιώδη νεανίσκε και γράψε την ιστορίαν του 1869 [...]».

28. Δεν πρόκειται για εφημερίδα με τη σημερινή έννοια του όρου. Κατά τη συνήθεια της εποχής πολλά περιοδικά ονομάζονται εφημερίδες. Αναφέρουμε ενδεικτικά: *Εφημερίς των Φιλομαθών*, *Εφημερίς των Κυριών*, *Εφημερίς των Μαθητών* κ.ά.

29. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 1, έτος 1868, σ. 1 «Προς τα Ελληνόπαιδα».

έχει διαμορφωθεί μέχρι την εποχή της κυκλοφορίας του, αλλά και στα ελληνόπουλα της Μικράς Ασίας και της Διασποράς. Ελληνόπουλο δε νοείται μόνο το παιδί που ζει εντός των συνόρων της χώρας και το περιοδικό δεν προορίζεται μόνο για αυτό.³⁰

Ως προς την ηλικία του αναγνώστη, τον οποίο αναμένει να έχει το περιοδικό, μπορούμε να δώσουμε δύο όρια: το πρώτο καθορίζεται από την ίδια την ανάγκη να κατέχει κανείς την αναγνωστική δεξιότητα για να έχει πρόσβαση στο κείμενο· επομένως ο εννοούμενος αναγνώστης είναι απαραίτητα και μαθητής ή τουλάχιστον έχει υπάρξει μαθητής. Το δεύτερο όριο αρχικά θεωρείται η ηλικία των δεκαεπτά ετών, όπως φαίνεται από τον πρώτο όρο του διαγωνισμού των ιερογραφικών ερωτήσεων: «Οι διαγωνισταί έστωσαν εντός του 17 έτους της ηλικίας των».³¹ Το όριο, όμως, αυτό μετατίθεται αργότερα και το ηλικιακό εύρος περιορίζεται μέχρι την ηλικία των δεκαπέντε ετών για τον παραπάνω διαγωνισμό: «Οι μέλλοντες να ζητήσωσι το βραβείον τούτο πρέπει να ήναι κάτω των 15 ετών, ως και άλλοτε εδημοσιεύσαμεν, διότι μεγαλειτέρας ηλικίας δεν δεχόμεθα εις τον διαγωνισμόν τούτον».³²

Ωστόσο, η ηλικία των δώδεκα ετών σηματοδοτεί το όριο της παιδικής ηλικίας στην *Εφημερίδα των Παίδων*, συμφωνώντας με το όριο που έθεταν οι Ιουδαίοι, οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι.³³ Επομένως, παιδί – αγόρι ή κορίτσι – νοείται κάποιος ως την ηλικία αυτή και όσοι ξεπερνούν το όριο αυτό εντάσσονται στη σφαίρα της ενήλικης ζωής.³⁴ Η παιδική ηλικία θεωρείται σπουδαία εποχή γιατί «ο χαρακτήρ του ανθρώπου μορφώνεται νωρίς, πριν ακόμη αφήση τις τα παιδικά ενδύματα και παιγνίδια. Πόσον σπουδαία

30. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 144, έτος 1879, σ. 862-863 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων»: «Όπως δε πάντοτε, ούτω και κατά το ελευσόμενον έτος η Εφ. των Παίδων θα εξακολουθήση την ωφέλιμον πορείαν της, βελτιουμένη και προσπαθούσα να ανταποκριθή εις την κατάστασιν και τας ανάγκας των απανταχού της Γης Ελληνοπαίδων, παρέχουσα εις αυτούς εικόνας ωραίας και αναγνώσματα, εις τα οποία το τερπνόν θέλει είσθαι συγκερασμένον μετά του διδακτικού και του ωφελίμου». Η έμφαση δική μου.

31. Στο ίδιο, τχ. 37, έτος 1871, σ. 148 «Ιερογραφικά ερωτήσεις».

32. Στο ίδιο, τχ. 96, έτος 1875, σ. 480 «Ειδοποιήσεις». Ο ίδιος όρος επαναλαμβάνεται και αργότερα, βλ. στο ίδιο, τχ. 131, έτος 1878, σ. 760 «Ειδοποιήσεις».

33. Στο ίδιο, τχ. 221, έτος 1886, σ. 1478-1479 «Σπουδαία εποχή».

34. Η εφηβεία ως ιδιαίτερη φάση της ζωής του ατόμου δεν εμφανίζεται. Μάλλον, γίνεται λόγος για τη νεότητα, στη συζήτηση όμως περί νεότητας ο νέος θεωρείται ότι έχει εισαχθεί στην ενήλικη ζωή.

λοιπόν η εποχή αυτή της ζωής!»³⁵ Ο χαρακτήρας του παιδιού παρομοιάζεται με το σίδηρο, ο οποίος αφού χυθεί σε καλούπι, ενώ είναι ακόμα υγρός, αρχίζει να σκληραίνει, διατηρώντας το σχήμα του καλουπιού: «Ακριβώς αυτό τούτο συμβαίνει και εις τους ανθρώπους· η ζωή εις τον κόσμον τούτο είναι η μήτρα εις την οποίαν μορφώνεται η ψυχή και λαμβάνει το σχήμα, το οποίον θα έχη εις την μέλλουσαν ζωήν, τα δε πρώτα έτη αφού πλέον αρχίση το παιδίον να σκέπτηται, να κρίνη και να αποφασίση *μόνον* του περί του καλού και του κακού, και να εκλέγη μεταξύ του καθήκοντος και της ιδίας αυτού ευχαριστήσεως, - τα πρώτα ταύτα έτη περισσότερον από όλα τα λοιπά κάμνουν τον άνδρα ή την γυναίκα οποίος ή οποία είναι.

Φίλτατοι αναγνώσται και αναγνώστριαι, δεν είναι μικρόν πράγμα να μορφώσπεte χαρακτήρα έντιμον, ενάρητον και θεοσεβή, και *μη ελπίσπεte ότι μόνοι και αβοήθητοι θα δυνηθήτε να το επιτύχητε*. Ταπεινώσ λοιπόν ζητείτε καθ' εκάστην την βοήθειαν του Χριστού, και προσπαθήτε να μιμήσθε το άγιον Αυτού Παράδειγμα, αποστρεφόμενοι το ψεύδος και την αδικίαν και σκοπούντες πάντοτε το αληθές και έντιμον και υψηλόν».³⁶

Αναγνωρίζεται η σημασία της παιδικής ηλικίας για τη διαμόρφωση έντιμου και θεοσεβούς χαρακτήρα, αλλά, ενώ τονίζεται η ατομικότητα, η δυνατότητα του παιδιού να αποφασίζει για τον εαυτό του και να διαμορφώνει χαρακτήρα, παραδόξως αίρεται αυτή η άποψη, καθώς το παιδί έχει χρεια βοήθου και ο βοηθός αυτός είναι ο Χριστός, το παράδειγμα του οποίου θα στέκεται ως οδηγός του. Η μίμηση, ως προτεινόμενος τρόπος επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού, επανέρχεται για μια ακόμη φορά.

Ως προς την κοινωνική προέλευση των αναγνωστών, ελάχιστα είναι τα στοιχεία που μπορούμε να συλλέξουμε· στις προγραμματικές δηλώσεις του περιοδικού αναφέρεται ότι «σκοπός δε της εκδόσεως ττοιούτου φύλλου είναι να θέση εντός της συλλήψεως παντός παιδιού τοιαύτην ύλην [...]», πληροφορία η οποία μοιάζει να γκρεμίζει κάθε ταξικό όριο.³⁷ Επιπλέον, η ίδια

35. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 221, έτος 1886, σ. 1478-1479.

36. Στο ίδιο. Η έμφαση δική μου. Για τις παιδαγωγικές θεωρίες περί διαπλάσεως του χαρακτήρα των παιδιών κατά τον 19ο αι. και τον μεταφορικό λόγο που αυτές χρησιμοποιούν, βλ. Μπ. Νούτσος, «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική», *Ιστορικάτητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 449-456.

37. *Εφημερίς των Παίδων*, έτος 1868, τχ. 1, σ. 1. Αντίθετα, στη *Διάπλασιν των Παίδων* η κοινωνική τάξη παίζει σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό του εννοούμενου αναγνώστη.

η τιμή του περιοδικού, η οποία δεν παρουσιάζει αυξομειώσεις και είναι πολύ χαμηλή σε σύγκριση με τις τιμές άλλων παιδικών/νεανικών περιοδικών, σύγχρονων της *Εφημερίδος των Παίδων*, φανερώνει την προσπάθεια του εκδότη να συμπεριλάβει στο αναγνωστικό κοινό και τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αν η ύλη ενός περιοδικού αποτελεί ένδειξη για το κοινό στο οποίο απευθύνεται, τότε πρέπει να σημειώσουμε ότι στις ιστορίες και τα μυθιστορήματα της *Εφημερίδος των Παίδων* η πλειονότητα των ηρώων είναι φτωχά παιδιά. Η φτώχεια όμως δεν αποτελεί κοινωνικό στίγμα, αλλά χρησιμοποιείται για να τονίσει τις αρετές των ηρώων. Από αυτήν την άποψη, η ύλη της προσανατολίζεται και προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Από την άποψη, όμως, γλώσσας που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς στρέφεται προς τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.³⁸

Οι δύο βασικές παράμετροι που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσει ο ενήλικος εκδότης τη φυσιογνωμία του παιδιού-αναγνώστη είναι η παρατήρηση και η μνήμη. Παρατηρώντας κανείς τα παιδιά, ως γονιός, ως δάσκαλος, γενικά ως ενήλικος, μπορεί να αποφανθεί γι' αυτά ή εφόσον και ο ίδιος υπήρξε παιδί –επομένως γνωρίζει από προσωπική εμπειρία τι σημαίνει να είναι κανείς παιδί– μέσω της μνήμης, μπορεί να έχει πρόσβαση στην παρελθούσα παιδική ηλικία: «[...] Ήτο υπομονητικώτερος και φρονιμότερος από πολλά μικρά παιδιά και κοράσια, τα οποία είναι τόσον *ανυπόμονα*, ώστε προξενούν πολλήν ταραχήν εις τας μητέρας των και πολλάκις αρπάζουν με τα δάκτυλά των από την τράπεζαν πράγματα πριν να καθήσουν εις αυτήν. Ημείς *ίδομεν* μίαν φοράν εν παιδίον *ανυπόμονον* να χώση τα δάκτυλά του εις εν πιάτον γεμάτον πατάτας και κρέας και την έπαθε, διότι έκαυσε τα δάκτυλά του, ενώ αν περιέμενεν ολίγα λεπτά ακόμη θα απέφευγεν τον πόνον.»³⁹

Αναλογιζόμενος τον χρόνον, καθ' ον ήμην και εγώ παιδίον και ενθυμούμενος με πόσον πόθον ανεγίνωσκον το μόνον τότε υπάρχον περιοδικόν διά τα παιδιά, την “Αποθήκην των ωφελίμων γνώσεων,” και πόσον *ανυπομόνως* περιέμενον αυτήν κατά μήνα, ηξεύρω πώς να συμπαθώ με τους έχοντας τα αυτά αισθήματα μικρούς συνδρομητάς της *Εφημερίδος των Παίδων*, και λυπούμαι εγκαρδίως, οσάκις είτε ένεκα κακίας, είτε ένεκα απροσεξίας ταχυδρομικού τινος επιστάτου τινές αυτών στερούνται ή δεν λαμβάνουσιν εγκαίρως το τοσούτον *ανυπομόνως* αναμενόμενον φύλλον των.»⁴⁰

38. Για το θέμα της γλώσσας, βλ. παρακάτω, σ. 292 κ.ε.

39. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 88, έτος 1875, σ. 412-413 «Βάτραχοι». Η έμφαση δική μου.

40. Στο *ίδιο*, τχ. 97, έτος 1876, σ. 481-482 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της

Η γνώση του εκδότη για το παιδί πηγάζει τόσο από την παρατήρηση του παιδιού από τον ενήλικο όσο και από την εμπειρία που ο τελευταίος είχε ως παιδί, δηλαδή τις προσωπικές μνήμες του. Η γνώση αυτή, όμως, είναι επισφαλής, γιατί η μνήμη μπορεί να λειτουργεί επιλεκτικά, αφού η εμπειρία είναι προσωπική και όχι καθολική και, τέλος, γιατί το αποτέλεσμα της παρατήρησης σχετίζεται με την οπτική γωνία που υιοθετεί ο παρατηρητής.

Τα δύο παραπάνω αποσπάσματα είναι διαφωτιστικά όχι μόνο γιατί δείχνουν πώς ο ενήλικος εκδότης κατασκευάζει τη γνώση γύρω από το παιδί, αλλά γιατί φανερώνουν και μία έντονα ιδεολογική χρήση της γλώσσας. Στο πρώτο απόσπασμα η ανυπομονησία θεωρείται χαρακτηριστικό αρνητικό, το οποίο έχει συνέπειες γι' αυτόν που το φέρει και κατά συνέπεια είναι απορριπτικά και κατακριτέα. Αντίθετα, στο δεύτερο απόσπασμα, η ανυπομονησία παρουσιάζεται ως κοινό χαρακτηριστικό των αναγνωστών της *Εφημερίδος των Παίδων* και του ενήλικου αναγνώστη που θυμάται την παιδική του ηλικία, προσπαθώντας έτσι να εξασφαλίσει την κατανόσή τους για την καθυστέρηση διανομής του περιοδικού.

Μπορεί το ηθικό δίδαγμα, εκείνο της υπομονής, να είναι τελικά το ίδιο, αλλά στο πρώτο παράδειγμα η ανυπομονησία είναι αρνητικά νοηματοδοτημένα, ενώ στο δεύτερο αποτελεί σημείο συνάντησης παιδιού-ενήλικου και ο ενήλικος όχι μόνο δεν την κατακρίνει, αλλά μοιάζει να την κατανοεί. Το συγκεκριμένο παράδειγμα καταδεικνύει πως, όταν εξετάζει κανείς προσεκτικά το κείμενο, αναδύονται πολλές αντιφάσεις, υποχωρήσεις και υπέρβαση ορίων, όπως εξάλλου διαφάνηκε και στην περίπτωση των κατάλληλων αναγνωσμάτων, καθώς και στο διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό πεζού και ποιητικού λόγου στην *Εφημερίδα των Παίδων*. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι η ανυπομονησία είναι αποδεκτή, όταν πρόκειται για πνευματική τροφή, ενώ απορρίπτεται, όταν συνδέεται με την ικανοποίηση υλικών αναγκών. Έτσι, αναδύεται το βασικό σχήμα της χριστιανικής ιδεολογίας: η πλήρης αντίθεση υλικού και πνευματικού κόσμου.

Η υποτιθέμενη γνώση που ο ενήλικος εκδότης κατέχει γύρω από την παιδική ηλικία τον τοποθετεί σε θέση ισχύος σε σχέση με το παιδί. Η γνώση

Εφ. των Παίδων». Η έμφαση δική μου. Αξίζει να προσέξουμε ότι ο Μ. Α. Καλοποθάκης κατηγοριοποιεί την *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* ως παιδικό περιοδικό, ενώ σήμερα εντάσσεται από τους μελετητές στην κατηγορία του οικογενειακού εντύπου, γεγονός που φανερώνει και τη σχετικότητα των κατηγοριοποιήσεων.

του γίνεται θεμέλιος λίθος των προσδοκιών που αναπτύσσει γι' αυτό, και συγχρόνως δικαιολογεί όλες τις απαιτήσεις που έχει από τον εννοούμενο αναγνώστη. Ο αναγνώστης της *Εφημερίδος των Παιδων* είναι ένα ιδεατό παιδί με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις είναι γενικά και για τα δύο φύλα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις διαφοροποιούνται με βάση το φύλο. Συνήθως τα χαρακτηριστικά αυτά δίνονται με τη μορφή καταλόγου, που αποτελεί τον κύριο αφηγηματικό τρόπο με τον οποίο περιγράφεται τι προσδοκά ο ενήλικος από το παιδί να είναι ή να γίνει:

«Οποίον έκαστον παιδίον πρέπει να ήναι.

Αξιέραστον, φιλόανθρωπον, αύταρκες, επιμελές, γνώσεως επιθυμητικόν, συγχωρητικόν, πράον, έντιμον, φίλεργον, δίκαιον, ευμενές προς πάντας, ευπειθές, ευσεβές, ήσυχον, ειλικρινές, φιλάληθες, ενάρητον, φρόνιμον, υπακούον εις τας καλές συμβουλάς, ζηλωτής των καλών.

Οποίον δεν πρέπει να ήναι.

Θυμώδες, καυχώμενον, φιλάργυρον, απάτηλόν, φθονερόν, σκληρόκαρδον, οκνηρόν, ταραχοποιόν, αμελές, επιλήσμον, ιδιοτελές, αχάριστον, ανυπότακτον, μη ζηλωτής των καλών».⁴¹

Το παιδί, ανεξαρτήτως φύλου, όπως και οι ενήλικοι, θεωρείται φύσει αμαρτωλό, προικισμένο με το προπατορικό αμάρτημα· η ειδοποιός διαφορά παιδιού-ενήλικου συνίσταται στο γεγονός ότι το παιδί έχει τη δυνατότητα, όσο διανύει την παιδική ηλικία, να «αλλάξει», δηλαδή να συναισθανθεί την εγγενή αμαρτωλή του φύση και να αποκτήσει νέα συνείδηση, «καθαράν καρδίαν», η οποία αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις της σωτηρίας του. Η σωτηρία ανάγεται στο βασικό ζητούμενο της παιδικής ηλικίας και μπορεί να επιτευχθεί «ατομικά». Μόνο του το παιδί μπορεί να αναγνώσει την αμαρτωλή του φύση και να αντιληφθεί την ανάγκη για αλλαγή. Αυτή η

41. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 4, έτος 1868, σ. 15. Η *Εφημερίς των Παιδων* συχνά δημοσιεύει καταλόγους συμβουλών και νουθεσιών: βλ. ενδεικτικά τχ. 11, έτος 1868, σ. 41 «Συμβουλή διά παιδιά. Επτά είδη συντρόφων πρέπει ν' αποφεύγετε»· τχ. 12, έτος 1868, σ. 45-46 «Δώδεκα συμβουλαί μπρός προς την κόρην της»· τχ. 130, έτος 1878, σ. 752 «Συμβουλαί διά τα παιδιά»· τχ. 146, έτος 1880, σ. 878-879 «Πέντε καλά πράγματα»· τχ. 159, έτος 1881, σ. 404 «Ωφέλιμοι κανόνες διά παιδιά»· τχ. 163, έτος 1881, σ. 438 «Τι δύναται να κάμη πρώιμος ευσέβεια»· τχ. 189, έτος 1883, σ. 1217 «Συστατικά επιτυχίας». Χαρακτηριστικό αυτών των καταλόγων είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις περιλαμβάνουν συμβουλές ηθικού χαρακτήρα, με έμφαση στην ενασχόληση με το ευαγγέλιο και την αδιάλειπτη προσπάθεια για επίτευξη της σωτηρίας.

έμφαση του ευαγγελικού λόγου στην ατομικότητα του παιδιού είναι και ένα από τα στοιχεία, που διαφοροποιούν την ευαγγελική παράδοση λόγου για παιδιά από άλλες παραδόσεις γραφής. Ωστόσο, στην *Εφημερίδα των Παίδων* παρατηρείται το εξής παράδοξο: από τη μια τονίζεται η ατομικότητα του παιδιού, η ανάγκη να πετύχει αφ' εαυτού τη σωτηρία, χωρίς την παρέμβαση του ενήλικου, από την άλλη όμως η σωτηρία καθίσταται δυνατή μόνο με την επέμβαση εξωτερικής δύναμης, του Χριστού και του Λόγου του. Ειδικά, η οικείωση του παιδιού με το λόγο του Χριστού, το ευαγγέλιο, επιτυγχάνεται και πάλι χάρις στην παρέμβαση του ενήλικου, του γονέα, ο οποίος επιφορτίζεται με την ευθύνη να καταστήσει δυνατή αυτή τη γνωριμία.

Παρά τον καθοριστικό ρόλο του ενήλικου στη γνωριμία του παιδιού με το λόγο του Χριστού, η σωτηρία παραμένει ένα προσωπικό στοίχημα για το ίδιο, καθώς στο πλαίσιο της ευαγγελικής παράδοσης όχι μόνο ο ενήλικος αλλά και το ίδιο το παιδί φέρει την ευθύνη της δικής του σωτηρίας. Έτσι ενώ σε άλλες περιπτώσεις λόγου, το παιδί ανάγεται σε μέσο σωτηρίας του ενήλικου, με την έννοια ότι ο τελευταίος, ενδιαφερόμενος για το μέλλον και την ασφάλειά του, επιχειρεί να γαλουχήσει το παιδί με συγκεκριμένες αξίες, στην περίπτωση της ευαγγελικής γραφής για παιδιά, η σωτηρία θεωρείται καθαρά προσωπική υπόθεση. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε τον πνευματικό χαρακτήρα που παίρνει η έννοια της σωτηρίας στον ευαγγελικό λόγο, σε αντιδιαστολή με τον κοινωνικό που έχει σε άλλες περιπτώσεις. Έτσι, στην περίπτωση της *Εφημερίδος των Παίδων* το παιδί δε θεωρείται μέσο κοινωνικής σωτηρίας για τον ενήλικο· εκείνο που βαρύνει είναι η σωτηρία του ίδιου του παιδιού, η οποία αρχίζει μεν στη γη, ολοκληρώνεται όμως στον ουρανό. Σωτηρία στο περιοδικό σημαίνει μετάβαση στη βασιλεία των ουρανών, συνέχιση της ζωής στην ουράνια ευδαιμονία, η οποία επιτυγχάνεται με οδηγό τον «κάλλιστον οδηγόν», τον Χριστό: «Ο σκοπός των ολίγων, τα οποία μέλλουσι να γραφθώσιν ενταύθα, είναι να διευθύνη τον νουν των παιδίων εις τον κάλλιστον και ασφαλέστατον οδηγόν διά τοιαύτα *άπειρα και αθάνα* όντα, - τον Ιησούν Χριστόν.

Ο Χριστός ίσταται παρά την οδόν, η οποία φέρει προς τον ουρανόν και υπόσχεται να οδηγήσῃ όλα τα παιδιά ασφαλώς καθ' ὅλην την ζωὴν των, ἕως ου φθάσωσιν εις το τέλος του δρόμου και εισέλθωσι διά των πυλών εις την πόλιν.⁴²

---

42. Στο *ίδιο*, τχ. 18, ἔτος 1869, σ. 73 «Ο κάλλιστος οδηγός των παιδίων». Η έμφαση δική μου.

Η ιστορία αυτή είναι διά σας αγαπητά παιδιά. – Σεις είσθε πτωχά, άνευ χρημάτων, και πεινασμένα, και κουρελιασμένα και ακάθαρτα *ένεκα της αμαρτίας*. Ο δε Χριστός προσκαλεί και σας, όπως τους ηλικιωμένους να υπάγντε εις αυτόν να καθαρισθήτε, να ενδυθήτε ιμάτια λαμπρά, και να φάγητε και να πίετε άνευ αργυρίου και άνευ τιμής. Εις αυτόν λοιπόν προστρέξατε και τούτα πάντα θα σας δοθώσι, και θα είσθε ευτυχείς.⁴³

Οι ηλικιωμένοι έχουν περισσοτέραν ανάγκην, διότι πολλάκις υποπίπτουν εις πολλά αμαρτήματα. Αλλά τα παιδιά; *τα αθώα και άκακα παιδιά*, δεν φαίνεται ότι έχουν χρείαν τοιούτου οδηγού;

Βεβαίως έχουν· διότι εκτός του ότι *γεννώνται με φύσιν διεφθαρμένην και αμαρτωλήν, εάν αφεθώσι μόνα των* θα μεγαλώσωσι και θα γείνωσιν όμοια με τους λοιπούς ανθρώπους εις τον κόσμον.

Εάν δεν λάβουν τον Ιησούν Χριστόν ως οδηγόν των, θα πλανηθώσι μετ' όλιγον εις κακούς δρόμους και θα κάμωσι κακά πράγματα [...].

[...] Και όλα δε τα άλλα παιδιά, όσα *εγνώρισα μέχρι τούδε*, δεικνύουν κατά καιρούς, αν όχι πάντοτε *σημεία εσωτερικής διαφθοράς*· την φανερώνουν δε τα μεν κατά έναν τρόπον, τα δε κατά άλλον· *εις όλα όμως υπάρχει και όλα έχουν ανάγκην απαλλαγής από αυτής*.

[...] Φοβούμαι ότι τα παιδιά έχουν κατ' αρχάς *πολύ κακός καρδιάς*, και ακόμη ότι, όσον αυξάνουν εις την ηλικίαν, τόσο χειρότερα και μάλλον διεφθαρμένα γίνονται. Μοι φαίνεται δε ότι έχουνσι μεγάλην χρείαν οδηγού τινος ίνα τα θέση κατ' αρχάς εις την καλήν οδόν και τα οδηγήση κατόπιν, ώστε να μη αποπλανώνται πολύ μακράν εις την αμαρτίαν, και οδηγός τοιούτος άλλος παρά τον Ιησούν Χριστόν δεν υπάρχει».⁴⁴

Άλλη μία αντίφαση αναδύεται στα παραπάνω αποσπάσματα: τα παιδιά παρουσιάζονται αθώα αλλά και αμαρτωλά. Φαίνεται όμως να υπερισχύει η άποψη ότι τα παιδιά είναι φορείς εσωτερικής διαφθοράς. Η «διαφθορά» ενυπάρχει στο παιδί, πριν ακόμη αυτό διαπράξει το κακό, το οποίο αποτελεί απόδειξη της αμαρτωλής φύσης του. Δηλαδή οι κακές πράξεις δε διαφθείρουν το παιδί, αλλά αποτελούν ένδειξη μιας προϋπάρχουσας κατάστασης.

Τονίζεται, επιπλέον, η ανάγκη απαλλαγής από την έμφυτη διαφθορά με οδηγό τον Χριστό, ώστε να μη γίνει το παιδί σαν τους άλλους, τους

43. Στο *ίδιο*, τχ. 296, έτος 1892, σ. 1988-1989 «Μία αληθής ιστορία». Η έμφαση δική μου.

44. Στο *ίδιο*, τχ. 20, έτος 1869, σ. 77 «Έχουν τα παιδιά χρείαν τοιούτου οδηγού;». Η έμφαση δική μου.

ενήλικες, οι οποίοι είναι αμαρτωλοί και διεφθαρμένοι. Επομένως, ο ενήλικος δεν αποτελεί το πρότυπο σύμφωνα με το οποίο το παιδί οφείλει να διευθετήσει τη συμπεριφορά και τη ζωή του. Αντίθετα, τα παιδιά αποτελούν το πρότυπο με το οποίο οφείλει να συμμορφωθεί ο ενήλικος: «[...] ο δε Χριστός προσφέρει τα παιδιά ως τύπον ταπεινοφροσύνης και παραγγέλλει πάντας να ταπεινωθώσιν και γείνωσιν ως αυτά εάν θέλωσιν να εισέλθωσιν εις την βασιλείαν των ουρανών. Αλλ' ίνα μη γείνωσιν τα παιδιά κακοί άνθρωποι όταν ηλικιωθώσιν πρέπει να ανατρέφονται με το γάλα του Ευαγγελίου».⁴⁵

Η ηλικία συμβάλλει στην επαύξηση της διαφθοράς, και σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο πρόωρος θάνατος, ο παιδικός θάνατος ανακόπτει αυτό το αυξανόμενο κύμα διαφθοράς και ενδεχομένως, αν η «αλλαγή» έχει επιτευχθεί, οδηγεί στη λύτρωση, στην πραγμάτωση της σωτηρίας.⁴⁶ «Και δεν θέλεις να τον παρακαλέσῃς να στείλῃ την χάριν του εις την καρδίαν σου, ώστε να μεταβάλῃ αὐτήν και την κάμπ καλὴν;»⁴⁷ Η αλλαγή είναι εκ των ὄντων ουκ άνευ για την επίτευξη της σωτηρίας και το παιδί οφείλει να κάνει την επιλογή του ανάμεσα σε δύο εναλλακτικές λύσεις: «Και σεις, μικροὶ μου αναγνώσται εις ποῖον κύριον ανήκετε ἕκαστος ἐξ ἡμῶν; Εἰς τον καλὸν ποιμένα ἢ εἰς τον σκληρὸν διάβολον; Δεν υπάρχει μέση οδὸς διά σας, πρέπει εἰς τον ἕνα να ανήκετε ἢ εἰς τον ἄλλον [...] Δύο οδοὶ υπάρχουν [...] [ἡ οδὸς] ἡ οποία φέρει ἀπ' ευθείας εἰς την αἰώνιον ευδαιμονίαν, ἢ ἡ φέρουσα εἰς αἰώνιον κακοδαιμονίαν. Η πρώτη είναι πολύ στενή, ἀλλά

45. Στο *ἴδιο*, τχ. 47, ἔτος 1871, σ. 188 «Μικρά παιδιά». Η ἔμφαση δική μου. Δεν πρέπει να διαφεύγει, ὅμως, τῆς προσοχῆς μας το γεγονός ὅτι, μολονότι τονίζεται ἡ ατομικότητα και ἡ δυνατότητα του παιδιοῦ να αποτελέσει «παράδειγμα» για τον ενήλικο, το παιδί δεν παύει να ετεροπροσδιορίζεται, δηλαδή να νοηματοδοτεῖται ἀνάλογα με το τι θέλει να εκφράσει ο ενήλικος. Σε ἄλλα δηλαδή σημεία ἡ παραπάνω στάση αντιστρέφεται: «Ἡ κάμπ και το ρόδον»: «Οἱ ηλικιωμένοι και οἱ ἔχοντες πείραν των πραγμάτων συμβουλευώσιν τα παιδιά να απέχωσιν των μικρῶν αμαρτημάτων, διότι εάν δεν το κάμνωσιν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ αμαρτία θέλει εἰσχωρήσει εἰς την καρδίαν των και θέλει την καταφάγει. Οἱ παῖδες ὅμως νομίζουν ὅτι ηξεύρουν καλλίτερα και περιφρονούν την συμβουλὴν των πρεσβυτέρων, ἕως ὅτου γηράσωσιν και τότε αναγνωρίζουν μεν εκ πείρας πικράς την ἀλήθειαν των παραινέσεων τούτων, και κλαίουσιν τας ἀπολεσθείσας ευκαιρίας των προς ἀποτίναξιν των “μικρῶν” αμαρτημάτων, ἀλλ' είναι τότε πολύ ἀργά.», *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 177, ἔτος 1882, σ. 1126.

46. Το θέμα του θανάτου πραγματευόμαστε διεξοδικότερα, βλ. παρακάτω, σ. 277 κ.ε.

47. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 29, ἔτος 1870, σ. 115-116 «Θα πειράξῃ τον πατέρα μου». Η ἔμφαση δική μου.

εκεί ο βραχίων του Θεού θέλει σας υποστηρίξει, και το μειδιάμά του σας ενθαρύνει. Η δευτέρα είναι πλατεία και ευρύχωρος, και κατ' αρχάς πολύ ευχάριστος, αλλά μετά ταύτα πλήρης σκότους και βασάνων. Ποίαν εκ των δύο θα εκλέξητε;⁴⁸

[...] ουδεμία εξωτερική σχέσις προς την εκκλησίαν, ουδεμία συμμόρφωσις προς τους εξωτερικούς τύπους της θρησκείας, ουδεμία απόλαυσις των υψίστων προνομίων της είναι ικανή να σώσῃ τον άνθρωπον, *αν μη η καρδιά ανακαινισθῇ υπό του Πνεύματος του Θεού*. Ὅθεν ας μη αρκώμεθα, μηδέ επιστηριζώμεθα εἰς ταῦτα, ἀλλ' ας αγωνιζώμεθα να ἀποκτήσωμεν την μαρτυρίαν του Ἁγίου Πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, ὅτι εἴμεθα ἀληθῆ τέκνα του Θεοῦ διὰ πίστεως της ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ».⁴⁹

Ὡς προς τις προσδοκίες του ἐνήλικου ἀφηγητῆ ἀπὸ το παιδί, μπορούμε να πούμε ὅτι αὐτές σχετίζονται, κυρίως, με την πραγματάωσιν ἠθικῶν ἀξιών:

«[...] [ὁ Θεός] θέλει να λέγητε την ἀλήθειαν, να υπακούετε τους γονεῖς σας, να ἦσθε φιλόφρονα και φιλόστοργα προς πάντας, να ἦσθε ἐργατικά, ἠθικά και τίμια. Θέλει να φυλάττητε την Κυριακὴν, να ἀναγινώσκητε την Ἁγίαν Γραφήν, να προσεύχησθε πᾶσαν ἡμέραν, και να ἀγαπάτε και ἐμπιστεῦσεσθε εἰς τον Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν».⁵⁰

[...] τα παιδιά είναι ἄνθρωποι λογικοὶ πλασθέντες διὰ ευγενεῖς και υψηλοῦς σκοποῦς, και υπόλογοι διὰ τον τρόπον, με τον ὁποῖον ξοδεύουσιν τὰς ὥρας των εἰς τον Πλάστην αὐτῶν.⁵¹

Αἱ ἀρεταὶ αὐταὶ [Ευσέβεια, Υπομονή, Ευστάθεια. Τιμιότης, Εργατικότης, Ἐγκράτεια. Ἀκεραιότης, Ἀκρίβεια, Ἐχεμυθία. Προσοχή, Ταπεινοφροσύνη, Δραστηριότης. Φιλαλήθεια, Εὐλικρίνεια, Φιλοφροσύνη. Ἀντάρκεια, Ἀυτεπιστήριξις, Φόβος Θεοῦ [...]] εἶναι ἀσφαλὲς ἐγγύθιον ἐπιτυχίας εἰς οἰονδήποτε νέον ἐν τῷ κόσμῳ· τούτου ἕνεκα συνιστῶμεν τὰς ἀρετὰς ταύτας εἰς την σκέψιν και ἐφαρμογὴν ὅλων των μικρῶν μας συνδρομητῶν, συμβουλευόντες αὐτούς να ἀρχίσουν παιδιόθεν να γυμνάζωνται εἰς αὐτάς [...].⁵²

Ἀρετὲς και ἀξίες, ὅπως υπακοή και σεβασμὸς προς τους γονεῖς, τους δασκάλους και τους ἐνήλικες γενικότερα, ευσέβεια, προσευχὴ και τήρησις

48. Στο *ἴδιο*, τχ. 170, ἔτος 1882, σ. 1070 «Ἐκαστος ἔχει ἓναν Κύριον».

49. Στο *ἴδιο*, τχ. 312, ἔτος 1893, σ. 2124 «Ὁ Ἰούδας προδίδων τον Χριστόν». Ἡ ἔμφασις δική μου.

50. Στο *ἴδιο*, τχ. 157, ἔτος 1881, σ. 953 «Προς τους συνδρομητὰς της Ἐφ. των Παίδων».

51. Στο *ἴδιο*, τχ. 159, ἔτος 1881, σ. 405 «Σουρικᾶτα Ζένικ».

52. Στο *ἴδιο*, τχ. 189, ἔτος 1883, σ. 1217 «Συστατικά ἐπιτυχίας».

της Κυριακής, παρακολούθησε του Κυριακού Σχολείου, αποφυγή της αμαρτίας, του ψεύδους και της κλοπής, ελεημοσύνη και αγάπη προς όσους έχουν ανάγκη, μετριοφροσύνη, ευπρέπεια, καρτερικότητα, απόρριψη του εγωισμού, αγαθοεργία, αυτάρκεια, εγκράτεια, εργατικότητα, θεωρούνται τα απαραίτητα χαρακτηριστικά του εννοούμενου αναγνώστη της *Εφημερίδος των Παίδων*. Επιπλέον, στο πλαίσιο της πνευματικής καθοδήγησης που εγκαινίασε το περιοδικό, το παιδί οφείλει να απορρίπτει τις επίγειες απολαύσεις, να μη συχνάζει σε οινοπωλεία και θέατρα, να μην είναι αυτάρεσκο, αλλά να καλλιεργεί τις αρετές που θα το οδηγήσουν κοντά στον Πατέρα.

Όλες οι αρετές, με τις οποίες προσδοκά ο ενήλικος αφηγητής να είναι προικισμένο το παιδί, συνιστούν αρετές που υπηρετούν έναν και μοναδικό σκοπό: εκείνον της πνευματικής σωτηρίας, της κατάκτησης υψηλότερης ηθικής θέσης, η οποία ανοίγει τον δρόμο προς την ουράνια ευδαιμονία. Η «αλλαγή» δεν αποφέρει υλικό όφελος στα παιδιά αλλά πνευματικό: μια θέση δίπλα στον Ουράνιο Πατέρα. Ο εννοούμενος αναγνώστης-παιδί γίνεται το πεδίο, όπου ο ενήλικος αφηγητής εκφράζει τις ιδέες του σχετικά με την πορεία που πρέπει να ακολουθήσει το παιδί στην επίγεια ζωή, προσβλέποντας σταθερά στο «τέλος», στην πραγμάτωση της ένωσης με τον Θεό. Και η γέφυρα που ενώνει το παιδί με τον Θεό, εφόσον έχουν εξασφαλιστεί οι προϋποθέσεις που προαναφέρθηκαν, είναι ο θάνατος.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Το θέμα του παιδικού θανάτου αποτελεί μία από τις κύριες συνιστώσες του περιοδικού, καθώς απαντά συχνά στις στήλες του.⁵³ Η *Εφημερίς των Παίδων* δεν είναι το πρώτο περιοδικό το οποίο εισάγει στη θεματολογία του το θάνατο,⁵⁴ αλλά, όπως επιβεβαιώνει ο επιστολικός λόγος του εκδότη της,

53. Κάποιες παρατηρήσεις για τον θάνατο μυθιστορηματικών προσώπων κατατέθηκαν ήδη στο κεφάλαιο V, σ. 220.

54. Το θέμα του θανάτου απαντάται ήδη στην *Παιδική Αποθήκη*, τχ. 2, Αθήνα τη 30η Σεπτεμβρίου 1836: «Ιστορία του Κωνσταντίνου Γ., μικρού καλού παιδιού», σ. 30-32. Ο θάνατος του μικρού Κωνσταντίνου ερμηνεύεται ως απώλεια από τον αφηγητή τόσο για την οικογένειά του όσο και για τον τόπο του. Ο «καλός» Κωνσταντίνος πεθαίνει και ο θάνατός του προκαλεί θλίψη στους γονείς του, αλλά ο αφηγητής είναι βέβαιος ότι το μικρό παιδί παρέδωσε την αθάνατη ψυχή του στον Θεό. Επιπλέον, ο θάνατος, κατά τα λεγόμενα του αφηγητή, δεν προκαλεί φόβο στο παιδί, καθώς «έβλεπεν με αγάπην τον θάνατον». Και στον *Αστέρα της Ανατολής* η συζήτηση περί θανάτου κατέχει κεντρική θέση, μόνο που εκεί ο θάνατος εξετάζεται σε γενικότερο πλαίσιο και όχι μόνο σε σχέση με το παιδί, βλ. ενδεικτικά,

είναι το πρώτο παιδικό περιοδικό κατά τον 19ο αι. στο οποίο η πραγματέυση του θανάτου αγγίζει τα όρια παροξυσμού, από άποψη συχνότητας. Ο θάνατος ως θέμα εμφανίζεται στις επιστολές του Μ. Δ. Καλοποθάκη, στα μυθιστορήματα, καθώς και στα ποιήματα που δημοσιεύονται στο περιοδικό. Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και οι νεκρολογίες που κατά καιρούς εντάσσονται στην ύλη του, κείμενα θεολογικού περιεχομένου και κείμενα που δημοσιεύονται με αφορμή το θάνατο μικρών αναγνώστων. Εστιάζουμε κυρίως στις δύο τελευταίες κατηγορίες.

Ο θάνατος συνιστά πάντα μια πιθανότητα στη ζωή του ανθρώπου: «Και αν ακόμη είναι γεγραμμένον ν' αποθάνωμεν κατά το έτος τούτο, ο θάνατος δεν θα ήναι παρά η αρχή της αιωνίου ευδαιμονίας μας».⁵⁵ Ο λόγος που χρησιμοποιεί ο συντάκτης του περιοδικού για να αναφερθεί στον θάνατο μικρών αναγνώστων είναι έντονα συνδηλωτικός, με εικόνες δανεισμένες από τη φύση, υπονοώντας ότι ο θάνατος αποτελεί φυσική νομοτέλεια: «Αν και η Εφ. των Παίδων δεν αριθμή ειμή τρία μόνο έτη υπάρξεως, μετά λύπης όμως ο συντάκτης της είδε τινάς των μικρών του φίλων εις το βραχύ τούτο διάστημα αποκοπτομένους ως άνθη και ξηραιομένους υπό το δρέπανον του σκληρού θανάτου· μεταξύ τούτων αριθμούνται και δύο εκ των ιδίων αυτού τέκνων. Απεκόπησαν και εξηράνθησαν και ηφανίσθησαν υπό των οφθαλμών ημών, αλλά δεν εχάθησαν, δεν εξεμηδενίσθησαν, μόνον μετεφυτεύθησαν εις τον ωραίον Παράδεισον του Θεού, όπου θέλουσι ανθεί και ευωδιάζει αιωνίως [...]».⁵⁶

Ο συντάκτης παρουσιάζεται ως κάτοχος μιας γνώσης μεταφυσικής· είναι βέβαιος ότι τα μικρά παιδιά ζουν στον Παράδεισο. Την ίδια βεβαιότητα προβάλλει και για τον θάνατο της συζύγου του: «[Ο Ουράνιος ημών Πατήρ] ηυδόκησε να λάβη αυτήν εις Εαυτόν – από του κόσμου τούτου των θλίψεων και της αμαρτίας εις τον έτερον της χαράς και της αγιοσύνης· διότι ήτο ετοιμη και κατάλληλος διά τας ουρανίας εκείνας ηδονάς [...] ούτε ηλικία ούτε σύζυγος, ούτε τέκνα, ούτε μέλλουσα χρησιμότης εφαινοντο εις αυτήν

άρθρα του *Αστέρος*: τχ. 6, 22 Φεβρουαρίου 1858, σ. 41-44 «Σπουδαίοι συλλογισμοί περί αιωνιότητος»· τχ. 40, 18 Οκτωβρίου 1858, σ. 313-314 «Περί θανάτου»· τχ. 64, 4 Απριλίου 1859, σ. 501-502 «Θάνατος και κρίσις» και τη συνέχεια του άρθρου τχ. 65, 11 Απριλίου 1859, σ. 509-510· τχ. 254, 1 Δεκεμβρίου 1862, σ. 2031-2032 «Περί του θρόνου της Χάριτος, περί του θρόνου της Κρίσεως».

55. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 13, έτος 1869, σ. 49-50 «Προς τους μικρούς αναγνώστας της Εφ. των Παίδων».

56. Στο *ίδιο*, τχ. 37, έτος 1871, σ. 145-146 «Προς τους μικρούς αναγνώστας της Εφ. των Παίδων».

ισχυροί λόγοι κατά της αποφάσεως του Θεού, αλλά πάντοτε με ιλαρότητα έλεγε: “Γεννηθήτω το θέλημά Σου”». ⁵⁷

Η μελέτη της Αγίας Γραφής και η αγάπη για τον Χριστό αποτελούν τα εχέγγυα της καλής ζωής και του ειρηνικού θανάτου, όπως εκείνου της συζύγου του. Η ζωή όλων των ανθρώπων εναπόκειται στα χέρια του Θεού, ο οποίος αποφασίζει και για τον θάνατό τους. Όσοι μένουν ζωντανοί οφείλουν ευγνωμοσύνη στον Θεό που τους ευσπλαχνίστηκε: «Κατά το διάστημα των δώδεκα περίπου μηνών, οι οποίοι παρήλθον, πολλοί από τους συμπολίτες μας, από τους φίλους μας και τινες των συγγενών μας εκαλέσθησαν εις τον άλλον κόσμον, και δι’ αυτούς ετελείωσεν ο καιρός της δοκιμασίας και προετοιμασίας των· ημάς ευσπλαχνίσθη ο Θεός και διά τούτο χρεωστούμεν να ήμεθα ευγνώμονες εις αυτόν».⁵⁸

Αλλά και για όσους πεθαίνουν, ο θάνατος δεν ερμηνεύεται ως απώλεια, αλλά ως πέρασμα στην άλλη ζωή, η οποία, στην περίπτωση του θανάτου παιδιών-αναγνωστών, παρουσιάζεται ως ζωή ουράνιας ευδαιμονίας: «Μετ’ εγκαρδίου δε λύπης ο συντάκτης [...] λαμβάνει τον κάλαμον να αναγράψη την αιφνιδίαν από την γην ταύτην αναρπαγήν του μικρού και αγαπητού του φίλου [...] Αλλ’ ο ουράνιος αυτού Πατήρ άλλο είχε δι’ αυτόν σχέδιον, ως φαίνεται, και διά τούτο εν τω μέσω του κάλλους, της ζωής και της υγείας, ως άνθος εύοσμον εν λειμώνι, τον απέκοψεν ίνα τον μεταφυτεύση εν τω κήπω της Άνω Ιερουσαλήμ, όπου θα εύρη πολλά άλλα παιδιά και κοράσια να τον υποδεχθώσιν εις την χορείαν των [...] Πόσον παρήγορος συλλογισμός ότι μετά την ζωήν ταύτην, την πλήρη θλίψεων και πόνων και κακίας, υπάρχει άλλη, εις την οποίαν ο πιστός θα ήναι εντελώς απηλλαγμένος όλων τούτων! και όπου θα έχη την ευτυχίαν να επανίδη και ασπασθή τα φίλτατά του, των οποίων η στέρσις τον έθλιψεν τόσον πολύ!»⁵⁹

Ο λόγος για την είσοδο των παιδιών στον «Παράδεισο», φαίνεται να ακυρώνει τους ισχυρισμούς για την εκ φύσεως αμαρτωλή κατάσταση του παιδιού. Στην *Εφημερίδα των Παίδων* δεν καταγράφονται παραδείγματα παιδιών που αποκλείονται από «τον κήπο του Χριστού». Εντοπίζεται ασυμβατότητα ανάμεσα στον ισχυρισμό για την αμαρτωλή φύση του παιδιού και την παρουσία του ως «αθώου πλάσματος» στην ουράνια ζωή.

57. Στο *ίδιο*, τχ. 49, έτος 1872, σ. 193 «Αγαπητά μοι παιδιά».

58. Στο *ίδιο*, τχ. 144, έτος 1879, σ. 862-863 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

59. Στο *ίδιο*, τχ. 170, έτος 1882, σ. 1065 «Αλέξανδρος Αιγυπτιαδής».

Ο θάνατος σηματοδοτεί το τέλος της εφήμερης επίγειας ζωής, αλλά το παιδί θα κληθεί να δώσει λογαριασμό στον Θεό για όλα όσα έπραξε, και ο Θεός, ανάλογα με το είδος της ζωής που διήγαγε, θα αποφασίσει για τη σωτηρία ή την τιμωρία του: «Μη λησμονείτε δε μικροί μου φίλοι, ότι ο καιρός σας και όλα τα αγαθά, τα οποία απολαμβάνετε, και όλα αι ευκαιρία και τα μέσα, τα οποία είναι εις την εξουσίαν σας, είναι τοσαύτα τάλαντα, τα οποία ο ουράνιος ημών Πατήρ σας ενεπιστεύθη και διά την καλήν ή κακήν χρήσιν, την καλλιέργειαν ή την παραμέλησιν των οποίων είσθε ατομικώς υπεύθυνοι εις Αυτόν, και μίαν ημέραν θα σας ζητηθή ακριβής λογαριασμός. Ανάγκη επομένως να κάμψτε καλήν χρήσιν αυτών και ούτω λάβετε έπαινον αντί τιμωρίας.⁶⁰

[...] εάν το 1890 αποδειχθή το τελευταίον έτος της επιγείου ζωής μας, να ευρεθώμεν πάντες κάλλιον προποτισμένοι διά την άλλην ζωήν, την αιώνιον, εις την οποίαν όπως τις εισέλθη εκ ταύτης της ζωής θα μένη αιωνίως ο αυτός, δρέπων τους καρπούς της κακίας, αν ήναι κακός, ή απολαμβάνων τα καλά της αρετής και της ευσεβείας, αν ήναι αγαθός».⁶¹

Κανένας ενήλικος δεν είναι σε θέση να διαμεσολαβήσει για τη σωτηρία του παιδιού, η οποία θεωρείται ατομικό έργο. Η αναβολή του θανάτου εκλαμβάνεται ως ένδειξη ελέους και ευσπλαχνίας του Θεού προς τον άνθρωπο, και το παιδί –αγόρι ή κορίτσι– πρέπει να θεωρεί κάθε νέο έτος που το βρίσκει εν ζωή μια επιπλέον ευκαιρία προετοιμασίας για την ώρα της Κρίσεως: «Τας ευεργεσίας ταύτας του Ουρανίου Πατρός μας έχοντες κατά νουν, ας αναθεωρήση έκαστος ημών την κατά το λήγον έτος ζωήν και διαγωγήν του. Η αναθεώρησις του παρελθόντος είναι αναγκαία δι' ημάς, επιβάλλεται δε και υπ' αυτού του Θεού, προς καλλιτέραν προετοιμασίαν μας διά την αιωνιότητα, όπου ταχέως ή αργά θα μεταβώμεν διά του θανάτου, διά να δώσωμεν λόγον των πραχθέντων εν τω σώματι, καλών τε και κακών».⁶²

Ο θάνατος τοποθετείται μέσα στη ζωή του παιδιού, πολύ κοντά του, αλλά ο λόγος περί θανάτου δεν ασχολείται καθόλου με τη φυσική πλευρά του θανάτου, με το σώμα, αλλά μόνο με τη μεταφυσική θέασή του. Δε δίνεται στην

60. Στο *ιδιο*, τχ. 229, έτος 1887, σ. 1537 «Προς τους συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

61. Στο *ιδιο*, τχ. 264, έτος 1889, σ. 1823-1824 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

62. Στο *ιδιο*, τχ. 276, έτος 1890, σ. 1919-1920 «Προς τους μικρούς συνδρομητάς της Εφ. των Παίδων».

πραγματικότητα έμφαση στον θάνατο, αλλά ο τελευταίος γίνεται αφορμή και σημείο εκκίνησης για τη σωτηριολογική συζήτηση. Ο ίδιος ο θάνατος δεν είναι καλός ή κακός: απλώς θέτει το όριο για την ώρα της Κρίσης. Είναι το κατώφλι μεταξύ επίγειας και ουράνιας ζωής.

Στην *Εφημερίδα των Παίδων* δημοσιεύονται και νεκρολογίες μικρών αναγνώστων. Ο θάνατός τους γίνεται αφορμή να παραδειγματιστούν οι υπόλοιποι αναγνώστες ως προς το είδος της ζωής που πρέπει να διάγουν. Ο θάνατος δεν παρουσιάζεται ζοφερός και σκοτεινός, αλλά ως ένας δρόμος για την αιώνια μακαριότητα: «Από καρδίας προσέτι συμπαθεί η μικρά Εφημερίς των Παίδων με τους γονείς και οικείους διά τον πρόωρον θάνατον της εκ Μαγνησίας μικράς Ευαγγελικής Θεοφάνους [...] Την μπτέραν της συνεβούλευε να μη θρηνή ως οι μη έχοντες ελπίδα άλλης καλλιτέρας ζωής και αναπαύσεως [...] Μακάριοι οι νεκροί, οι αποθνήσκοντες εν Κυρίω, δι' αυτούς ο θάνατος είναι αρχή αιωνίας μακαριότητος. Η Εφημερίς των Παίδων εύχεται εις πάντας τους μικρούς αυτής φίλους ζωήν και θάνατον όμοιον προς τον της μικράς Ευαγγελικής».⁶³

Ο θάνατος ενός άλλου αναγνώστη περιγράφεται λεπτομερώς και δημοσιεύεται στο περιοδικό. Το παιδί αυτό έχει αντιληφθεί ότι πλησιάζει η ώρα του θανάτου και βλέπει μπροστά του τον Ιησού Χριστό. Δε φοβάται το θάνατο, γιατί κατευθύνεται στην «ωραία πόλη του Θεού», όπου τον περιμένει η αιώνια ευδαιμονία. Ο θάνατός του είναι η πρόσκληση του Χριστού για μετάβαση σε έναν καλύτερο κόσμο, την οποία και αποδέχεται με χαρά. Επιπλέον, ο θάνατός του λειτουργεί παραδειγματικά για τους υπόλοιπους αναγνώστες του περιοδικού: «Τοιούτοι, φίλε αναγνώστα, είναι οι καρποί της πρωίμου πίστεως εις τον Χριστόν και της υπακοής εις το Ευαγγέλιον αυτού. Είθε οι τελευταίοι λόγοι του μικρού Μιλτιάδου να οδηγήσωσι και σε εις τον αυτόν Σωτήρα, όστις μόνος ενισχύει τους δούλους να ζώσι βίον άγιον εν τω κόσμω και θριαμβεύωσι κατά του εσχάτου εχθρού του ανθρώπου, - του θανάτου· Αμήν.

Η “Εφημερίς των Παίδων” συμπαθεί μετά της οικογενείας του μικρού Μιλτιάδου, αλλά χαίρει, διότι διά του θανάτου του επεσφράγισεν ό,τι πολλάκις εδημοσίευσε διά των σελίδων της, την δύναμιν δηλονότι του Ευαγγελίου επί την καρδίαν, την ζωήν και τον θάνατον του πιστού».⁶⁴

63. Παράρτημα *Εφημερίδος των Παίδων*, Ιούνιος 1889.

64. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 182, έτος 1883, σ. 1163 «Αι τελευταίαι ώραι της ζωής του Μιλτιάδου Θεοδώρου».

Το θέμα του θανάτου συνδέεται άρρηκτα με το θέμα της Κρίσης. Την ημέρα εκείνη το παιδί, όπως και κάθε ενήλικος, θα κληθεί να λογοδοτήσει για τις πράξεις του και αναλόγως με την προετοιμασία του θα εξασφαλίσει μια θέση στην ουράνια ευδαιμονία ή θα καταδικαστεί στην αιώνια κακοδαιμονία: «Και όμως, μικροί μου αναγνώσται, τοιαύτη θέλει είσθαι η θέσις παντός αμετανοήτου αμαρτωλού κατά την ημέρα της κρίσεως. Άπασαι αι κρύφιοι πράξεις του και αυτοί οι ενδότατοι λογισμοί της καρδιάς του θέλουσιν αποκαλυφθή εις όλον τον κόσμον· αιώνιον δε αίσχος θέλει καλύψει αυτόν. Μόνον το αίμα του κυρίου Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού δύναται να εξαλείψει πάσας τας αμαρτίας μας, εάν τώρα αγαπώμεν Αυτόν και υπακούωμεν εις τας εντολάς του».⁶⁵

Την ημέρα της Κρίσεως, μόνος αρωγός του παιδιού θα είναι η πίστη στον Χριστό: «αύτη μόνη τον συνοδεύει μέχρι του θρόνου του Κριτού, και τω εξασφαλίζει ου μόνον την συγχώρησιν των αμαρτιών του, αλλά και αιώνιον ευδαιμονίαν».⁶⁶ Στο παιδί έγκειται μόνο η συνειδητοποίηση της ανάγκης για σωτηρία και η στροφή προς τον Χριστό, η αναγέννηση δηλαδή της ψυχής: «εις τους οφθαλμούς και την κρίσιν του κόσμου άνθρωπος τις ημπορεί να είναι ηθικός, αλλ' ενώπιον του Θεού μόνον ο αναγεννημένος υπό του Πνεύματος του Θεού είναι άγιος».⁶⁷ Αν η αναγέννηση δεν επιτευχθεί, τότε «θα ακούωσιν από το στόμα του Χριστού ότι ποτέ δεν τους εγνώρισε· τότε δε στένοντες και τρέμοντες θέλουσιν απέλθει εις αιώνιον τιμωρίαν».⁶⁸ Η αιώνια τιμωρία είναι η εξορία από την ουράνια αιώνια ζωή και η καταδίκη σε αιώνια κακοδαιμονία «εις την λίμνην η οποία καίεται με πυρ και θειάφιον».⁶⁹

65. Στο *ιδιο*, τχ. 16, έτος 1869, σ. 64 «Ελέφας αποκαλύπτων την κλοπίν του τροφοδότου αυτού».

66. Στο *ιδιο*, τχ. 21, έτος 1869, σ. 84 «Γερμανικός μύθος».

67. Στο *ιδιο*, τχ. 102, έτος 1876, σ. 523 «Σημαντική διαφορά». Για την αναγέννηση, την απόκτηση «νέας καρδιάς», βλ. ενδεικτικά τχ. 277, έτος 1891, σ. 1926-1927 «Ο απολεσθείς θησαυρός».

68. Στο *ιδιο*, τχ. 74, έτος 1874, σ. 300-302 «Αι μωραί παρθένοι».

69. Στο *ιδιο*, τχ. 84, έτος 1874, σ. 379-380 «Περί ψεύδους». Για μια αναλυτική περιγραφή της ημέρας της Κρίσεως, βλ. τχ. 260, έτος 1889, σ. 1790 «Η ημέρα της Κρίσεως». Για τις αμοιβές και ποινές που θα δοθούν την ημέρα της Κρίσεως, βλ. τχ. 259, έτος 1889, σ. 1783 «Αμοιβαί και ποιναι», όπου τονίζεται ότι «οι δε δειλοί και άπιστοι και βδελυκτοί και φονείς και πόρνοι και μάγοι και ειδωλολάτραι και πάντες οι ψεύσται θέλουσιν έχει την μερίδα αυτών εν τη λίμνη τη καιομένη με πυρ και θείον κ.τ.λ.»

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο θέμα της αναγέννησης, της στροφής προς τον Χριστό για τη σωτηρία της ψυχής, υπογραμμίζεται emphaticά η ατομικότητα του παιδιού. Το παιδί δεν ωθείται να μιμηθεί τον ενήλικο, γιατί αυτός μπορεί να αρνείται την αναγέννηση:

«Μικρά μου παιδιά, εάν οι γονείς σας πορεύονται προς τον ουρανό πρέπει και σεις να τους ακολουθήτε εις τον ευδαίμονα εκείνον κόσμον· αλλ' εάν οι γονείς σας δεν θέλουσι σας οδηγήσει προς τον ουρανό, σεις πρέπει να προσπαθήτε να οδηγήσετε τους γονείς σας εκεί, μιμούμενοι την διαγωγή της κόρης, περί της οποίας εγένετο ενταύθα λόγος.⁷⁰

[...] Η ιστορία του νέου Ιωνάθαν είναι πολύ διδακτική εις τους νέους έχοντας γονείς πονηρούς».⁷¹

Στο πλαίσιο της σωτηριολογικής συζήτησης επισημαίνεται ότι κάποια ημέρα θα επέλθει η ανάσταση όσων παιδιών έζησαν εν Κυρίω: «[...] θα έλθη όμως ημέρα, καθ' ην θα αναστηθώμεν είτε άφθαρτοι, ευτυχείς και λαμπρότεροι του φωτός, εάν επισπεύσαμεν και υπηκούσαμεν εις το Ευαγγέλιον, ή μαύροι και ταλαίπωροι, εάν εμμείναμεν εις την οδόν της αμαρτίας. Εγώ εύχομαι να ίδω όλους τους μικρούς αναγνώστας της Εφημερίδος των Παίδων ενδεδυμένους ιμάτια λευκά εν ουρανώ και ευδαίμονας αιωνίως».⁷²

Το θέμα του θανάτου και της Κρίσεως γίνεται ο κινητήριο μοχλός έκφρασης της ατομικότητας του παιδιού. Η έμφαση όμως στην ατομικότητα

70. Στο *ίδιο*, τχ. 117, έτος 1877, σ. 647 «Η μικρά κόρη προσευχομένη υπέρ του πατρός της».

71. Στο *ίδιο*, τχ. 128, έτος 1878, σ. 732-733 «Ιωνάθαν». Το θέμα του παιδιού ως φορέα ηθικοποίησης όχι μόνο των ασεβών αλλά και των μέθυσων, βάρβαρων, αγράμματων ή βρόμικων γονέων ανιχνεύεται και σε άλλα περιοδικά του 19ου αι. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του *Παρνασσού*, όπου το παιδί αντιμετωπίζεται ως «απόστολος» ηθικοποίησης της οικογένειας που κινείται έξω από τα επιτρεπτά όρια, ως αγωγός διάδοσης νέων αξιών στους γονείς, βλ. Κ. Χ. Βάμβας «Περί ιδρυμάτων προβλεπτικότητας», *Παρνασσός*, τ. ΙΓ', τχ. 3, Μάρτιος 1890, σ. 147-168. Το θέμα «τα προτεσταντικά ιδεώδη στον περιοδικό Τύπο του 19ου αι. –ευαγγελικό και μη– αποτελεί ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας, η οποία θα διέγραφε καλύτερα την απήχηση των προτεσταντικών αξιών στους πνευματικούς κύκλους του 19ου αι. Παρόμοια στάση προς το παιδί ως αγωγού αξιών προς τους γονείς εντοπίζεται και στην υγιεινή προπαγάνδα των αρχών του 20ού αι., βλ. Βασιλική Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο Αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)». *Ανάπτυχο από το περιοδικό Μνήμων* 24 (2002), σ. 145-178.

72. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 216, έτος 1885, σ. 1437-1438 «Η Ανάστασις».

πηγάξει από τη θρησκεία και προσανατολίζεται προς αυτή και συγκεκριμένα προς τη δυνατότητα συνέχισης της ζωής σε έναν άλλον κόσμο, σε έναν μελλοντικό χρόνο. Το εδώ και το τώρα δεν απασχολεί και πολύ τη θεματολογία του περιοδικού, μονίμως στραμμένη σε ένα τέλος μελλοντικό, που θα αποτελέσει την απαρχή μιας καλύτερης ζωής για όσους έλαβαν το μήνυμα της *Εφημερίδος των Παίδων*. Ο θάνατος στα κείμενα θεολογικού χαρακτήρα είναι ο θάνατος του αναγνώστη, «ο δικός σου θάνατος», ο οποίος δεν προκαλεί απέχθεια, αλλά χαρά στον αναγεννημένο νου. Ο θάνατος στην *Εφημερίδα των Παίδων* αντιμετωπίζεται πάντα από μία οπτική θρησκευτική και ουδέποτε συσχετίζεται με θέματα υγείας ή με κοινωνιολογικές αναλύσεις των αιτίων του. Θέματα παιδικής ασθένειας ή θνησιμότητας μένουν έξω από την οπτική του περιοδικού, καθώς δεν ενδιαφέρει η αιτιολογία του θανάτου, αλλά η ιδεολογική του χρήση στο πλαίσιο της ευαγγελικής μεταφυσικής.

Η εσχατολογική και σωτηριολογική διάσταση του περιοδικού, όπως και η έμφαση στην Αγία Γραφή, αποτελούν τους άξονες που διαπερνούν προς κάθε κατεύθυνση την ύλη του περιοδικού. Η *Εφημερίς των Παίδων* με την ύλη της, για οποιοδήποτε είδος γραφής κι αν πρόκειται –ποίηση, μυθιστόρημα, ιστορία, άρθρα επιστημονικού χαρακτήρα– προσπαθεί να στρέψει τον εννοούμενο αναγνώστη σε αναθεώρηση της ζωής του στη βάση κατάκτησης μιας άλλης καλύτερης ζωής, όχι κοσμικού αλλά πνευματικού χαρακτήρα.

Εξωτισμός: η θεώρηση του «άλλου»

Σημαντικός αριθμός άρθρων στην *Εφημερίδα των Παίδων* αφιερώνεται στη θεώρηση του «άλλου», ο οποίος μπορεί να εντάσσεται στο «εμείς» αν είναι χριστιανός, όπως οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί, ή να αποκλείεται από την ταυτότητα του «εμείς», αν δεν είναι χριστιανός, όπως για παράδειγμα οι Ινδοί ή οι Αφρικανοί.⁷³ Ωστόσο, η εθνικότητα δεν παίζει σημαντικό ρόλο στη θεώρηση του άλλου. Το στοιχείο της ετερότητας στην *Εφημερίδα των*

73. Στο πλαίσιο θεώρησης του «άλλου» θα μπορούσε να μελετήσει κανείς και όσα κείμενα ασχολούνται με τον «άλλο», ο οποίος είναι «διαφορετικός» από εμάς, επειδή παρουσιάζει κάποια φυσικά ελαττώματα: μπορεί να είναι τυφλός, κωφός ή να έχει γεννηθεί με κάποια σωματική δυσμορφία. Στην περίπτωση αυτή, ο «άλλος» παρουσιάζεται θετικά, κυρίως σε σχέση με ό,τι έχει πετύχει, και οι σωματικές του ελλείψεις γίνονται το μέτρο με το οποίο κρίνονται οι δικές μας πνευματικές αδυναμίες. Το θέμα του «άλλου», θεωρούμενο από αυτή την άποψη, θα μπορούσε να αποτελέσει τον πυρήνα ξεχωριστού άρθρου.

Παιδων είναι η θρησκεία.⁷⁴ Ο «άλλος» στο περιοδικό μπορεί να είναι ο «Άλλος», ο χριστιανός ή ο «άλλος», ο ειδωλολάτρης. Στην πρώτη περίπτωση, «εμείς» οφείλουμε να ακολουθήσουμε το παράδειγμα των πεφωτισμένων εθνών της Αγγλίας και της Αμερικής – η πολιτισμική τους πρόοδος θεωρείται απότοκο της θρησκείας τους – ενώ στη δεύτερη περίπτωση, «εμείς» ως χριστιανοί οφείλουμε να μεταδώσουμε το φως της αλήθειας, της δικής μας θρησκευτικής αλήθειας, στους «άλλους», τους ειδωλολάτρεις. Γίνεται φανερό ότι το «εμείς» κατέχει την ενδιάμεση θέση μεταξύ του «Άλλου» και του «άλλου». Κατώτερη θέση σε σύγκριση με τον πρώτο, γιατί δεν έχει επιτύχει ανάλογη πολιτισμική πρόοδο, και ανώτερη, σε αντιδιαστολή με τον δεύτερο, καθώς δε ζει στο σκότος της ειδωλολατρίας.

Μια τέτοια διττή στάση απέναντι στην έννοια του άλλου ανιχνεύεται στην *Εφημερίδα των Παιδων* και εκφράζεται κυρίως μέσω άρθρων που αφορούν στα ήθη και έθιμα διαφόρων λαών. Ο εννοούμενος αναγνώστης μέσω αυτών των άρθρων εμπλουτίζει τις γνώσεις του για εξωτικές χώρες, αυτές που βρίσκονται «έξω» από τα όρια των μέχρι τώρα γνώσεών του, αλλά συγχρόνως ωθείται να «αναγνώσει» τη διαφορετικότητά του, η οποία στην περίπτωση του «άλλου», τον καθιστά καλύτερο, ανώτερο ηθικά. Ωστόσο, ακόμα κι αν ο «άλλος» στα περισσότερα άρθρα προσλαμβάνεται ως κάποιος που έχει ανάγκη φωτισμού από τα ιδεώδη του χριστιανισμού, οφείλουμε να επισημάνουμε και εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες αντιστρέφεται αυτή η θεώρηση και οι «άλλοι» καθίστανται πρότυπο για μίμηση, οπωσδήποτε όμως όχι σε θέματα θρησκευτικά.

Επιπλέον, τα άρθρα που αφορούν στους «άλλους» είναι πολύ περισσότερα, αναλογικά με εκείνα που αφορούν στους ανώτερους θρησκευτικά «Άλλους». Αυτό οφείλεται, μάλλον, στο γεγονός ότι μεγάλο μέρος του περιοδικού είναι προϊόν ερανισμού από αμερικανικά και αγγλικά ευαγγελικά παιδικά περιοδικά. Επομένως, η στάση που ανιχνεύεται απέναντι στους «άλλους» πρέπει να αναγνωσθεί και στο πλαίσιο αυτής της πολιτισμικής μεταφοράς. Ο «άλλος» σε αυτού του είδους τα περιοδικά είναι πρωτίστως ο

---

74. Για το θέμα της ετερότητας και της εθνικής ταυτότητας βλ. Έφη Αβδελά, «“Ετερότητα” και “ταυτότητα”: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (1995), σ. 17-20. Για μια συγκριτική θεώρηση του ζητήματος του Άλλου στην *Εφημερίδα των Παιδων*, τον *Αστέρα της Ανατολής* και την *Αθηναίδα* βλ. Vassiliki Vassiloudi, “Impressions of Anglo-American thought in nineteenth-century Greek press: the case of the Greek evangelical magazines”, Tatiani Rapatzikou (επιμ.), *Anglo-American perceptions of Hellenism*, Newcastle 2007, σ. 171-185.

ειδωλόλατρης, ο άγριος, ο βάρβαρος, ο οποίος γίνεται το μέτρο της ηθικής μας ανωτερότητας. Στην *Εφημερίδα των Παίδων* απαντούν άρθρα που μεταφέρουν αυτό το στερεότυπο, αλλά και άρθρα που κρατούν κριτική στάση απέναντι στην κατάκτηση των «άλλων», κυρίως ασιατικών και αφρικανικών λαών, που επιχειρήσαν «οι Άλλοι», Αμερικανοί και Άγγλοι. Διαπιστώνεται δηλαδή και στο θέμα της θεώρησης του «άλλου» ένας λόγος αντιφατικός, ο οποίος ανιχνεύτηκε και σε περιπτώσεις άλλων ζητημάτων.

Οι «Άλλοι», Αμερικανοί και Άγγλοι, σκιαγραφούνται θετικά, καθώς η θρησκεία τους, η ιδιότητα του χριστιανού που κατέχουν και ιδιαίτερα η ιδιότητα του ευαγγελικού, τους ανάγει σε υψηλότερο ηθικό και πολιτισμικό επίπεδο έναντι των «άλλων» και η πρόδοός τους ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της θρησκείας τους: «Τοιαύτη ήτο η Μεγάλη Βρετανία και τοιούτοι οι Άγγλοι προ δύο περίπου χιλιάδων ετών. Οποία διαφορά και εις τα δύο ταύτα! Η χώρα όλη ομοιάζει με αιθιαλή κήπον, οι δε κάτοικοι αυτής ίστανται μεταξύ των μάλλον εξευγενισμένων εθνών του κόσμου, έχοντες πόλεις λαμπράς και πολυανθρώπους, στόλον, όστις είναι ο μέγιστος και ισχυρότατος εν τω κόσμω και γλώσσαν, ήτις πλησιάζει να γείνη, και θα κατασταθή ποτε, παγκόσμιος. Το δε μέγιστον και κάλλιστον, οι ποτε άγριοι και ειδωλόλατραι κάτοικοι όχι μόνον είναι αυτοί Χριστιανοί, αλλά διά της Βιβλικής και των Ιεραποστολικών των εταιριών αγωνίζονται να φέρωσιν εις την επίγνωσιν του αληθούς Θεού και του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού τα εκατομμύρια των ανθρώπων, οι οποίοι, ως αυτοί ποτε, κάθηνται εις το σκότος της ειδωλολατρείας και της πλάνης. Είναι ευτυχείς εις την πατρίδα των και σεβαστοί και ζηλευτοί εις τον έξω κόσμον.

Ο πολιτισμός και τα γράμματα έκαμαν πολλά δι' αυτούς, αλλά την παρούσαν αυτών ευημερίαν, ισχύν και κλέος χρεωστούν κυρίως εις την Αγίαν Γραφήν, ήτις δύναται να κάμη και παν άλλον έθνος επίσης ευτυχές, ισχυρόν και ένδοξον.⁷⁵

Εις την επιρροήν της Βίβλου χρεωστούμεν ημείς οι Αμερικανοί όλην την οποίαν εκάμαμεν πρόοδον εις τον αληθή πολιτισμόν, και εις ταύτην πρέπει ν' αποβλέπωμεν δι' οδηγίας εις το μέλλον! «Η δικαιοσύνη ανυψώνη τα έθνη, ενώ η αμαρτία είναι όνειδος των λαών!»⁷⁶

75. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 89, έτος 1875, σ. 420-421 «Αρχαίοι Βρετανοί»· τχ. 111, έτος 1877, σ. 597-598 «Η βασίλισσα Βικτωρία»· τχ. 284, έτος 1891, σ. 1984 «Το μέγεθος και η αξία του Βρετανικού κράτους».

76. Στο *ίδιο*, τχ. 104, έτος 1876, σ. 539 «Ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικικής στρατηγός Γκραντ».

Η πρόοδος τους εκλαμβάνεται και παρουσιάζεται σε στενή συνάρτηση με τη θρησκεία τους, ενώ αποσιωπάται τόσο η υλική όσο και η θρησκευτική κατάκτηση και επιβολή «των Άλλων» επάνω στους «άλλους». Αποσιωπάται, επίσης, η κατασκευή στερεοτυπικών εικόνων για τους «άλλους», καθώς και η αποδόμηση των πολιτισμών τους με το πρόσχημα της θρησκείας. Εντοπίζονται, όμως, και άρθρα που παρουσιάζουν την άλλη πλευρά της ιστορίας: την αναζήτηση πλούτου, την επίδειξη δύναμης και την κυριαρχία επάνω στον «άλλο», αιτίες που οδήγησαν στην ανάπτυξη των «πεφωτισμένων λαών» της Αμερικής και της Αγγλίας. Ο «άλλος», πλέον, είναι όχι μόνο ο άγριος, αλλά και ο ανίσχυρος, θύμα της εκμετάλλευσης των ισχυρών και της διακαούς επιθυμίας τους για πλούτο και δύναμη: «Τας αδίκους ταύτας κατακτήσεις εξήτησαν και ζητούν να δικαιολογήσουν μερικοί, λέγοντες, ότι επειδή οι κάτοικοι των τοιούτων χωρών είναι άγριοι, είναι βάρβαροι, είναι ανθρωποφάγοι, είναι διά το καλόν των να τεθούν υποκάτω από μίαν πολιτισμένην και χριστιανικήν Κυβέρνησιν και να μάθουν να ζουν ως λογικά όντα και όχι ως κτήνη.

Αν τω όντι οι τοιούτοι επιθυμούν το καλόν των αγρίων ανθρώπων έχουν πολλά άλλα μέσα καταλλήλοτερα παρά την βίαν, παρά την σπάθην και τον σίδηρον. Ημπορούν να στείλουν ιεροκήρυκας, διδασκάλους και τεχνίτας και ούτω να τους φωτίσουν και να τους πολιτίσουν. Αλλ' οι κατακτηταί αγαπούν πάντοτε όχι τας ψυχάς των ανθρώπων, αλλά την χώραν και τα χρήματά των, και μεταχειρίζονται μόνον την θρησκείαν και τον πολιτισμόν διά να σκεπάσουν την ιδιοτέλειαν και την αδικίαν των». ⁷⁷

Στην περίπτωση αυτή, η ίδια η κατάκτηση δε θεωρείται κακή, αλλά «κακός» είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτή επιχειρείται, καθώς και οι σκοποί για τους οποίους πραγματοποιείται. Αφετηρία όμως του λόγου πάντα αποτελεί η υπόθεση ότι οι «άλλοι» είναι άγριοι και ζουν ως «κτήνη», επομένως έχουν ανάγκη [θρησκευτικού = χριστιανικού] φωτισμού και εκπολιτισμού, σύμφωνα πάντα με το δυτικό πρότυπο. Η συμμόρφωση με το πρότυπο χριστιανισμός+πολιτισμός, υποτίθεται ότι θα τους βγάλει από το σκοτάδι και θα τους εξανθρωπίσει. Η αξία του δυτικού προτύπου δεν αμφισβητείται, αλλά θεωρείται δεδομένη: «Η Κίνα έχει ανάγκην, και δύναται να αναγεννηθή μόνον διά της Ευαγγελικής αληθείας και των χριστιανικών αρχών [...] Η αλήθεια θα συνεπιφέρει νέαν εκπολιτιστικήν δύναμιν και θα συνοδευθή υπό εκπολιτιστικών παραγόντων, των οποίων έχει χρείαν η Κίνα». ⁷⁸

77. Στο *ίδιο*, τχ. 5, έτος 1868, σ. 17-18 «Αμερική».

78. Στο *ίδιο*, τχ. 115, έτος 1877, σ. 627-628 «Ο βωμός του Ουρανού».

Η ίδια στάση απέναντι στον άγριο, τον απολίτιστο, τον βάρβαρο, ο οποίος υπέστη την «άδικη» κατάκτηση, εντοπίζεται και στη μετάφραση του Μ. Δ. Καλοποθάκη, *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών ήτοι αυτοχθόνων Αμερικανών*⁷⁹: «Η ένθερμος επιδίωξις πλούτου οδηγεί πάντοτε τους ανθρώπους εις πράξεις βίας ή απάτης· αλλ' η κακία του ανθρώπου γίνεται αιτία πολλάκις προαγωγής ευτυχούς αποτελέσματος, και το μέσον, δι' ου ο μέγας Κυβερνήτης του σύμπαντος εξάγει καλόν από κακού. Η γη, ήτις κατελήφθη υπό ηγεμόνων, οίτινες ουδέν έτερον είχαν επ' αυτής δικαίωμα ειμή το του ισχυροτέρου, περιήλθε πολλάκις εις τας χείρας ανδρών οίτινες εξήτουν ελευθερίαν διά της θυσίας πάσης άλλης απολαύσεως, και οίτινες χάριν του Ευαγγελίου ελπισμόνησαν πάσας τας απολαύσεις του εκπεπολιτισμένου βίου, ίνα κατοικήσωσι μεταξύ των αγρίων της Βορείου Αμερικής. Αλλ' άπαντες δεν εκινούντο υπό της αυτής αιτίας. Πολλοί των πρωίμων εποίκων εξήτουν προ πάντων πλούτον [...]».⁸⁰

Υπάρχουν, επομένως, στο περιοδικό κείμενα που ασχολούνται αποκλειστικά με τον «Άλλο» ή τον «άλλο». Δεν πρέπει, όμως, να αγνοήσουμε και τα κείμενα εκείνα στα οποία ο «άλλος» παρουσιάζεται σε αντίστιξη με τον «Άλλο». Στην τελευταία περίπτωση, ο «Άλλος» παρουσιάζεται να επιχειρεί τον εκχριστιανισμό των αγρίων και κατά συνέπεια τον εκπολιτισμό τους.⁸¹ Ο πόλεμος, ο οποίος πολλές φορές έχει κατακριθεί ως γνώρισμα των «άλλων», δε σχολιάζεται καθόλου, αν και δηλώνεται ότι οι «άλλοι» νικήθηκαν με τα όπλα.⁸² Οι αγαθοί σκοποί των πρώτων δεν αμφισβητούνται στο πλαίσιο αυτών των κειμένων, όπως δεν αμφισβητείται

79. Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών ήτοι των αυτοχθόνων Αμερικανών* μετά περιγραφής της χώρας και διαφόρων ανεκδότων περί των ηθών και εθίμων αυτών και τινων ξυλογραφιών, εκ του Αγγλικού, εν Αθήναις, τύποις Λακωνίας, 1859.

80. Στο *ίδιο*, σ. 4.

81. Ο εκπολιτισμός των «αγρίων» συνίσταται στην ουσία σε επιβολή των δυτικών αξιών σε μια πραγματικότητα ξένη προς τον δυτικό κόσμο και αυτή ακριβώς η απαίτηση του δυτικού κόσμου είναι που γεννά την αρνητική στάση απέναντι στον «άλλο».

82. Σχολιάζοντας ο Μ. Δ. Καλοποθάκης την πολεμική συμπεριφορά των ιθαγενών της Αμερικής, γράφει στην *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών*, σ. 100: «Παράδοξα ανέκδοτα αναφέρονται περί της γενναιότητος και διαγωγής των καπιτανέων τούτων αλλ' όλα είναι γεμάτα από φρικτά πράγματα, και χορηγούσιν ισχυράν απόδειξιν της τελείας εξαχρειώσεως της ανθρωπίνης καρδίας, όταν ήναι άθικτος υπό της ηπίου και απαλυνούσης επιρροής της Χριστιανικής θρησκείας».

και η ηθική τους ανωτερότητα. Οι «Άλλοι» αντιπροσωπεύουν το πρότυπο του καλού χριστιανού, αν και δε διστάζουν να εκχριστιανίσουν με τα όπλα τους «άλλους».

Σε μια χαρακτηριστική ιστορία αυτού του τύπου, όταν οι Άγγλοι πλυσιάζουν τη Νέα Ζηλανδία «χάριν εμπορίου», οι μη εκχριστιανισμένοι Ζηλανδοί τους κατασφάζουν και στη συνέχεια, καθώς λεηλατούν το αγγλικό πλοίο και δε γνωρίζουν από όπλα, ανατινάσσουν το πλοίο που ήταν φορτωμένο με πυρίτιδα και βρίσκουν τραγικό θάνατο. Ο αφηγητής μάς πληροφορεί ότι η χώρα των Ζηλανδών βρίσκεται, σήμερα που αυτοί έχουν εκχριστιανισθεί, «υπό την κυριότητα και κατοχήν» των Άγγλων και ερμηνεύει τον θάνατό τους ως τιμωρία για την άδικη σφαγή που διέπραξαν. Πουθενά όμως δεν εξηγεί πώς οι Άγγλοι κατόρθωσαν να έχουν τη Νέα Ζηλανδία υπό την κατοχή τους και ακόμα περισσότερο τους λόγους για τους οποίους το αγγλικό πλοίο ήταν γεμάτο όπλα.⁸³ Η αποσιώπηση αυτή τοποθετεί τον αφηγητή με το μέρος των αποικιοκρατών, στάση η οποία εντοπίζεται και σε άλλα κείμενα. Ενδεικτικό αυτής της στάσης που υιοθετεί ο τριτοπρόσωπος αφηγητής είναι και το ακόλουθο απόσπασμα, όπου πουθενά δεν εξηγείται η παρουσία των «φιλήσυχων Άγγλων αποίκων» και φυσικά ο πόλεμος δε σχολιάζεται αρνητικά: «Τελευταίον δε αποσταλείς [ο Σιρ Γάρνερ Γουλεσλέϋ, ο νυν Άγγλος αρμοστής την Κύπρου] εις Αφρικὴν κατὰ των Ασχαντῶν, διεξήγαγε τον πόλεμον εκείνον μετὰ σπανίας στρατηγικῆς ικανότητος και φρονήσεως, απαλλάξας τους *φιλησύχους Άγγλους αποίκους* και τους εντοπίους συμμάχους των από των *βαρβάρων και αιματηρῶν επιδρομῶν των θηρίων εκείνων της Αφρικῆς*».⁸⁴

Καθήκον των «Άλλων» και «δικό μας» είναι ο εκχριστιανισμός των βαρβάρων, η διάδοση του φωτός του ευαγγελίου. Στην περίπτωση αυτή, οι «Άλλοι» και «εμείς» εμφανιζόμαστε ως κάτοχοι της γνώσης και της αλήθειας, ενώ οι «άλλοι» ζουν στην άγνοια και την απάτη. Η μόνη λύση που θα ανυψώσει

83. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 41, έτος 1871, σ. 164 «Οι κάτοικοι της Νέας Ζηλανδίας και το Αγγλικό πλοίο Βόϋδ».

84. Στο *ίδιο*, τχ. 130, έτος 1878, σ. 749-750 «Ο Σιρ Γουόρνερ Γουλεσλέϋ». Η έμφαση δική μου. Για μια ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνεται και προβάλλεται η Αφρική στην αγγλική παιδική λογοτεχνία του 19ου αι., και ειδικότερα στα βιβλία περιπετειών για αγόρια, βλ. Mawuena Kossi Logan, *Narrating Africa. George Henty and the fiction of Empire*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1999, όπου επιχειρείται σύνδεση του αγγλικού αποικιοκρατικού πνεύματος με το αρνητικό πρότυπο της Αφρικής που προβάλλουν τα βιβλία αυτής της κατηγορίας.

τους «άλλους» από την κτηνώδη κατάσταση στη θέση των πολιτισμένων, χριστιανικών χωρών του δυτικού κόσμου είναι ο εκχριστιανισμός τους. Προς την κατεύθυνση αυτή, δίνονται πολλές πληροφορίες για την οργάνωση ιεραποστολών στους ειδωλολάτρες. Εντοπίζονται και πολλές αποστροφές προς τον εννοούμενο αναγνώστη, όταν ενπλικιωθεί να γίνει και αυτός ιεραπόστολος, προκειμένου να εργαστεί για τον φωτισμό των αγρίων: «Πολλά προσπάθειαι καταβάλλονται από τους ευσεβείς της Αμερικής και της Αγγλίας όπως φέρωσιν εις τον χριστιανισμόν τους αθλίους εκείνους ειδωλολάτρας και το έργον προοδεύει κατ' έτος μεγάλως». ⁸⁵

Δυστυχώς ο αρχαίος και ευφυής ούτος λαός [οι Κινέζοι] [...] είναι εισέτι εις το σκότος της ειδωλολατρείας. Ευχόμεθα όπως τινές των μικρών μας αναγνωστών υπάγωσιν ως ιεροκήρυκες μεταξύ αυτών». ⁸⁶

Σε ό,τι αφορά στους «άλλους» η προσοχή εστιάζεται κυρίως στους λαούς της Ασίας και της Αφρικής. Ινδοί, Κινέζοι, Ιάπωνες και Αφρικανοί, αλλά και αυτόχθονες Αμερικανοί ανήκουν στους «πεπλανημένους αδελφούς». ⁸⁷ Οι «άλλοι» χαρακτηρίζονται «τυφλοί», ⁸⁸ «μωροί», ⁸⁹ «ταλαιπώροι άνθρωποι με σκοτισμένο νου και πωρωμένη καρδιά, οι οποίοι έχουν εκπέσει από τη θέση των λογικών όντων», ⁹⁰ «άθλιοι» ⁹¹ και «αλογότεροι των κτηνών». ⁹² Η ειδωλολατρία ευθύνεται για την πολιτισμική κατωτερότητα και τη φτώχεια τους. Η απουσία πολιτισμού και πλούτου στην περίπτωση των «άλλων» ερμηνεύεται ως συνέπεια της απουσίας της χριστιανικής θρησκείας, αν και πολλοί από τους λαούς αυτούς υπήρξαν εξαιρετικά πλούσιοι. Ο πλούτος τους όμως, όπου υπάρχει, αποσιωπάται, καθώς το δίπολο θρησκεία-πολιτισμός αποτελεί το ιδεολόγημα που δίνει στους «Άλλους» το ηθικό δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τον υλικό πλούτο των κατακτημένων λαών. Η οικονομική τους, όμως, εκμετάλλευση αποκρύπτεται με το πρόσχημα διάδοσης του χριστιανισμού.

Η σύνδεση ωστόσο πολιτισμού και θρησκείας, η οποία απαντά σε πολλά άρθρα που αφορούν στους ειδωλολάτρες αποσιωπάται σε άλλες

85. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 54, έτος 1872, σ. 215 «Ιεροί βόες» και τχ. 68, έτος 1873, σ. 265-266 «Οι Δύακες του Βορνέου».

86. Στο *ίδιο*, τχ. 46, έτος 1871, σ. 183-184 «Κινέζοι πωληταί εις τους δρόμους».

87. Στο *ίδιο*, τχ. 112, έτος 1877, σ. 604-605 «Ινδός γυμνοσοφιστής».

88. Στο *ίδιο*, τχ. 29, έτος 1870, σ. 115 «Οι Ειδωλολάτραι».

89. Στο *ίδιο*, τχ. 8, έτος 1869, σ. 31-32 «Ναός του Δαβούτς εν Ιαπωνία».

90. Στο *ίδιο*, τχ. 30, έτος 1870, σ. 118 «Αρχιχρονιά εις Κίναν».

91. Στο *ίδιο*, τχ. 54, έτος 1872, σ. 215 «Ιεροί βόες».

92. Στο *ίδιο*.

περιπτώσεις, όπου ο «άλλος» έχει αναπτύξει πολιτισμό, παρόλο που είναι ειδωλολάτρης: «[...] Η Ασία υπήρξε κοιτίς του ανθρωπίνου γένους [...] Ο πολιτισμός προσέτι ήρχισεν εις την Ασίαν [...] Όλαι αι μυθολογίαι των Ευρωπαίων, Αφρικανών και Αμερικανών είναι μηδαμινά παραβαλλόμεναι με τας εκπληκτικὰς διηγήσεις περί κοσμογονίας της Ινδίας, Θιβητίας και Χαλδαίας. Πόσον σπουδαία λοιπόν η ιστορία της Ηπείρου ταύτης, και πόσον καλώς πάντες να την γνωρίζωμεν!»⁹³

Εν γένει δε εις την Ασίαν ευρίσκει τις παν ό,τι μεγαλοπρεπές συνδεδεμένον μετά παντός ωραίου. Ιστορικώς προσέτι και ηθικώς η Ασία είναι θαυμάσιος τόπος».⁹⁴

Η ίδια διαπίστωση ισχύει και στην περίπτωση που εξαιρούνται ηθικές αρετές των ειδωλολατρών ή κοινωνικές αρετές. Αυτές σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν επακόλουθο των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, αλλά αν και ειδωλολάτρες μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο για μίμηση ως προς το «εμείς». Για παράδειγμα, η φιλοστοργία των Κινέζων προς τους γονείς τους, το εκπαιδευτικό σύστημα της Κίνας ή η αξιοκρατική τοποθέτηση των μανδαρίνων στα δημόσια αξιώματα δεν προσεγγίζονται μέσα από το πρίσμα της ειδωλολατρικής θρησκείας, αλλά είναι αρετές οι οποίες καθιστούν τους «άλλους» καλύτερους από «εμάς»: «Οι ειδωλολάτραι Κινέζοι είναι πολύ καλλίτεροι κατά τούτο [φιλοστοργία προς τους γονείς], από τους ονομαζομένους χριστιανούς και δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι αυτοί θα ήναι οι κατήγοροί μας εις την ημέραν της κρίσεως.»⁹⁵

Είθε να εισήγετο και παρ' ημίν ο διά διαγωνισμού τρόπος του διορίζειν τους υπαλλήλους και μάλιστα τους διδασκάλους και καθηγητάς».⁹⁶

Ο «άλλος» στις περιπτώσεις αυτές δε γίνεται το μέτρο της δικής μας ανωτερότητας, αλλά αντίθετα χρησιμοποιείται ως ιδεολόγημα μέσω του οποίου ασκείται έμμεσα κοινωνική κριτική στο «εμείς».⁹⁷ Ο «άλλος»,

93. Στο *ιδιο*, τχ. 80, έτος 1874, σ. 349 «Γεωγραφικοϊστορικά. Ασία».

94. Στο *ιδιο*, τχ. 81, έτος 1874, σ. 358 «Γεωγραφικοϊστορικά. Ασία».

95. Στο *ιδιο*, τχ. 8, έτος 1868, σ. 31-32 «Υική ευσέβεια μεταξύ των Κινέζων».

96. Στο *ιδιο*, τχ. 56, έτος 1872, σ. 222-223 «Κινέζος Μανδαρίνος». Ωστόσο, σε άλλο άρθρο που αφορά και πάλι στους μανδαρίνους, αυτοί χαρακτηρίζονται «ευφρείς και έξυπνοι αλλά διεφθαρμένοι και καταθλιπτικοί, μεταχειριζόμενοι την εξουσίαν των προς ιδιοτελείς σκοπούς», βλ. τχ. 151, έτος 1880, σ. 917 «Μανδαρίνοι».

97. Στο *ιδιο*, τχ. 74, έτος 1874, σ. 302 «Ινδός εξορκιστής». Η αναφορά στα ινδικά έθιμα γίνεται αφετηρία να ασκηθεί κριτική εναντίον όσων κυριών καταφεύγουν στις τσιγγάνες για να μάθουν τη μοίρα τους: τχ. 173, έτος 1882, σ. 1091-1092 «Εορτή της βασιλείσης των

επομένως, γίνεται εργαλείο στα χέρια του αφηγητή, για να εκφράσει ορισμένες ιδεολογικές θέσεις. Ανάλογα με την άποψη που επιδιώκει κάθε φορά να εκθέσει ο αφηγητής, ο «άλλος» σκιαγραφείται αρνητικά ή θετικά, οπωσδήποτε όμως ως κάποιος «έξω» από τις δικές μας καθολικές αξίες, έξω από τα όρια του δικού μας κόσμου: τοποθετείται «εκτός» είτε γιατί είναι ειδωλολάτρης είτε γιατί έχει «αρετές» των οποίων «εμείς» στερούμαστε.

Συνοψίζοντας, πρέπει να επισημάνουμε ότι η στάση απέναντι στον «άλλο» δεν είναι ξεκάθαρη, μόνο θετική ή μόνο αρνητική, αλλά διαφορούμενη· ο «άλλος» τοποθετείται στη διαχωριστική γραμμή καλού-κακού, λογικής-μωρίας, ηθικής ανωτερότητας-κατωτερότητας και, ανάλογα με το μήνυμα που πρέπει να μεταδοθεί, ο «άλλος» παίρνει θέση από τη μια ή την άλλη πλευρά της γραμμής. Αν πρέπει να υπογραμμιστεί η χριστιανική ιδιότητα και ό,τι αυτή συνεπάγεται, ο «άλλος» βρίσκεται στην αρνητική περιοχή, ενώ όταν αντίθετα είναι ανάγκη να ασκηθεί κριτική στο «εμείς», ο «άλλος» μπορεί να τοποθετείται είτε στην αρνητική είτε στη θετική πλευρά, σε κάθε περίπτωση όμως «χρησιμοποιείται», για να τεθεί στην υπηρεσία του «εμείς».

Το ζήτημα της γλώσσας

Η γλώσσα στην οποία γράφεται ένα κείμενο αποτελεί δείκτη του κοινού στο οποίο απευθύνεται και συνιστά αναπόσπαστο στοιχείο της ιδεολογίας. Ειδικότερα, όταν γίνεται λόγος για την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή του 19ου αι., η γλώσσα συνιστά άμεσο δείκτη ιδεολογίας. Η μελέτη της γλώσσας σε ένα κείμενο παιδικής λογοτεχνίας μπορεί να φέρει στο φως πολλές από τις πτυχές της ιδεολογίας που αυτό «κουβαλά». Η ιδεολογία αυτή μπορεί να γίνει φανερή, όταν κανείς μελετά το ίδιο το κείμενο και δεν αναζητά την ιδεολογία σε εξωκειμενικά στοιχεία. Τέτοια προσέγγιση της ιδεολογίας επιχειρήθηκε στις ενότητες που αφορούσαν στον θάνατο, τον εννοούμενο αναγνώστη και τους «άλλους». Η κειμενοκεντρική προσέγγιση αποκάλυψε πολλές αντιφάσεις στην *Εφημερίδα των Παίδων*, υπογραμμίζοντας τη

όψεων». Με αφορμή τη λατρεία μιας θεάς που προστατεύει τους Ινδούς από το δάγκωμα των φιδιών, ασκείται κριτική στο ελληνικό έθιμο να δένουν στα χέρια των παιδιών «κλωστήν παρδαλήν», για να τα προφυλάξουν από τον ήλιο. Επίσης, στη μετάφραση του Μ. Α. Καλοποθάκη, *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών*, διαβάζουμε, σ. 93: «Σ[ημείωση] Μ[εταφραστική]. Παρακαλούμεν τους ημετέρους βουλευτάς και Γερουσιαστάς να έχωσι προ οφθαλμών το παράδειγμα τούτου των αγρίων της Αμερικής όταν συνέρχονται εις συνεδρίασιν εις την Βουλήν και την Γερουσίαν».

συνεχή πάλη ιδεών και αξιών, συχνά πολύ διαφορετικών μεταξύ τους. Μια επιπλέον αντίφαση εντοπίζεται και στο ζήτημα της γλώσσας.

Η *Εφημερίς των Παίδων* σε όλη την εκδοτική πορεία της εκφράστηκε μέσω της καθαρεύουσας. Αν θυμηθούμε τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη ότι το περιοδικό απευθύνεται σε «όλα τα παιδιά και κοράσια των Ελλήνων», τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια ακόμα αντίφαση: το γλωσσικό όργανο που επιλέγεται, η καθαρεύουσα, «εξορίζει», έστω και σιωπηρά, από το αναγνωστικό κοινό της *Εφημερίδος των Παίδων* όσους δεν εκφράζονται μέσω αυτής. Και, επομένως, περιορίζει το αναγνωστικό της κοινό μόνο στα παιδιά που ήταν και μαθητές, γιατί, καθώς η γλώσσα του σχολείου ήταν η καθαρεύουσα, μόνο αυτά θα ήταν σε θέση να κατανοούν και τη γλώσσα του περιοδικού. Η γλωσσική επιλογή, επομένως, ισοδυναμεί και με επιλογή κοινού, η οποία «στενεύει» τα όρια που αρχικά είχε θέσει ο εκδότης.

Εξετάζοντας κανείς και άλλα περιοδικά που εντάσσονται στην ευαγγελική παράδοση γραφής, αντιμετωπίζει το ίδιο παράδοξο: αφενός εξαγγελίες για φωτισμό του λαού, όλων των ανθρώπων, φτωχών και πλουσίων, μορφωμένων και αμόρφωτων και αφετέρου ένα γλωσσικό όργανο προσιτό στους λίγους. Επίσης, πολλά περιοδικά αυτού του τύπου κάνουν έκκληση για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στην καθομιλουμένη, ώστε όλοι να έχουν πρόσβαση σε αυτή, ενώ παράλληλα η έκκληση διατυπώνεται στην καθαρεύουσα. Η ίδια έκκληση απαντά και στην *Εφημερίδα των Παίδων*: «Ευχής έργον, αν μία τοιαύτη έκδοσις ευθηνή των Ευαγγελίων εγένετο, είτε υπό της Ιεράς Συνόδου, είτε τη εγκρίσει της εις την καθομιλουμένην Ελληνικήν προς χρήσιν του λαού».⁹⁸ Η Αγία Γραφή πρέπει να μεταφραστεί στη γλώσσα του λαού για να την κατανοεί ο λαός καλύτερα και να μπορεί να την ερμηνεύει ο ίδιος, χωρίς τη διαμεσολάβηση τρίτου, γεγονός που θα μπορούσε να καταστήσει τον λαό υποχείριο του ερμηνευτή. Ωστόσο, το αίτημα για γραφή στην καθομιλουμένη δεν ικανοποιείται στην *Εφημερίδα των Παίδων*, η οποία σε όλη την εκδοτική της πορεία χρησιμοποίησε την καθαρεύουσα, ακόμα κι όταν άλλα περιοδικά, όπως η *Διάπλασις των Παίδων* ή το *Παιδικόν Περιοδικόν*, προχωρούσαν σε πιο τολμηρές γλωσσικές επιλογές.

Αν προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε αυτή τη γλωσσική επιλογή, θα κινηθούμε για μια ακόμη φορά στη σφαίρα των υποθέσεων: η γλώσσα

---

98. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 179, έτος 1882, σ. 1144 «Ποικίλα». Βλ. παραπάνω, σ. 96, υποσημείωση 18.

συνιστούσε πιθανόν και μέσο βιωσιμότητας για το περιοδικό. Σε μια εποχή που η διαμάχη μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής μαιίνεται, ο εκδότης επιλέγει το κυρίαρχο γλωσσικό όργανο, συντασσόμενος έτσι με τις συντηρητικές δυνάμεις, αν και σε άλλες περιπτώσεις, όπως εκείνη της πολιτικής, οι επιλογές του ήταν ξεκάθαρα προοδευτικές. Καθαρεύουσα χρησιμοποιεί ο εκδότης του περιοδικού σε όλες τις επιστολές που απευθύνει στο συνδρομητικό κοινό, ακόμα και μετά το 1888, όταν πλέον έχει εκδοθεί *Το Ταξίδι μου* του Γιάννη Ψυχάρη και η καθομιλουμένη έχει αρχίσει να κερδίζει έδαφος και στον γραπτό λόγο. Δεν παρατηρείται εξέλιξη στον λόγο του Καλοποθάκη στην *Εφημερίδα των Παιδων* από γλωσσική άποψη, αλλά ούτε και στα υπόλοιπα έργα του, καθώς ο ίδιος πάντα επιλέγει την καθαρεύουσα.

Η χρήση όμως της καθαρεύουσας δεν αποκλείει πολλές φορές και τη χρήση της καθομιλουμένης σε γραπτή μορφή με κάποιες λόγιες λέξεις. Πρόκειται κυρίως για τα ποιήματα της *Εφημερίδος των Παιδων*. Η ποίηση συνιστά το χώρο των μικτών γλωσσικών επιλογών. Από άποψη γλωσσική διακρίνουμε δύο κατηγορίες ποιημάτων: εκείνα τα οποία είναι γραμμένα σε καθαρεύουσα και εκείνα τα οποία χρησιμοποιούν γλώσσα μικτή: τόσο τύπους της καθαρεύουσας όσο και της καθομιλουμένης. Αυτού του είδους τα ποιήματα κάνουν την εμφάνισή τους μετά το 1880. Το γεγονός ότι κάποιοι συνεργάτες, κυρίως ποιητές, όπως ο Ν. Ιγγλέσης και η Κρυσταλλία Χρυσοβέργη, υιοθετούν «διαφορετική» γλώσσα από εκείνη του εκδότη αποτελεί και έναν δείκτη σταδιακής συμμόρφωσης του περιοδικού με τα γλωσσικά δεδομένα της εποχής. Σε ό,τι αφορά στον πεζό λόγο, παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των πεζών κειμένων γράφεται στην καθαρεύουσα.

Ένα άλλο θέμα στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι ξένοι συνεργάτες του Καλοποθάκη. Σε τι είδους «ελληνικά» γράφουν; Ο λόγος εδώ αφορά τον Ιάκωβο Δούαρ, συνεργάτη του περιοδικού, τα πρώτα χρόνια έκδοσής του. Αν και σκοπός των προτεσταντών ποιμένων και ιεραποστόλων ήταν η προσέγγιση του λαού μέσω της γλώσσας που αυτός μιλούσε και κατανοούσε, στην περίπτωση του Δούαρ βρισκόμαστε μπροστά σε ένα παράδοξο: η γλώσσα που χρησιμοποιεί δεν είναι η γλώσσα του λαού, η καθομιλουμένη, αλλά η καθαρεύουσα, συντασσόμενος έτσι με τη γραμμή του εκδότη.

Τέλος, ένα άλλο θέμα που εντάσσεται στο ζήτημα της γλώσσας είναι και η γλώσσα των προτεινόμενων αναγνωσμάτων. Όταν δηλαδή το περιοδικό

καταθέτει τις φιλαναγνωστικές προτάσεις του, τα προτεινόμενα έργα σε ποιο γλωσσικό όργανο είναι γραμμένα; Εξετάζοντας τους πίνακες που δημιουργήθηκαν με βάση τα παραρτήματα και το κύριο σώμα της *Εφημερίδος των Παιδων*, μπορούμε να αποφανθούμε ότι για μια ακόμη φορά η καθαρεύουσα κρατά την πρωτοκαθεδρία. Δε λείπουν όμως και αναγνώσματα, που υιοθετούν μια γλώσσα πιο κοντά στην καθομιλουμένη, όπως η *Παιδική βιβλιοθήκη* του Ν. Ιγγλέση, αλλά η στροφή προς αυτά τοποθετείται στα μέσα της δεκαετίας του 1880, όταν πλέον η καθομιλουμένη, αργά αλλά σταθερά, κερδίζει έδαφος στο λόγο των διανοουμένων.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΙΑΣ

Ποια ήταν η υποδοχή που επιφύλαξε η κριτική στην *Εφημερίδα των Παιδων*; Ποιος ήταν ο προσανατολισμός της; Τι αποκαλύπτει η κριτική όχι μόνο για το ίδιο το περιοδικό, αλλά και για την πρόσληψη της έννοιας «παιδί» από τον ενήλικο κριτικό; Με τον όρο κριτική υποδοχή εννοούμε τις αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνονται για την *Εφημερίδα των Παιδων* σε έντυπα της εποχής της, αλλά και τις μεταγενέστερες κρίσεις, που προέρχονται από διανοουμένους, οι οποίοι κατά την παιδική τους ηλικία είχαν έρθει σε επαφή με το περιοδικό, και επομένως αποτελούν μαρτυρίες για την πρόσληψή του από συγκεκριμένους αναγνώστες. Εστιάζουμε στις γενικές (ανώνυμες) κρίσεις που δημοσιεύονται σε εφημερίδες ή περιοδικά της περιόδου 1868-1893 και στις μαρτυρίες των Γρηγορίου Ξερόπουλου, Γεωργίου Δροσίτη και Γαλάτειας Καζαντζάκη, που αποτελούν και τις μοναδικές προσωπικές κρίσεις που έχουν εντοπιστεί. Οι τελευταίες διατυπώνονται μεταγενέστερα, όταν οι παραπάνω, ως ενήλικοι πλέον, μέσω της μνήμης, εξωτερικεύουν τις στάσεις και τις απόψεις τους για το περιοδικό.

Ως προς τις «Κρίσεις του Τύπου περί της *Εφημερίδος των Παιδων*» οι περισσότερες αναδημοσιεύονται στους δεμένους τόμους του περιοδικού σε χωριστή σελίδα χωρίς αρίθμηση.⁹⁹ Τη δημοσίευσή τους δικαιολογεί το γεγονός ότι πρόκειται για κρίσεις θετικές, που συμβάλλουν στην επιβεβαίωση της αξίας του. Ωστόσο, στην ενότητα αυτή καταβάλλεται προσπάθεια να «ακουστεί» και η άλλη πλευρά, εκείνη που εγείρει αντιρρήσεις στην εκδοτική προσπάθεια του Μ. Α. Καλοποθάκη. Προς την κατεύθυνση αυτή σημαντική ήταν η αρχειακή

99. Βλ. Βασιλική Βασιλούδη, *Ο Μ. Α. Καλοποθάκης και η Εφημερίς των Παιδων*, σ. 404-418 για μια καταγραφή των κριτικών που εντοπίστηκαν σε διάφορα έντυπα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας.

διαθεσιμότητα ενός λευκώματος αποκομμάτων (*scrapbook*), στο οποίο ο Μ. Δ. Καλοποθάκης συγκέντρωνε, με περισσή επιμέλεια, τις αρνητικές και θετικές κριτικές για τα περιοδικά του αλλά και για τη γενικότερη δράση του.¹⁰⁰ Η ενέργεια αυτή φανερώνει ένα έκδηλο ενδιαφέρον για την πρόσληψη των εκδόσεων και των πράξεών του από τον Τύπο της εποχής, στα άρθρα του οποίου απαντούσε ανελλιπώς από τις στήλες του *Αστέρος της Ανατολής*. Επομένως, οι «κρίσεις» του Τύπου, με τις οποίες ασχολούμαστε, προέρχονται είτε από το «παρακείμενο» της *Εφημερίδος των Παίδων* είτε από άλλα περιοδικά στα οποία εντοπίστηκαν στοιχεία αξιολογικού χαρακτήρα¹⁰¹ και παρέχουν μια εικόνα της αποδοχής-απόρριψης του περιοδικού.

Οι κρίσεις που δημοσιεύονται στο περιοδικό είναι θετικές και υπογραμμίζουν την ποιότητά του. Η ύλη, ο θεματικός πλούτος, η εικονογράφηση και η χαμηλή τιμή συγκαταλέγονται συνήθως στις αρετές του. Οι κρίσεις αυτές δημοσιεύονται μαζί με ανάλογες για τον *Αστέρα της Ανατολής*. Το δίπτυχο *Εφημερίς των Παίδων-Αστήρ της Ανατολής* προβάλλεται ως ύλη κατάλληλη για το παιδικό αναγνωστικό κοινό: «Ευχαρίστως βλέπομεν ολοέν βελτιούμενα τα εις την νεαράν ηλικίαν αποτεινόμενα περιοδικά ταύτα, άτινα εισί και τα αρχαιότερα παντός άλλου του είδους αυτών».¹⁰² Στις περισσότερες κριτικές, όμως, ως εννοούμενος αναγνώστης της *Εφημερίδος των Παίδων* προβάλλεται όχι μόνο το παιδί, αλλά ολόκληρη η οικογένεια: «Δια τας αρετάς των ταύτας συνιστώμεν αμφοτέρας, [*Εφημερίς των Παίδων/Αστήρ της Ανατολής*] εις πάσας οικογενείας (*Αλήθεια*)».¹⁰³

Τα ολίγα ταύτα δεν κρίνομεν βεβαίως ανάλογα της αξίας του περιοδικού τούτου, αλλά ικανά όπως προτρέψωσι τας οικογενείας ίνα εγγραφώσιν συνδρομηταί εις το κάλλιστον τούτο παιδικόν σύγγραμμα (εκ της Στοάς).

Συνιστώμεν θερμώς εις πάσαν οικογένειαν τα κάλλιστα περιοδικά

100. Το λεύκωμα αυτό φέρει στο εξώφυλλό του τη χρονολογία 1862, η οποία μάλλον σηματοδοτεί την έναρξη συγκέντρωσης των κριτικών. Αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για το μελετητή της *Εφημερίδος των Παίδων*, καθώς περιλαμβάνει κριτικές και γι' αυτή. Απόκειται στο Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο.

101. Στα τελευταία εντάσσονται ο *Μέντωρ*, το *Σύμπαν*, το *Αττικόν Μουσείον*, η *Οικονομική Επιθεώρησις* και η *Διάπλασις των Παίδων*.

102. *Book of various articles, Νέαι Ιδέαι*. Η έμφαση δική μου.

103. Στην *Αλήθειαν* δημοσιεύεται και μια άλλη κριτική η οποία, αν και παρουσιάζει θετικά την *Εφημερίδα των Παίδων*, επικρίνει τους ευαγγελικούς για τις μεταξύ τους σχέσεις, βλ. στο *ίδιο*.

ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ και ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ (Εν Μεσολογγίω τη 16η Δεκεμβρίου 1884, εκ της “Δυτικής Ελλάδος” Εφ. Μεσολογγίου).

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ επί επτά έτη άπαξ του μηνός εν Αθήναις εκδιδομένη με εικονογραφίας και τερπνά ηθικά και διδακτικά διηγήματα *διά παιδιά και οικογενείας* [...] (Θράκη, τ. 123, 25 Μαρτίου 1874)». ¹⁰⁴

Ως προς την κοινωνική προέλευση του εννοούμενου αναγνώστη, κάποιες κριτικές συγκλίνουν με τις προγραμματικές δηλώσεις του Μ. Δ. Καλοποθάκη: τα περιοδικά που αυτός εκδίδει «πρέπει να [...] κοσμήσι την οικίαν και την βιβλιοθήκην παντός ανθρώπου, πάσης τάξεως και ηλικίας προς διαμόρφωσιν και διάπλασιν της καρδίας και του νου· η τιμή αμφοτέρων τούτων είναι τοιαύτη ώστε δύναται να ώσι προσιτά και τω πνευστάτω ανθρώπω». ¹⁰⁵ Η τιμή πώλησής τους θεωρείται ότι επιτρέπει την πρόσβαση σε όλους: «Τοιαύτα τα δύο ταύτα περιοδικά, τα οποία συνιστώμεν εις πάσαν οικογένειαν, καθ’ όσον διά το μικρότατον της τιμής αυτών είναι προσιτά εις πάντας». ¹⁰⁶ Μια άλλη κριτική χαρακτηρίζει το περιοδικό «φίλον πολύτιμον πάσης οικογενείας, πτωχής ή πλουσίας», δίνοντας έμμεσα το κοινωνικό στίγμα του εννοούμενου αναγνώστη. ¹⁰⁷ Από την κριτική της *Αληθείας* συνάγεται ότι το περιοδικό διαβαζόταν και από μαθήτριες του Αρσακείου, αλλά και από υπηρέτες και υπαλλήλους. ¹⁰⁸

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι κριτικές έγκειται στο γεγονός ότι αποκαλύπτουν, στον βαθμό που μπορούμε να τις ερμηνεύσουμε, κάποιες αντιλήψεις για το παιδί. Η *Εφημερίς των Παίδων* «διά καταλλίλου τρόπου και πάνυ ευμεθόδως [υποβάλλει] λάθρα [...] εις τας ψυχάς των παίδων γνώσεις ου μόνον χρσιμους προς τον μέλλοντα βίον αυτών, αλλά και, όπερ και το ουσιωδέστερον, οικοδομητικές του νου και της καρδίας». ¹⁰⁹ Το περιοδικό έχει βρει τον τρόπο να επηρεάσει «λάθρα» το παιδί, χωρίς το ίδιο να το αντιλαμβάνεται. Μπορεί, δηλαδή, να το χειραγωγήσει ηθικά και πνευματικά, να το στρέψει προς την κατεύθυνση που ο ενήλικος θεωρεί καλύτερη. Το παιδί στον κριτικό λόγο παρουσιάζεται χωρίς κρίση, έτοιμο να κινηθεί, όπως η μαριονέτα, προς όποια κατεύθυνση του υποδείξει ο ενήλικος.

104. Για τις παραπάνω κριτικές, βλ. *Book of various articles*. Η έμφαση δική μου.

105. Στο *ίδιο*, *Δυτική Ελλάς*. Η έμφαση δική μου.

106. Στο *ίδιο*, *Νέαι Ιδέαι*. Η έμφαση δική μου.

107. Στο *ίδιο*, *Στοά*. Η έμφαση δική μου.

108. Στο *ίδιο*, *Αλήθεια*.

109. Στο *ίδιο*, *Νέαι Ιδέαι*.

Η αντιληπτική ικανότητα των παιδιών θεωρείται περιορισμένη, με την έννοια ότι έχει κάποια όρια, και για τον λόγο αυτό πρέπει η αναγνωστική ύλη, τα θέματα, να «είναι μετά πολλής προσοχής εκλελεγμένα και εκτεθειμένα μετά σαφηνείας, ήτις ήτον απαραίτητος όρος αυτών διά την ηλικίαν, προς ην αποτείνονται».¹¹⁰ Και τέτοια είναι η περίπτωση της *Εφημερίδος των Παιδων*. Η ύλη της θεωρείται ότι ανταποκρίνεται στις διανοητικές ικανότητες των παιδιών: «[...] τα πάντα είναι εκλεκτά και σκοπίμως εκλεγόμενα και ευλήπτως εκθετόμενα προς διδασκαλίαν των παιδων αμφοτέρων των γενών».¹¹¹ Το παιδί, επομένως, εκλαμβάνεται ως ον που κατέχει χαμηλότερη πνευματική θέση από τον ενήλικο. Η θέση του ενήλικου, την οποία αυτός κατέχει λόγω ηλικίας, του επιτρέπει να αποφασίζει ο ίδιος, μόνο και μόνο επειδή είναι ενήλικος, τι είναι κατάλληλο για το παιδί. Η εικονογράφηση θεωρείται «ηδία παγίς», την οποία ο ενήλικος επιστρατεύει για να προσελκύσει την προσοχή των αναγνωστών στο κείμενο. Η εικόνα είναι η παγίδα στην οποία πιάνεται το παιδί και, μέσω αυτής, γίνεται αναγνώστης και κατά συνέπεια επωφελείται: «Επί πλέον η συχνοτάτη χρήσις ποικιλωτάτων και ευαγωγοτάτων εικόνων, δυναμένων να περιποιήσωσι τιμήν και εις ευρωπαϊκά φύλλα, αναμφιβόλως προκαλεί την προσοχήν των μικρών αναγνωστών, οίτινες ως διά παγίδος ηδίας φέρονται διά μέσου αυτών εις την ανάγνωσιν και της εξ αυτής ωφέλειαν».¹¹²

Παρόμοιες απόψεις, που επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο το περιοδικό είναι σε θέση να επηρεάσει το μέλλον των παιδιών, επαναδιατυπώνονται πολλές φορές στο πλαίσιο του ίδιου εντύπου: «[η *Εφημερίς των Παιδων*] δύναται να χρησιμεύση παρά πάση οικογενεία, ως ο πρώτος διδάσκαλος του μικρού εκείνου πολίτου, όστις εις αυτήν μάλιστα την τρυφεράν ηλικίαν έχει ανάγκην να διδαχθή την αρετήν και οιωνεί παίζων να μάθη όσα θα τω χρησιμεύσωσιν εις την μέλλουσαν αυτού ηλικίαν».¹¹³

Το ενδιαφέρον του ενήλικου κριτικού εστιάζεται στη διάπλαση του παιδιού με σκοπό την «εκμάθηση» όλων των αρετών, οι οποίες θα του εξασφαλίσουν το μέλλον. Το κατάλληλο ανάγνωσμα, όπως η *Εφημερίς των Παιδων*, είναι σε θέση να μεταδώσει στο παιδί όσα στοιχεία αποτελούν τον

110. Στο *ιδιο*.

111. Στο *ιδιο*, *Αλήθεια*. Η έμφαση δική μου.

112. Στο *ιδιο*, *Νέαι Ιδέαι*. Η έμφαση δική μου.

113. Στο *ιδιο*.

θεμέλιο λίθο του μέλλοντος. Για μια ακόμη φορά, ο ενήλικος προτρέχει το παρόν του παιδιού τίθεται στην υπηρεσία εξασφάλισης του μέλλοντός του.

Η άποψη, όμως, που εκφράζεται στη βιβλιοκρισία του *Σύμπαντος* έρχεται σε αντίθεση με την παραπάνω θεώρηση του παιδιού: «[Η Εφημερίς των Παίδων] Είναι προωρισμένη προς διδασκαλίαν και τέρψιν των μικρών, αλλά και οι μεγάλοι ευρίσκουσιν εν αυτή πολλά, τα οποία αγνοούσι, διότι οι μικροί είναι πολλάκις φιλοσοφικώτεροι και σκεπτικώτεροι των μεγάλων. Ως τοιαύτην θερμώς συνιστώμεν εις το Κοινόν την εφημερίδα ταύτην».¹¹⁴

Το παιδί στον παραπάνω κριτικό λόγο παρουσιάζεται όχι ως ον με χαμηλότερο διανοητικό δυναμικό από τον ενήλικο, αλλά προικισμένο με διαφορετική ενόραση από εκείνη του ενήλικου, η οποία μπορεί να αποτελέσει πρότυπο συμμόρφωσης όχι πλέον της στάσης του παιδιού, αλλά και του ενήλικου. Η «γνώση» δεν αποτελεί προνόμιο του τελευταίου, αλλά και μερικών παιδιών, τα οποία είναι «φιλοσοφικώτερα και σκεπτικώτερα» από τους ενήλικες.

Αυτή η διάσταση απόψεων, που ανιχνεύεται στον κριτικό λόγο για την *Εφημερίδα των Παίδων* και αφορά στον καθορισμό της έννοιας «παιδί», είναι ενδεικτική του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο ενήλικες, προερχόμενοι από διαφορετικές ομάδες, προσλαμβάνουν το παιδί. Η έννοια του παιδιού παρουσιάζεται επενδεδυμένη με τελείως διαφορετικές αντιλήψεις, φανερώνοντας πως αυτές οι απόψεις συμμετέχουν συνεχώς σε μια διαδικασία επαναδιαπραγματεύσης, με σκοπό να κυριαρχήσει η μία πάνω στην άλλη ή να υπάρξει σύγκλιση ανάμεσά τους. Διακόπτουν τη «συνέχεια» με την οποία τείνουμε να επενδύουμε το πρότυπο του παιδιού σε δεδομένο χωροχρονικό πλαίσιο. Φανερώνουν, δηλαδή, πως η νοηματοδότηση του παιδιού δεν είναι ενιαία, αλλά στηρίζεται στα διαφορετικά ενδιαφέροντα των ενήλικων.

Οι παραπάνω κριτικές εντάσσονται στο πλαίσιο ενός λόγου θετικού, ο οποίος αναγνωρίζει την προσφορά της *Εφημερίδος των Παίδων* στη διαπαιδαγώγηση της ελληνικής νεολαίας, χωρίς να θίγεται όμως το ζήτημα της θρησκείας, το οποίο κατέχει κεντρική θέση στο περιοδικό. Οι κριτικές αυτές «αγνοούν» τη θρησκευτική διάσταση του περιοδικού και τη σημασία της για το παιδί. Ωστόσο, δημοσιεύτηκαν και αρνητικές κριτικές, οι οποίες έμειναν έξω από την *Εφημερίδα των Παίδων*, με εξαίρεση την κριτική της *Διαπλάσεως*,¹¹⁵ αλλά εστιάζουν στο ζήτημα της θρησκείας, που αποκλείεται

114. Στο *ίδιο*. Το *Σύμπαν*. Η έμφαση δική μου.

115. Βλ. παραπάνω, σ. 156 κ.ε.

από τις θετικές κριτικές. Τέτοιες ήταν οι κριτικές που δημοσιεύτηκαν στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, τον *Τηλέγραφον*, την *Εφημερίδα*, την *Αυγή* και την *Παλιγγενεσίαν*, οι οποίες επικεντρώθηκαν στο ζήτημα της θρησκείας, θεωρώντας την *Εφημερίδα των Παιδων*, όργανο ξένης προπαγάνδας και απειλή για την Ορθοδοξία.¹¹⁶

Η *Αυγή* κατηγορήσε τον Μ. Δ. Καλοποθάκη ότι οι εφημερίδες του «συντηρούνται ουχί υπό των συνδρομητών των ως ο ίδιος κάπου ισχυρίζετο, αλλ' υπό αμερικανικών ταλλήρων».¹¹⁷ Στο ίδιο επικριτικό-εχθρικό πνεύμα είναι γραμμένη και σειρά άρθρων της *Εφημερίδος*, η οποία θεώρησε ότι η *Εφημερίς των Παιδων* δρούσε προπαγανδιστικά, αποσκοπώντας να αποσπάσει «μικρούς αθώους ελληνόπαιδας [...] από των κόλπων της μητρικής εκκλησίας».¹¹⁸ Η *Εφημερίς* φαίνεται ότι άσκησε δριμεία κριτική στην *Εφημερίδα των Παιδων*, παίρνοντας αφορμή από συγκεκριμένα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στις σελίδες της· το ένα αφορούσε σε έναν ύμνο που αναφερόταν στη μεταθανάτια ζωή των παιδιών και το άλλο στην ανυπακοή που επέδειξε ένα ευσεβές παιδί προς τον ασεβή πατέρα του, όταν ο τελευταίος του απαγόρευσε να προσεύχεται. Στη βάση αυτών των άρθρων, η *Εφημερίς* κατηγορήσε την *Εφημερίδα των Παιδων* για διαστρέβλωση της θρησκείας, αλλά και ως ανατροπέα της κοινωνικής ισορροπίας.¹¹⁹ Ως προς την τελευταία κατηγορία, η *Εφημερίς* συμφώνησε με την κριτική της *Οικονομικής Επιθεωρήσεως*. Σε ό,τι αφορά στην πρώτη κατηγορία υπήρξε απάντηση μέσω της *Στοάς*, η οποία υποστήριξε ότι ο ύμνος δεν είχε τίποτε το επιλήψιμο, αφού γράφτηκε με βάση την Αποκάλυψη του Ιωάννη.¹²⁰

116. *Book of various articles*. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι «η *Εφημερίς των Παιδων* ευγνωμονεί τας συναδέλφους αυτής *Στοάν*, *Τηλέγραφον*, *Νέας Ιδέας*, *Παλιγγενεσίαν*, *Αλήθειαν*, *Εστία* και άλλας Αθηναϊκάς, εκ των Επαρχιών και του Εξωτερικού *Εφημερίδας* διά τας υπέρ αυτής ευμενείς κρίσεις και συστάσεις των [...]», βλ. *Εφημερίς των Παιδων*, τχ. 135, έτος 1879, σ. 792. Η έκφραση ευγνωμοσύνης είναι μεταγενέστερη της αρνητικής κριτικής και ίσως στο μεταξύ αυτές οι εφημερίδες να είχαν αναθεωρήσει τη στάση τους. Καθώς δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν οι σειρές αυτών των εντύπων, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε με βεβαιότητα τη στάση του εκδότη της *Εφημερίδος των Παιδων*.

117. *Book of various articles*, *Αυγή*, 21 Αυγούστου 1875.

118. Στο ίδιο, *Εφημερίς*, 5 Μαρτίου 1874.

119. Στο ίδιο, *Εφημερίς*, 7 Μαΐου, *Εφημερίς* Δεκεμβρίου, στην οποία αναδημοσιεύεται η κριτική της *Οικονομικής Επιθεωρήσεως*.

120. *Στοά*, 25 Μαΐου 1874.

Γίνεται φανερό από τις παραπάνω κριτικές ότι η *Εφημερίς των Παίδων* δίχασε τον δημοσιογραφικό κόσμο ως προς την ποιότητα και τους σκοπούς της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο διχασμός αυτός οδήγησε σε συμμαχίες: από τη μια εφημερίδες που επιτίθενται στον Καλοποθάκη και τα περιοδικά του και από την άλλη εφημερίδες που τον υποστηρίζουν, καθώς θεωρούν ότι έχει αναλάβει σπουδαίο μορφωτικό έργο.

Περνώντας από την ανώνυμη στην επώνυμη κριτική, παρατηρούμε ότι η τελευταία αρθρώνεται από ενήλικους, οι οποίοι ανατρέχουν στο παρελθόν και μέσω της μνήμης καταθέτουν την παρελθούσα εμπειρία, διαθλασμένη μέσα από την οπτική του παρόντος. Οι δύο μάλιστα από τις τρεις επώνυμες κριτικές, προέρχονται από πρώην συνδρομητές του περιοδικού. Ένας από αυτούς, ο Γ. Δροσίνης, σημειώνει: «Ξεχωριστή χαρά μου δωσε το πρώτο φύλλο της *Εφημερίδος των Παίδων*. Εκδότης ήταν ο Καλαποθάκης (sic.) και την καλοτύπωνε με ωραίες εικόνες από αμερικάνικα κλισέ. Έβγαινε κάθε μήνα σαν μικρή εφημεριδούλα δίστιπλη και τετρασέλιδη κ' η συνδρομή της ήταν 50 λεπτά το χρόνο. Γράφτηκα αμέσως συνδρομητής και τη διάβαζα ταχτικά ως που έπαψε να εκδίδεται».¹²¹

Ο Γ. Δροσίνης ανατρέχοντας στην παιδική του ηλικία, θυμάται ότι ένα από τα αναγνώσματά του ήταν η *Εφημερίς των Παίδων*. Το γεγονός ότι η ενασχόλησή του με την ανάγνωση του περιοδικού αποτυπώνεται στη μνήμη του και περνά κατόπιν στην αυτοβιογραφία του φανερώνει και μια διάσταση της απήχησης του περιοδικού στον αναγνώστη-Δροσίνη. Ωστόσο, ο λόγος του είναι ουδέτερος, καθώς δεν καταφεύγει σε αξιολογικές κρίσεις για το περιοδικό.

Ένας άλλος συνδρομητής, ο Γρ. Ξερόπουλος, εντάσσει κι αυτός στην αυτοβιογραφία του πληροφορίες και κρίσεις σχετικά με την *Εφημερίδα των Παίδων*: «Ελάβαινα τότε την “Εφημερίδα των Παίδων”. Αν και μόλις ήξερα να συλλαβίζω, μου την έπαιρνε ο θείος μου από δυό χρόνια πρωτότερα, για να βλέπω τις εικόνες και να μπαίνω στο γούστο. Και πραγματικώς, με την “Εφημερίδα των Παίδων”, που δημοσίευε τόσο ωραίες εικονογραφημένες ιστορίες “Ξαπολύθηκα” και στο διάβασμα. Σε κάθε σχεδόν φυλλάδιο, το περιοδικό δημοσίευε κι από ένα ποίημα, θρησκευτικό συνήθως, με τη μουσική του. Τα λόγια τα διάβαζα. Τις νότες όμως; Ούτε η μπτέρα μου ήξερε μουσική να μου τραγουδήσει τον ύμνο να τον μάθω, ούτε κανένας άλλος στο σπίτι. Αλλ’ άμα γνώρισα την Αδριανή Επισκοποπούλου με το πιάνο της, το

121. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, Αθήνα 1940, σ. 70-71.

ζήτημα λύθηκε: Μόλις λάβαινα φυλλάδιο με ύμνο, της τον πήγαινα να μου τον παίξει [...] Θυμούμαι ακόμα τον πρώτο ύμνο που έμαθα με την Αδριανή. Ήταν ένας ύμνος “ιεραποστολικός” [...]¹²²

Ύστερ' από δέκα χρόνια, φοιτητής στην Αθήνα, πήγα μια μέρα από περιέργεια στην Ευαγγελική εκκλησία του Καλαποθάκη εκεί κοντά στην Πύλη του Αδριανού. Και με πόση συγκίνηση, Θε μου, άκουσα αυτόν τον ίδιο “ιεραποστολικό” ύμνο να τον ψέλνουν δροσερές κοριτσιίστικες φωνές με αρμόνιο! Πώς θυμήθηκα τα παιδικά μου χρόνια, τη μεγάλη μου φίλη, το πιάνο της και την πρώτη μου εφημερίδα – πράγματα που, στην αγάριστη ηλικία των δεκαεφτά χρονών, μου ήταν πολύ περισσότερο μακρινά και ξεχασμένα, από όσο μου είναι σήμερα στα εβδομήντα μου! [...] Αλλά πώς αυτή η σύμπτωση, νακούσω τον ύμνο εκείνο στην Ευαγγελική εκκλησία; Απλουστάτα ο ίδιος ο Καλαποθάκης (sic.), ο ευαγγελικός, έβγαζε και την “Εφημερίδα των Παίδων”. Κι ένας από τους σκοπούς του, φαίνεται, ήταν να κάμει τους μικρούς αναγνώστες του περιοδικού –του μόνου που είχαν τα Ελληνόπουλα, πριν βγει ακόμα η “Διάπλασις”– ιεραποστόλους. Δε μ' έκαμε βέβαια, ούτε πιστεύω να έκαμε ποτέ κανέν' άλλο Ελληνόπουλο, είτε ιεραπόστολο, είτε απλώς ευαγγελικό, κι άδικα ανησύχησε τότε η Ιερά Σύνοδος κι απαγόρευσε όλα τα δημοσιεύματα του Καλαποθάκη.¹²³ Χρωστά όμως να ομολογήσω, πως κι η “Εφημερίς των Παίδων” με ωφέλησε πολύ και μου τόνωσε το θρησκευτικό συναίσθημα, που είναι υπεράνω από κάθε δόγμα και κάθε αίρεση».¹²⁴

Για μια ακόμη φορά ο λόγος για τα αναγνώσματα της παιδικής ηλικίας καταχωρείται στην αυτοβιογραφία ενός ενηλίκου, ο οποίος, σε προχωρημένη πλέον ηλικία, καταθέτει τις αναμνήσεις του. Ο Ξενόπουλος δε μένει ουδέτερος, αλλά προχωρά σε παρατηρήσεις σχετικά με το περιοδικό. Η *Εφημερίς των Παίδων*, κατά τα λεγόμενά του, με τις «ωραίες εικονογραφημένες ιστορίες» τον εισήγαγε στην ανάγνωση και του ενέπνευσε την αγάπη για τη μουσική,

122. *Εφημερίς των Παίδων*, τχ. 76, έτος 1874, σ. 316 «Ύμνος ιεραποστολικός». Επομένως, το 1874 ο Ξενόπουλος ήταν αναγνώστης του περιοδικού.

123. Δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε την εγκύκλιο που πιθανόν κατονομάζει τα έργα του Μ. Δ. Καλοποθάκη ως απαγορευμένα. Μόνο η εγκύκλιος της 22ας Μαρτίου 1891, «Περί ετεροδιδασκάλων», απαγορεύει στους ορθοδόξους να συχνάζουν στην ευαγγελική εκκλησία και προειδοποιεί τους γονείς να είναι προσεκτικοί ως προς την ανατροφή των παιδιών τους, βλ. Σ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου (1833-1901)*, σ. 402-405.

124. Γ. Ξενόπουλος, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα 1958, σ. 94-95.

ενώ συγχρόνως του τόνωσε το θρησκευτικό συναίσθημα. Αντιλαμβάνεται τον θρησκευτικό χαρακτήρα του περιοδικού και διατυπώνει την άποψη ότι ένας ίσως από τους σκοπούς του ήταν να κάνει τα παιδιά ιεραποστόλους. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν τον ωθεί να γενικεύσει και να κατηγορήσει την *Εφημερίδα των Παίδων* ως όργανο προσπλυτισμού, αλλά αντίθετα θεωρεί άσκοπη την καταδικαστική απόφαση της Ιεράς Συνόδου, εφόσον, κατά την άποψή του, το θρησκευτικό συναίσθημα είναι υπεράνω κάθε δόγματος. Η κριτική του Ξενοπούλου προσλαμβάνει το στίγμα της *Εφημερίδος των Παίδων*: εικονογραφημένο περιοδικό, με έντονη τη θρησκευτική διάσταση, αλλά όχι επικίνδυνο για τα ελληνόπουλα, εφόσον η προσπάθειά του στρέφεται στην επίρρωση του θρησκευτικού συναισθήματος.

Η Γαλάτεια Καζαντζάκη εντάσσει και αυτή την *Εφημερίδα των Παίδων* στον κριτικό της λόγο, από μία όμως εντελώς διαφορετική οπτική. Με αφορμή ομιλία της στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, ασχολείται με το παιδικό περιοδικό ως είδος και σκιαγραφεί το «ιδανικό περιοδικό» για το ελληνόπουλο, το οποίο όμως, κατά την άποψή της, παρά τις διάφορες εκδοτικές προσπάθειες, δεν έχει ακόμα εκδοθεί. Πιστεύει ότι ένα παιδικό περιοδικό πρέπει να υπηρετεί «εθνικά την ιδέα την ελληνική».¹²⁵ Η άποψη αυτή αποτελεί και την αφετηρία του κριτικού της λόγου: προϋπόθεση ενός επιτυχημένου ελληνικού παιδικού περιοδικού είναι «να εξυπηρετή [...] τις πνευματικές και τις εθνικές ανάγκες των παιδιών μας σύμφωνα με τη δική μας ελληνική ιδεολογία».¹²⁶ Διαφορετικά, το παιδικό περιοδικό δεν είναι επιτυχημένο, και πολύ περισσότερο κατάλληλο για ανάγνωση. Θεωρεί ότι τα ελληνόπουλα δε διαθέτουν ένα τέτοιο περιοδικό και στην προσπάθειά της να περιγράψει το κατάλληλο περιοδικό απορρίπτει για διαφορετικούς κατά περιοδικό λόγους τις μέχρι τότε εκδοτικές προσπάθειες. Και σε αυτό το σημείο είναι που η *Εφημερίς των Παίδων* βρίσκει θέση στον κριτικό της λόγο: «Τα περιοδικά μας τα παιδικά που φάνηκαν από τον καιρό της *Εφημερίδας των Παίδων* του Καλαποθάκη (sic.) (1868) δυστυχώς δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν όλα μαζί τα καλά στοιχεία που θα τα έκαναν άρτια [...]

Θα πάρω την ίδια την *Εφημερίδα των Παίδων*. Η *Εφημερίς των Παίδων* άρχισε να εκδίδεται με θαυμάσιο μορφωτικό πρόγραμμα, αν λογαριάσει κανείς το υλικό που πλούτιζε τις σελίδες της, ήθελε δηλ. να μπάσει το παιδί πρώτα απ' όλα στο φυσικό κόσμο. Ν' ανοίξη τα μάτια του παιδιού

125. Γ. Καζαντζάκη, «Τι διαβάζουν τα παιδιά μας», σ. 220.

126. Στο *ιδιο*.

στα φυτικά και ζωικά βασίλεια, να φέρη την ψυχή του να συγκοινωνήση άμεσα με όλα τα πάντα. Και ακόμα μακρότερα. Έδινε στο παιδί να γνωρίση και τους ξένους λαούς· τα ήθη, τα έθιμά τους, τα προϊόντα των διαφόρων τόπων· όλα τα περιέργα και φανταστικώς ωραία από τα πιο μακρινά μέρη. Το κατάφερε όμως; όχι. Γιατί; γιατί όλα αυτά δίνονταν ξερότατα, κομμάτια παρμένα από συγγράμματα φυσιογνωσίας, φυσικής ιστορίας, ζωολογίας, κοσμογραφίας. Γιατί το παιδί διαβάζοντας όλα εκείνα τα περιέργα, δεν αισθανόταν καμιά συγκίνηση, δεν έβλεπε μπροστά του ζωντανά και κινούμενα τα ζώα, τα λουλούδια και τα φυτά. Η φύση, ο μεγάλος αυτός δάσκαλος κι εξευγενιστής της ψυχής μας, έμενε νεκρή, δίχως ζωή, δίχως κίνηση, επομένως δίχως ενδιαφέρον. Από τη μεριά αυτή λοιπόν η Εφημερίς των Παίδων δεν έδωσε μ' όλη την καλή της θέληση τίποτα. Γιατί παράβλεψε το μεγαλύτερο παράγοντα για την επιτυχία της: τη φιλολογική, την αριστοτεχνική διατύπωση του φυσικού κόσμου. Γιατί από το πρόγραμμά της παράβλεψε την τέχνη, παράβλεψε το αίσθημα. Και είναι γνωστό πως δίχως αυτά τίποτα, απολύτως τίποτα δε γίνεται. Δεν έδωσε όμως ούτε από τη μεριά την εθνική τίποτα στα παιδιά, και η λέξη *Ελλάδα* δε φάνηκε ποτέ στις σελίδες της. Έκανε μόνο κατάχρηση στη συμβουλή να προσεύχονται τα παιδιά, κι έφερνε για επιχείρημα την υλική αμοιβή που φτάνει πάντα κι αλάθευτα απ' αυτήν. Πουθενά όμως δεν έλεγε στο παιδί, ότι ναι μεν η προσευχή είναι ένα καθήκον και μια υποχρέωση και μια παρηγοριά κι ένα καταφύγιο στον άνθρωπο, μα ότι είναι ανάξιο για τον άνθρωπο, αντί να κοιτάξη με τη δύναμή του και τη δραστηριότητά του να νικά τις αναποδιές της ζωής, να τ' αφήνη όλα στο έλεος του Θεού, να σταυρώνη τα χέρια και να παρακαλή να του βολέψη εκείνος τις δουλειές του.¹²⁷

[...] Αλλά και η Διάπλαση καθώς και η Εφημερίδα των Παίδων, παράλειψε συστηματικά στο πρόγραμμά της την εθνική ελληνική μόρφωση του παιδιού».¹²⁸

Τρεις είναι οι κατηγορίες που προσάπτει η Γ. Καζαντζάκη στην *Εφημερίδα των Παίδων*: παροχή ξερής γνώσης στο παιδί χωρίς τη διαμεσολάβηση του συναίσθηματος –έλλειψη «αριστοτεχνικής» διατύπωσης του φυσικού κόσμου– έλλειψη εθνικού προσανατολισμού και, τέλος, έμφαση στη θρησκευτική προσήλωση, η οποία, κατά την άποψή της, οδηγεί στον κοινωνικό εφησυχασμό. Αναγνωρίζει ότι το περιοδικό παρείχε τεράστιο πλούτο γνώσεων

127. Στο *ίδιο*, σ. 220-221. Η έμφαση στο κείμενο.

128. Στο *ίδιο*, σ. 222.

στους αναγνώστες του, αλλά διαφωνεί με τον τρόπο παρουσιάσής τους, τον οποίο θεωρεί στερημένο από τέχνη. Ξεκινά επομένως από την προϋπόθεση ότι τα αναγνώσματα των παιδιών πρέπει να προσφέρουν αισθητική συγκίνηση, αίτημα γενικευμένο και ασαφές. Επιπλέον, η προσωπική της θέση για την *Εφημερίδα των Παιδών* παρουσιάζεται ως παγιωμένη πεποίθηση· παρουσιάζεται σαν να αποτελεί άποψη των αναγνωστών του περιοδικού, ενώ η μόνη πληροφορία που μας παρέχει είναι η στάση της Καζαντζάκη απέναντι σε ένα παιδικό ανάγνωσμα. Είναι η προσωπική της αντίδραση και όχι η αντίδραση των παιδιών-αναγνωστών του περιοδικού. Ανακλύπτει το ερώτημα πώς είναι δυνατόν να γνωρίζει ότι «το παιδί διαβάζοντας όλα εκείνα τα περιεργα, δεν αισθανόταν καμιά συγκίνηση».

Επιπλέον, η κριτική της αφορά σε ένα περιοδικό που έχει σταματήσει την έκδοσή του είκοσι χρόνια πριν. Επομένως, για ποιο παιδί κάνει λόγο; Για τον αναγνώστη του παρελθόντος ή για τον σύγχρονό της αναγνώστη; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά αυτού του παιδιού-αναγνώστη; Πού στηρίζεται η προσωπική της κρίση; Στηρίζεται μάλλον στην επισφαλή υπόθεση ότι τα παιδιά αρέσκονται να διαβάζουν κείμενα που αναφέρονται στην Ελλάδα και μάλιστα δοσμένα αριστοτεχνικά. Επίσης, θεωρεί ότι το περιοδικό με την έμφαση στην προσευχή δίδασκε στα παιδιά να παραμένουν ανενεργά. Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι η κριτική της σε σχέση με τη θρησκευτική διάσταση του περιοδικού δε μοιάζει να στρέφεται κατά του ευαγγελικού δόγματος, όπως συνέβη σε άλλες περιπτώσεις κριτικής, αλλά αφορά στον γενικότερο θρησκευτικό προσανατολισμό της *Εφημερίδος των Παιδών*. Δεν την κατηγορεί για προσπλυτισμό ή απόκλιση από το ορθόδοξο δόγμα, αλλά για το γεγονός ότι ωθεί τα παιδιά σε αδράνεια, καθώς εναποθέτουν την τύχη τους στο Θεό, ενώ η ίδια μοιάζει να πιστεύει στη δύναμη του ανθρώπου να ορίζει τη μοίρα του με αδιάκοπο αγώνα.

Για μια ακόμη φορά γίνεται φανερό πως πίσω από κάθε κριτικό λόγο για ένα παιδικό ανάγνωσμα κρύβεται και μια θεωρία ανάγνωσης: «το μήνυμα» ενός κειμένου κατά την Γ. Καζαντζάκη είναι μοναδικό και συνεπώς «όλα» τα παιδιά θα προσλάβουν το συγκεκριμένο μήνυμα. Ιδωμένη μέσα από το πρίσμα αυτής της αναγνωστικής θεωρίας, η άποψή της δικαιολογείται: η *Εφημερίς των Παιδών* δεν αποτελεί το ιδανικό για τα παιδιά ανάγνωσμα, γιατί δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες της και όχι γιατί απορρίπτεται από τα παιδιά. Ο λόγος της αναπαράγει την αναγνωστική θεωρία που αναπτύχθηκε στο περιοδικό και καταδεικνύει ότι κάθε ενήλικος έχει

διαφορετικές απαιτήσεις από το παιδί-αναγνώστη. Αυτό που μοιάζει να αναζητά η ίδια είναι ένα ανάγνωσμα που θα «παράγει» Έλληνες. Το αίτημα αυτό όμως δεν είναι ό,τι επιζητά το παιδί-αναγνώστης, αλλά αυτό που ο ενήλικος φαντάζεται ότι είναι ο σκοπός που πρέπει να υπηρετεί ένα παιδικό ανάγνωσμα και στη συγκεκριμένη περίπτωση ένα παιδικό περιοδικό.

Μια άλλη «έλλειψη», την οποία προσγράφει στο περιοδικό, είναι ότι η *Εφημερίς των Παίδων*, από άποψη εθνική, δεν πρόσφερε τίποτα και ότι «η λέξη *Ελλάδα* δε φάνηκε ποτέ στις σελίδες της».¹²⁹ Διατρέχοντας την ύλη του περιοδικού, πράγματι, βλέπουμε ότι το περιοδικό δεν ασχολήθηκε συστηματικά με την Ελλάδα, αν εξαιρέσουμε τα ψήγματα κοινωνικής κριτικής, τις πολιτικές ειδήσεις που εμφανίζονται μετά το 1880 στα παραρτήματά του και, τέλος, κάποια άρθρα για την ελληνική αρχαιότητα. Δεν ήταν όμως μέσα στις προθέσεις του περιοδικού να εξάρει τον ρόλο της εθνικότητας, καθώς σκοπός του ήταν να αντιληφθεί ο αναγνώστης ότι είναι πολίτης όχι ενός κράτους εφήμερου, αλλά μέλος της παγκόσμιας Βασιλείας του Θεού. Εξάλλου, η *Εφημερίς των Παίδων* κυκλοφορεί σε μια εποχή κατά την οποία τα εγχειρίδια ιστορίας και θρησκευτικών δε χαρακτηρίζονται ακόμα από έντονο εθνικό χαρακτήρα, αλλά τονίζουν κυρίως την ιδιότητα του χριστιανού πολίτη.¹³⁰ Η κατηγορία, επομένως, που προσάπτει η Καζαντζάκη στο περιοδικό αντλεί τη δυναμική της από τη σύγχρονή της πραγματικότητα· διατυπώνεται στα 1913, με πρόσφατα τα γεγονότα των βαλκανικών πολέμων και την έξαρση των εθνικισμών στα Βαλκάνια, γεγονός που ως ένα βαθμό ερμηνεύει το αίτημά της για τον εθνικό σκοπό τον οποίο πρέπει να υπηρετούν τα παιδικά ανάγνωσματα, αλλά εκτοξεύεται άκαιρα εναντίον της *Εφημερίδος των Παίδων*.

Ο Τιμολέων Φιλήμων,¹³¹ με την ιδιότητα του εφόρου του Βουλευτηρίου, συγχαίρει τον εκδότη της *Εφημερίδος των Παίδων* για τις δωρεές των περιοδικών και των βιβλίων του προς τη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Υπογραμμίζει τον μορφωτικό ρόλο τέτοιων προσπαθειών για την ελληνική νεολαία και θεωρεί

129. Στο *ίδιο*, σ. 221.

130. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*, σ. 70: «Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα περίπου η εθνική αγωγή αποτελούσε μάλλον υποσύνολο της ηθικής αγωγής. Το αίσθημα της φιλοπατρίας τοποθετούνταν πλάι στην αγάπη προς τους γονείς και τον Θεό, ήταν «αίσθημα χριστιανικώτατο», γιατί συνδεόταν με την αγάπη προς τον πλησίον».

131. Γιος του Ιωάννη Φιλήμονα, ο οποίος υπήρξε εκδότης του *Αιώνος* και σφοδρός πολέμιος του Μ. Δ. Καλοποθάκη, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της δράσης του.

τις δωρεές αυτές ένδειξη πατριωτικού φρονήματος, θέση που αντιβαίνει σε όσα είχε υποστηρίξει η Γ. Καζαντζάκη τρεις δεκαετίες αργότερα. Ειδικότερα σημειώνει: «[...] Εν τη βιβλιοθήκη της Βουλής επιμελώς αναγράφονται τα ονόματα πάντων των εις την ανάπτυξιν της συνεργούντων, ευγνωμόνως δε απομνημονεύει αύτη εν τοις δέλτοις αυτοίς το πατριωτικόν φρόνημα Υμών.

Εντούτοις και αύθις εκφράζοντες προς Υμάς τας ειλικρινείς ευχαριστίας ημών, Σας παρακαλώ, ίνα και εν τω μέλλοντι την αυτήν υπέρ της βιβλιοθήκης αποδείξητε μέριμναν, παρορμώντες συνάμα και τους φίλους υμών εις του Υμετέρου πατριωτικού παραδείγματος την μίμνησιν».¹³²

Οι παραπάνω προσωπικές μαρτυρίες φέρουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: καμιά δεν εναντιώνεται στον ευαγγελικό χαρακτήρα του περιοδικού, στο γεγονός ότι αυτό προερχόταν από μια συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα με διαφορετικές πεποιθήσεις από εκείνες της ορθόδοξης πλειοψηφίας. Επομένως, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ο θρησκευτικός λόγος του περιοδικού δεν ενοχλεί, καθώς εγγράφεται στα όρια μιας γενικευμένης χριστιανοσύνης, της οποίας οι αρχές βρίσκουν εφαρμογή σε διάφορα χριστιανικά δόγματα.

Γίνεται φανερό, από όσα προηγήθηκαν, ότι ο κριτικός λόγος που αφορά στην *Εφημερίδα των Παίδων* –είτε χαρακτηρίζεται θετικός είτε αρνητικός– φανερώνει την ποικιλία με την οποία επενδύεται ο όρος «παιδί» μέσα από το πρίσμα των αναγνωσμάτων που προκρίνονται ως κατάλληλα για αυτό. Όλες οι παραπάνω κριτικές δεν αποτελούν μόνο δείκτες της πρόσληψης της *Εφημερίδος των Παίδων*, αλλά επίσης δείκτες του τρόπου με τον οποίο ένα παιδικό ανάγνωσμα κατασκευάζει ιδεολογίες περί παιδικής ηλικίας.

---

132. *Αστήρ της Ανατολής*, τχ. 1058, 8 Απριλίου 1878, σ. 10181.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η *Εφημερίς των Παίδων* (1868-1893), όπως προκύπτει από τα ερευνητικά δεδομένα, υπήρξε ιδεολογικό απότοκο της διείσδυσης των προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ελλάδα και εντάσσεται στη μακρά παράδοση της ελληνικής ευαγγελικής γραφής, που εγκαινιάστηκε τη δεκαετία του 1830 και συνεχίζεται ως σήμερα.¹ Αν και προήλθε από μια πολύ συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα, μικρή σε εμβέλεια, κυκλοφόρησε χωρίς διακοπή για σχεδόν τρεις δεκαετίες και η γεωγραφική της υποδοχή υπήρξε ευρεία· διανεμόταν τόσο εντός των εδαφικών ορίων του ελληνικού κράτους, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί την εποχή εκείνη, όσο και στα κέντρα του ελληνισμού στη Μ. Ασία. Τη συνεχή εκδοτική της παρουσία εξηγεί τόσο η οικονομική υποστήριξη που της παρείχαν αμερικανικές ιεραποστολές –τουλάχιστον ως το 1886– όσο και το γεγονός ότι η ύλη της, αν και θρησκευτικά προσανατολισμένη, ήταν επιχρισμένη από έναν γενικευμένο χριστιανικό χαρακτήρα και δεν υπεισερχόταν σε αυστηρά δογματικά θέματα, που θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την ύπαρξή της ή να πυροδοτήσουν αντιδράσεις που θα έθεταν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά της. Το περιοδικό κρατήθηκε μακριά από διαμάχες, με εξαίρεση εκείνη με τη *Διάπλασιν των Παίδων*, η οποία αποτυπώθηκε στις σελίδες του. Όλες οι υπόλοιπες αντιδικίες έμειναν εκτός των ορίων του, πιθανότατα γιατί είχαν ως αφορμή τη γενικότερη δράση του εκδότη και όχι το ίδιο το παιδικό περιοδικό. Αντίθετα, η περίπτωση της *Διαπλάσεως* εντασσόταν σε μια προσπάθεια διεκδίκησης του αναγνωστικού

---

1. Εκτός από τον *Αστέρα της Ανατολής*, ο οποίος συνεχίζει απρόσκοπτα την έκδοσή του για παραπάνω από ενάμισο αιώνα, στον 20ό αι. η ευαγγελική παράδοση γραφής για παιδιά συνεχίστηκε με τα ακόλουθα περιοδικά: *Παιδικά Φύλλα* (Ιανουάριος 1947-Δεκέμβριος 1959) με εκδότη τον Δρ. Γεώργιο Α. Χατζηναντωνίου, *Παιδικοί Αντίλαλοι* (Δεκέμβριος 1963-Μάρτιος/Απρίλιος 1991) με εκδότη τον Μιλτιάδη Αγγελάτο και το *Ουράνιο Τόξο* (Μάιος/Ιούνιος 1980-1993) με εκδότρια την Ιωάννα Σαχινίδου.

κοινού της *Εφημερίδος των Παίδων* και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του εκδότη της τελευταίας αποτελούσαν ίσως τη μοναδική, για τα δεδομένα της εποχής, ικανή συνθήκη προκειμένου να αποσπάσει η *Διάπλασις* ένα μέρος των συνδρομητών, καθώς προερχόταν από ένα «ορθόδοξο» περιβάλλον.

Η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε προϊόν του συνδυασμού της παράδοσης του ελληνικού οικογενειακού-φιλολογικού περιοδικού, του ελληνικού ευαγγελικού περιοδικού και του αγγλόφωνου παιδικού ευαγγελικού εντύπου. Ερανιζόταν στοιχεία από ευρεία κλίμακα περιοδικών και η θεματολογία της κάλυπτε πληθώρα ζητημάτων. Επομένως, δεν πρόκειται για αμιγώς πρωτότυπο περιοδικό, με την έννοια της πρωτογενούς παραγωγής ύλης για τους σκοπούς της έκδοσης. Η ύλη του ήταν κυρίως προϊόν ερανισμού και μετάφρασης από άλλα ευαγγελικά παιδικά περιοδικά, αγγλικά και αμερικανικά, όπως τα *The Child's Paper* και *Children's Companion*.

Το περιοδικό του Μ. Δ. Καλοποθάκη ήταν από τα πρώτα του είδους που κατέβαλλαν ατέρμονες προσπάθειες, προκειμένου να ενισχύσουν την παιδική φιλαναγωγία με ποικίλους τρόπους, όπως με διαγωνισμούς, διανομή *Παιδικών Διηγημάτων* και φυλλαδίων με θρησκευτικό προσανατολισμό, και προτάσεις ανάγνωσης για άλλα έντυπα. Προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της φιλαναγωγίας δρούσε και η πλούσια εικονογράφηση, μοναδική για τα ελληνικά δεδομένα. Επιπλέον, μέσω της ποικιλίας της ύλης, επιχειρήθηκε ένα άνοιγμα προς τον κόσμο με την προσφορά διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, τα οποία όμως είχαν πάντα ως επιστέγασμα τη χριστιανική θρησκεία και ηθική. Η *Εφημερίς των Παίδων* υπήρξε ένα περιοδικό ποικίλης ύλης και η ποικιλία στάθηκε το δυνατό της σημείο. Όταν άρχισε, τέλη της δεκαετίας του 1880, να προσανατολίζεται περισσότερο προς την ποίηση και το μυθιστόρημα, ακολουθώντας ίσως την τάση της εποχής, οδηγήθηκε στη διακοπή. Ίσως, όμως, τη διακοπή της εξηγεί και το γεγονός ότι πάντα υπήρξε ένα περιοδικό που έβγαινε από τη βαριά σκιά του «ενός». Στα 1893 ο εκδότης της, επανεκδίδοντας τον *Αστέρα της Ανατολής* και έχοντας ήδη μια ιστορία πολύχρονης εκδοτικής δράσης, θέτει τέλος στην κυκλοφορία της, καθώς δεν αποφασίζει να την αναθέσει σε κάποιον άλλο. Κατά κάποιο τρόπο, η *Εφημερίς των Παίδων* ακολούθησε τη βιολογική πορεία του «πατέρα» του ελληνικού προτεσταντισμού.

Σε όλη όμως την πορεία της έκδοσής της ενστερνίστηκε τις προϋποθέσεις που είχε θέσει ο εκδότης της. Ακόμα κι αν προχώρησε σε συμβιβασμούς από άποψη θεματολογίας, η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση υπήρξε ο πρωταρχικός της στόχος· με τα άρθρα της επιχειρήσε να μεταδώσει το

μήνυμα ότι η επίγεια ζωή πρέπει να προετοιμάζει το παιδί για μια ουράνια ζωή ευδαιμονίας. Προσέβλεπε σε ένα καλύτερο αύριο, βιωμένο όμως όχι στη γη και στο παρόν, αλλά στον ουρανό και στο μέλλον, στη Βασιλεία του Θεού, στην οποία θα γινόταν δεκτός μόνο όποιος ζούσε σύμφωνα με τις επιταγές του Θεού. Το αιτούμενο στην *Εφημερίδα των Παίδων* ήταν να κατανοήσει το παιδί το χρέος του απέναντι στον Θεό και τη βαθιά υποχρέωσή του στον Ιησού ως μεσίτη μεταξύ παιδιών και Θεού.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας να προσανατολιστεί το παιδί προς το τέρμα, την ουράνια ευδαιμονία ή κακοδαιμονία, στην οποία κατέληγε μέσω του θανάτου, το περιοδικό έδωσε έμφαση στο δόγμα της αμαρτωλής φύσης που κληρονόμησε ο άνθρωπος από τους πρωτόπλαστους, αλλά σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο. Εξετάζοντας κανείς τα άρθρα που αφορούν στο θάνατο, διαπιστώνει ότι ο εννοούμενος αναγνώστης «απειλείται» συνεχώς από αυτόν, όταν όμως γίνεται λόγος για θανάτους πραγματικών παιδιών, τότε δεν αναφέρονται ποτέ παραδείγματα αμαρτωλών, αλλά αθώων παιδιών, τα οποία κατά τα λεγόμενα του εκδότη, συνέχισαν τη ζωή τους στον Παράδεισο.

Αυτή είναι μία μόνο από τις αντιφάσεις που ανιχνεύτηκαν στο περιοδικό. Οι υπόλοιπες, η θεωρητική απόρριψη της πολιτικής και του μυθιστορήματος παράλληλα με τη σταδιακή εισχώρησή τους στο περιοδικό, το ρομαντικό και αυστηρό προτεσταντικό πρότυπο του παιδιού, η διαφορετική στάση απέναντι στη γλώσσα, όπως αυτή ανιχνεύεται στον ποιητικό και πεζό λόγο, η διαφορούμενη στάση απέναντι στους «άλλους», τους μη χριστιανούς, αποδεικνύουν ότι η *Εφημερίς των Παίδων* ισορροπούσε ανάμεσα σε δύο δεδομένα και ζητούμενα: τη συμμόρφωση με την ευαγγελική παράδοση, όπως είχε διαμορφωθεί στον αγγλόφωνο δυτικό κόσμο, και την ευθυγράμμισή της με την ελληνική πραγματικότητα. Η τελευταία απαίτηση ήταν αυτή που στην πραγματικότητα γεννούσε τις παραπάνω αντιφάσεις.

Το περιοδικό και οι κριτικές που το συνόδευαν καταδεικνύουν πώς αντιμετωπίζεται η παιδική ηλικία από τους ενήλικες μιας συγκεκριμένης ομάδας σε συγκεκριμένο χωροχρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο: ως περίοδος διαμόρφωσης στην οποία η παρέμβαση του ενήλικου διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Η παρέμβαση όμως του ενήλικου είναι πάντα σχετική με τα ενδιαφέροντα και τις πεποιθήσεις του ίδιου. Ο λόγος των παιδιών είναι ανύπαρκτος και όπου εμφανίζεται –ελάχιστες ήταν αυτές οι περιπτώσεις στην *Εφημερίδα των Παίδων*– βρίσκεται σε πλήρη σύμπλευση με τον λόγο και τις απαιτήσεις των ενηλίκων. Πρόκειται επομένως για ελεγχόμενη εκφορά λόγου

που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος του παιδιού «λογοκρίνεται» με το πρόσχημα της ανωριμότητάς του. Από την άλλη όμως, στην *Εφημερίδα των Παιδών* δόθηκε μεγάλη έμφαση στην ατομικότητα του παιδιού, με αφορμή το δόγμα της «σωτηρίας». Αναγνωρίστηκε δηλαδή στο παιδί η δυνατότητα να πετύχει τη σωτηρία του με αρωγό όχι τον ενήλικο, αλλά τον Χριστό.

Αν επιχειρούσαμε να αποτυπώσουμε την προσφορά του περιοδικού στο χώρο του ελληνικού παιδικού εντύπου, θα λέγαμε ότι αποτέλεσε το ενδιάμεσο μεταβατικό στάδιο από τα καθαρά παιδαγωγικά έντυπα, όπως εκείνα του Δ. Πανταζή, στα έντυπα για παιδιά που προσανατολίζονταν περισσότερο στη λογοτεχνία, όπως η *Διάπλασις των Παιδών* και το *Παιδικόν Περιοδικόν*. Ξεκίνησε ως περιοδικό που έδινε έμφαση κυρίως στη διάχυση γνώσεων μέσω της θρησκείας, αλλά βαθμιαία το μεγαλύτερο μέρος της ύλης του –ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια της έκδοσής του– κάλυπταν η λογοτεχνία, η ποίηση και το μυθιστόρημα.

Για είκοσι έξι ολόκληρα χρόνια ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ακολούθησε απαρέγκλιτα τις αρχές που είχε θέσει, καταθέτοντας μια εναλλακτική πρόταση περί παιδικής ηλικίας και συμβάλλοντας στη διάχυση συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών, όπως για παράδειγμα του Κυριακού Σχολείου και της θρησκευτικής λογοτεχνίας, καθώς και της διεκδίκησης του δικαιώματος της ανεξιθρησκείας. Με τέτοιους όρους η εκδοτική του δραστηριότητα λειτούργησε ως κανάλι εκδημοκρατισμού και νεοτερικότητας για την ελληνική κοινωνία του 19ου αι.

Κάπου εδώ τελειώνει η «ανάγνωση» της *Εφημερίδος των Παιδών*, η οποία δεν είναι –δεν μπορεί από τη φύση της να είναι– τέλεια, τελειωτική ή τελειωμένη, αλλά πάντα ανοιχτή σε θεωρήσεις, αναθεωρήσεις, αμφισβητήσεις και ανατροπές. Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Μ. Otten, «η ανάλυση της ανάγνωσης αποκαλύπτει λοιπόν ότι μια πραγματική βία ασκείται πάνω στο κείμενο για να το επαναεισαγάγει σε μια ορθολογική συνοχή [...] Στην απαίτησή του (τόσο νόμιμη εξάλλου) να κατανοήσει, ο αναγνώστης επιτελεί μια αληθινή μετάφραση· επιχειρεί να προσελκύσει το κείμενο προς το στερέωμά του, να το εντάξει στην ιδεολογία του· αλλά μάταια, το κείμενο θα είναι πάντα αλλού. Ακριβώς γι' αυτό κάθε τελειωμένη ανάγνωση συνοδεύεται συχνά από ένα βαθύ αίσθημα ανικανοποίητης».²

---

2. Μ. Otten, «Σημειολογία της ανάγνωσης», Μ. Delcroix - F. Hallyn (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας*, σ. 407-420.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ¹

A.	Γ.Χ.
A., Ευθαλ.	Γενοβέζης, Μ. Α.
Α.Α.	Γκίκας, Ιω. Αντ.
Α.Α.Μ.	Γκώθρη, Δρ.
Α.Γ.Ζ.	Δ.
Α.Ζ.	Δ.Ζ.
Α.Κ.	Δ.Ι.Ζ.
Α.Λ.	Δ.Κ.
Α.Ν.Σ.	Δ.Κ.Σ.
Α.Π.Σ.	Δ.Λ.
Α.Ρ.	Δούαρ, Ι.Σ.
Αγγελρέτου, Α.	Δουμάς, Αλέξανδρος (υιός)
Αγγελρέτου, Δ.Α. (γεν. Χονδροπόδη)	Δροζ, Γουστάβος
Αναστασίου, Ν. ²	Ε.Α.
Β.	Ε.Γ.Ζ.
Βάκων	Ε.Γ.Λ.
Βαλαωρίτης, Α.	Ε.Δ.
Βάμβας	Ε.Ε.Σ.
Βαρελάς, Ζαφείριος	Ε.Ι.Σ.
Βλάσης, Κ.Χ.	Ε.Κ.
Βυζάντιος, Αλέξανδρος ³	Ειρήνη
Γ., Πολυξένη	Ελένη
Γ.Α.Κ.	Ερασμία
Γ.Δ.	Εύα
Γ.Δ.Σ.	Ευρυδίκη
Γ.Μ.	Ζ.
Γ.Π.	Ζερβός, Ιωάν. Σ.

Ζευγώλης, Εμμανουήλ Ματθ.	Κατακουζηνός, Α. ¹⁰
Ζωγραφάκης, Ι.Ν.	Κατσουράκης, Μ.
Ηλιακόπουλος, Διον. ⁴	Κεντούρη, Μαρία
Θ.Ζ.	Κίνιας, Α.Ι.
Θεοχάρης, Ν.Π.	Κίνιας, Γ.Ι.
Ι.Α.	Κοντολέων, Αλέξανδρος Εμμ.
Ι.Γ.	Κυριακίδης, Παρ. Σ.
Ι.Δ.Ζ.	Κωνσταντινίδης, Γ.Κ.
Ι.Π.	Κωνσταντινίδης, Δημήτριος
Ι.Π.Β.	Λ.
Ι.Ρ.Ρ.	Λ.Δ.Ι.
Ιασονίδης, Ο.Ι.	Λαμπίση, Αγάπη ¹¹
Ιατρίδης, Άγγελος Ι.	Λασκαράτος, Α.
Ιγγλέσης, Ι.	Λεοντιάς, Σαπφώ
Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ. ⁵	Λιούδη, Σ.Ν.
Ιέφερσων, Θ.	Λυδία
Ιόνσων, Δρ.	Μ.
Ισηγόνης, Ι.	Μ., Χρυσπής
Ιωάννου, Φίλιππος	Μ.Α.
Κ.	Μ.Κ.
Κ., Ελένη	Μ.Ν.Σ.
Κ., Μαργαρίτα ⁶	Μ.Χ.Β.
Κ., Μαρία	Μ.Χ.Κ.
Κ.Γ.Κ.	Μαθιόπουλος, Γεώργιος Γ.
Κ.Δ.	Μακρής, Γεώργιος Σ.
Κ.Α.Κ.	Μαρτζώκης, Α. ¹²
Κ.Ν.Γ.	Μαρτινέλλης, Γ. ¹³
Κ.Ξ.	Μητσάκης, Δ.
Κ.Σ.Κ.	Μιαούλης, Α.Α. ¹⁴
Καζάκος, Γ.Π.	Μπελλάρης, Νικ. Κ.
Καλοποθάκης, Δ. ⁷	Μπέτσου, Μαριέττα Α. ¹⁵
Καμπούρογλου, Δ. Γρ. ⁸	Μποσδογιάννης, Ι.
Καραντώνης, Ρ. ⁹	Μπουρνιάς, Α.Γ.
Καρασούτσας, Ι.	Ν.Γ.Ι.
Καρασούτσας, Σ.	Ν.Κ.Μ.

Ν.Κ.Σ.	Σαλτέλης, Νικόλαος
Ν.Π.Θ.	Σαριπόλου, Μαρία Ν.
Ν.Π.Π.	Σκόκος, Ι.
Ν.Σ.	Σκόκος, Κωνστ. ¹⁹
Νεστορίδης, Κ. ¹⁶	Σουρής
Νικολαΐδης, Ν.Ε.	Σούτσος, Α.
Ξ.	Σούτσος, Π.
Ξ., Άννα	Σπάθης, Ν.
Ο.Γ.Σ.	Σπίρλας, Α.
Οι., Ηλίας Ι.	Στρατουδάκης, Γ.
Ορφανίδης, Θ. ¹⁷	Στρατουδάκης, Ε. ²⁰
Ουέβστερ, Δανιήλ	Στρατουδάκης, Ε.Κ. ²¹
Π.Α.	Στρατουδάκης, Σ.
Π.Ε.	Τζακίρογλους, Ι.Γ.
Π.Κ.Α.	Υ.Ρ.
Π.Π.Ζ.Κ.	Φ.
Παλαμάς, Κωστής	Φ.Α.Β.
Παπανικολής, Ιωάννης Ιγν.	Φ.Α.Δ.
Παράσχος, Α.	Φ.Δ.Ε.
Παράσχος, Γεώργιος	Φ.Δ.Κ.
Παρχαρίδης	Φαρμακίδης, Θ.
Περβανάς, Σπύρος Μ.	Φενελών
Πετρίδης, Ι.	Φέρμπος, Παναγ. Ι.
Πηνελόπη	Φίστερ, Ιωάννης
Πολυκράτης, Β. Εμμ. (μαθητής)	Χ.
Ραγκαβής, Α.Ρ.	Χ.Κ., Μαρία
Ραζέλου, Στ. Π.	Χονδροπόδη, Δέσποινα
Ρεμπάκου, Φωτεινή Μ.	«Χλόη»
Ρουσόπουλος, Αθ.	Χρυσοβέργη, Κ.Δ. ²²
Σ.	Ψύχας, Εμμ.
Σ., Αγλαΐα	
Σ.Δ.Β.	Davidson
Σ.Μ.	
Σαλβατώρ, Α.Ι. ¹⁸	Tennyson

1. Ο κατάλογος δεν περιλαμβάνει τα ονόματα που εμφανίζονται στα Παραρτήματα του περιοδικού και υπογράφουν τους γρίφους, τις ακροστιχίδες και τα όμοια, καθώς είναι πολύ πιθανόν να ανήκουν σε συνδρομητές, υπόθεση προς την οποία συνηγορεί και μια πρόχειρη σύγκριση αυτών των ονομάτων με εκείνα των λυτών.

2. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α. Ελληνικά Βιβλία 1864-1900*. Πρώτη Καταγραφή, Αθήνα 1990, λ/α 1402, 2541 και 4537.

3. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, λ/α 667.

4. Στο *ίδιο*, λ/α 4414.

5. Εκδότης του *Αττικού Μουσείου*.

6. Πρόκειται μάλλον για τη δεύτερη σύζυγο του Καλοποθάκη.

7. Πρόκειται για το γιο του Καλοποθάκη, Δημήτριο-Φράνσις Καλοποθάκη, ο οποίος χρημάτισε διευθυντής του Γραφείου Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών επί κυβερνήσεως Βενιζέλου. Ακόμα, έχει συγγράψει μια ιστορία του ελληνικού Τύπου στα αγγλικά, *A Short History of the Greek Press 1928* by Demetrius Kalorothakes, στην οποία καταλογογραφούνται τόσο η *Εφημερίς των Παιδων* όσο και ο *Ασπέρ της Ανατολής*. Βλ. Ι. Τσεβάς, λ/α «Δημήτριος Καλοποθάκης [Φράνσις]», Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, σ. 501-502.

8. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α.*, λ/α 1212, 1226, 2432, 3656, 3713, 3793, 3859, 4142, 4614, 4709 και 4828. Ο Δ. Γρ. Καμπούρογλου υπήρξε και εκδότης του περιοδικού *Ευτέρπη* για την περίοδο 1847-1852.

9. Μ. Β. Κυριακάκης, *Πρωτοπορεία και Πρωτοπόροι*, σ. 25: Ο Ρ. Καραντώνης καταγράφεται ως ένας από τους περιοδεύοντες βιβλιοπώλες των Γραφών.

10. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α.*, λ/α 1792, 2083, 2084, 2351, 2796, 3024, 3192, 3414, 3625 και 3925.

11. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και Νεανικά Βιβλία*. Η Αγάπη Λαμπίση εμφανίζεται ως συγγραφέας τεσσάρων βιβλίων για παιδιά, λ/α 351, 505, 506, 622. Βλ. επίσης Σοφία Ντενίση, «Το Κενό (:) της Γυναικείας Πνευματικής Δημιουργίας 1780-1880: Απουσία ή Άγνοια;» και Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «Γράφουσες» Ελληνίδες*, σ. 258-259.

12. Στο *ίδιο*, λ/α 579, 790, 866. Πρόκειται για τον Ανδρέα Μαρτζώκη, βασικό συνεργάτη της Κυψέλης της Ζακύνθου. Βλ. Κυψέλη, τ. Α', τχ. 1 (1884), σ. 1 και Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α.*, λ/α 1686.

13. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και Νεανικά Βιβλία*, λ/α 846, όπου εμφανίζεται ως ποιητής. Βλ. επίσης *Αττικόν Ημερολόγιον του Δισέκτου Έτους 1880* υπό Ειρηναίου Ασωπίου, σ. 408-409 και Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α.*, λ/α 1331, 2029, 2033 και 2124.

14. Στο *ίδιο*, λ/α 99, 1381, 1773, 1805, 2238 και 2666.

15. Αναφέρεται στις συνεργάτιδες της *Εφημερίδος των Κυριών*, 3 (1887), σ. 9· στο *ίδιο* 32 (1887), σ. 7 και 142 (1889) σ. 1-2 για τη νεκρολογία της. Η Μαργαρίτα Μπέτσου ήταν ποιήτρια και τα άπαντά της είχαν κυκλοφορήσει με τίτλο *Δάφνη και Μύρτα*. Βλ. επίσης *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών 1888*, σ. 143· *Αττικόν Ημερολόγιον του Δισέκτου Έτους 1880* υπό Ειρηναίου Ασωπίου, σ. 401· *Απόλλων*, 9 (1889), σ. 141 και *Αθηναϊς*, 4 (1876), σ. 40: «Άνοιξις. Ποίσις Μαριέτας Μπέτσου».

16. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α.*, λ/α 41, 1146, 1571, 1591, 1902, 2317, 2688 και 4195.

17. Καθηγητής Βοτανολογίας, ποιητής και βασικός συνεργάτης του περιοδικού

Μνημοσύνη. Βλ. και Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ*, Να 148, 534, 536, 816, 858, 1351 και 1699.

18. Στο *ίδιο*, Να 335.

19. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ*, Να 1445, 1604, 3028, 3111, 3544, 3702, 3843, 3996, 4395, 4527, 4651, 4869, 5008 και 5144.

20. Κ. Ντελόπουλος, *Παιδικά και Νεανικά Βιβλία*, Να 790 και *Αττικόν Μουσείον*, 4 (1883), σ. 51-52. Εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές *Παλμοί και Στόνοι* και *Λυρικοί Ποιήσεις*. Βλ. *Απόλλων*, 2 (1883), σ. 23-27 «Εμμανουήλ Στρατουδάκης. Σκιαγραφία Επιμνημόσυνο» και *Αθηναίς*, 4 (1876), σ. 32 «Ασπασμός προς τη Φάλαγγα του Πανεπιστημίου. Ποίσις Εμμανουήλ Στρατουδάκης».

21. *Απόλλων*, 31 (1885), σ. 496: «Ο Ερημίτης» του Ε. Κ. Στρατουδάκη [Ευστράτιος Κ. Στρατουδάκης].

22. *Εφημερίς των Κυριών*, 135 (1889), σ. 5 και στο *ίδιο* 384 (1895), σ. 3. Ονομαζόταν Κρυσταλία Χρυσοβέργη-Δασκαλοπούλου και συνεργαζόταν με την *Εφημερίδα των Κυριών*, μεταφράζοντας από τα γαλλικά και τα αγγλικά ή γράφοντας ποιήματα.

Πρόκειται για τετρασέλιδα φυλλάδια τα οποία εκδίδονταν από την «Ειδική Φυλλαδική Εταιρία προς όφελος των παιδιών» (The Children's Special Service Mission), η οποία έδρευε στο Λονδίνο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μ. Δ. Καλοποθάκη, τα φυλλάδια αυτά τα μετέφραζε ο ίδιος από τα αγγλικά στα ελληνικά, αλλά η στοιχειοθεσία και η εκτύπωσή τους γίνονταν στο Λονδίνο, γεγονός που καθιστούσε την αποστολή τους χρονοβόρα. Όλα τα φυλλάδια φέρουν την ένδειξη «ευρίσκονται εν τε τη Αποθήκη των Αγίων Γραφών, εν Αθήναις» και «at No 13 Warwick Lane, Paternoster Row, London. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις». Η διεύθυνση στην Αγγλία αντιστοιχεί στα γραφεία της Φυλλαδικής Εταιρείας του Λονδίνου. Τα φυλλάδια μοιράζονταν με το περιοδικό άδευτα και η διανομή τους εντάσσεται στις τακτικές προσέλευσης αναγνωστικού-αγοραστικού κοινού στις οποίες κατέφυγε ο εκδότης. Για το λόγο αυτό, αρχικά μοιράζονταν δωρεάν, ενώ από το 1889 και εξής αποστέλλονταν στο αντίτιμο των 40 και 60 λεπτών για τους συνδρομητές εσωτερικού και εξωτερικού αντίστοιχα. Η χρονολόγησή τους γίνεται κατά προσέγγιση με βάση τα τεκμήρια που παρέχει το ίδιο το περιοδικό και το βιογραφικό σημείωμα που συνέταξε ο γιος του εκδότη, Δημήτριος Καλοποθάκης (βλ. βιβλιογραφία *Biographical Sketch*). Η πρώτη πληροφορία για την έκδοση και διανομή τους απαντά στο παράρτημα Αυγούστου 1886 της *Εφημερίδος των Παίδων*, ενώ την τελευταία αναφορά σε αυτά εντοπίζουμε στο περιοδικό στις αρχές του 1892, έναν χρόνο δηλαδή πριν από την οριστική παύση του. Αποτελούν μετάφραση της σειράς φυλλαδίων *Our Own Magazine Picture Leaflets*, η οποία συνόδευε το αγγλικό ευαγγελικό περιοδικό *Our Own Magazine*, που ξεκίνησε την έκδοσή του τον Οκτώβριο του 1879. Το περιεχόμενο των φυλλαδίων ήταν προσανατολισμένο προς την ευαγγελική κοσμοθεωρία.

Τα θρησκευτικά φυλλάδια ήταν μικρόσχημα τετρασέλιδα ή οκτασέλιδα βιβλιάρια, τα οποία πραγματεύονταν διάφορα θρησκευτικά ζητήματα. Η αποστολή τους προς τους συνδρομητές της *Εφημερίδος των Παίδων*, κατά τα λεγόμενα του εκδότη, θα άρχιζε τον Ιανουάριο του 1892, ωστόσο υποθέτουμε ότι τα διακινούσε και νωρίτερα, αλλά όχι στο πλαίσιο του περιοδικού. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι έχει εντοπιστεί φυλλάδιο που φέρει ως έτος έκδοσης το 1889. Το κενό που παρατηρείται στη σειρά της καταλογογράφησής τους οφείλεται στο γεγονός ότι οι ενδιαμέσοι αριθμοί δεν εντοπίστηκαν.

II ΟΙ ΣΕΙΡΕΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ¹

Διηγήματα διά Παιδιά

- Αρ. 1: *Ο Μαυροθοδωρής ή Οι δύο ναυτικοί δόκιμοι - Ο λιμίν του ελέους - Το όνομα Αυτού - Η βασιλική προκήρυξις*
- Αρ. 2: *Ο μικρός Γεώργιος - «Τετέλεσται» - Ειρήνη δι' αίματος - Το ωρολόγιόν μου*
- Αρ. 3: *Ο πιστός φρουρός - Αποφάσισον σήμερον - Κατ' ευθείαν εις τον Χριστόν - Η ευμενής πρόσκλησις - Το εξήτησεν έως ότου το εύρε*
- Αρ. 4: *Το λάθος του πτηνού - «Εγώ είμαι η Θύρα» - Ο θνήσκων στρατιώτης - Η χαρά του Σωτήρος - Ο Γάλλος Βαρώνος*
- Αρ. 5: *Το Δώρον - Ο κατάδικος στρατιώτης - Ο φίλος μας - Προσευχή εκ τριών λέξεων*
- Αρ. 6: *Ο εύθυμος τελευταίος ύμνος*
- Αρ. 7: *Χαμένος! - Τα δύο Καταφύγια - Φέγγε*
- Αρ. 8: *Η απόφασις του Φρειδερίκου - Τα καλά έργα - Αι απαρχαί - Ο αντικαταστάτης μας*
- Αρ. 9: *Ο Μωαμεθανός δούλος - Φαιδρότης και χαρά - Το κατόρθωμα ενός Κινεζόπαιδος*
- Αρ. 10: *Τι είναι ήρωσ - Το έπραξες εις εμέ - Έχεις Αγίαν Γραφήν;*
- Αρ. 11: *Η αληθής ευτυχία - Θέλω να χαρής και συ - Έξ πολύτιμα πράγματα*
- Αρ. 12: *Αγαπάς τον Χριστόν; - Θα γίνω ευσεβής όταν μεγαλώσω - Διατί κοράσιον τι επεθύμει ν' αποθάνη - Σωτήριος ακτίς - Αγαπά ο Θεός τους κακούς ανθρώπους;*
- Αρ. 13: *Η πίστις ενός πυροσβέστου - Ο ευγνώμων κύων - Ο επιτήδειος ωρολογοποιός - Φωνή εις το σκότος - Η Λυδία*

---

1. Η πλήρης συλλογή *Παιδικών Διηγημάτων* απόκειται στο αρχείο Ιω. Τσεβά.

- Αρ. 14: Το διήγημα της θείας Αγγελικής - Το κωφάλαλον παιδίον - Αι ιδέαι μας - Ο ουρανός - Τα κάλλιστα νέα
- Αρ. 15: Η καλύβη του ακταιωρού - Θαυμασία επιστολή και τα αποτελέσματα αυτής
- Αρ. 16: Η ασθενής Μαρία - Το εσχισμένον βιβλιάριον - Το βιβλίον της ενθυμίσεως του Θεού - Τρομερόν πράγμα
- Αρ. 17: Εσώθη - Η κόρη του ακταιωρού - Αι μικραί αγαθοεργίαι - Η γεωγραφία του Δαβίδ - Μία φιλόστοργος λέξις
- Αρ. 18: «Ευχαριστώ, Κύριε λοχαγέ!» - «Το Ψευδές όνομα» - Διακήρυξον αυτήν - Βιβλία και πυροτεχνήματα
- Αρ. 19: Ο βώλος του Αλέκου - Όχι μόνος - Το εδάφιον επί της άμμου - «Τοιούτος είμαι εγώ»
- Αρ. 20: Εστράφησ προσ το μέρος όπου δεν έπρεπε - Ανάγκασον αυτούς να εισέλθουν - Η Βίβλος του Ροβέρτου Νόβελ - Πόσον κοστίζει;
- Αρ. 21: «Ασφαλής» - «Σώσατέ με» - Τα Γενέθλια του Έδν - Πίστις δι' έξ πέννας (δεκάρας)
- Αρ. 22: Η ελπίς του γέρο Στάμου - Η εσφαλμένη αμαξοστοιχία - Πού είναι ο θησαυρός σου; - Το ξεσχισμένον Ευαγγέλιον
- Αρ. 23: Είναι ο κρίκος εις την θέσιν του; - Το καλάθιον των μίλων - Έρχομαι εξακολουθεί να βλέπης προς τα άνω - Η σανίς υποβαστάζει
- Αρ. 24: Ο ευγενής και το κοράσιον - Ο απολεσθείς θησαυρός - Θεραπευτικόν κατά των παραπόνων - Εν τηλεγράφημα εξ ουρανού - Ο Θεός θα φροντίση διά σε
- Αρ. 25: Ο Ροβέρτος και η Ελένη
- Αρ. 26: Η Αγία Γραφή και η δύναμις αυτής
- Αρ. 27: Η σημαία της ασφαλείας
- Αρ. 28: Γνωρίζω την υπογραφήν του Κυρίου
- Αρ. 29: Παρακαλώ - Ο κενός φάκελος - Ποίος ήτο ο νεανίας; - Ο Χριστός με αγαπά
- Αρ. 30: Ενάρετος ζωή
- Αρ. 31: Μία φρικώδης νυξ
- Αρ. 32: Η μικρά Χριστίνα
- Αρ. 33: Η ιστορία του Γερω-Γιάννη
- Αρ. 34: Η μήτηρ του Ιαδή
- Αρ. 35: Η Αγλαΐα και τα πτηνά - Η Εύα και η μάντισα (μάγισα)
- Αρ. 36: Ο μικρός Ματθαίος

- Αρ. 37: *Η ευγνωμοσύνη μιας Ινδού*
Αρ. 38: *Ο Νορβηγός ναυτόπαις - Θάρος και κολύμβημα - Μη εντρέπεται*
Αρ. 39: *Αιωνίως*
Αρ. 40: *Αυτό είναι εκείνο, το οποίο ζητώ*
Αρ. 41: *Εις τον κήπον*
Αρ. 42: *Πολλοί εμβαίνουν, ολίγοι βγαίνουν*
Αρ. 43: *Μίαν φοράν ακόμη*
Αρ. 44: *Εγώ είμαι η θύρα*
Αρ. 45: *Μαργαρίτα η ανθοπώλις*
Αρ. 46: *Το λάθος του Αριστοτέλους*
Αρ. 47: *Ο ναύτης*
Αρ. 48: *«Η μπτέρα είναι ασθενής»*

Θρησκευτικά φυλλάδια²

- Αρ. 2: *Έχεις χρεϊάν από φίλον;*
Αρ. 146: *Ο γνήσιος υιός*
Αρ. 163: *Το βιβλίον εις τον τοίχον*
Αρ. 214: *Ενθυμού ότι, αν αναλάβω, όλον τούτο θα ήναι χαμένον*
Αρ. 215: *Αι δύο ζωαί*
Αρ. 217: *Η δύναμις ενός βλέμματος*
Αρ. 218: *Οδηγών τον τυφλόν*
Αρ. 220: *Υπάρχει κάτι τι ακόμη άπρακτον;*
Αρ. 221: *«Είμαι Χριστιανός»*
Αρ. 223: *«Πού είσαι;»*
Αρ. 224: *«Η τρικυμία εν τη θαλάσση»*
Αρ. 226: *«Η αχλαδιά μου»*
Αρ. 238: *«Χρήματα, χρήματα - ουδέν άλλο παρά χρήματα!»*

---

2. Τα τρία πρώτα απόκεινται στη συλλογή του Ε.Λ.Ι.Α., ενώ τα υπόλοιπα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

III ΠΙΝΑΚΕΣ
1. Η ΤΙΜΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

Έτος	Ετήσια συνδρομή			Ανατυπώσεις ¹		
	Αθήνα	Επαρχία	Εξωτερικό	Αθήνα	Επαρχία	Εξωτερικό
1870	50 λ.	60 λ.	1 δρχ. (Τουρκία) 3 δρχ. (διά τους εν Ευρώπην εν γένει) και 2 δρχ. (διά τους εν Ευρώπην)	60 λ.	75 λ.	Αναλόγως των ταχυδρομικών
1871			1,40 δρχ. όπου δεν προσορμίζεται ατμόπλοιο για τα ταχ. έξοδα (Τουρκία)	80 λ.	80 λ.	2 δρχ.
1872	50 λ.	60 λ.	1 δρχ. όπου προσεγγίζει ατμόπλοιο (Τουρκία) 1,30 δρχ. όπου δεν προσεγγίζει (Τουρκία) 3 δρχ. (διά την Εσπερίαν Ευρώπην εν γένει και την Ρωσίαν)	80 λ.	80 λ.	1,50 δρχ. (Τουρκία, συμπεριλαμβανομένων των ταχυδρομικών)
1873				1 δρχ.		
1874	1 δρχ.	1,20 δρχ. (επαρχία & Πειραιάς)	2 δρχ. όπου προσεγγίζει ατμόπλοιο (Τουρκία) 2,30 δρχ. όπου δεν προσεγγίζει (Τουρκία) 3,50 δρχ. (διά την Εσπερίαν Ευρώπην εν γένει και την Ρωσίαν) 4 δρχ. (Ευρώπην & Αμερική συμπεριλαμβανομένων των ταχ. εξόδων)	1 δρχ. (1868-1873) 80λ. (1874) 1,20 δρχ. (1874)		2 δρχ. (1874) 1,50 δρχ. (Τουρκία) (1874) 2 δρχ.
1879		1 δρχ. (επαρχία μείωση της τιμής λόγω ταχ. εξόδων)		(1868-1873) 80λ. (1874 κ.ε.) 1 δρχ.		(1868-1873) 1,50 δρχ. (1874 κ.ε.) 2 δρχ. (συμπεριλαμβανομένων των ταχ. εξόδων)
1883				(1868-1873) 60λ. (1874 κ.ε.) 1 δρχ.		(1868-1873) 1 δρχ. (εξωτερικό) (1874 κ.ε.) 2 δρχ.
1887				(1868-1873) 60λ. (1874 κ.ε.) 1 δρχ.		(1868-1873) 1,20 δρχ. (1874 κ.ε.) 2 δρχ. (συμπεριλαμβανομένων των ταχ. εξόδων)

1. Τα στοιχεία για τις τιμές των ανατυπώσεων προέρχονται από το ίδιο το περιοδικό, τα οποία εμφανίζονται συνήθως στη στήλη *Ειδοποιήσεις*.

2. ΤΙΜΕΣ ΑΛΛΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ (1860-1890)¹

Περιοδικό	Τιμή		
<i>Η Φιλόστοργος Μήτηρ</i> (1862-1866)	Συνδρομή ετήσια Εν Αθήναις δρχ. 6 Εν ταις Επαρχίαις δρχ. 7 Εν τη Αλλοδαπή δρχ. 10		
<i>Ο Μέντωρ</i> (1869-1874)	Συνδρομή ετήσια 2 αργυρά μετζίτια ² (διά τους έξω της Σμύρνης κ.κ. συνδρομητάς ουδέν τι πλέον προστίθεται ή τα ταχυδρομικά τέλη)		
<i>Αθηναϊς</i> (1876-1882)	Συνδρομή ετήσια Έτος Α' Εν Ελλάδι δρχ. 2 Εν τη αλλοδαπή δρχ. 2,50 Τιμή φύλλου 20 λεπτά Έτος Β' - Ζ' Εν Ελλάδι δρχ. v. 3 Εν τη αλλοδαπή δρχ. v. 3,50 Τιμή φύλλου 15 λ.		
<i>Η Διάπλασις των Παιδων</i> (1879-1945)	Ελλάδα	Εξωτερικό	Τιμή φύλλου
Έτη 1-3	2 φρ. ³	3 φρ.	20 λ.
Έτος 4	2 φρ.	3 φρ.	30 λ.
Έτος 5	2,5 φρ.	3,5 αργ. φρ.	
Έτος 6-15	5 φρ.	6 χρ. φρ.	
<i>Παιδικόν Περιοδικόν</i> (1889-1891)	Συνδρομή ετήσια Εν Ελλάδι δρχ. 2 Εν τω εξωτερικό φρ. χρ. 2,50		

1. Τα στοιχεία για τις τιμές των σύγχρονων προς την *Εφημερίδα των Παιδων* περιοδικών προέκυψαν από αυτοψία στις σειρές των εξεταζόμενων τίτλων.

2. Το μετζίτι, τουρκικό νόμισμα, αρχικά χρυσό, ισοδυναμούσε με μία τουρκική λίρα. Αργότερα ήταν ασημένιο με αξία ίση με το 1/5 της λίρας. Βλ. *Τα Χαρτονομίσματα της Ελλάδας από το 1828 έως Σήμερα*, έκδοση Alpha Πίστωσης με τη συνεργασία της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρίας, σ. 42-48.

3. Το 1868 (Νόμος ΣΔ' της 10/4/1867) η Ελλάδα προσχώρησε στη Λατινική Νομισματική Ένωση, οπότε κυκλοφόρησαν χαρτονομίσματα «νέων δραχμών». Στο πίσω μέρος τους οι δραχμές εξισώνονταν με φράγκα. Βλ. *Τα Χαρτονομίσματα της Ελλάδας από το 1828 έως Σήμερα*.

Τα έντυπα αυτά αναγράφονται στη σελίδα των Ειδοποιήσεων που περιλαμβάνεται εντός των Παραρτημάτων της *Εφημερίδος των Παιδων*. Κάποια από αυτά συστήνονται ως ωφέλιμα και διδακτικά αναγνώσματα, ενώ άλλα διαφημίζονται καθώς η διάθεσή τους γίνεται από την Αποθήκη των Αγίων Γραφών, υπεύθυνος της οποίας ήταν ο Μ. Δ. Καλοποθάκης. Τέλος, ορισμένες φορές αναγγέλλεται η έκδοση ορισμένων βιβλίων, ενημερώνεται δηλαδή ο αναγνώστης για την κυκλοφορία τους, ενώ συγχρόνως παροτρύνεται να προχωρήσει στην αγορά τους, καθώς ο εκδότης τα θεωρεί «διδακτικά και ωφέλιμα ή λίαν αναγκαία διά οικογενείας».

3. ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΑΝΑΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ *ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*

Α΄ Περιοδικά - εφημερίδες - λεξικά - μυθιστορήματα

Έτος	Τίτλος	Συγγραφέας-εκδότης-μεταφραστής
1883	<i>Αστήρ της Ανατολής</i> (θρησκευτικό-οικογενειακό περιοδικό)	Μ. Δ. Καλοποθάκης (εκδότης)
	<i>Χάμλετ</i> (θέατρο) [Η-Π/1883.152]	Σαιξπήρος (μτφ. Ι. Περβάνογλου - εκδότης Ι. Κωστόπουλος)
	<i>Περικλής</i> (μυθιστόρημα) [Η-Π/1883.742]	Ν. Αργυριάδης (εκδότης)
	<i>Απόλλων</i> (οικογενειακό περιοδικό)	Δ. Κ. Σακελλαρόπουλος (εκδότης)
1886	<i>Ο παπα-Τρέχας</i> [Η-Π/1882.627 και 1889.767]	Α. Κοραΐς
	<i>Το σπήλαιον των ληστών</i> (διήγημα με εικόνας) (παιδικό μυθιστόρημα)	A.L.O.E., <i>The robber's cave</i>
	<i>Η Κυρά Καλή</i> (διήγημα με εικόνας) (παιδικό μυθιστόρημα) [Η-Π/1888.997]	
	<i>Άρτος διά νήπια</i> (παιδικό) [πρβλ. Η-Π/1875.102]	
1887	<i>Καθημερινή</i> (εφημερίδα)	
	<i>Καλλιτεχνική πινακοθήκη της Εστίας</i>	
	<i>Ελληνική βιβλιοθήκη</i> (σειρά έργων της ελληνικής και ξένης φιλολογίας): <i>Θάνος Βλέκας</i> (μυθιστόρημα) [Η-Π/1887.240-242]	Π. Καλλιγιάς Γουλιέλμος Μπαρτ (εκδότης)
	<i>Ιλιάς του Ομήρου εις την καθομιλουμένην</i> [Η-Π/1887.640]	Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
1888	<i>Λεξικόν της ελληνικής αρχαιολογίας</i> [Η-Π/1888]	Α. Ραγκαβής, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
	<i>Μικρός θησαυρός της ελληνικής γλώσσης</i> [Η-Π/1888.653]	Α. Ν. Γιάνναρης, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)

	<i>Βιβλιοθήκη του ελληνικού Λαού</i> (περιοδικό) [Η-Π/1888.123-131]	Ξ. Ζύγουρας (εκδότης)
	<i>20 Διηγήματα προς χρήση των παιδων</i> [Η-Π/1887]	Αρσινόη Παπαδοπούλου Αν. Κωνσταντινίδης (πώληση)
	<i>Ημερολόγιον Σκόκου</i> [Η-Π/1888]	Σκόκος Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
1889	<i>Διηγήματα διά παιδιά</i> [Η-Π/1890.395]	
	<i>Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν</i> [Η-Π/1890]	Ν. Γ. Πολίτης (επιμ.), Μπαρτ & Χιρστ (εκδότες)
	<i>Παιδικόν Περιοδικόν</i>	Μ. Ε. Κανακάκης - Ν. Α. Κολετσόπουλος (εκδότες)
	<i>Το Σύμπαν εικονογραφημένον</i>	Α. Παπαϊωάννου (διευθυντής)
	<i>Παιδική Ηχώ</i> (παιδικό περιοδικό)	
	<i>Κόσμος</i>	
1890	<i>Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Παιδων</i> του έτους 1890	
	<i>Αττικόν Μουσείον</i>	Ν. Γ. Ιγγλέσης (εκδότης)
	<i>Το Πρωσσικόν ανθοδοχείον</i> [Η-Π/1890]	Maria Edgeworth, <i>The Prussian vase</i> Γουλ. Δ. Ιωαννίδου (μτφ.)
1891	<i>Στοά</i> (εφημερίδα)	Αρ. Βαμπάς (εκδότης)
1893	<i>Ο Χρήστος και το παλαιόν του όργανον</i> (παιδικό) [Η-Π/1892.935]	Walton, Mrs O.F., <i>Christie's old organ;</i> <i>or 'Home, sweet home'</i>

Β΄ Ιστορικά

Έτος	Τίτλος	Συγγραφέας-εκδότης-μεταφραστής
(:)	<i>Τα θεμέλια της Ιστορίας</i> [Η-Π/1872.689]	Samuel B. Shciefelin, Μ. Δ. Καλοποθάκης (μτφ.)
(1884)	<i>Σύντομοι βιογραφία των διασήμων ανδρών της Αρχαιότητας</i> [Η-Π/1879.835]	Μ. Δ. Καλοποθάκης
(1885)	<i>Ιστορία της Ελλάδος</i> [Η-Π/1885]	Σπυρίδων Λάμπρου, δαπάνη Κ. Μπεκ
(1886)	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i> [Η-Π/1885]	Κ. Παπαρηγόπουλος, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
	<i>Βίοι των ενδόξων ανδρών της αρχαιότητας</i> [πρβλ. Η-Π/1888]	
	<i>Ελληνική αρχαιολογία</i> [πρβλ. Η-Π/1873.55, 1888.869, 1878.51]	
	<i>Πόλεις απολεσθείσαι και ανευρεθείσαι</i> [Η-Π/1873]	
	<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς</i> [Η-Π/1886.402-405]	Κ. Παπαρηγόπουλος, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
1891	<i>Γενική Ιστορία</i> [Η-Π/1891.160]	Δ. Παπαθεοδώρου, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)

Γ΄ Παιδαγωγικά - Εκπαιδευτικά - Επιστημονικά

Έτος	Τίτλος	Συγγραφέας-εκδότης- μεταφραστής
1883	<i>Οδηγός προκαταρκτικής εκπαίδευσης πρακτικός και θεωρητικός</i> [Η-Π/1880.591]	Δ. Ν. Λέριος
1884	<i>Παγκόσμιος φιλολογία</i> [Η-Π/1874.174]	Άννα Βόττα
1885	<i>Νέα αριθμητική προς χρίσιν των ελληνοπαίδων</i> [πρβλ. Η-Π/1885.66]	Δημ. Σ. Ζαλούχος, δαπάνη Α. Σ. Αγαπιπού
1886	<i>Στοιχεία επιστημονικής φυτολογίας</i> [Η-Π/1885.781]	Ιούλιος Βισνέρος, Θ. Αφεντούλης (μτφ.), Σπυρίδων Κουσολίνος (εκδότης)
	<i>Γεωγραφία και φυσική ιστορία</i> [Η-Π/1884.604]	Αντώνιος Καμπάνης (μτφ. εκ του γαλλικού)
1887	<i>Η Αιθιοπία από φυσιογνωστικήν, εθνολογικήν, ανθρωπολογικήν και ιατρικήν έποψιν</i> [Η-Π/1887.322]	Π. Παρίσης
	<i>Μαθήματα γεωμετρίας</i> [Η-Π/1887.521]	Βλάσιος Σκορδέλης
	<i>Μαθήματα γεωγραφίας</i> [Η-Π/1887.518]	Βλάσιος Σκορδέλης
1892	<i>Μελέται περί βελτιώσεως των κοινών</i> [Η-Π/1892.615]	Π. Ζ. Γρηγοράκης

Δ΄ Θεολογικά

Έτος	Τίτλος	Συγγραφέας-εκδότης-μεταφραστής
1883	<i>Περί των ερειπίων των πόλεων των αναφερομένων εν τη Αγία Γραφή</i> [Η-Π/1880.591]	W. K. Tweedle, Φ. Μ. Καλοποθάκης (μτφ.)
	<i>Εγχειρίδιο συστηματικής θεολογίας</i> [Η-Π/1882.176]	
1884	<i>Ταμεία (concordancia) της Νέας Διαθήκης</i>	
	<i>36 εικόνες παριστώσαι τα κυριώτερα συμβάντα της τε Παλαιάς και Νέας Διαθήκης</i>	
1885	<i>Παλαιά Διαθήκη των Εβδομήκοντα</i>	
1886	<i>Συνέκδημος ιερατικός Κοραή μετά των προλεγομένων</i> [Η-Π/1883.861]	A. Κοραΐς
	<i>Ο Τυφλός Βαρτίμειος και ο μέγας αυτού ιατρός</i> [Η-Π/1885.667]	
	<i>Θρησκευόμενα του αρχαίου κόσμου</i> [Η-Π/1880.354]	Canon Rawlinson
	<i>Συνοπτική ιστορία της του Χριστού εκκλησίας</i> [Η-Π/1868.559]	Αιδ. Κ. Γ. Βαρθ
	<i>Λόγοι Πρακτικοί διά κληρικούς και λαϊκούς</i>	
	<i>Λόγοι Ευαγγελικοί διά κληρικούς και λαϊκούς</i> [Η-Π/1880.381]	
	<i>Λόγοι Ιωνά Κιγγ</i>	J. King
	<i>Ανάπαυσις των πιστών</i> [πρβλ. Η-Π/1879]	M. Δ. Καλοποθάκης (μτφ.)
	<i>Αλήθειαι διά τον λαόν</i> [Η-Π/1879.36]	Ουΐλιέλμος Σ. Πλώμερ, M. Δ. Καλοποθάκης (μτφ.)
	<i>Παραίνεσις προς τους αμετανοήτους αμαρτωλούς</i> [πρβλ. Η-Π/1878]	M. Δ. Καλοποθάκης (μτφ.)
	<i>Η πρόοδος του Χριστιανού αποδημούντος</i> [Η-Π/1877]	
	<i>Βοήθημα ιερογραφικών</i> [Η-Π/1841]	

	<i>Τα τρία ευαγγέλια με σημειώσεις εξηγητικές</i> [Η-Π/1838]	
	<i>Υμνολόγιον μετά και άνευ μουσικής</i> [πρβλ. Η-Π/1875.792, 1877.695, 1877.696]	
	<i>Ερμηνεία κριτική και πρακτική των τεσσάρων ευαγγελίων</i> [Η-Π/1878 και 1871]	
1887	<i>Επιτομή της ιεράς ιστορίας ή της Παλαιάς Διαθήκης</i> [Η-Π/1887]	Βαρθολομαίος Γεωργιάδης (εκδότης)
	<i>Παύλου Αποστόλου η προς Γαλάτας επιστολή</i> [πρβλ. Η-Π/1890]	Ξενοφών Μόσχου
	<i>Λόγοι εν λίθοις ή η Γραφή βεβαιουμένη υπό της Γεωλογίας</i> [Η-Π/1867]	Δανιήλ Πετρούλιας, αρχιεπίσκοπος Αργολίδος (μτφ.)
1888	<i>Λεξικόν των Αγίων Γραφών</i> [Η-Π/1888]	Γ. Κωνσταντίνου
1889	<i>Ευαγγέλια και πράξεις</i>	
	<i>12 λόγοι δι' ανάγνωσιν κατά τας Κυριακάς εν οικογενείας ή επ' εκκλησίας</i> [Η-Π/1889]	
	<i>Υμνολόγιον διά θείαν λατρείαν</i> [Η-Π/1889.900]	
	<i>Η πρόδος του χριστιανού και της χριστιανής αποδημητρίας</i> [πρβλ. Η-Π/1877]	Μ. Δ. Καλοποθάκης (μτφ.)
1891	<i>Ερμηνεία όλης της Καινής Διαθήκης</i> [Η-Π/1891]	Απόστολος Μακρακάκης
	<i>Περί γενέσεως του ανθρώπου. Αρμονία χριστιανισμού και επιστήμης</i> [Η-Π/1893]	Ι. Σκαλτσούνης, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)

4. ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*

Τίτλος	Συγγραφέας-εκδότης-μεταφραστής
<i>Ο χωρικός και ο ξένος</i>	
<i>Μεγάλα αποτελέσματα</i>	
<i>Ο καλός ποιμίν</i>	
<i>Η Ελένη και η μήτηρ</i>	
<i>Εγχειρίδιον ελληνικής αρχαιολογίας</i>	Αθ. Ρουσόπουλος
<i>Μυθολογία</i>	Κ. Νεστορίδης
<i>Η κυρά Καλή</i>	
<i>Λόγοι εν λίθοις</i>	Λανιήλ Πετρούλιας, αρχιεπίσκοπος Αργολίδος
<i>Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Περί αναγνώσεως των Γραφών</i> (μτφ. εκ του αγγλικού)	Ανδρέας Λασκαράτος
<i>Ο Χρίστος και το παλαιόν του όργανον (Christie's Old Organ)</i>	Mrs. O. F. Walton
<i>Εγκόλπιον των νεανίδων, ήτοι ηθικά διηγήματα μετά 21</i> <i>εικονογραφιών εκ του αγγλικού</i>	Ανέστης Κωνσταντινίδης
<i>Χρηστομάθεια διά τα δημοτικά σχολεία μετ' εικόνων</i>	Ανέστης Κωνσταντινίδης
<i>Αθηνά</i> (περιοδικό διά την νεότητα)	Έκδοση του ομώνυμου συλλόγου στην Αθήνα
<i>Φυσική</i>	Εμμ. Ψύχας
<i>Prize</i> (ωραίων αγγλικόν περιοδικόν διά παιδιά)	
<i>Μύθοι και διάλογοι</i>	Δ. Γρ. Καμπούρογλου
<i>Οι κύνες και αι πράξεις αυτών</i>	
<i>Τίμων ο μισάνθρωπος</i>	Λουκιανός
<i>Παιδαγωγικόν σχολείον</i> (μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα)	Μιλτ. Βρατσάνος - Δ. Ιωαννίδης
<i>Ελβετός Ροβινσών (Swiss Family Robinson)</i>	Johan Wyss
<i>Οδύσσεια</i> (το ωραιότερον παραμύθι του κόσμου)	
<i>Οι μάρτυρες</i>	Σατωβριάνδος

<i>Ιστορία του ελληνικού έθνους</i>	Κ. Παπαρηγόπουλος, Αν. Κωνσταντινίδης (εκδότης)
<i>Ιστοριογραφική περιγραφή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως</i> (εκδ. εν Βιέννη της Αυστρίας 1851)	Γεώργιος Τσουκαλάς ο Ζακύνθιος
<i>Λακωνικά μυρολόγια</i>	Στ. Π. Ραζέλου
<i>Μύθοι του Άνδερσεν</i>	
<i>Ιλιάς</i>	Α. Κωνσταντινίδης (μτφ.)
<i>Διηγήματα διά παιδιά</i>	
<i>Μελέται περί βελτιώσεως των κοινών</i>	Π. Ζ. Γρηγοράκης
<i>Το σπήλαιον των ληστών</i> (διήγημα τερτινότατον και διδακτικώτατον) (The robber's cave)	A.L.O.E.
<i>Περί γενέσεως του ανθρώπου. Αρμονία χριστιανισμού και επιστήμης</i>	Ι. Σκαλτσούνης, τύποις Α. Κωνσταντινίδου
<i>Ο Παπά Τρέχας</i>	Αδαμάντιος Κοραΐς
<i>Παγκόσμιος φιλολογία</i>	Άννα Βόττα
<i>Εγχειρίδιον θεολογίας</i>	Archibald Alexander Hodge
<i>Ο Θωμάς Βράουν εν Ρούγβη</i> (Tom Brown's Schooldays)	Thomas Hughes
<i>Βοήθημα ιερογραφικόν</i>	

* Καταγράφονται όσα έντυπα προτείνονται έμμεσα από το περιοδικό ως κατάλληλα (ωφέλιμα) αναγνώσματα. Συνήθως η πρόταση έχει τη μορφή έμμεσης παρότρυνσης που περικλείεται εντός άλλου κειμένου, στο οποίο ο συντάκτης κάνει αναφορά σε ένα βιβλίο που θεωρεί χρήσιμο να διαβάσουν οι αναγνώστες. Με άλλα λόγια δεν πρόκειται για βιβλιοκριτική, αγγελία ή παρουσίαση, αλλά για έμμεση αναγνωστική πρόταση, η οποία κατατίθεται γιατί είναι σχετική με το θέμα που πραγματεύεται ο συντάκτης.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

α. Αρχεία

Αρχείο Ιωάννη Τσεβά

Αρχείο Thomas Hewett Waterman, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Σλήμαν, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Ελληνικό Ιστορικό Ευαγγελικό Αρχείο

Records of the American and Foreign Christian Union (A.F.C.U.)

β. Εφημερίδες - περιοδικά - ημερολόγια - φυλλάδια

Αθηναϊς (1876-1882)

Αλήθεια (Αύγουστος 1874)

Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων (1837-1844)

Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων (1847-1849)

Απόλλων (Μάιος 1883-Ιούλιος 1892)

Ασμοδαίος (1875-1885)

Αστήρ της Ανατολής (1858-1886, 1894)

Αττικόν Ημερολόγιον του Δισέκτου έτους 1889

Αττικόν Μουσείον (1883-1885, 1890-1892)

Αυγή (Αύγουστος 1875)

Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1945)

Διηγήματα διά Παιδιά

Εθνοφύλαξ (Σεπτέμβριος 1875)

Ειρήνη (Νοέμβριος 1875)

Εστία (1876-1895)

Εφημερίς (Μάρτιος, Μάιος, Δεκέμβριος 1874)

Εφημερίς των Μαθητών (1852-1855)

Εφημερίς των Παίδων (1868-1893)

Ημερολόγιον της Αθηναϊδος (1879)

Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Παίδων του Έτους 1890

Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών (1888)

Κυψέλη της Ζακύνθου (Ιανουάριος 1884-Ιούλιος 1887)

Λόγος (Μάιος 1869)

Ο Μέντωρ (1869-1874)

Μουσείον (1873-1875)

Μύρια Όσα (1868-1869)

- Νέα Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1859-1861)
Παιδική Αποθήκη (1836)
Παιδικόν Περιοδικόν (1889-1891)
Παλιγγενεσία (Αύγουστος 1876)
Πανδώρα (1850-1872)
Παρνασσός (1890, 1892, 1893)
Στοά (Αύγουστος 1874)
Σύμπαν (1879)
Το Σύμπαν (1887-1889)
Τηλέγραφος (Απρίλιος 1879)
Η Φιλόστοργος Μήτηρ (1862)
Child's Companion and Juvenile Instructor (1869)
Children's Prize (1867)
The Child's Paper (1865)
The Cornell Era (Μάρτιος 1871)
The New York Evangelist (Φεβρουάριος 1872)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έφφ, «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, 54 (1995), σ. 17-20.
- Αγγελούπουλου Βίτω, «Τα περιοδικά για παιδιά στην Ελλάδα. Σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία τους», *Διαδρομές*, 15 (1989), σ. 186-190.
- Αγγέλου Α., «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος» στο Παλαιολόγος Γρ., *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα 1989.
- Αγγέλου Α., «Το διαφυγόν μυθιστόρημα 2» στο Κ. Ντελόπουλος (επιμ.), *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997.
- Αλισανδράτος Γ. Γ., «Λασκαράτος και Ροΐδης», *Νέα Εστία*, 70/827 (1961), σ. 35-100.
- Αναγνωστόπουλος Β. Δ., «Παιδικά-νεανικά περιοδικά (καταγραφή)», *Διαδρομές*, 32 (1993), σ. 311-316.
- Αναγνωστόπουλος Β. Δ., *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 2001.
- Angelet C. - Herman J., «Αφηγηματολογία» στο Delcroix M. - Hallyn F., *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου* (επιμ. - μτφ., Ι. Ν. Βασιλαράκης), Αθήνα 1997, σ. 196-236.

- Αμπού Ε., *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η «Σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, (μτφ. Α. Σπύλιου) Αθήνα χ.χ.
- Agès Ph., *Αιώνες παιδικής ηλικίας* (μτφ. Γιούλη Αναστασοπούλου), Αθήνα 1990.
- Βαγενάς Ν. (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο 1997.
- Βάμβας Κ. Χ., «Περί ιδρυμάτων της προβλεπτικότητας», *Παρνασσός*, τ. ΙΓ΄, τχ. 3, Μάρτιος 1890, σ. 147-168.
- Βάμβας Ν., *Σύντομος απάντησις προς τον υποκρυπτόμενον υπό Ζ. Π. Ρ. πατέρα της προ ολίγου διαδοθείσης αναισχύντου επιστολής περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρείας κ.τ.λ., εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομπλά, 1836.*
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών*, Αθήνα 1987.
- Βασιλούδη Βασιλική, «Εφημερίς των Παίδων» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β΄, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 321-322.
- Βασιλούδη Βασιλική, «Καλοποθάκης Μιχαήλ» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β΄, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 502-503.
- Βατόπουλος Ν., «Ο σύγχρονος μύθος της Διαπλάσεως», *Η Καθημερινή*, 26 Ιανουαρίου 2003.
- Βελουδής Γ., *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994.
- Bettelheim B., *Η γοητεία των παραμυθιών* (μτφ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα 1995.
- Βικέλας Δ., «Περί αγωγής» στο *Διαλέξεις και αναμνήσεις*, Αθήναι 1893.
- Bloch M., *Απολογία για την Ιστορία: το επάγγελμα του ιστορικού* (μτφ. Κ. Γαγανάκης), Αθήνα 1994.
- Braudel F., *Μελέτες για την Ιστορία*, Αθήνα 1987.
- Burns E., *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, τ. Α-Β΄, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- Γιάκος Δ., *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Από τον ΙΘ΄ αιώνα ως σήμερα*, Αθήνα 1991.
- Γιαννόπουλος Σ., *Συλλογή των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι του 1901*, Αθήνα 1998 [επανέκδοση].
- Γκίκας Π. Γ., «Ένας Άγγλος ιεραπόστολος στη μετεπαναστατική Εύβοια», *Αρχείο Ευβοϊκών μελετών*, ΙΔ΄ (1968), σ. 87-112.

- Γκίνις Δ., *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, Αθήνα 1967.
- Γκίνις Δ.- Μέξας Β., *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 1-3, Αθήνα 1939-1957.
- Clogg R., «Ο Parsons και ο Fisk στο γυμνάσιο της Χίου», *Ο Εραμιστής*, τ. Ε΄, τχ. 30 (1967), σ. 177-193.
- Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Πρώτες ενθυμήσεις*, Αθήνα 1989.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1987.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1994.
- Διαμαντούρος Π. Ν., «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο Δερτιλής Γ. Β. - Κωστής Κ. (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 123-129.
- Δουληγέρης Π., *Ο αιρετικός Καλοποθάκης ή έλεγχος των ψευδεναγγελικών*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1892.
- Δραγούμης Ν. Μ., *Το εγκόλπιον του εργατικού λαού*, εν Αθήναις, τυπογραφείον Λαζάρου Δ. Βιλλάρá, 1869.
- Δροσίνης Γ., *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, Αθήνα 1940.
- Dosse F., *Η Ιστορία σε ψίχουλα* (μτφ. Αγγελική Βλαχοπούλου), Ηράκλειο 1993.
- Δράγας Γ., *Ιωνάς Κινγκ (1792-1869). Αμερικανός ιεραπόστολος, φιλέλληνας, εκπαιδευτικός, θεολόγος*, Αθήνα 1972.
- Δρούλια Λουκία (εισ.-επιμ.), *Πολιτικά φυλλάδια του Αδαμάντιου Κοραή*, Αθήνα 1983.
- Δρούλια Λουκία (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2005.
- Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α-Δ΄, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008.
- Eagleton T., *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας* (μτφ. Μ. Μαυρώνας), Αθήνα 1996.
- Ελληνικά Περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1944)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας-Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1983 [πολυγραφημένο].
- Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, έκδοσις β΄, (εισ.-επιμ. Τωμαδάκη Ν. Β.), Αθήνα 1948.

- Επιστολή περί του τις ο υποκεκρυμμένος σκοπός των εις την Ελλάδα ιεραποστόλων της Βιβλικής Εταιρείας (των κοινώς λεγομένων Αμερικανών) εκ των πράξεων και εκ των βιβλίων των αποδεικνυόμενος, εν Παρισίους, εκ της τυπογραφίας Κ. Ερβάρτου, 1836.*
- Ζερβού Αλεξάνδρα, *Λογοκρισία και αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων*, Αθήνα 1996.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1983)*, Αθήνα 1986.
- Hallyn F. - Jacques G., «Πλευρές του παρακειμένου», στο Delcroix M. - Hallyn F., *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου* (επιμ. - μτφ., Ι. Ν. Βασιλαράκης), Αθήνα 1997, σ. 237-253.
- Hobsbawm E. J., *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, (μτφ. Μαριέτα Οικονομοπούλου), Αθήνα 1990.
- Ηλιού Φ., *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Τετράδια Εργασίας 4, Αθήνα ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983.
- Ηλιού Φ., «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, 4 (1985), σ. 387-404.
- Ηλιού Φ., *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν Σου*, Αθήνα 1988.
- Ηλιού Φ., «Βιβλία και αριθμοί: η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά*, 14 (1991), σ. 157-216.
- Ηλιού Φ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου* (εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου - Σ. Μπουρνάζος - Πόπη Πολέμη), Ηράκλειο 2005.
- Ηλιού Φ. - Πολέμη Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Α-Δ' Αθήνα 2006.
- Θαναπλάκη-Πανταζή Καλλιόπη, *Αμερικανοί μισσιονάριοι στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα: εκδοτική δραστηριότητα και εκπαιδευτικό έργο*, Τμήμα Ιστορίας Εθνολογίας, ΔΠΘ, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Κομοτηνή, 2003.
- Θαναπλάκη Πόλλη, *Αμερική και Προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών μισσιονάριων για την Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2005.
- Θαναπλάκη Πόλλη, «Οι προτεσταντικές ιδέες, ο Mark Twain και το πρότυπο του παιδικού χαρακτήρα στο μισσιοναρικό βιβλίο στην Ελλάδα (19ος αι.)», *Μνήμων*, 27 (2005), σ. 109-127.
- Θαναπλάκη Πόλλη, «Οι σχέσεις του Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη με τους Αμερικανούς μισσιονάριους μέσα από ανέκδοτη αλληλογραφία (1873-1880)», *Τα Ιστορικά*, 49 (2008), σ. 449-457.

- Θεοδώρου Βασιλική - Κοντογιάννη Βασιλική (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία: 19ος- 20ός αι.*, Αθήνα 1999.
- Θεοδώρου Βασιλική, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων*, 24 (2002), σ. 145-178.
- Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, *Ερευνητικό πρόγραμμα. Διεθνή συμπόσια. Διαρκές σεμινάριο. Δημοσιεύματα 1983-2009*, Αθήνα 2009.
- Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α-Β', Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984, Αθήνα 1986.
- Καζαντζάκη Γαλάτεια, «Τι διαβάζουν τα παιδιά μας», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 3 (1913), σ. 216-231.
- Καλλέργης Η., *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 1995.
- Καλλιγά Ελένη, *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα-Ιωάννινα 1990.
- Καλλιγιάς Π., *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα 1991.
- Καλοποθάκης Δ. Φ., *Υμνολόγιον διά θείαν λατρείαν μετά μουσικής*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας της Βασ. Αυλής Ν. Γ. Ιγγλέση, 1889.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Ιστορία των Δελαουάρων και Ιροκουάς Ινδών ήτοι των αυτοχθόνων Αμερικανών*, εν Αθήναις, τύποις «Λακωνίας», 1859.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Υμνολόγιον παιδικόν διά σχολεία και οικογενείας. Έκδοσις τετάρτη μετά μουσικής*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Λακωνίας, 1875.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Περί θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών*, εν Αθήναις, τύποις «Λακωνίας», 1886.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Η θεωρία της εξελίξεως υπό καθαρώς επιστημονικόν έλεγχον*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, 1891.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Αι αξιώσεις του Χριστιανισμού κυρούμεναι υπό της επιστήμης*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου Ν. Γ. Ιγγλέση, 1893.
- Καλοποθάκης Μ. Δ., *Αστρονομία και θρησκεία*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου Ν. Γ. Ιγγλέση, 1893.
- Καλοποθάκης Μ. Δ. (μτφ.), *Οι Ιησούται περί της αρχής της αυξήσεως, πράξεων, καταργήσεως και ανορθώσεως υπό Αλεξάνδρου Δουφίου (Alexander Duff)*, εν Αθήναις, τύποις «Λακωνίας», 1858.

- Κανατσούλη Μένη, *Ιδεολογικές διαστάσεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000.
- Καπλάνογλου Μαριάνθη, *Ελληνική λαϊκή παράδοση. Τα παραμύθια στα περιοδικά για παιδιά και νέους (1836-1922)*, Αθήνα 1998.
- Καραβά Ζαχαρούλα, «Ο ελληνικός κωνσταντινουπολίτικος περιοδικός Τύπος για παιδιά και νέους στις αρχές του εικοστού αιώνα», *Διαδρομές*, 93 (2009), σ. 72-77.
- Καραβά Ζαχαρούλα, *Τα ελληνικά κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919)*, Αθήνα 2010.
- Καράογλου Χ., *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Α': *Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Καρμίρης Ι., *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, τ. Ι', Αθήναι, τύποις Α. Ζ. Διαληψιά, 1937.
- Καρπόζηλου Μάρθα, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1830-1914)*, Αθήνα 1987.
- Καρπόζηλου Μάρθα, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επιτεριδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, 1991.
- Καρπόζηλου Μάρθα, «Ελληνικά περιοδικά για παιδιά και εφήβους (1836-1936)», *Το παιδικό έντυπο. Πρακτικά Συμποσίου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο-Δήμος Θεσσαλονίκης (16-17 Ιανουαρίου 1993), Δήμος Θεσσαλονίκης: Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών, 1993, σ. 57-68.
- Κάσσης Κ., *Παραλογοτεχνία στην Ελλάδα 1830-1980. Λαϊκά φυλλάδια. Ο γραφτός Καραγκιόζης*, Αθήνα 1985.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Άντα, *Το θαυμαστό ταξίδι. Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα 1997.
- Κινγκ Ι., *Συνοπτική επιθεώρησης της Παλαιστίνης και Συρίας*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου της «Λακωνίας», 1859.
- Κισκήρα Κωνσταντία Π., «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914: η δράση της American Board», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. ΙΒ' (1997-1998), σ. 97-128.
- Κιτρομυλίδης Π., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα» στο Δερτιλής Γ. Β. - Κωστής Κ. (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 59-70.
- Κιτρομυλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996.

- Κόκκινος Γ., *Από την Ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998.
- Κολιόπουλος Ι. Σ., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1914*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κοντογιάννη Βασιλική, «Simon de Nantua και Γεροστάθης. Από τη στοιχειώδη διδαχή του γαλλικού λαού σε μια φιλόδοξη εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων», *Νέα Εστία*, τ. 153, τχ. 1572, σ. 93-117.
- Κοραΐς Α., *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν Επικράτειαν Γραικούς, εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμου εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής Διδασκαλίας, εν έτει Α΄ της ελευθερίας*, (1788), φωτοανατύπωση του Κ.Ν.Ε., *Πολιτικά Φυλλάδια*, Αθήνα 1983.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Αθήνα 1995.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά Σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα 1988.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1997.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος. Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Αθήνα 1995.
- Κουντουρά Λίνα, «Ιστορία της λογοτεχνίας και η διδασκαλία της: ένα παλιό σχολικό είδος μπροστά στη σύγχρονη προβληματική» στο Αποστολίδου Β. - Χοντολίδου Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα 1999, σ. 349-357.
- Κριμπάς Κ., «Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα. Τα πρώτα βήματα: η αλληλογραφία Χελδράχ-Δαρβίνου», *Τα Ιστορικά*, 2 (1984), σ. 335-348.
- Κυριακάκης Μ. Β., *Πρωτοπορία και πρωτοπόροι*, Αθήνα 1985.
- Λαμπρύλος Κ. Χ(ατζή) Νικολάου, *Ο Μισσιοναρισμός και Προτεσταντισμός εις τας Ανατολάς, ήτοι, διαγωγή των Προτεσταντών μισσιοναρίων εις τα μέρη μας, εις τινά τε άλλα της γης μέρη, και σχέσεις του Προτεσταντισμού προς τη μητέρα πασών των εκκλησιών και το ελληνικόν έθνος*, τυπωθέν εν Σμύρνη 1836, νυν δε μετατυπωθέν εν Αθήναις, τύποις Κ. Νικολαΐδου 1837.
- Λιάκος Α., «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, 31 (1999), σ. 259-290.
- Λυτ Χριστιάνα, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα* (μτφ. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν), Αθήνα 1998.

- Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα-Ιωάννινα 1986.
- Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα 1997.
- Μαλαφάντης Δ., *Οι «Αθηναϊκαί Επιστολαί» του Γρ. Ξενόπουλου στη «Διάπλασιν των Παίδων» (1896-1947)*, Αθήνα 1995.
- Μάργαρης Δ., *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Αθήναι χχ.
- Ματάλας Π., *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.
- Μελάς Λ., *Ο Γεροστάθης ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, τ. Γ', εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1858.
- Μελάς Λ., *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1871.
- Μελάς Λ., *Παιδαγωγικόν εγκόλπιον των Ελληνοπαίδων. Μετά 40 εικονογραφιών εξ αρχαίων πρωτοτύπων*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1879.
- Μεταλληνός Γ. Δ., «Η κατά την Ανατολήν Δύσις. Ο “μετακενωτικός ρόλος” των δυτικών μισσιοναρίων στο ελληνικό κράτος», *Σύναξη*, 8 (1983), σ. 23-55.
- Μεταλληνός Γ. Δ., *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικὴν*, Αθήνα 2004.
- Μουλλάς Π., *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1992.
- Μουλλάς Π. (εισ.), *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1939)*, τ. Α', Αθήνα 1996.
- Μουλλάς Π. (εισ.), *Η παλαιότερή μας πεζογραφία. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. Α', Αθήνα 1998.
- Μουλλάς Π., «Ελληνικός 19ος αιώνας: το μυθιστόρημα στο στόχαστρο», *Εστία*, 1779 (2005), σ. 981-1000.
- Μουλλάς Π., *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και η γυναικεία εκπαίδευση*, Αθήνα 1987.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της παιδικής ηλικίας» στο *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας*

- και της νεότητας, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997) Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1998, σ. 141-156.
- Μπίκας Π., *Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα στον 19ο αιώνα*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μποτουροπούλου Ιφιγένεια, *Ο Ernest Renan και η σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
- Νάσιουτζικ Παυλίνα, «Η παιδεία στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Τα σχολεία των Αμερικανών ιεραποστόλων» στο *Ο έξω Ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922. Πνευματικός και κοινωνικός βίος*, Επιστημονικό Συμπόσιο (30-31 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα 1998, σ. 323-341.
- Νάσιουτζικ Παυλίνα, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα 2002.
- Nørgaard L., «Συμπληρωματικά σχόλια στις σχέσεις Λασκαράτου-Ροΐδη. Από το αρχείο του Θεόδωρου Χάνσεν», *Scandinavian Studies in Modern Greek*, 7-8 (1984), σ. 79-99.
- Nørgaard L., «Γύρω από τις σχέσεις Λασκαράτου-Ροΐδη», *Πόρφυρας*, 63 (1992), σ. 35-45.
- Nørgaard L., «Η αλληλογραφία μεταξύ Μιχαήλ Καλοποθάκη και Θεόδωρου Χάνσεν-Από τα πρώιμα χρόνια της ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας», *Αστήρ της Ανατολής*, 10 (2002), σ. 262-278.
- Nørgaard L., «Ο Μιχαήλ Καλοποθάκης, ο Ανδρέας Λασκαράτος και ο Δανός φίλος τους Θεόδωρος Χάνσεν», *Επτανησιακά Φύλλα*, 22 (2002), σ. 5-34.
- Nørgaard L., «Τα γράμματα της οικογένειας Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου προς τον Δανό ιερέα Θεόδωρο Χάνσεν», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Γ' (2006), σ. 11-370.
- Νούτσος Μπ., «Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική» στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (1-5 Οκτωβρίου 1984), τ. Β', Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1986, σ. 449-456.
- Ντελόπουλος Κ., *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής*, Αθήνα 1995.
- Ντελόπουλος Κ., *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995.
- Ντελόπουλος Κ., «Από τα πεζογραφήματα για παιδιά στην παιδική πεζογραφία. Τα χρόνια των ψηλαφήσεων και των σχηματισμών» στο Βαγενάς Ν. (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο 1997, σ. 227-234.

- Ντελόπουλος Κ. (επιμ.), *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997.
- Ντελόπουλος Κ., «Παιδική Εφημερίς: ένα ξεχασμένο παιδικό περιοδικό στο κλείσιμο του αιώνα» στο Κ. Ντελόπουλος, *Τα παιδικά αναγνώσματα των πάππων μας. Η ευρωπαϊκή σκηνή και το ελληνικό προσκήνιο*, Αθήνα 2008, σ. 171-199.
- Ντενίση Σοφία, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott*, Αθήνα 1994.
- Ντενίση Σοφία, «Το κενό (;) της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας 1780-1880: απουσία ή άγνοια;», στο *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης (3-6 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 127-137.
- Εενόπουλος Γρ., *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα 1958.
- Οικονομίδου Αναστασία, «Πίσω από τις λέξεις, ανάμεσα στις γραμμές: η λειτουργία της ιδεολογίας σε ένα παιδικό ανάγνωσμα», *Διαδρομές*, 51 (1998), σ. 209-214.
- Οικονομοπούλου Βασιλική, «Αναγνώσματα για κορίτσια στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Περίπλους*, 49 (2000), σ. 59-66.
- Οικονόμος Κ. ο εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Α-Γ΄, Αθήνησι, τύποις Φ. Καραμπίνου, 1862.
- Οττεν Μ., «Σμειολογία της ανάγνωσης» στο Delcroix M. - Hallyn F., *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου* (επιμ.-μτφ., Ι. Ν. Βασιλαράκης), Αθήνα 1997, σ. 407-420.
- Το παιδικό έντυπο*, Πρακτικά Συμποσίου (16-17 Ιανουαρίου 1993), Δήμος Θεσσαλονίκης, Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών, Θεσσαλονίκη 2003.
- Παπαγεωργίου Ν. Σόφη, «Δύο Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μάνη», *Πρακτικά Α΄ διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, Αθήνα 1976, σ. 22-28.
- Παπαγεωργίου Ν. Σόφη, *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*, Αθήνα-Ιωάννινα 2001.
- Παπαδάκη Λυδία, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες "Γρηγορείτε": οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 (1997), σ. 303-302.
- Παπανικολάου-Κρίστενσεν Αριστέα, «Μαρτυρίες για την Ελλάδα σε αρχεία της Δανίας, 19ος αι.», *Τα Ιστορικά*, 8 (1998), σ. 172-180.

- Πατρική Διδασκαλία (1798), φωτοανατύπωση του Κ.Ν.Ε. στα Πολιτικά Φυλλάδια του Αδαμαντίου Κοραή, Αθήνα 1983.
- Πάτσιου Βίκυ, «Η Διάπλασις των Παίδων και ο Τύπος: 1880-1989», *Διαδρομές*, 15 (1989), σ. 215-217.
- Πάτσιου Βίκυ, *Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία*, Αθήνα-Ιωάννινα 1991.
- Πάτσιου Βίκυ, «Παιδικός περιοδικός Τύπος και ιστορία της λογοτεχνίας. Ο Κώστας Καρυωτάκης στη Διάπλαση των Παίδων» στο *Παιδικό έντυπο. Πρακτικά Συμποσίου*, (16-17 Ιανουαρίου 1993), Δήμος Θεσσαλονίκης: Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 83-87.
- Πάτσιου Βίκυ, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» (1879-1922). *Το πρότυπο και η συγκρότησή του*, Αθήνα 2^η 1995.
- Πεσμαζόγλου Τερέζα, *Το ηρωϊκό παραμύθι της Π. Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό από τις απαρχές στην ωριμότητα της νεοελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1991.
- Πετρόπουλος Ι. Α., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1922)*, τ. Α-Β', Αθήνα 1985.
- Πέτρου Σ. (επιμ.-εισ. Φ. Ηλιού), *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα 1976.
- Πολατίδου Άννα, *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1917): ευρετήρια για τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγών-Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2004.
- Πολέμη Πόπη, *Η βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Αθήνα 1990.
- Πολέμης Δ., «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτα ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Εραμιστής*, τ. Ε', τχ. 45-46, (1970), σ. 153-168.
- Πολέμης Δ., «Άγνωστα μονόφυλλα των εν Σύρω μισσιοναρίων και ειδήσεις περί του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου», *Ο Εραμιστής* τ. Ι', τχ. 55, (1972), σ. 14-22.
- Πολέμης Δ., «Από τη δραστηριότητα του εν Μάλτα ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Εραμιστής* τ. Ι', τχ. 59, (1972-1973), σ. 213-240.
- Πολέμης Δ., «Τα παιδικά βιβλία στις εκδόσεις των μισσιοναρίων» στο Ντελόπουλος Κ. (επιμ.), *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 121-135.
- Πολίτης Α., *Ρομαντικά χρόνια*, Αθήνα 1993.

- Πολυκανδριώτη Ουρανία, *Η διάπλωση των Ελλήνων: Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης (1858-1928)*, Αθήνα 2011.
- Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, Αθήνα 1995.
- Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007.
- Ριζάκη Ειρήνη, «Το φύλο της γραφής ή η γραφή ως δικαίωμα στον ελληνικό 19ο αιώνα» στο Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος γυναικών*, Αθήνα 2008, σ. 143-154.
- Rousseau J. J., *Αιμίλιος ή περί Αγωγής* (μτφ. Πολυτίμη Γκέκα), Αθήνα 2001.
- Rousseau J. J., *Αιμίλιος ή περί αγωγής* (μτφ. Γ. Σπανός), Αθήνα 2002.
- Σακελλαρίου Χ., *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας. Ελληνική και παγκόσμια*, Αθήνα 1991.
- Σακελλαρίου Χ., «Τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η ιδεολογία τους» στο *Παιδικό έντυπο*, Πρακτικά Συμποσίου, (16-17 Ιανουαρίου 1993), Δήμος Θεσσαλονίκης: Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 43-52.
- Σαχίνης Α., *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.
- Σαχίνης Α., *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1980.
- Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. 2, Αθήνα 1975.
- Σκιαδάς Ν., *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Β' 1829-1862, Αθήνα 1981.
- Σκλαβενίτης Τρ. - Στάικος Κ. (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα 2000.
- Schurewegen F., «Θεωρίες πρόσληψης» στο Delcroix M. - Hallyn F., *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου* (επιμ.-μτφ. Ι. Ν. Βασιλαράκης), Αθήνα 1997, σ. 386-406.
- Σμυρναίος Α. Λ., «Έντουαρντ Μάσσον. An apology for the Greek church (1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσμένος καιροσκοπισμός;» *Νέα Εστία*, 1757 (2003), σ. 1016-1037.
- Σμυρναίος Α. Λ., *Στα ίχνη της ουτοπίας. Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006.
- Σμυρναίος Α. Λ., «Η παράδοση γοητεία της χριστιανικής ειδωλολατρίας»: η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του John Hill στην Αθήνα του 19ου αιώνα» στο Α. Λ. Σμυρναίος, *Μετέωρος ζήλος. Προτεσταντική προσπαιδεία και νεοελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα 2006, σ. 99-137.

- Σολομωνίδης Χ., *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959.
- Σταθάτου Πολυξένη, *Το παιδικό περιοδικό «Εφημερίς των Παίδων» (1868-1893)*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, ΠΤΔΕ-ΕΚΠΑ, 2000.
- Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείο Στατιστικής, *Στατιστική του ελληνικού Τύπου κατά τους πρώτους μήνας του 1892*, Αθήνα 1892.
- Tonnet H., *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, (μτφ. Μαρίνα Καραμάνου), Αθήνα 2001.
- Τσεβάς Ι., «Μαρία Καλοποθάκη, η πρώτη Ελληνίδα γιατρός», *Αστήρ της Ανατολής*, 2 (2003), σ. 54-60.
- Τσεβάς Ι., «Αστήρ της Ανατολής» στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Α', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 308-309.
- Τσεβάς Ι., «Δημήτριος Καλοποθάκης [Φράνσις]», Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', Αθήνα, ΙΝΕ/ ΕΙΕ, 2008, σ. 501-502.
- Τσεβάς Γ., «Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και οι σχέσεις του με τις αμερικανικές ιεραποστολές: πραγματολογικές και κριτικές παρατηρήσεις», *Τα Ιστορικά*, 50 (2009), σ. 215-221.
- Τσιριμώκου Λίζυ, *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα 2000.
- Τσιρπανλής Ζ. Ν., *Η Ευρώπη και ο κόσμος 1814-1914*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Γενική Σύνοδος της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας, *Υμνολόγιο*, Αθήνα 1995.
- Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, Αθήνα 1987.
- Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (μτφ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα χ.χ.
- White H., «Το πλαίσιο αναφοράς του κειμένου: μέθοδος και ιδεολογία στη Διανοητική Ιστορία» στο *Διανοητική Ιστορία. Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης* (μτφ. Έφη Γαζή - Έλσα Κοντογιώργη - Γ. Κόκκινος), Αθήνα 1996, σ. 133-179.
- Wilson S. S., *Το Παλληκάριον* (επιμ. Δ. Πολέμης), Αθήνα 1990.
- Χανός Δ., *Το Παιδικό λαϊκό φυλλάδιο-περιοδικό-βιβλίο*, Αθήνα 1991.
- Τα χαρτονομίσματα της Ελλάδος από το 1828 έως σήμερα*, Αθήνα, Τράπεζα Πίστεως, 1994.
- Χατζηδημητρίου-Παράσχου Σοφία, «Ο ελληνικός περιοδικός Τύπος για παιδιά και νέους», *Περίπλους*, 49 (2000), σ. 48-58.
- Χατζηδημητρίου-Παράσχου Σοφία, *Το περιοδικό «Παιδικός Κόσμος»*

(1930-1952). Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού περιοδικού Τύπου, Αθήνα 2008.

Χριστόπουλος Π. Φ., *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Αθήνα 1993.

Ξενόγλωσση

Althusser L., "Ideology and ideological state apparatuses", Rivkin J. - Ryan M. (επιμ.), *Literary theory: an anthology*, Λονδίνο 1998, σ. 693-702.

Avery Gillian, *Nineteenth century children*, Λονδίνο 1965.

Avery Gillian, *Behold the child: American children and their books 1621-1922*, Λονδίνο 1994.

Balibar E. - Macherey P., "On Literature as an ideological form", Mulhern F. (επιμ.), *Contemporary marxist literary criticism*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1992, σ. 43-58.

Barker M., *Comics: Ideology, power and the critics*, Μάντσεστερ 1989.

Beetman Margaret, "Open and closed: the periodical as a publishing genre", *Victorian Periodicals Review*, XXII/3 (1989), σ. 96-100.

Benton M., "Reader-response criticism", Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 71-88.

Bingham Jane - Scholt Grayce, *Fifteen centuries of children's literature. An annotated chronology of British and American works in historical context*, Λονδίνο 1980.

Brake Laurel - Humphreys Anne, "Critical theory and periodical research", *Victorian Periodicals Review*, XXII/3 (1989), σ. 94-95.

Cairns Edith M., *Catalogue of the collection of children's books 1617-1939 in the library of the University of Reading*, Reading 1988.

Cannon Susan R., "The best magazine for children of all ages: cross-editing St. Nicholas magazine (1873-1905)", *Children's Literature*, 25 (1997), σ. 153-180.

Carpenter H. - Prichard Mari, *The Oxford companion to children's literature*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1999.

Carter Dee, "The golden thread: some early tract writers", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 49-64.

- Cawood Gayle Ealy - Greenlaw M. Jean, "Juvenile magazines in the U.S.A.: A complete overview with history and trends", *Top of the News*, 34 (1978), σ. 365-374.
- Coats Karen, " 'Keepin it plural': children's studies in the academy", *Children's Literature Association Quarterly*, 26/3 (2001), σ. 140-150.
- Cunningham H., *Children and childhood in western society since 1500*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1995.
- Cutt Margaret N., *Mrs Sherwood and her books for children*, Λονδίνο 1974.
- Cutt Margaret N., *Ministering angels. A study of nineteenth-century writing for children*, Wormley 1979.
- Dane J., "De vrucht van bijbelsche opvoeding". *Populaire leescultuur en opvoeding in Protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*, Verloren 1996.
- Dane J., "Supervising children's literature in the Netherlands, ca. 1880-1940", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 337-347.
- Daniels Morna, "The search for Mrs Walton and her world", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 116-131.
- Darton H. F. J., *Children's books in England: five centuries of social life*, Καίμπριτζ 1982.
- Demers Patricia, "Mrs Sherwood and Hesba Stretton. The letter and spirit of evangelical writing", McGavran J. (επιμ.), *Romanticism and children's literature in the nineteenth century England*, Αθήνα-Λονδίνο 1991 σ. 129-149.
- Dixon Diana, "Children and the Press, 1866-1914", Harris M. - Rutherford A. L. (επιμ.), *The Press in English society from seventeenth to nineteenth centuries*, New Jersey 1986, σ. 153-148.
- Dixon Diana, "From instruction to amusement: attitudes of authority in children's periodicals before 1914", *Victorian Periodicals Review*, XIX/2 (1986), σ. 63-67.
- Douglas J. D. (επιμ.), *The new international dictionary of the Christian church*, Exeter 1974.
- Drotner Kirsten, *English children and their magazines 1751-1945*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1988.

- Dujardin Carin, "The missionary novel: a modern medium for an anti-modern message. The Belgian case: a comparative analysis", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 271-280.
- Dwason Janis, "The origins of nineteenth century juvenile periodicals: the Young Gentleman's and Lady's Magazine (1799-1800) and its predecessors", *Victorian Periodicals Review*, 29/3 (1996), σ. 217-241.
- Dwason Janis, "Trade and Plumb-Cake in Lilliput: the origins of juvenile consumerism and early English children's periodicals", *Children's Literature in Education*, 29/4 (1998), σ. 175-198.
- Eagleton T., *Marxism and literary criticism*, Λονδίνο 2001.
- Egoff Sheila, *Children's periodicals of the nineteenth century*, Λονδίνο 1951.
- Findlay Rosie, "Small print: the golden age of children's periodicals in Great Britain", *Cahiers Victoriens et Edouardiens*, 55 (2002), σ. 53-69.
- Fourment A., *Histoire de la presse des jeunes et des journaux d'enfants: 1768-1988*, Παρίσι 1987.
- Fyfe Aileen, *Industrialised conversion: the Religious Tract Society and popular science publishing in Victorian Britain*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Jesus College, University of Cambridge, 2000.
- Fyfe Aileen, "A short history of the Religious Tract Society", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 13-35.
- Ghesquière Rita, "Between evangelisation and economy. A Profile of Averbode publishers (1920-2000)", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 381-405.
- Gillespie Joanna Bowen, "An almost irresistible enginery: five decades of nineteenth century Methodist Sunday School library books", *Phaedrus*, 7 (1980), σ. 5-12.
- Grabill J., *Protestant diplomacy and the Near East. Missionary influence on American policy 1810-1927*, Μινεάπολη 1971.
- Green Keith - Lebihan Jill, *Critical theory and Practice: a coursebook*, Λονδίνο 1996.
- Greven P., *The Protestant temperament*, Νέα Υόρκη 1977.

- Gulliver J., "Religious values and children's fiction", *Children's Literature in Education*, 17/4 (1986), σ. 210-218.
- Hansen Theodor, *Græske Forhold*, Κοπεγχάγη 1868.
- Hendrick H., "Constructions and reconstructions of British childhood: an interpretative survey, 1800 to the present", James Allison - Prout A., *Constructing and reconstructing childhood*, Λονδίνο 1997, σ. 34-62.
- Hollindale P., *Ideology and the children's books*, Stroud 1988.
- Hollindale P., *Signs of childness in children's books*, Stroud 1997.
- Hughes Linda, "Turbulence in the 'Golden Stream': chaos theory and the study of periodicals", *Victorian Periodicals Review*, XXII/3 (1989), σ. 117-125.
- Hunt P., *Criticism, theory and children's literature*, Λονδίνο 1991.
- Hunt P., *An introduction to children's literature*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1994.
- Hunt P. (επιμ.), *Children's literature. An illustrated history*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1995.
- Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996.
- James Allison. - Prout A., "Representing childhood: time and transition in the study of childhood", James Allison - Prout A. (επιμ.), *Constructing and reconstructing childhood*, Λονδίνο-Φιλαδέλφεια 1997, σ. 230-250.
- James Allison, Jenks C. - Prout A., *Theorising childhood*, Οξφόρδη 1999.
- Jenks C., *Childhood*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1996.
- Jordanova Ludmilla, "Children in history: concepts of nature and society", Scarre G. (επιμ.), *Children, parents and politics*, Καίμπριτζ 1989, σ. 3-24.
- Καλοποθάκης Δ. Μ., "Le Protestantism Grec", *L' Action Protestante. Cahiers de la cause*, 6 (1927), σ. 306-319.
- Καλοποθάκης Δ. Μ., *A short history of the Greek press*, 1928.
- Kelly R. G., *Mother was a lady. Self and society in selected American children's periodicals 1865-1890*, Κονέκτικατ - Λονδίνο 1974.
- Kinnell Margaret, "Early texts used by children", Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 141-151.
- Kirkpatrick R. J. - Taylor M. R., *Victorian boys' school stories in books and periodicals*, Λονδίνο 2001.
- Knowles Murray - Malmkjaer Kirsten, *Language and control in children's literature*, Λονδίνο 1996.
- Kritikos Th., "Science and religion in Greece at the end of the nineteenth century", *Historiein*, 1 (1999), σ. 35-50.

- Lang Marjory, "Childhood's champions: mid-Victorian children's periodicals and the critics", *Victorian Periodicals Review*, XIII/1-2 (1980), σ. 17-31.
- Layton Evro, "The Greek press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)", *Ο Εραμιστής*, τ. Θ', τχ. 53, (1971), σ. 169-193.
- Leeson R., *Reading and righting: the past, present and future of fiction for the young*, Λονδίνο 1985.
- Lenzer Gertrud, "Children's studies: beginnings and purposes", *The Lion and The Unicorn*, 25 (2001), σ. 181-186.
- Lesnik-Oberstein Karin, *Children's literature: criticism and the fictional child*, Οξφόρδη 1994.
- Lesnik-Oberstein Karin, "Defining children's literature and childhood", P. Hunt (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 17-31.
- Lesnik-Oberstein Karin, "Children's literature and the environment", Sammells N. - Kerridge R. (επιμ.), *Writing the environment*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997, σ. 208-217.
- Lesnik-Oberstein Karin (επιμ.), *Children's literature. New approaches*, Νέα Υόρκη 2004.
- Little Greta, "The care and nurture of aspiring writers: young contributors to our Young Folks and St. Nicolas", *Children's Literature Association Quarterly*, 4 (1992-1993), σ. 19-23.
- Logan Mawuena Kossi, *Narrating Africa. George Henty and the fiction of Empire*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1999.
- MacGregor Carol Ann, "Religious socialization and children's prayer as cultural object: boundary work in children's 19th century Sunday School books", *Poetics*, 36 (2008), σ. 435-449.
- Mayers Mitzi, "Sociologizing juvenile ephemera: periodical contradictions, popular literacy, transhistorical readers", *Children's Literature Association Quarterly*, 17/1 (1992), σ. 41-45.
- Meigs Cornelia, Thaxter Eaton Anne, Nesbitt Elisabeth - Hill Viguers Ruth, *A critical history of children's literature*, Νέα Υόρκη 1964.
- Montagnon Kate - Bottigheimer Ruth B., "Religious writing for children", Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 267-281.
- Mulhern Francis (επιμ.), *Contemporary marxist literary criticism*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1992.

- Nelson Claudia, "Mixed messages: authoring and authority in British boys' magazines", *The Lion and the Unicorn*, 21/1 (1997), σ. 1-19.
- Nodleman P., *The hidden adult. Defining children's literature*, Βαλτιμόρη 2008.
- Obelkevich J., "Religion", Thompson F.M.L. (επιμ.), *The Cambridge social history of Britain 1750-1950*, Καίμπριτζ 1990, σ. 311-356.
- Pappas F., *Portraits of American Philhellenes*, Αθήνα 1996.
- Philips Michelle H., "Along the 'paragraphic wires': child-adult mediation in Saint Nicolas Magazine", *Children's Literature*, 37 (2009), σ. 84-113.
- Pickering S. F., *John Locke and children's books in eighteenth century England*, Knoxville 1981.
- Pinset Pat, *Children's literature and the politics of equality*, Λονδίνο 1997.
- Pinset Pat, "The varieties of British protestant children's fiction. Severe moralising versus flights of fancy", J. De Maeyer - H. H. Ewers - Rita Ghesquière - M. Manson - Pat Pinsent - Patricia Quaghebeur, *Religion, children's literature and modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven 2005, σ. 125-144.
- Poe E. A., *The fall of the house of Usher and other writings*, Λονδίνο 1986.
- Pykett Lyn, "Reading the periodical press: text and context", *Victorian Periodicals Review*, XXII/3 (1989), σ. 100-108.
- Rietveld-Van W. Marjoke, *Voor de lieve kleinen het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942*, Χάγη 1992.
- Rickard Suzanne, "A gifted author-Hesba Stretton and the Religious Tract Society", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 104-115.
- Rose Jaqueline, *The case of Peter Pan or the impossibility of children's fiction*, Λονδίνο 1994.
- Salway L., "Pathetic simplicity: Hesba Stretton and her books for children", Nancy Chambers (επιμ.), *The Signal approach to children's (literature) books. A collection*, Λονδίνο 1980, σ. 34-45.
- Sangster P., *Pity my simplicity. The evangelical revival and the religious education of children 1738-1800*, Λονδίνο 1963.
- Sarland Ch., "Ideology" στο Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 41-57.
- Shaw P., *American contacts with the eastern churches, 1820-1870*, Σικάγο 1973.

- Stephens J., *Language and ideology in children's fiction*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1992.
- Svensson Sonja, "Children's periodicals in Sweden", *Phaedrus*, IV/2 (Fall 1977), σ. 11-16.
- Svensson Sonja, *Läsning för folkets barn. Folkskolans barntidning och dess förlag 1892-1914* (Reading matter for working class children. The elementary school Child's magazine and its publishing house, 1892-1914), ανέκδοτη διδ. διατριβή, Ουψάλα, 1983.
- Taylor M. R., "The Child's Companion and Little Dots", D. Butts - Pat Garrett (επιμ.), *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society. Lutterworth Press and children's literature*, Καίμπριτζ 2006, σ. 87-103.
- Thompson F. M. L., "Magazines as mirrors of their times", *The Lion and the Unicorn*, 14/2 (1990), σ. 121-123.
- Thwaite Mary F., *From primer to pleasure in reading*, Λονδίνο 1972.
- Townsend J. R., *A sense of story*, Λονδίνο 1971.
- Townsend J. R., *Written for children*, Λονδίνο 1990.
- Vallone Lynne, "A humble spirit under correction: tracts, hymns, and the ideology of evangelical fiction for children, 1780-1820", *The Lion and the Unicorn*, 15/2 (1991), σ. 72-95.
- Vassiliki Vassiloudi, "Imported stories of childhood: the presence of the evangelical child in the Greek children's Press during the 19th century", *La Revue du GRAAT*, 36 (2007), σ. 417-441.
- Vassiliki Vassiloudi, "Impressions of Anglo-American thought in nineteenth century Greek Press: the case of the Greek evangelical magazines", Tatiani Rapatzikou (επιμ.), *Anglo-American perceptions of Hellenism*, Newcastle 2007, σ. 171-185.
- Watkins T., "History, culture and children's literature", Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 28-40.
- Weinreich T., "What is so special about children's literature?". Articles and Papers. Danish Centre for Children's Literature (www.cfb.dk).
- West M., "Censorship" στο Hunt P. (επιμ.), *International companion encyclopedia of children's literature*, Λονδίνο 1996, σ. 498-507.
- Zornado J., *Inventing the child. Culture, ideology and the story of childhood*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2001.

EYPETHPIO

Το ευρετήριο περιλαμβάνει πρόσωπα και τοπωνύμια που απαντώνται τόσο στο κυρίως κείμενο όσο και στις υποσημειώσεις. Προκειμένου να διευκολυνθεί ο αναγνώστης, οι σελίδες των υποσημειώσεων παρατίθενται με πλάγια γραφή. Δεν ευρετηριάστηκε ο Μ. Δ. Καλοποθάκης, εκδότης της *Εφημερίδος των Παιδων*.

- Αγγελάτος, Μιλτιάδης 309
Αγγλία / Βρετανία 10, 23, 35-36, 37, 40, 44, 52, 54, 67, 76, 101, 109, 127, 134, 144, 177, 197, 252, 285-287, 290
Αθήνα 54-56, 63, 66-67, 70, 73, 75-78, 91-93, 95-98, 101, 104, 108-109, 115, 117, 123, 127, 162, 173, 219, 297, 302
Αιθιοπία 251
Αίσωπος 209, 235
Αλβέρτος (πρίγκιπας) 232
Αμερική 10, 23, 35, 40, 52, 54-55, 65-66, 69, 93, 95, 97, 108, 114, 124-125, 144, 177, 197, 285, 287-288, 290, 292
Αμπού, Εντμόντ [Edmond About] 60, 69
Αναγνωστόπουλος, Βασίλειος 216, 258
Αναγνωστόπουλος, Μιχαήλ 250
Αναξαγόρας 171
Αναστασίου, Νικόλαος 235
Άντερσεν, Χανς Κρίστιαν [Hans Christian Andersen] 89, 210
Αντωνιάδης, Σπυρίδων 125
Αντωνιάδου, Έρση 118
Απόστολος Παύλος 219
Αρεόπολη 66, 91-92
Ασία 290-291
Ασπασία (η Μιλήσια) 171
Αυστραλία 114
Αυστρία 219
Αφρική 53, 289-290

Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης 235, 241
Βαλκάνια 306
Βάμβας, Νεόφυτος 61, 64, 67, 96
Βασιλεία 55
Βέλγιο 27
Βενιζέλος, Ελευθέριος 112-113
Βενιζέλος, Κυριάκος 112-113
Βερολίνο 55
Βικτώρια (βασιλίτσα) 232
Βιρτζίνια/Virginia 92, 94, 106
Βοστώνη [Boston] 55, 78, 108
Βρετανία, βλ. Αγγλία
Βυζάντιος, Αλέξανδρος 235
Βυζάντιος, Σκαρλάτος 115, 142

Γαλλία 218
Γερμανία 206
Γερμανός, μοναχός 62
Γεώργιος Α΄ (βασιλιάς) 98
Γεωργίου, Π. 122
Γιάκος, Δημήτριος 30-31
Γουόλεσλέυ, Γάρνερ Σιρ [Sir Garnet Joseph Wolseley] 289
Γρηγοριάδη (αδελφοί, εκδότες) 74
Γύθειο 92

Δαμαλάς, Νικόλαος 160
Δαμιανός, Νικόλαος Α. 74
Δαρβίνος, Κάρολος 245, 249-250
Δελφινάκης, Θεόδωρος 178-180, 182-183
Δέλτα, Πηνελόπη Σ. 51
Δημαράς, Κ.Θ. 63
Δούαρ, Ιάκωβος Σ. [Jacob Dewar] 108-109, 131, 146, 294
Δούκας, Χρ. Α. 117
Δραγούμης, Νικόλαος 117, 136, 199
Δροσίνης, Γεώργιος 295, 301

Έδζουαρθ, Μαρία [Edgeworth Maria] 80
Ελβετία 79
Επισκοποπούλου, Ανδριανή 301
Επτάνησα 55

- Ερμούπολη 61, 117
Ευρώπη 37, 81, 105, 114, 200
- Ζαλοκώστας, Γεώργιος 125
Ζύγουρας (Ζίγουρας), Ξενοφών 80
- Ηλιού, Φίλιππος 58
- Θεσσαλονίκη 31, 109
Θιβητία 291
- Ιγγλέσις, Νικόλαος Γ. 89, 235-6, 238, 294-295
Ιερουσαλήμ 65, 251, 279
Ινδία 53, 114, 291
Ιρλανδία 37
Ισπανία 218
- Καζάκος, Γεώργιος 110, 241
Καζαντζάκη, Γαλάτεια 177, 295, 303-305, 307
Καΐρης, Θεόφιλος 63
Καλλέργη, Άρτεμις 78
Καλλιγιάς, Παύλος 68
Καλοποθάκη, Μαρία-Minnie 108
Καλοποθάκης, Δημήτριος Φράνσις 91, 110, 127, 215
Καμπούρογλου, Δημήτριος Γ. 235
Κανακάκης, Μιχαήλ Ε. 173
Κανατσούλη, Μένη 258
Καποδίστριας, Ιωάννης 66
Καραβά, Ζαχαρούλα 30
Καραπάνος, Κωνσταντίνος 183
Καρασούτσας, Ιωάννης 235
Καρπόζηλου, Μάρθα 12, 29, 82, 83-84
Καρυστινός Κ. 122
Κατακουζηνός, Αλέξανδρος 235
Κέλλερ, Έλεν 250
Κινγκ, Ιωνάς [King Jonas] 54, 63-70, 92-93, 107, 223
Κίνα 287, 291
Κιτρομπλίδης, Πασχάλης 58, 64
- Κοκκίδης, Δημήτριος 246
Κοπεγγάλη 98
Κοραΐς, Αδαμάντιος 58-59
Κορομπλάς, Ανδρέας 104, 125
Κοτσελόπουλος, Νικόλαος Α. 173
Κουντουρά, Λίνα 19
Κρήτη 97
Κύπρος 289
Κύριλλος Λούκαρις 54
Κωνσταντινίδης, Ανέστης 104, 128
Κωνσταντίνου, Γεώργιος 49, 66, 69, 75-76, 78-80, 81, 93-94, 97, 107, 162-163
Κωνσταντινούπολη 62, 69, 105, 110, 117
- Λακωνία 66, 73, 91, 96, 101, 104, 128
Λαμπίση, Αγάπη 235
Λαμπρύλος, Κυριάκος 62
Λασκαράτος, Ανδρέας 63, 98-99, 235
Λεοντιάς, Σαπφώ 235
Λονδίνο 46, 55, 79, 81, 96, 101, 103, 120, 125, 134
Λούθυρος, Μαρτίνος 251-252
Λυτ, Χριστιάννα [Christiane Luth] 68
- Μακεδονία 109
Μαλαφάντης, Κωνσταντίνος 30
Μάλτα 46, 48, 65
Μανέτας, Παναγιώτης 243
Μάνη 91-92
Μαρσοβάν [Marsovan] 98
Μαρτζώκης, Ανδρέας 235
Μαρτινέλλης, Γεώργιος 235
Μαυρομιχάλης, Πετρόμπεης 91
Μελάς, Λέων 200
Μεσολόγγι 297
Μητσάκης, Δ. 251
Μιαούλης, Α. 235
Μικρά Ασία 55, 114, 268, 309
Μίληπος, Γεώργιος 161
Μιχαλουνάκος, Μ. Ξ. 101
Μπέτσου, Μαριέττα 235-236

- Μύλοι-Τρίπολη (σιδηρόδρομος) 183
- Ναπολέον 37
- Νέα Ζηλανδία 289
- Νέα Υόρκη 65, 92
- Νέρων 219
- Νεστορίδης, Κωνσταντίνος 209-210, 235
- Νικολαΐδης, Μ. 122, 250
- Ντελόπουλος, Κυριάκος 10, 30-31, 53, 101, 224
- Ξενοπούλος, Γρηγόριος 20, 219, 295, 301-303
- Όθωνας 60, 69
- Οικονομίδου, Αναστασία 258
- Οικονόμου, Κωνσταντίνος 59
- Ολλανδία 27
- Ορφανίδης, Θεόδωρος 235
- Ουάσιγκτων, Γεώργιος 171
- Πάικος, Ανδρόνικος 69
- Παλαμάς, Κωστής 235
- Πανταζής, Δημήτριος 242, 312
- Παπαδόπουλος, Νικόλαος Π. 157
- Παπαϊωάννου, Αθανάσιος 88
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος 117
- Παππαδάκης, Ιωάννης 246
- Παπουλάκος, Χριστόφορος 63
- Παράσχος, Αχιλλεύς 235
- Παρίσι 55, 61, 65, 79, 251
- Πάτρα 105
- Πάτσιου, Βίκυ 12, 30
- Πειραιάς 69, 76, 95
- Πελοπόννησος 62, 115
- Περικλής 171
- Περρή (αδελφοί-εκδότες) 87
- Πετρόπουλος, Ιωάννης Α. 67
- Πετρούλιας [Δανιήλ], επίσκοπος Αργολίδος, 248
- Πιτζιπίος, Ιάκωβος 117
- Πλάτων 130
- Πολατίδου, Άννα 30
- Πολέμης, Δημήτριος 48
- Πόντος 98
- Πόρος 66
- Πρωσία 176, 218-219
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος 86, 117, 235
- Ραντόπουλος, Λεωνίδας Π. 161-162
- Ρήνος 251
- Ροδοκανάκης, Ζ. Π. 61
- Ροΐδης, Εμμανουήλ 98-99, 157
- Ρούσβελτ, Φραγκλίνος 172
- Ρούφος, Βιργίνιος 220
- Ρώμη 67, 219
- Σάββας, Α. 122
- Σάββας, Β. 122
- Σακελλάριος, Δ. 93-94, 96-97, 107, 163
- Σακελλαρίου, Χάρης 29, 31
- Σαχινίδου, Ιωάννα 309
- Σεμβερλής, Α. 87
- Σερίφιος, Ι. Π. 63
- Σίμος, Ευστράτιος 124
- Σιμωνίδης, Κωνσταντίνος 68
- Σκιαδόπουλος, Περικλής 122
- Σκυλίσσης, Ισιδωρίδης Ι. 87
- Σκωτία 36
- Σμύρνη 58, 64-65, 72, 74, 76, 80, 87, 105, 119
- Σολομωνίδης, Χρήστος 72
- Σουηδία 28
- Σούτσος, Αλέξανδρος 235
- Σούτσος, Παναγιώτης 235
- Σπυλιόπουλος, Ν. 157, 161-163
- Στρασβούργο 215
- Στρατουδάκης, Εμμανουήλ 235
- Στρούμπος, Δημήτριος 246
- Συνοδινός, Παναγιώτης 63
- Σύρος 112
- Σωκράτης 171
- Τερψιθέα 95

- Τήνος 66
 Τουρκία 105, 145, 151
 Τρικούπης, Χαρίλαος 152, 178-184
 Τρίπολη 183
 Τσεβιάς, Ιωάννης 11-12, 94, 102-103,
- Φαρμακίδης, Θεόκλητος 59
 Φέρμος, Παναγιώτης Ι. 87, 209
 Φιλήμων, Ιωάννης 306
 Φιλήμων, Τιμολέων 306
 Φίχτε, Γιόχαν [Johann Gottlieb Fichte] 206
 Φλαμιάτος, Κοσμάς 63
- Χαλκίδα 166
 Χάνσεν, Θεόδωρος [Theodor Hansen] 98, 99
 Χατζηναντωνίου, Γεώργιος Α. 309
 Χατζηδημητρίου-Παράσχου Σοφία 30-31, 32
 Χίος 64
 Χρυσικόπουλος, Βλάσιος 78
 Χρυσοβέργη, Κρυσταλλία 167, 235-238, 241, 294
- Ψυχάρης, Γιάννης 294
- Amherst 75
 Averbode 27
- Baldwin, Mary (ιεραπόστολος) 96
 Barbauld, Mrs. [Anna Letitia] 39
 Barthes, Roland 218
 Benjamin, Nathan 66
 Bilbao 27
 Bingham, Jane 23
 Blake, William 238
 Brewer, Josiah 72
 Bunyan, John 39, 124
 Butterworth and Health Sc. 122
- Cameron, Lucy Littleton 48
 Carpenter, Humphrey 25
- Charlesworth, Louisa 39
 Clarke, Adam 251
 Coleridge, Samuel Taylor 238
 Crittenden, Samuel 103, 105, 114, 123
- Dane, Jacques 27, 28
 Darton, Harvey F. J. 16, 24
 Darwin, Erasmus 39
 Day, Thomas 39
 Dixon, Diana 50
 Doddridge, Philip 252
 Drotner, Kirsten 24, 25, 46
- Edgeworths, The 39
 Egoff, Sheila 23, 39
 Erskine, Clarke J. Rev. 51
- Febvre, Lucien 22
 Fisk, Pliny 64
 Fourment, Alain 27
 Fry, Elizabeth 252
- Genette, Gérard 130
 Ghesquière, Rita 27
 Greenaway, Kate 224
 Groningen 28
 Gulliver, John 44
- Hallyn, Fernard 130
 Hannover, East 107
 Harrowgate 76
 Hill, John 63
 Hollindale, Peter 16, 256, 258-9
 Hooper-Blacker, Martha 107
 Houston, Samuel 66, 92
 Howe, Samuel G. 97
 Hunt, Peter 24, 257
- Iser, Wolfgang 266
- Kennedy, Grace 48
 Kingsley, Charles 39
 Knowles, Murray 257

- Kyle, Margaret 108
 Lafontain, [Jean de la] 197, 209
 Lang, Marjory 52
 Leeves, H. D. 61
 Lesnik-Oberstein, Karin 17
 Leuven 27
 Leybourn, George W. 66, 92
 Lock, John 38

 Malmkjaer, Kirsten 257
 Marsh, George 69
 Masson, Edward 56
 MacGillis, Rodrick 16
 Montagon, Kate 45
 More, Hannah 45-6, 48
 Murray, Charles Oliver 224

 Nodleman, Perry 17, 98, 99
 Nørgaad, Lars 98, 99

 Otten, Michel 312

 Parsley, Peter 39
 Parsons, Levi 64-5
 Philadelphia 90
 Pinnock, William 39
 Pinsent, Pat 218, 254
 Poe, Edgar Allan 124
 Prichard, Mari 25

 Raikes, Robert 40
 Renan, Ernest 81
 Richmond, Legh 64
 Rietveld-Van Wingerden, Marjoke 28
 Riggs, Elias 66
 Robertson, John J. Rev. 71
 Rose, Jacqueline 16, 208
 Ross, Anna 48
 Rousseau, Jean Jacques 38, 40, 197, 238,
 239

 Snagster, Paul 44
 Sarland, Charles 258

 Schliemann, Heinrich 78
 Scholt, Grayce 23
 Scott, Walter 139, 206, 207
 Sewell, Anna 217
 Shaw, Plato Ernest 72
 Sherwood, Mary Martha 39, 47-8, 50
 Small, Williams 224
 Smith, Sarah 48
 Spommeck, Wilhelm 98
 Spyri, Johanna 217
 Staël, Mme de- 206
 Stainton-Rogers, Wendy 14
 Steig, Michael 16
 Stephens, John 258, 261-2, 266
 Stretton, Hesba 48, 75, 139
 Strokes, George 51
 Svensson, Sonja 28

 Taylor, R.V.E. 64, 224
 Temple, Daniel 65, 71
 Townsend, John R. 16, 24
 Trimmer, Sarah 39
 Tucker, Maria Charlotte (A.L.O.E.) 39, 217
 Tyndale, William 252

 Virginia βλ. Βιργΐνια

 Walton, O. F. [Amy Catherine] 39, 49
 Waterman, Thomas Hewett 78, 81
 Weinreich, Torben 17
 Wesley, John 36, 252
 Whitefield, George 36
 Wilberforce, William 38, 50
 Wilson, W. Carus Rev. 49-50
 Wordsworth, William 238

SUMMARY

Placed within the context of studies on the Greek children's press, this book takes as its subject the *Children's Paper (Efimeris ton Paidon)*, a Greek children's magazine of 19th c. with protestant allegiances, running monthly from 1868 until 1893. The magazine is approached from a historical, social and ideological perspective, with emphasis given on the views it put forward with respect to children and childhood. The study draws on a range of archival sources and employs an interdisciplinary approach which makes use of the History of Ideas, Childhood Studies, the History of Childhood and Children's Literature, and Literary Theory. Primary research on the subject was financed by the Greek State Scholarships Foundation (1999-2003).

The study opens with a critical approach of key-issues of C. L. theory and a review of the available secondary literature on children's magazines; the first chapter links the *Children's Paper* with the protestant English and American literary tradition of children's magazines and delineates the conditions that prompted its publication in a strongly orthodox environment, most importantly the bonds of its editor and founder of the Greek Evangelical Church, Dr. Michael D. Kalopothakes with American and English Protestant missionary societies; the second chapter further links the *Children's Paper* with the tradition of Greek family magazines and makes assumptions about the emergence of a Greek protestant literary tradition for children and youth. The third chapter presents the magazine's identity along with the action its editor undertook in various fields. The following chapters, employing the text-centered approach, tackles issues such as the "communication" of the editor with the magazine's readers, the range of literary genres hosted in its pages, the issue of "suitability", including the editor's initial demonization of fiction and the gradual appropriation of realistic/historical fiction, the magazine's relationship with other contemporary children's magazines and the *Children's Paper* underlying ideology, strongly linked with evangelicalism.

The study concludes that the magazine was a rather peculiar blend of protestant austerity and the romantic vision of the child; published in a hostile orthodox environment, in which such publications were interpreted as attempts to undermine national (Greek Orthodox) consciousness, the *Children's Paper* went to great lengths to strike a balance between the foreign protestant tradition and the contemporary Greek reality. Yet, one of its major contributions had undoubtedly been the diffusion of ideas and practices related to children and childhood.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΟΥΔΗ,
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ (1868-1893) *ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ*
ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 2013
ΣΤΗΝ «Κ. ΠΛΕΤΣΑΣ - Ζ. ΚΑΡΔΑΡΗ Ο.Ε.» ΣΕ 300 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΜΑΧΗΣ ΜΑΡΟΥΔΑ.

